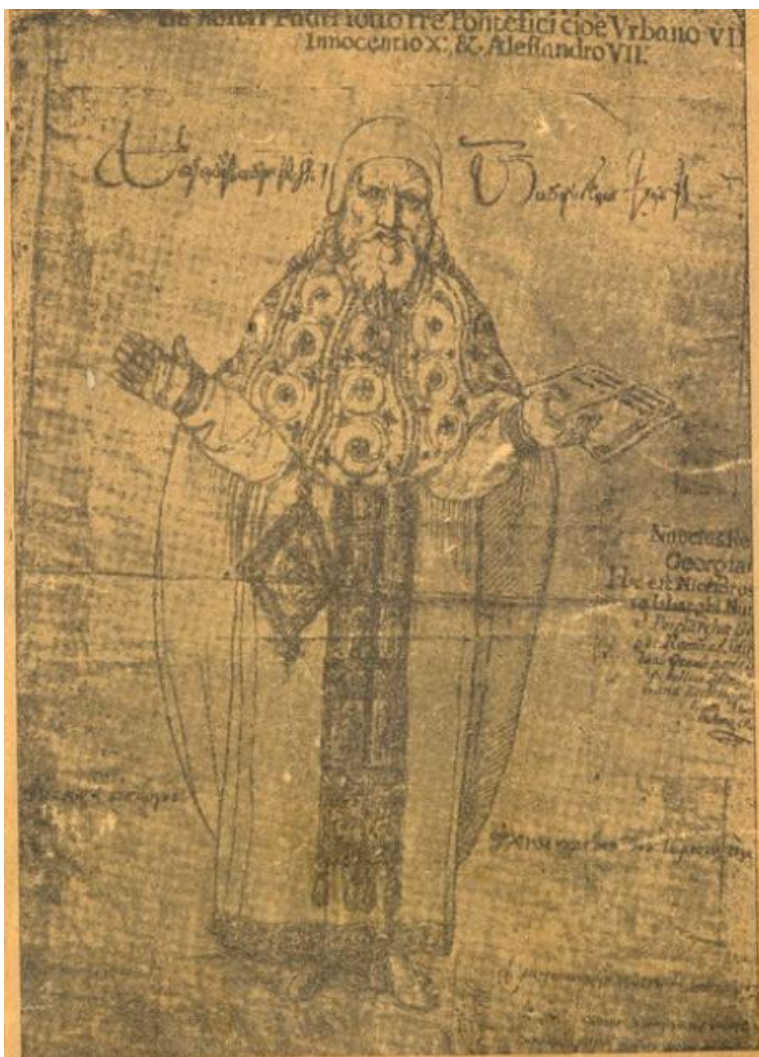

ქართული სტამბები 1627 – 1916 წ.

ნიკოლოზ ღოღობერიძე და ზოგი ქართველთა მოღვაწენი
ს უ რ ა თ ე ბ ი თ

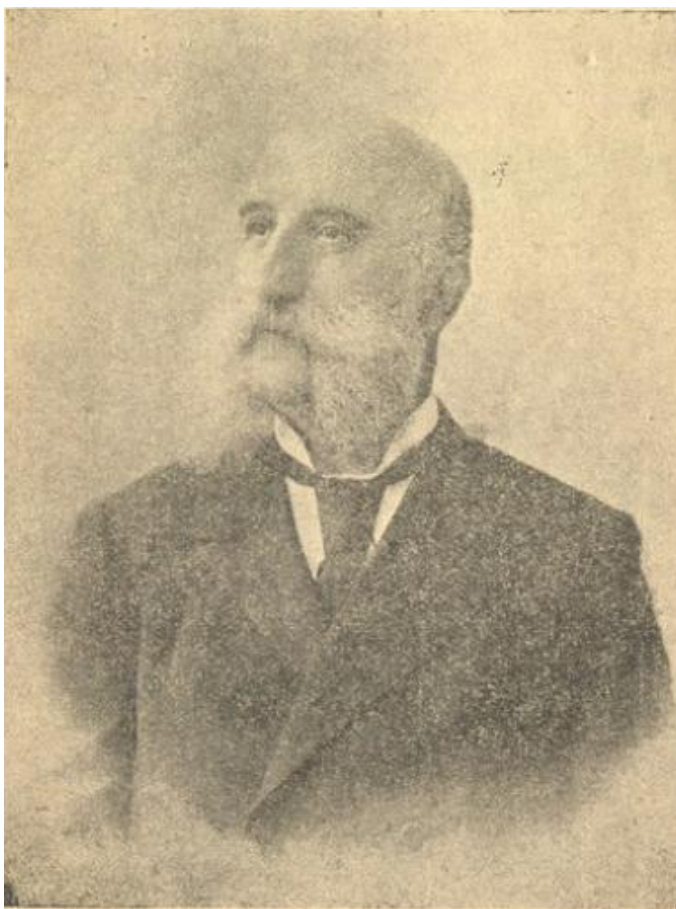

ნიკოლოზ არქიმანდრიტი ჩოლოყაშვილი (ნიკიფორე ირზახი)
პირველი ქართული სტამბის დამაარსებელი ქ. რომს, 1627 წ.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე

ლოლობერიძე

და ქართული სტამბა 1627-1913 წ.

აღწერილი ზ. ჭიჭინაძის მიერ.

თბილისი.

სტამბა „სორაპანი“ მადათოვის კუნძული.

ქართული სტამბა 1627 – 1916 წ.

ნიკოლოზ დოღობერიძე და აღწერა სურათებისა იმ პირთა,
რომელნიც ქართულ სტამბას და წიგნის ბეჭდვას პატივს
სცემენ.

სტამბა „განათლება“ დ. ლ. პიტნავასი, გრაფის ქუჩა № 10.

ეპისკოპოსი გიორგი.

იმერეთის ეპისკოპოსი, ყოვლად სამღვდელო გიორგი. გვარად ალადოვი. დოზადბ 1848 წ. მთელი ამის ცდა მიმართულია იმერეთის სამღვდელოების კეთილად და შეუცდომლად მართვა-გამგეობაზე.

ეპისკოპოსი ლეონიდი.

გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი ყოვლად სამღვდელო ლეონი-
დი გვარად ოქროპირიძე. გინიერი და ცნობილი მღვდელ-მთავარი
საქართველოში და რუსეთშიაც.

ეპისკოპოსი კირონი.

ყოვლად სამღვდელო ეპისკოპოსი კირონი. უცხოეთში მყოფი. ისტორიკოსი, კარგად მკვლევარი საქართველოს ეკლესიის და ერის ისტორიის, ცნობილი მთელ რუსეთში და რუსულ ისტორიულ მწერლობაშიაც.

ეპისკოპოსი დავითი.

ყოვლად სამღვდელო ეპისკოპოსი დავითი, უცხოეთში მყოფი, გვარად კაჭახიძე, სამაგალითო, პირუთენელი და მართლ-მსაჯულების მოყვარე ყველგან და ყოველთვის. ეს აზრი ყოვლად სამღვდელოს შესახებ ქართულ გაზეთებშიაც იყო გამოთქმული. მეორე გახლავსთ მოძღვარი ლუკიანოვი, ყოვლად სამღვდელოსაგანვე ნაკურთხი რუსეთში.

ეპისკოპოსი ანტონი.

ყოვლად სამღვდელო გორის ეპისკოპოსი ანტონი, გვარად გიორგაძე. ვიკარი საქართველოს ეგზარხოსის. ხშირად განაგებს ეგზარხოსის თანამდებობას. მართვა გამგეობით იგი არის დიდათ დატვირთული და ბევრნაირად ქველმომქმედი და მოღვაწე.

ეპისკოპოსი პიროსი

ალავერდის ეპისკოპოსი, ყოვლად სამღვდელო პიროსი. გვარად ოქროპირიძე. თანამზამველი თავის წინაპართა განსვენებულის ეპისკოპოსის ალექსანდრესი და აწ გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსის ყოვლად სამღვდელო ლეონიდის.

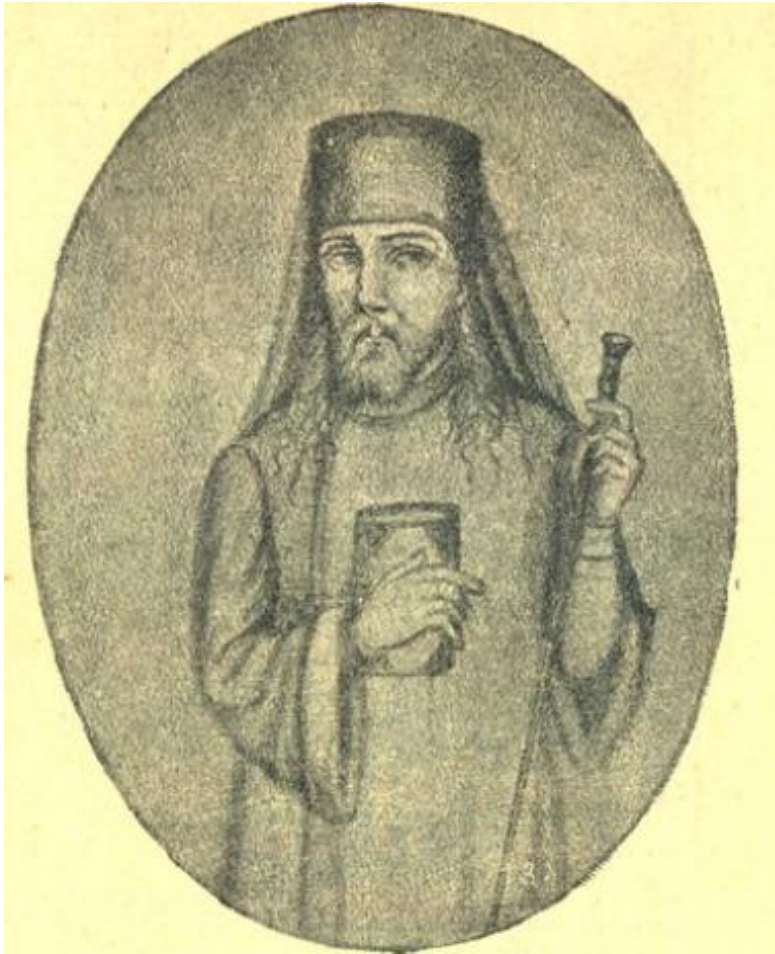
არქიმანდრიტი ამბროსი

არქიმანდრიტი ამბროსი, გვარად ხელაია. უცხოეთში მსახურებს, არის ღირსეული ადამიანი, სათნო და დიდად კაცთმოყვარე ქრისტიანი. ამისი ადამიანური ყოფა-ქცევის და ჭეშმარიტი მოქმედების შესახებ ცნობები ქართულ გაზეთებშიაც იყო გამოთქმული.

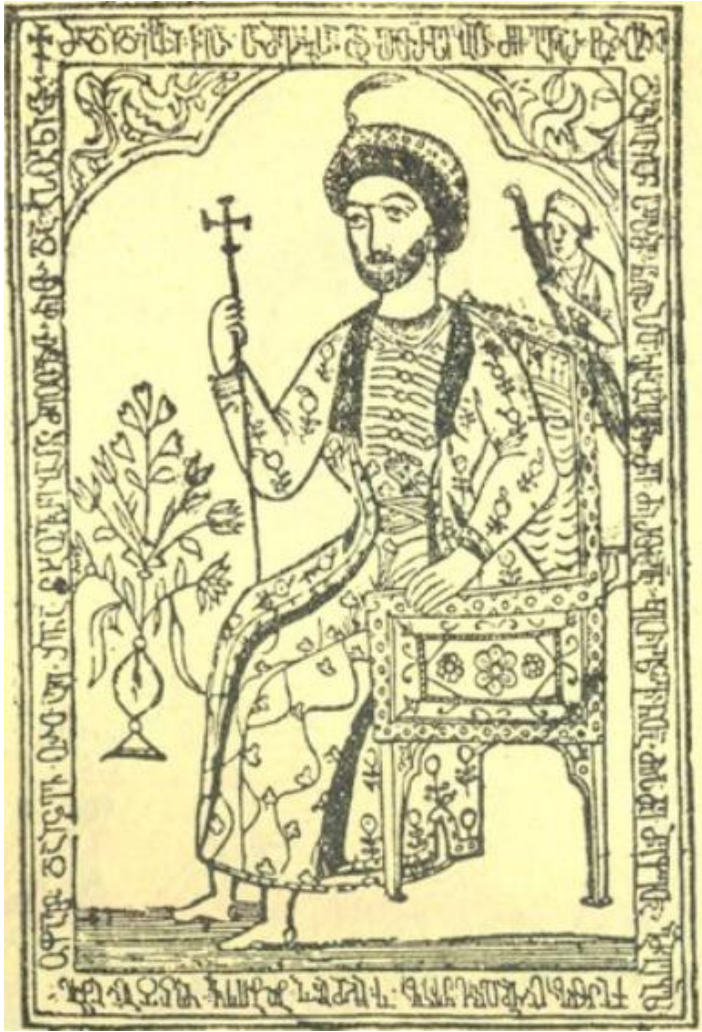
არქიმანდრიტი ნაზარი.

არქიმანდრიტი ნაზარი. გვარად ლეჟავა, მახვილგონიერი, სიტყვა პასუხიანი, შწიგნობარი, დიდათ მოსურნე საქართველოს ერის განათლების და აღორძინების. ამანვე გამოსცა წიგნებად პატივცემულის და სამაგალითოდ მკვლევარის დეკან. კ. კეკელიძის ნაწერები.

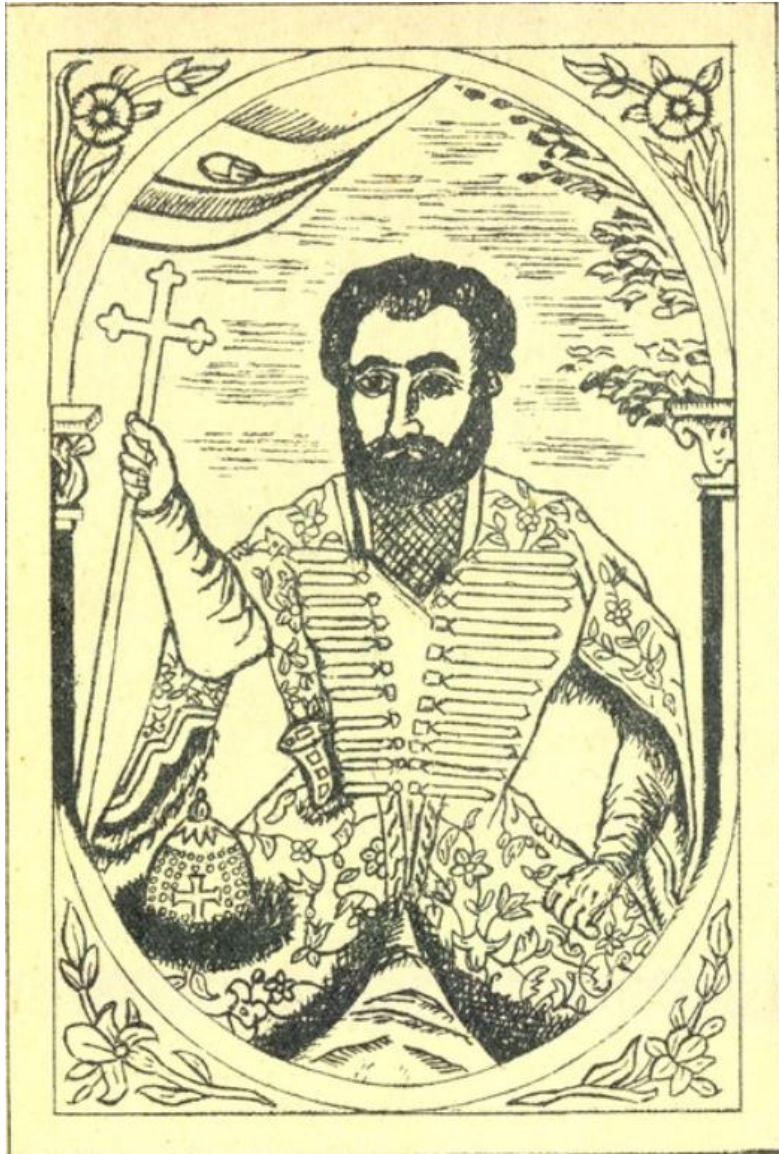
ანტიმოს მღვდელ-მონაზონი

ანტიმოს მღვდელ-მონაზონი რუმინეთში გადასახლდა 1675 წ. ბუხარესტში დასახლდა, შეისწავლა რუმინიული ენა, მერე დააარსა მონასტერი და დაიწყო მათ ენაზე ქადაგება. ამის ქადაგების ორი ტომი არის დაბეჭდილი, ამანვე შეისწავლა ბუხარესტში რუმინიელ სტამბის სახელოსნო საქმენი. 1695 წ. ვახტანგ მეფეს საქართველოში წერილი მოსწერა და ქართული სტამბის გახსნა აუწყა, მეფე დაეთანხმა. მერე ანტიმოს მღვდელ-მონაზონმა ქართული ანბანის ყალიბები ჩამოასხმევინა, მასთან ასოები და 1706 წ. საქართველოში ვახტანგ მეფეს გამოუგზავნა და თფილისში პირველად სტამბა გახსნეს 1708 წ.

მეფე ვახტანგ მეექვსე

მწიგნობარი და მასთან სტამბის გამხსნელი თფილისში. ამის თაოსნობით დაიბეჭდა სამღთო წერილის წიგნები. 1712 წ. გამოსცა „ვეფხვის ტყაოსანი“ ფართოს სახით დხ 1721 წ. „აიათი“ ანუ „კოსმოგრაფია ფიგურებით“, სპარსულიდან ნათარგმნი. ვახტანგ მეფე გადაიცვალა 1737 წ. ასტრახანს.

მეფე ლეონ ირანთ მსაჯული.

ლეონი იყო მამა ვახტანგ მეექვსისა. სახელოვანი მსაჯული სპარსეთის და დიდი გავლენიანი პირი მთელს ირანში, იყო ირანის მსაჯულთ მსაჯული, ესე იგი ყველაზე უფროსი და მასთან იყო დიდი ქონების პატრონიც. სტამბის გახსნის ამბავი ამას ისე ესიამოვნა, რომ ვახტანგ მეფეს სპარსეთიდან სტამბის მოსაწყობად იმ დროის კვალად 30 ათასი მანეთი გამოუგზავნა.

მეფე არჩილი მეორე.

მწიგნობარი მეფე პოეტი. ბედმა რუსეთში გადასტყორცნა. 1690 წ. მოსკოვს სცხოვრობდა. მოსკოვში მან გაიცინა რუსული სასტამბო საქმენი და წიგნის ბეჭდვა, მასთან განიძრაბა მოსკოვში ქართული სტამბის მოწყობა. 1698 წ. შეადგინა ქართული ანბანი, მოსკოვში ჩამოასხმევინა ქართული ასოები და ვახტანგ მეფესაც აცნობა სტამბის გახსნის მნიშვნელობა, ამის რჩევაც შეერთებულ იქმნა ანთიმოს მღვდელ-მონაზონის რჩევასთან. მერე სტამბაც მოეწყო. მოსკოვში ქართული ყალიბების ჩამოსხმას სამირკველი არჩილმა დაუდო.

მეფე ერეკლე მეორე

1781 წ. სტამბოლიდან ამან მოაყვანინა ორი მესტამბე სომეხი ტერ-ოჰანეზოვები და ძველი ქართული სტამბა განაახლა, რაც მას დაუჯდა განახლება 30 ათასი მანათი, ამ სტამბაში გამოსცეს პირველად 1788 წ. ქართულს ენაზე გაზეთის მსგავსი ფურცელი, ეს ფურცელი დაბეჭდეს ტერ-ოჰანეზოვებმა, შიგ მოთხოვნილია მეფე ერეკლეს ქება. ასე და ამგვარად, ქართულ გაზეთის გამოცემის პირველ ფურცლად ეს გამოცემა უნდა ჩაითვალოს და არა 1817 წ. გამოცემული. როგორც შეცდომით ავწერე ჩემ წიგნს „ქართული ჟურნალ გაზეთების ისტორიაში“.

მეფე სოლომონ დიდი.

მეფე სოლომონ დიდი იყო ძე ალექსანდრე იმერთ მეფის ამან გაახსნევინა იმერეთში პირველად ქართული სტამბა, დაბეჭდვა ქართული წიგნები, ამისავე თაოსნობით გაშენდა ქუთაისი. განახლდა ვაჭრობა, გაამშვენა ქუთაისი, იმერეთში გაამრავლა ქართული წიგნების ბეჭდვა, ამისავე ბრძანებით იმერეთში გახსნილ იქნა ქალაქის ქარხანა, ამანვე გააკეთებინა სტამბაში სახმარი შავი და წითელი წამლები (კრასკა) რითაც იმერეთში იბეჭდებოდა წიგნები, ყველა ამის მართველად იყო პოეტი ბესიკი, სამწუხაროდ სოლომონ დიდის ბიოგრაფია ერთობ ღარიბია, თუმცა ამ მეფის მოქმედება და ისტორია მდიდარია სხვადასხვა საყურადღებო ცნობებით.

ბესიკი , (ბესარიონ გაბაშვილი).

გამოჩენილი პოეტი XVIII საუკუნეში. 1750 წ. შემდეგ გადასახლდა იმერეთს და მეფე სოლომონ დიდს შეაფარა თავი. იყო მახვილ გონიერი მოსახანი, ამან დიდად იშრომა ქუთაისში, ახალციხიდან ვაჭრები ჩაიყვანა, იმეცადინა და, კონვერტების და ქალაქის სავაჭროც გახსნა. მეფე სოლომონს ქუთაისში გაახსენებინა ქალაქის ქარხანა. იყო დესპანად რუსეთში, მგზავრობის დროს გარდაიცვალა ქ. იასში ბოლგარეთს. ესევე აკეთებდა სტამბის საბეჭდავს შავს და წითელ კრასკებს.

სოლომონ ლეონიძე.

მსაჯული მეფე ეერკლესი, თავის დროის კვალად გონიერი ქართველი, გულშემატკივარი პირი და დიდი მოტრფიალე საქართველოს მეფობის არსებობის, ამის შრომა პირდაპირ ამისთვის არსებობდა, ხოლო ვეღარას აწყობდა, რადგანაც მეფობას დასასრული ეძლეოდა. სოლომონ ლეონიძე ლტოლვილი სპარსეთში გარდაიცვალა 1815 წ.

ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი.

პირველ ქართულ სტამბის დამაარსებელი რომში 1627 წ.
ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის არქი-
მანდრიტი, მერე ქართველთ მეფეთა დესპანად ნამყოფი ევროპაში.
რომში კათოლიკობა აღიარა. სახელად ნიკიფორე უწოდეს და გვარად
ირბახი. შარდენიც ასე ახსენებს ქართული სტამბა რომში ამის თაოს-
ნობით გაიხსნა 1627 წ. ქართველ მეფის დესპანად ევროპაში იგი
დამტკიცებულ იქმნა კონგრეგაციისაგან, სადაც ამისთვის ირბახმაც
თხოვნით მიმართა.

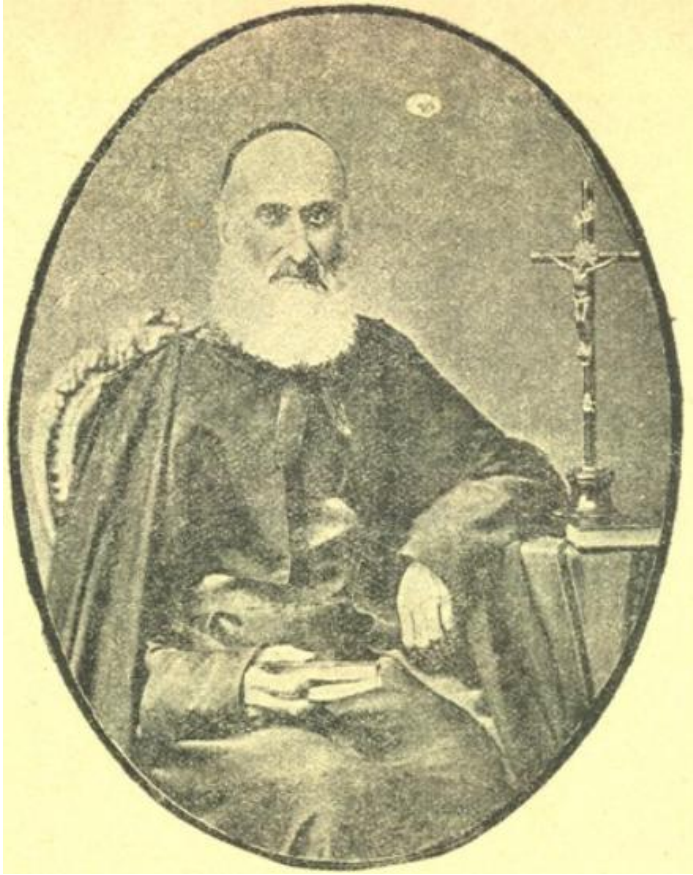
პატრი ნიკოლა.

გვარად რუტოლიანო, ტომით იტალიელი. გამოჩენილი პირი მეფე გიორგის წინაშე. სურათი ახალციხეში არის ნაპოვნი. ამის ცხოვრება წიგნად დავბეჭდე 1896 წ. იყო დიდი მოტრფიალე ქართველთა მეფობის არსებობის.

პეტრე ხარისჭირაშვილი.

აბატი კონსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის, ამან დაარსა ქართული სტამბა ვენეციას 1850 წ. სტამბოლს 1876 წ. და მონთობანს (ფრანციაში) 1877 წ. ყველა ამ სტამბებში თვითვე ბეჭდა ქართული წიგნები. ამის ცხოვრება დავბეჭდე 1889 წ. ცალკე წიგნად.

დონ ანტონი.

ანტონ გლახაშვილი სომეხ კათოლიკეთაგან გლახოვათ წოდებული 1850 – 70 წლებს სცხოვრობდა ქუთაისში. იგი იყო რომში გაზრდილი და მასთანვე კარგად მცოდნე ქართული ენის, საქართველოს ისტორიის და ქართული მწიგნობრობის. იგივე გახლდათ დაახლოებული მეგობარი იმერეთის ეპისკოპოსის გაბრიელ ქიქოძესი. დონ ანტონმა დაუდო საძირკველი ქუთაისში კათოლიკეთ ეკლესიის აღშენების საქმეს, ამისივე თავოსნობით დაარსდა ქართველ კათოლიკეთა სამრევლო სკოლა და „სავარდისის ძმობა“ დონ ანტონი გარდაიცვალა 1870 წლებს.

დონ ივანე ანტონოვი.

სარატოვის კათოლიკეთ სემინარიის რექტორი, კარგად განათლებული, რომში აღზრდილი. უკანასკნელ დროს ჩამოხრძანდა საქართველოში და გარდაიცვალა 1912 წ. თბილისში. დასაფლავებულია თბილისში, კუკიის კათოლიკეთა ეკლესიის გალავანში. ევროპიელ ენებ შორის იცოდა კარგად პოლონურიც.

დონ მიქაელ ანტონოვი.

გორის მკვიდრთაგანი. მცოდნე ევროპიულის და აზიურის ენების, აღზრდილი რომში, რომის აკადემიის მღვთის მეტყველების კანდიდატი, კარგად მცოდნე პოლონურის ენის და სხვაფრივად აღირსეული მართველი თავის თანამდებობისა. იგი გახლავთ კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიის ვიზიტატორი. ეს პირველი მაგალითია, რომ ქართველს არგუნეს ვიზიტატორობა XIX საუკუნის განმავლობაში. ნახეთ ამაზედ წიგნში.

დონ დარიანი სააკოვი.

ანუ სააკაშვილი. ქუთაისის რომის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვარი. აღზრდილი რომში და მერე ნაკურთხი. კარგად მცოდნე ევროპიელის ენების, სამღრთო წერილის, ისტორიის, ზედმიწევნით მცნობი ევროპის ერთა განვითარების, მასთანვე დიდი მოყვარე თავის სამშობლო ქვეყნის, ერის, ისტორიის და ეკლესიის. ქუთაისის კათოლიკეთ ეკლესიის და სკოლის საქმეებს მართავს სამაგალითოდ. მრევლში გახლავსთ პატივცემული და დაუზარებელი მშრომელი, რაისა გამო მთელი ქუთაისის ქართველობაც, განურჩევლად სარწმუნოების, დიდათ პატივცემენ დონ დამიანეს. მათი მოქმედების და მსახურების კარგი ცნობები კათოლიკებს გარდა ჩვენ სხვა სჯულის ქართველთაგანაც ასევე შეგვიტყვია.

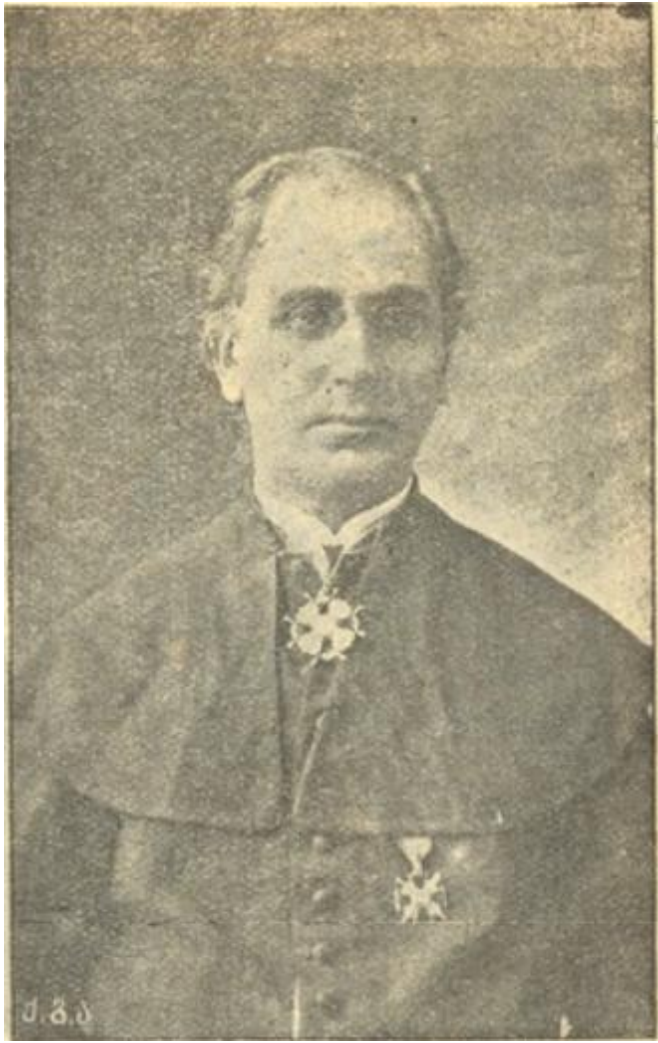
პიო ბალიძე.

კონსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკეთა მონასტრის წინამძღვარი და ქართულ ტიბიკონზე მდგარი მოძღვარი. პიო ბალიძე არის ახალგაზრდა მოძღვარი, იგი სამაგალითო მამულიშვილია და თანამზამველი თავის წინაპრის აბატის პეტრე ხარისჭირაშვილის. პიო ბალიძეს გვერდით, მეორე გახლავსთ პატრი პიო ბათმანაშვილი. ახალგაზრდა ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარი აღზრდილა რომში და ნაკურთხი იქვე.

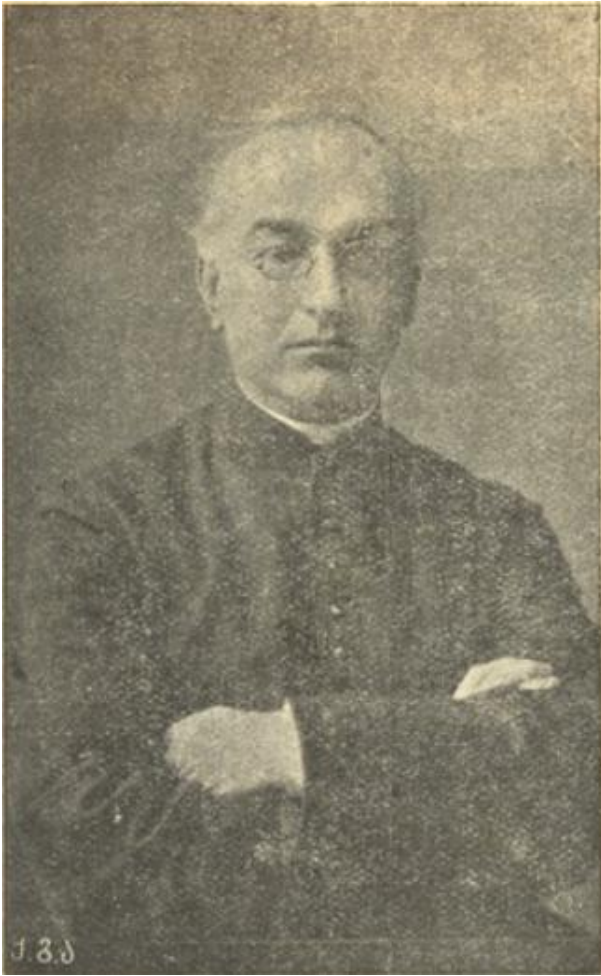
პატრი ათანასე ნასყიდოვი.

პეტრე ხარისჭირაშვილის გავლენის ქვეშ გაზრდილი. იყო მხურვალე ქართველთაგანი, განათლება მიიღო რომს, იქვე ეკურთხა მღვდლად, მერე საქართველოში შემოვიდა ჩუმად, აქ იგი დასმენილ იქმნა მაშინდელ ვიზიტატორ არლოვსკისაგან, იგი საქართველოდამ გაამევეს 1876 წ. მერე იგი სცხოვრობდა ბოლგარეთის ქალაქ ადრიანოპოლს. პატრი ათანასე იქ იყო კათოლიკის ეპისკოპოსის თანაშემწედ და საერო სკოლების უფროსად. იგი იქ კარგად მეგობრობდა ადრიანოპოლის გუბერნატორ მეჰმედ ფაშა ვახვახიშვილს, ქართველ მაჰმადიანს. პატრი ათანასემ იცოდა ევროპიელი და აზიური ენები, ოსმალურის ენიდამ ქართულად ერთი პიესაც სთარგმნა, სახელდობრ „ოსმან ფაშა“. ადრიანოპოლის ზოგს სკოლებში მასწავლებლადაც იყო და ფრანგულს ენაზედ ასწავლიდა ართმეტიკას და მათემატიკას. გარდაიცვალა 1810 წ.

პატრი ალფონს ხითარაშვილი.

პ. ხარისჭირაშვილისაგან გაწრთვნილი, უდიდესი ქართველი და ყოველთვის საქართველოს ამბების ცრემლით მომგონი. გაზდილი რომს, პროპაგანდოზაში, გამოჩენილი მჭევრ-მეტყველი და ერთად ერთი უშესანიშნავესი მქადაგებელი ქართულის ენით. ამის ქადაგება იყო ნამდვილი გონიერება. 1900 წ. შემდეგ, საქართველოში ჩამოვიდა იტალიის ხელმწიფე, ამან ისურვა ტფილისში კათოლიკეთ ეკლესიაში წირვის ნახვა, მწირველად პატრი ალფონსი იყო. ქართულად სწირა, ქართულადვე გალობდნენ. წირვის დროს, ხელმწიფეს სიტყვა უთხრა. გააცნო ასე: ჩვენ ქართველ გვარის კათოლიკენი ვართ, ეს წირვა ჩვენ ჩვენს ენაზედ შევასრულეთ, ეს გალობაც ჩვენი ენის ახლობა არის. ისტორიულად საქართველოც გააცნო. ამაზე გუბერნატორმა შენიშვნა მისცა. მერე საქართველოდამ გადასახლდა სტამბოლს, იქ მცირე ხან განაგო ქართული სტამბა, ეკლესია და სკოლის საქმენი. მერე გადასახლდა მონთობანს (ფრანცია) ქართველთ კათოლიკეთ მონასტრის წინამძღვრად, გადაიცვალა 1911 წ. ამის ცხოვრება ჩვენ ცალკე აღვწუხებთ და დავბეჭდეთ.

დონ დიმიტრი თუმანიშვილი.

გაზდილი და ნაკურთხი რომს, კაცი დარბაისელი და სათნოიანი მღვდელი, ნათესავი ქუთათურ ქართველ კათოლიკე თავად თუმანიშვილების, გულშემატკივარი, მრევლში საწყალი ხალხის დამხმარე და ქომაგი, იყო ქართველი თავადიშვილი და მასთან სამაგალითო კათოლიკეთ მოძღვარი. თფილისში მსახურებს დროს, მან ისახელა თავი ღარიბ-ღატაკ მრევლის წინაშე, კათოლიკეთ სასწავლებელიც გადააკეთა, ასევე ეკვლესია.

ტფილისში ყოფნის დროს, მას სომეხ კათოლიკებმა მტრობით მოუგონეს, რომ დონ დიმიტრი კათოლიკეთ საყდარში სომხურ წიგნებს სწავას და სპობსო. სომხურ ნაწერებს ყველგან ფხეკავსო. ეს ამბავი გაზეთებშიაც დაბეჭდეს სომხებმა. დონ დიმიტრიმ ჭორს პასუხი არ აგო. მის მერე იგი ოდესაში გადაიყვანეს. იქ მსახურებდა, დაახლოებული კავშირი აქვდა იქურ ქართველ სტუდენტებთან მათ ეხმარებოდა კიდევ. იქვე მან დაბეჭდა „კატეხიზმო“ კათოლიკეთ ეკვლესიის წესების შესახებ. გარდაიცვალა იქვე, მოასვენეს და დასაფლავეს ქუთაისში, კათოლიკე ეკლესიის გალავანში.

პატრი დონ გაბრიელ ასლანიშვილი.

ორი სურათი, ერთი მოწაფობის დროს და მეორე მღვდლობის. დღეს დონ გაბრიელ ასლანიშვილი განაგებს ბათუმის ქართველ კათოლიკეთა დიდს ეკლესიას.

დონ გაბრიელი დაიბადა 1860 წ. სწავლა დაამთავრა რომს, იქვე ეკურთხა მღვდლად. იცის ევროპული და აზიური ენები. ბათუმის ეკლესიისთვის იგი არის შესაფერი წინამძღვარი, ვინაიდან ეს ეკლესია სადაო სახეს იღებს, იგი ოდესმე იქნება ქართველ კათოლიკეებს წაართვან კიდეც. დონ გაბრიელი კი ისეთი მოძღვარი გახლავს, რომ ეკლესიას კი არა და ჩხირსაც ვერავინ წაართმევს უსამართლოდ.

პატრი სტეფანე გოზალოვი.

კოჭ-ბროლაძე, სომეხთაგან გოზალოვით წოდებულნი. ქართველ კათოლიკე, დაიბადა სოფ. ვალეს, ახალ. მაზ. 1829 წ. გაიზარდა სტამბოლს, მერე რომს, იქვე ეკურთხა მღვდლად. სტამბოლის სომეხთ კათოლიკეთ პატრიარქი ჩააცვიდა და უნდოდა, რომ პატრი სტეფანეს სიტყვა ქართველის ხმარება სომხათ შეეცვალა. სტეფანემ არ ქმნა. მიუგო მე ქართველ გვარის ვარ და ქართველ კათოლიკე. ამაზე პატრიარქმა სდევნა იგი დიდათ. პატრი სტეფანე ხშირად ქადაგებდა თათრულს ენაზედ საქართველოს შესახებ სხვადასხვა სოფლებში. გარდაიცვალა 1890 წ.

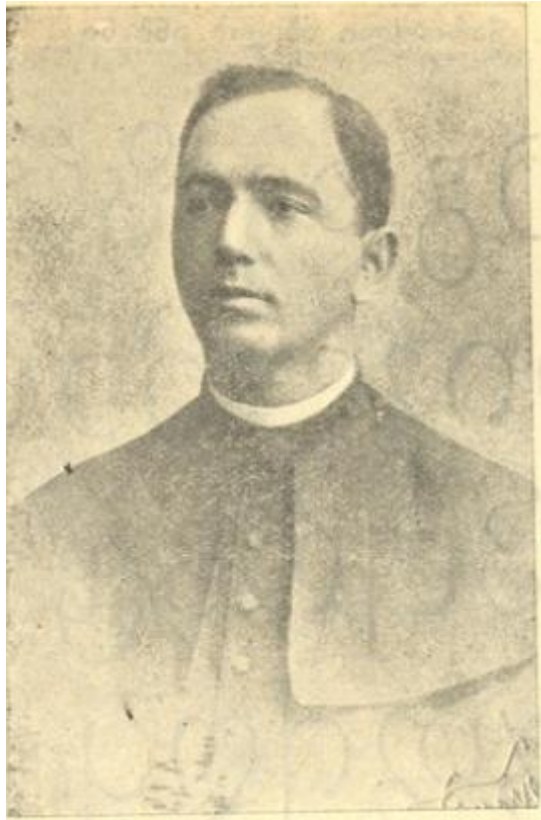

პატრი პავლე ყალაიჯოვი.

გაზდილი სტამბოლს და მერე ნასწავლი და ნაკურთხი. კარგა ხანს მსახურებდა ტფილისში, იცის კარგად ქართული ენა, სომხური და თათრულიც. ფრანგულიც რასაკვირველია და ლათინურიც ვინაიდან ამ ენებზე ასრულებდა იგი სამღრთო მსახურებას. მრევლში იყო სწორე მოძღვარი და სამშობლოს მოყვარე, ეხმარებოდა შეუძლო მრევლს. კარგა ხნის მსახურების შემდეგ, იგი გადასახლდა ახალციხეს, თავის სამშობლოში. იქ, როგორც ქართულ გაზეთებმაც გადმოგვცეს, კეთილი საქმენი დაუწყვია, თავის შრომით და ფულით ადგილობრივ ქართულ გლეხთათვის მიუმართავს და უთქვამს, რომ დღეის შემდეგ დიდის სარგებლით ვაჭრებისაგან ფულების სესხებას თავი გაანებეთ და მე გასესხებთ ცოტა სარგებლითაო.

გლეხებს მადლობა უთქვამსთ და პატრი პავლეს ასე მოქმედებს თურმე ხალხის სასარგებლოდ. ესეთი საქმე ჩვენში დიდი საქმეა, ნამეტურ ადგილობრივ ქართველ კათოლიკე მრევლთათვის, რომელთაც სომხის კათოლიკეთ არქიმანდრიტ ტერ-აბრამიანმა ყოველივე საეკლესიო ფულები წაართვა და თფილისში გადმოიტანა, საიდანაც ქართველი გლეხებიც სარგებლობდენ და სესხულობდენ. ხალხი დიდი მადლობელია თურმე პატრი პავლესი.

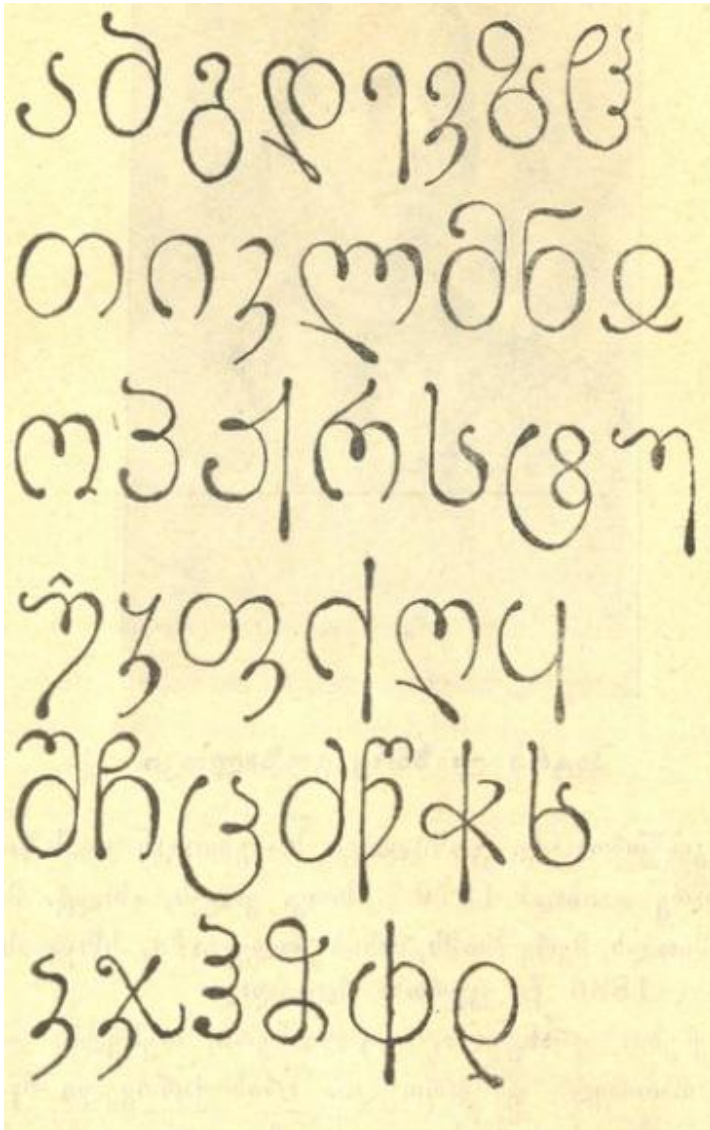

პატრი ლაზარე გოზალოვი.

იგივე კოჭბროლაძე. გოზალოვი სომეხთაგან არის წოდებული. პატრი ლაზარე დაიბადა 1870 წ. სოფ. ვალეს, ახალც. მაზ. სწავლობდა სტამბოლს, მერე რომს, პაპის კოლეგიაში, სწავლის დამთავრების შემდეგ 1886 წ. ეკურთხა მღვდლად.

იცის ენები: ფრანგული, იტალიური, რუსული, ლათინური, ბერძნული, თათრული და ქართული. არის ქართველი მწიგნობარი და საქართველოს ისტორიის დიდად მოყვარე, თფილისში იქმნა გადმოყვანილი 1907 წ. ამის მეთაურობის დროს, დამთავრდა სადავო საქმე თფილისის კათოლიკეთა ეკკლესიისა, განთავისუფლებულ იქმნა სომეხთაგან, ამიერიდა იგი არის ეკკლესია რომის ქართველ კათოლიკეთა. საზოგადოდ ამ ეკკლესიის და სკოლის საქმეებს პატრი ლაზარე გონივრულად ემსახურება.

ქართული ახალი ანბანი

შედგენილი და ამის ყალიბები ჩამოსხმული კირილე ბეჟანის-
ძე ლორთქიფანიძისაგან. ეს ასოები ქართველ საზოგადოებისაგან
მოწონებულია, ხოლო ჯერ ხმარებაში არ არის მიღებული.

სოლომონ დოდაშვილი

კაცი მაღალ გონებისა, უდიდესი მამულისშვილი ქართველთა, დიდათ მეცადინე საქართველოს ამალლების და დაწინაურების. 1832 წ. გადასახლებულ იქმნა ციმბირს, გარდაიცვალა 1836 წ. ამის ცხოვრება ავწერე ვრცლად, აქედამ ერთი პატარა წიგნი დავბეჭდე 1889 წ. დანარჩენი დაუბეჭდავია.

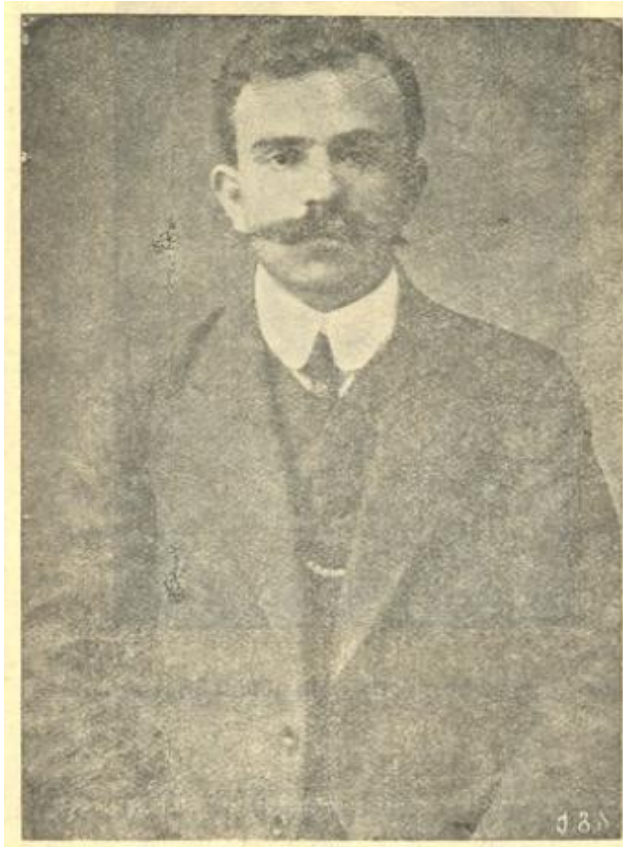
ფილადელფოს კიკინაძე.

იშვიათი ბერი ქართველ ერში, რუსეთშიაც იყო ნამყოფი, სცხოვრებდა ბატონიშვილების კარზე, იყო დიდი გულშემატკივარი საქართველოს საქმეების. ს. დოდაშვილის უმთავრეს მოღვაწეთ ეს ითვლებოდა, 1832 წ. დაპატიმრებულ იქმნა, პატიმრობაში გარდაიცვალა 1837 წ. ქართულად სწერდა. ამის ლექსია „აღსდექთ გმირთ გმირნო, ნუ გძინავსთ“ ამას გარდა სხვა ლექსებიც აქვს, ფსევდონიმი გ. ფირალოვი აქვდა, ჩვენ-კი შეცდომით ეს ნაწერები გოდერძი ფირალოვს მივაწერედ. ეს შეცდომა არის. დღეის შემდეგ ეს ლექსი ფილადელფოს კიკინაძის საკუთრებათ უნდა იქმნეს ცნობილი. ამის ცხოვრება აღწერილი და დაუბეჭდავი მაქვს დღემდე.

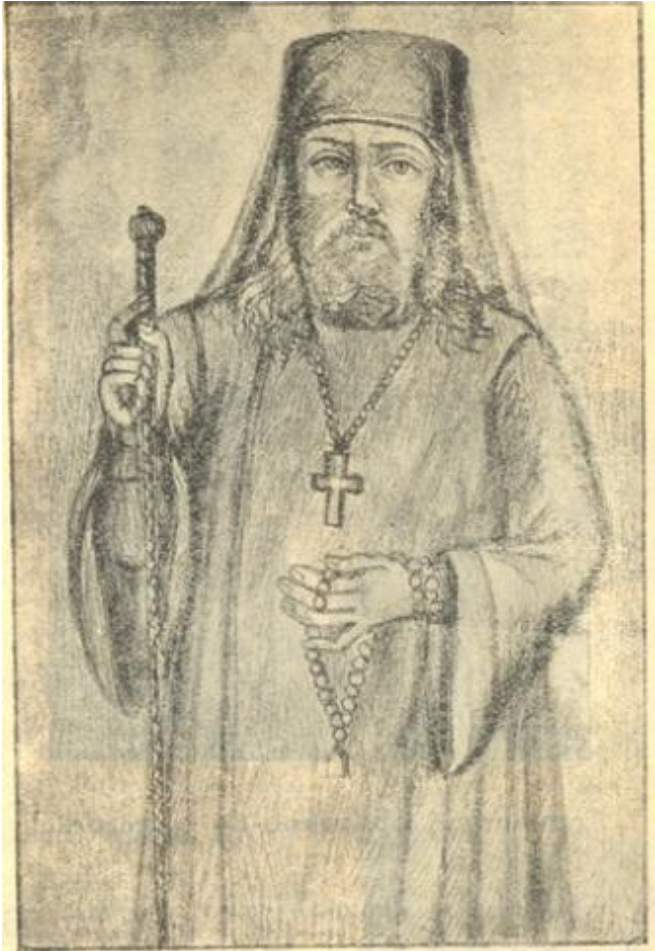
სიო ჩითანის ძე თავართქილაძე.

კოწია თავართქილაძეს ძმა. კოწიამ ამ სიოს იმედით გახსნა სენაკში ქართული სტამბა. ამ სტამბას სიო აწარმოებდა. სენაკში სიოს თავ-დადებულმა სასტამბო შრომამ დაუდო საფუძველი ქართული წიგნების გამოცემის საქმეს, სიოს შრომითვე დაიწყო ამ შუაგულ სამეგრელოს ქალაქში ქართულმა წიგნებმა ვრცელება. მეგრელებს სიოს შრომა კვირცხლად აკავშირებდა ქართულ ენასა და მწერლობასთან, რაც მკაცრი წინააღმდეგი ძალა იყო მეგრულის ახალის მოგონებულის ანზანის. სიო დასწეულდა სტამბის მუშაობისაგან, გარდაიცვალა 1902 წ. სოხუმის სანატორიაში, შობიდან 26 წლისა. სიო აშორდიას ანზანის წინააღმდეგ ყოჩაღად მეცადინეობდა მეგრელებში.

ნიკო იაკობის ძე ხვინგია.

ბათუმის მესტამბე. განუსაზღვრელის სიყვარულით აღზუნებული სასტამბო საქმეთა განვითარების ასპარესზე, ამან მისცა დიდი საფუძველი და დახმარება, რომ სპირდონ ჭელიძემ ბათუმში გაბედა და დღიური ქართული გაზეთის გამოცემა დაიწყო. ნიკო ხშირად სწერდა ამ გაზეთში ცოცხალ წერილებს. ნიკოვე დიდი თანამგრძნობი იყო.

მღვდელ მონოზონი ივანე ხელაშვილი.

გამოჩენილი პირი XIX საუკუნეში, მოსკოვის აკადემია დაამთავრა 1817 წ. იყო მწიგნობარი და ქართულად მწერლობდა. წიგნი „კალმასობა“ ორ ტომად ამის დაწერილია და არა ივანე ბატონიშვილის, ეს შეცდომით აკუთვნეს მას. ამ ბერმა სოლ. დოდაშვილს 6000 მ. მისცა, ამ ფულით გახსნეს თფილისში ქართული სტამბა 1828 წ. ივანე ხელაშვილი ს. დოდაშვილის დიდი თანაგრძნობი იყო და 1832 წ. საქმეშიაც იღებდა მონაწილეობას. ივ. ხელაშვილი მიტომ ვეღარ გადმოვიდა საქართველოში და რუსეთში მოკვდა 1840 წლებს. მისი ცხოვრება დაუბეჭდავად მაქვს დარჩენილი.

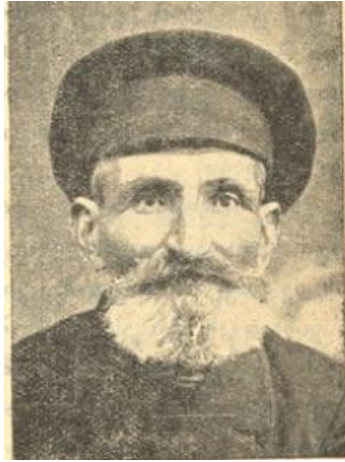
დიომიდე ანტონის-ძე კილაძე.

სტამბის ხელოსანია – ასოთ-ამწყობი. ხელობა იცის, როგორც შეჭვერის და მოეთხოვება შეგნებულ ხელოსან კაცს. სადაც-კი, რომელ სტამბაშიაც მუშაობდა ეს მშრომელი, იგი ყველგან სტოვებდა თავის საქმიანობის კეთილ ხსოვნას. არას დროს არ უღალატნია თავის ნაკისრ საქმისათვის. უმუშავნია მეტ წილად ქართულ დღიურ გაზეთებზე, თვიურ ჟურნალებზე და წიგნებზე. ასეთის ჰუნარიანის საქმიანობით მან მიაღწია სრულს სამადლობელო წერტილს. მისი შრომა არ იქმნა დავიწყებული. „წიგნების გამომცემელ ქართველთა ამხანაგობის“ სტამბაში მუშავობის დროს, გაზ. „ცნობის ფურცელი“-ს რედაქციამ სიამოვნებით აღბეჭდა მისი პატიოსანი შრომა და თან დაასაჩუქრა ვერცხლის „ვერსტატით“. „ვერსტატს“ აქვს შემდეგი წარწერა: „პატიოსან მუშას დიომიდე კილაძეს 1872 – 1902“. ამასვე აქვს დაწერილი ჩვენი მოწინავე მწერლების მოგონებანი. ერთი წერილი, სერგეი მესხის შესახებ უკვე დაიბეჭდა გაზეთ „ცნობის ფურცელში“.

ზაქარია კოტეტიშვილი.

მუშა ზაქარია კოტეტიშვილი ხნიერი კაცია. ამის სურათი გაზ. „საქართველომ“ დასტამბა თავის დამატებაში 1915 წ. და აღნიშნა, რომ ზაქარია კოტეტიშვილს 50 წლის მუშაობის შესრულების გამო. ამას გარეშე, რომ ზაქარია კოტეტიშვილს 50 წელი შეუსრულდა, სტამბაში მუშაობის, მას აქვს სხვა მოსაგონარი ცნობებიც. რაც მოკლედ მოვიყვანეთ აქ და მიტომ ვათავსებთ ამ სურათს.

ყველასაგან დაუვიწყარ სერგეი მესხს, ადრინდელ გაზეთ „დროების“ რედაქტორს, გაზეთის გამომცემის გამო 1875 წლებში დიდი გაჭირება ჰქონდა. გაზეთი იბეჭდებოდა სტეფანე და იოსებ მელიქიშვილის სტამბაში, სადაც სერგეი მესხს დასაბეჭდს ფულს არ ახდევინებდნენ, მისი გადასახადი იყო მხოლოდ ამწყობის ფული, სამუშაო. მაგრამ მაინც ამ ხარჯის გადახდაც ხშირად უჭირდებოდა. გაზეთზე მუშავობდა ზაქარია კოტეტიშვილი და ლადიკო ქვლივიძე.

ზაქარია კოტეტიშვილი

ქვლივიძე ადრე გარდაიცვალა. ზაქარიაკი მუშავობდა სერგეი მესხთან კარგა ხანს, რადგანაც გაზეთის გარემოება ზ. კოტეტიშვილმა კარგად იცოდა, ამიტომ ს. მესხს დიდ შეღავათს უწევდა და ფულს სულ არ აწუხებდა, როცა სერგეი მესხი იშოვნოდა და მისცემდა რამეს, ესეც კმაყოფილი იყო მისი, ვინაიდან ზ. კოტეტიშვილს დიდათ უყვარდა გაზ. „დროება“ და სერგეი მესხსაც უაღრესად სცემდა პატივს. ესეთი ღირსების ხელოვნების მაშინ და დღესაც ჩვენში იშვიათია, ამიტომ ვნუსხავთ აქ ზ. კოტეტიშვილის რიგიან მოგონების ცნობას.

ამ წიგნის ზოგი სურათების ამბავი.

ქვათახევის მონასტერში, სცხოვრობდა მღვდელ მონაზონი ნიკონ ჯობინაშვილი, ტარასი არქიმანდრიტის გაზრდილი. ამ ბერს ჰქონდა მდიდარი ბიბლიოთეკა ქართულის ძველის წიგნების. მასთანვე მან იცოდა ჩინებულად მხატვრობა და წერაც, მანვე და ბერმა გენადიმ იცოდნენ ბევრი ამბები 1832 წ. შესახებ, რაც ზოგი რამ ცნობებიც ავსწერე მათის მოთხრობებით, ნიკონს ავქნდა ერთი ხელთნაწერი წიგნი, სადაც მოთავსებული იყო სურათები ბესიკის, ს. ლეონიძის, ს. დოდაშვილის, კიკინაძე ბერის, ივ. ხელა-

შვილის, სოლ. მეფის სურათები, ოსეთის ისტორიის და ბევრიც სხვა ასეთი.

ნიკონ ჯობინაშვილმა დროებით მათხოვა წიგნი და აქედამ ზოგი სურათები გადმომიხატა ქართულ მწიგნობარმა იასონ დავითის ძე თავ. ციციშვილმა, ვისაც ეძღვნის ჩვენგან დიდი მადლობა, ვინაიდან მან ეს გადაღებული სურათები 1880 წ. წლიდან დღემდე შეგვინახა. ეხლა ზოგი ამ სურათებისა აქ დავბეჭდეთ, ზოგი-კი დაგვრჩა დაუბეჭდავად. უკანასკნელ დროს, ნიკონი თფილისში გადმოვიდა და ფერისცვალების მონასტერში სცხოვრობდა, თან გადმოიტანა თავის მდიდარი ბიბლიოთეკა და ანტიკა ძველი ნივთებიც. იგი გარდაიცვალა 1895 წლებს, მისი ძველი ნივთები ვის დარჩა ეს ჩვენ არ უწყით. ამავე ნიკონს აქვდა ქართული ანბანის ასოებიც დახატული სხვა-და-სხვა ცხოველებში. 1832 წ. შესახებაც ბევრი ამბები იცოდა, მათი საიდუმლო ქართული სტამბის ისტორიაც აქვდა კარგად გაცნობილი. მისი სამკითხველოდან ერთი პატარა წიგნი „საქართველოს აოხრება“ 1885 წ. ცალკე წიგნადაც გამოვეცი. ამანვე იცოდა კარგად ხმარება ქართული საიდუმლო ანბანისა.

სურათების შეცდომა

დაბეჭდილია: დონ-დარიანე სააკაშვილი
უნდა იყოს დონ-დამიანე სააკაშვილი

სურათები დაბეჭდილია ქართ. ამხ. სტამბაში.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე მთელ ქართველობაში ცნობილია როგორც შესანიშნავი მამულის შვილი, პატიოსანი, განვითარებული მოქალაქე, ყველა ჩვენებურ საქმის თანამგრძნობი, შესმენილის განსჭვრეტით აღვსილი, ყველა ქართველის წინაშე მაღალის პატივისცემით დამსახურებული, მოამაგე ყველგან და ყოვე-

ლთვის. მისი ამაგი და ღვაწლი წინაშე საქართველოს ერისა და მამულისა აურიცხველია. ჩვენ მის ნუსხის შედგენა არ ძალ-გვიძს, რადგანაც ეს პატიოსანი მამულის შვილი რასაც კი ჰქმნის, რასაც კი აკეთებს, რასაც კი ემსახურება და პატივს სცემს და ადიდებს, ყველა ეს წყნარად, მყუდროდ, თითქმის ფარულად სრულდება. მამულის სიყვარულისა და სამსახურის გაწევის სანაცვლოდ იგი თანამემამულეთაგან გუნდრუკის კმევას, ქებას და დიდებას არ საჭიროებს.

მისი სახელის ქება და დიდება მის მამულის პატივისცემაში იქამდის მტკიცედ არის ჩაქსოვილი, იქამდის მაღალის დიდ-ბუნებოვანობით არის აღვსილი, რომ იგი თვინიერ საქმისა და ქართველის ერის ბედნიერებისა სხვას არას ითხოვს, სხვას არას ნატრობს. ეს არის მისი დიდება, მისი დაუვიწყარი ამაგის ჯილდო და უმაღლესი ღირსება.

ასეთი მიდრეკილება, მისწრაფება ერისა და ქვეყნის უზადოთ პატივისცემა მარტოდ უმაღლეს პირებშია გაღვიძებული, იგი მარტოდ იმათ აქვს განცხოველებული, ვისაც თავისს საკუთარ სულის ძალასთან, განვითარებისა და მამულის-შვილობასთან დიდ ბუნებოვნებაც მოსდევს. ეს რომ ასე არ გახლდეს, მაშინ, ჩვენ ქართველნი ხომ ასე ცარიელი არ ვიქნებოდით ჩვენის გულ-შემატკივარ მამულისშვილებით. ჩვენდა საუბედუროდ ეს სწორეთ ასეა და ამიტომაც გახლავართ უწყალოდ დაქვეითებულნი, წყალ-წაღებულნი, თორემ განა განათლების მექონი კაცების რიცხვი ჩვენს ქართველობაში ცოტა არის, ცოტა კი არა ძრეილაც

-4-

ბევრი, მაგრამ რა გამოვიდა ამ სიბევრისაგან, როცა ამდენ ბევრში ნამდვილ მამულის-შვილებთა რიცხვი კი ერთობ მცირეა. აქ პატიოსანი მამულისშვილი სანთლით სამებარია. ამიტომაც ჩვენის ფიქრით, უპირატესი ადგილი უნდა დაეთმოს ყველა იმ მოღვაწეთა ცხოვრებას, ვისაც კი რამე მიუძღვის, ვისაც ჩვენს ღარიბს ასპარეზზე რამე გაუკეთებია, ჩვენი წარმატების, განვითარების და აღორძინებისათვის არა დაუშურვებია.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე დაიბადა 29 აპრილს, 1839 წ. ლოლობერიძე ძველი აზნაურის გვარია, იმერთ მეფეების დროსაც მთელს იმერეთში კარგად ცნობილი. ნიკოლოზის მამა ბესარიონი თავის დროის კვალად საკმარისად დაბრძნილი გვამი ბრძანებულა. მას სწავლა მიუღია ტფილისს სასულიერო სემინარიაში, სწავლის დამთავრების შემდეგ ტფილისიდან ქუთაისს გარდასულა და იმერეთის ეპისკოპოზის სამართველოში უმსახურნია სეკრეტრად –

მდივნათ. დედა ნიკოლოზისა გახლდათ ეკატერინე, თავადის, აბაშიძის ასული. ორივე ეს პირნი თავისს დროის კვალით, საკმარისად ძველის ქართულის დარბაისლობით და სიბრძნით იყვნენ ცნობილნი, ძველის ქართულის სუფთა ცხოვრებით, მაღალის კრძალულებით და ბევრიც კიდევ სხვა სათნო სა-
ნუკარ ღირს-შესანიშნის მხარეებით. ამათს ასეთს ღირსებას და პატიოსანს ცხოვრების წესჩვეულებას ყველა ნატვრით უმზერდა, ყველა მათ ჰბაძავდა, მათ თავიანთ შვილს ნიკო-
ლოზზედაც ერთობ დიდი გავლენა ჰქონდათ. ეს მათი გავ-
ლენა ნიკოლოზში დღევანდლამდე უკვდავად არის დაშ-
თენილი.

დღეს, ამ ჩვენს ჭორიკანულ და გათახსირებულ დროში, ჩვენს ლატაკს მოღვაწეთა ასპარეზზე თუ სადმე ორი სამი ქა-
რთველი გამოჩნდება, იქ ნიკოლოზ ლოღობერიძეც პირველს
ადგილს დაიჭერს. არ მგონია, რომ მთელს საქართველოში
სადმე მოიძებნოს ისეთი პირი, რომ იმას ნიკოლოზ ლოღო-
ბერიძესაგან რამე სწყენოდეს, რამე უსიამოვნება ენახოს,

-5-

უადგილო შენიშვნა, საგინებელი სიტყვა, თუნდ სხვა ათას
ამ გვარნი, ამით ნიკოლოზ ლოღობერიძე სამაგალითო პი-
რია, სამაგალითო შვილი თავის ქვეყნისა, მშვიდობა თავის
ერისა, რაც თავისს მშვიდობით ყველას წინაშე მშვიდობას
სთესს, ხოლო ამ თესვით ყველას გულსა და სულს ანათ-
ლებს, მათს მოძრაობას დიდის მიმბამაობით მოსაავს.

ყოველს ღირსებასთან იგი არს მტკიცე პიროვნება, სი-
ტყვის და დაპირების დიდათ დამფასებელი, დიდი პატივის
მცემელი სიტყვის აღსრულების, ყოველივე ჭეშმარიტების
და სიმართლის დაცვის. მისი სული და გული ყოველთვის
აღფრთოვანებულია დიადის სამეცნიეროს მიდრეკილებით.
ნამეტურ იგი ღრმად მორწმუნე არს ყოველი ერის პროგ-
რესის, იდეურად განვითარების, ყოველივე ასეთ სამკაულე-
ბითი მხარენი მას მიაჩნდა კაცობრიობის მოვალეობად, ნამეტურ
ქართველ ერის არსებობაში სწორედ ამას ხედავდა უმაღლეს
საჭიროებად.

ნიკოლოზ ლოღობერიძეს პატარაობიდანვე ეტყობოდა
დიდი ზრდილობა, მშვიდი სათნოება და კრძალულება. იგი
პირველ დაწყებით ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში
სწავლობდა. მერე ქუთაისის გიმნაზიაში გადავიდა, იქ სწავ-
ლობდა. 1855 წ. რუსთა და ოსმალთა ომის გამო ქუთაისის გიმ-
ნაზია დროებით დაიკეტა. ნიკოლოზ ლოღობერიძე ტფილი-
სის გიმნაზიაში გადმოვიდა. სწავლა ტფილისში დაამთავრა
1857 წელს სრულიად ახალგაზდამ. თუ არა კარგი ზნე-ხა-

სიათის ყმაწვილი კაცი, უამისოდ ძნელად, რომ იმ დროის გემნაზიაში 17 – 18 ყმაწვილს სწავლა დაემთავრებინოს. მაგრამ ნიკოლოზში ჩვენ სხვას ვხედავთ, მან არამც თუ მართოდ ტფილისში, არამედ ტფილისს შემდეგ პეტერბურღის უნივერსიტეტში გაიხლათ, იმავე წელს სწავლა დაიწყო, საგნად ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი ეპყრა და სწავლა დაამთავრა 1861 წ., ე. ი. ოთხი წლის განმავლობაში.

ასე გახლავსთ ხშირად იმ ოჯახის შვილებთ შორის, სადაც კი მშობლები დიდის პატიოსნებით არიან აღვსილნი

-6-

და შვილებთან შესანიშნავი განწყობილება აქვსთ. ეს რომ ასეა, ამას ცხადათ ამტკიცებს ის მაგალითიც, რომ ნიკოლოზის დაი ბრძანდებოდა ანნა ბესარიონის ასული მუსხელიოვისა, აწ განსვენებულ, ცნობილი მოღვაწე, რომელმაც ქართველობას ერთობ დიდი ამაგი დასდო განათლების მხრივ, ნამეტურ ქ. ახალციხეს. ამ მარად სახსოვარის მანდილოსნის თავოსნობით დაარსდა ახალციხეში ქართველთა საქალებო სკოლა, რომელ სკოლა დღესაც არსებობს. ნიკოლოზისავე ძმა ბრძანდება, ცნობილი ღვაწლდებული, ისტორიული წერილების მთარგმნელი მწერალი ს. ლოღობერიძე, რომელმაც სხვათა მრავალთა შორის, ფრანგულის ენიდამ ქართულს ენაზე ბროსეს ისტორია სთარგმნა და ეს ისტორია თვით ნიკოლოზ ლოღობერიძემ დასტამბა. უნივერსიტეტიდამ დაბრუნების შემდეგ ნიკოლოზი თბილისის გიმნაზიაში მასწავლებლად იქმნა დანიშნული, გეოგრაფიასა და ლათინურ ენას ასწავლიდა. როგორც მასწავლებელი იყო სამაგალითო პირი, იგი თავისი გამომეტყველებით და პატიოსანის განწყობილებით მოწაფეებზე დიდს ზეგავლენას ახდენდა, ყველას უაღრესად აყვარებდა თავს, ყველა მოწაფეს დიდათ უყვარდა ნიკოლოზი.

გიმნაზიიდან ნიკოლოზ ლოღობერიძე 1864 წ. კავკასიის ქრისტიანობის აღმადგინებლის სკოლების ინსპექტორად დაინიშნა, ამავე სამმართველოში, ამავე თანამდებობის მეორე ადგილი განსვენებულს დიმიტრი ბაქრაძეს ეკავა. აქ ნიკოლოზ ლოღობერიძე დარჩა 1868 წლამდე. ამას შემდეგ იგი მსახურებდა ტფილისის მაზრის მომრიგებელ მოსამართლის თანაშემწედ, შემდგომ ამის იგი გადაყვანილ იქმნა ქუთაისის მომრიგებელ მოსამართლედ. ამ სამსახურიდამ იგი გადაყვანილ იქმნა ქუთაისის ოლქის სამმართველოს წევრად. ამ მსახურში 1879 წლამდე დარჩა ხოლო ამ წელს, იგი არჩეულ იქმნა ქუთაისის სათავად-აზნაურო ზანკის დირექტორად (1884 წლამდის), სადაც კი გახლდათ ნიკოლოზ ლოღობე-

რიძე, მან ყველგან დასტოვა თვისი ნავალი, ყველგან აღბე-

-7-

ჭდა თვისი ბეჭდით გზა ცხოვრებისა. ბანკის სამსახურის შემდეგ იგი ჭიათურას თავისს მამულების საქმეს განაგებდა, შავ-ქვას აწარმოებდა, ეს მამულები მას დედით დაშთენია. ამ საქმის წარმოებით მან დიდი ამაგი დასდო ადგილობრივ გლეხ-კაცობას. მისის მეოხებით ბევრი გლეხის ოჯახი გაიმართა წელში, ბევრმა დაახწია სილატაკეს თავი.

ჩვენში, რომ 60 წლების დროის მწერლებს და მოღვაწეებს ასახელებენ, უნდა ვსთქვათ, რომ ეს 60-ოცე წლის მოღვაწე პირნი გახლავან ისინი, რომელთა რიცხვსაც ეკუთვნის ნიკოლოზ ლოღობერიძე. აი ამას აქვე ვნახავთ. ქართველებში, ჟურნალ-გაზეთობა, ანუ „ცისკრის“ გამოცემა იწყება 1851 წ. ეს ჟურნალი 1852 წ. ბოლოს მოისპო. 1857 წ. იგი განაახლა ივანე კერესელიძემ. ახალმა „ცისკარმა“ წინა წლების წიგნებზედ უკეთესად იწყო გამოსვლა. ხოლო რაც დრო გადიოდა მით ამ ჟურნალის უკეთესობაც ქართველ ერისთვის ღარიბათ შთებოდა. რაც იმ დროის „ცისკარს“ მოეთხოვებოდა, რაც მას უნდა ეკეთებინა, რაც საქირო იყო ახლად გაღვიძებულ ერისთვის, იმას „ცისკარი“ ვერ ასრულებდა.

ამით ივანე კერესელიძეს ჩვენ არ ვაყვედრით, რაც შეეძლო იგიც იმას აკეთებდა. მისი თანამშრომლები იყვნენ ისეთი კაცები, რომელთაგანაც ისიც კი საკვირველი იყო რასაც იგინი „ცისკარში“ აკეთებდნენ. აი ამ დროს „ცისკარში“ გაჩნდნენ ისეთი ახალგაზრდა მწერლები, რომელნიც 1857 წ. გიმნაზიის სკამებზედ ისხდნენ, ესენი ნელ-ნელა „ცისკარში“ სწერდნენ და თან სწავლას ამთავრებდნენ, ამათ საქმე ისე წაუვიდათ, რომ ერთ დროს, ქართველ მწერლობაშიაც გამოიჩინეს თავი და იმავე დროს იგინი რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებშიც ისხდნენ. ეს ხანა და დრო უწევს 1860 წ. ამ დროს პეტერბურგის და მოსკოვის უნივერსიტეტებში ქართველთაგან 20-მდე მოსწავლეებს ვხედავთ. ყველა იგინი „ცისკრის“ არსებობას მხურვალედ თვალ ყურს ადევნებდნენ, და ზოგი მათგანი ამ ჟურნალში თანამშრომლობდა კიდევ.

-8-

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ასეთ პირებზედ ერთობ დიდი გავლენა ჰქონდა იმ დროის რუსულ იდეურს მწერლობას. ანუ მესამოცე წლების რუსულ მწერლობას და ზაპაძნიკებს. იმ დროის რუსეთში მყოფ ქართველთ შვილებიც ისევე იდეუ-

რად იზდებოდნენ და ვითარდებოდნენ, როგორც რუსეთის მოზარდი თაობა, როგორც ესენი, ისევე ქართველთ ძენი გატაცებულ იყვნენ იმ დროის რუსთა ორის საუკეთესო ჟურნალთ „სავრემენიეს“ და „რუსკოე სლოვოს“ კითხვით, ნამეტურ ისეთის ბრიალა მწერლების ნაწერებისაგან, როგორიც გახლდათ ნ. ჩერნიშევსკი, დობროლოუბოვი, პისარიევი და ბევრნიც სხვანი ევროპიულის იდეურის სწავლა მეცნიერებით დარაზმულნი. ასეთ იდეურ მწერლების გავლენის ქვეშ იზრდებოდა და ვითარდებოდა იმ დროის ქართველთ თაობა. ჩვენ ცნობებით ვიცით, რომ ნიკოლოზ ლოლობერიძეც წვერი გახლდათ ამ იდეურის ქართველი თაობის, ეს მან შემდეგ საქართველოშიაც დაასაბუთა.

ამ პირებმა რუსეთის, უმაღლეს სასწავლებლებში დაამთავრეს სწავლა 1860 წ. წლიდამ. ასე რომ 1862 წ საქართველოში, მათის რიცხვის წევრნი საკმარისად სჩანდნენ, ასეთ პირებს რუსეთშივე სტკიოდათ გული რომ საქართველოში, ერთადერთი „ცისკარიც“ ღარიბად გამოდიოდა, სწუხდნენ დიდათ მასზედ რომ იმ დროის ქართველობას საღათას ძილით ეძინა, ამის შესახებ გოდება მათ თვით 1859 წ. დაიწყეს და ილ. ჭავჭავაძემ თვით „ცისკარშიაც“ კი მოათავსა თვისი საუკმიყოფილო წერილები, ამასვე მოჰყვა „რუსეთუმების“ ანუ „თერგ დალეულების“ წერილები და მწარე გოდება და ხითხითი ქართველ ბოლმით სავსე ცხოვრებაზედ. რაკი ამათ ეღირსად სწავლის მიღება და სამშობლოში დაბრუნება, მის მერე მათს ნატვრასა და წადილსაც გაეხსნა გზა-კვალი, მათ მისწვდნენ საწადელს თავისის ნატვრის და მამულის დასახსნელად დაიწყეს მოქმედება, შრომა.

ასეთ თვალხილულ მამულისშვილთათვის ქართველთ ყველა ნაკლი თვალხილული იყო, მათ ყოველიფერი თავის

კვალად აქვნდათ გაცნობილი, ამიტომაც მათ ყველაზედ უპირველეს საჭიროებად წიგნის ბეჭდვა დაინახეს საჭიროდ, ჟურნალ გაზეთების გამოცემა, სკოლების დახსნა და ბევრიც სხვა ასეთნი, რაც ზოგი შემდეგ დროებაში იქმნა აღორძინებული, რასაც თვით ამ 60-ცე წლის მოღვაწენიც მოესწრნენ. ასეთ ქართველთა უპირველეს საქმეთ 1861წ. საქართველოში, ქართული წიგნის ბეჭდვის საქმე გახდა სანატრად ამ საწადელს მათ მიაღწიეს და 1763 წ. ტფილისში ილია ჭავჭავაძემ ჟურ. „საქართველოს მოამბის“ გამოცემაც იწყო. ამ ჟურნალის გამოცემამ მათ კარგად ამცნო და ცხადათ დაანახვა ქართულ სტამბის სიღატაკე, ასოების უვარგისობა და ბევრიც სხვა ასეთნი, რაც კი მაშინ ქართულ წი-

გნის გამოცემის საქმეს ეხვია გარს. ამიტომ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემის წელსვე დაიწყო ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებაზედ საუბარი. ტფილისში მალე შეიკრიბნენ ნიკოლოზ ლოლობერიძე, დიმიტრი ბაქრაძე, ვახტანგ თულაშვილი, სტეფანე მელიქიშვილი და ზოგიც სხვა წარჩინებული ქართველნი, ამათ საუბარი გამართეს ქართულ სტამბის გახსნის საჭიროებაზედ. შემდეგ ამ საქმის, ანუ სტამბის დაარსების მეთაურ პირებათ გამოცხადდენ ზემოხსენებული პირნი, რომლებშიც პირველი ადგილი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს ეკავა. აქ ამ პირმა გამოიჩინა უაღრესი მიხვედრა ქართულ სტამბის გახსნის საჭიროებაზედ, ვინაიდგან იმ დროს, ტფილისში ერთი ისეთი სტამბაც არ იყო, რომ იქ ქართული წიგნი, ჟურნალი, ნამეტარ გაზეთი გამოეცათ ადვილად. სტამბის ასეთ უქონლობას ზედ ერთოდა ქართული ასოების სიდატაკვეც, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძემ ამ გარემოებასაც დიდი ყურადღება მიაქცია. მან დაიწყო მეცადინეობა და შრომა ახალის, მოხდენილის ასოების დახატვა გამოგონებაზედ და იგი ამასაც მალე მისწვდა.

რამდენიმე ხნის განმავლობაში მან დახატა ის ქართული ასოები, რომელიც იმ დროის შესმენილ ქართველებმა განიხილეს, გაარჩიეს და უკანასკნელ იგი დაინახეს მოხდენილ

-10-

და უკეთეს საკითხავად კაცის თვალისთვის. ეს მოწონება, იყო ნიკოლოზ ლოლობერიძეს აღფრთოვანება და სიხარული. ამის შემდეგ იგი მიეცა მის მეცადინეობას, რომ ამ ახალ ქართულ ასოების ყალიბები ჩამოესხმევინებინა, რა კი ეს გაკეთდებოდა, მის შემდეგ ამ ყალიბების საშუალებით ახალი სახის ქართული ასოებიც ჩამოისხმებოდა. მაშინ მთელ საქართველოში ასოების ჩამომსხმელი ქარხანა არსად იყო. ქართულ ასოებს პეტერბურგს და მოსკოვს ასხამდნენ. საქართველოში ასოების ჩამოსასხმელი ქარხანა მხოლოდ 1870 წლიდან გაიხსნა, ისიც დიდის ჭაპან წყვეტით. დღეს ტფილისში, ანუ მთელს საქართველოში სულ სამი ქარხანა არის სადაც ასოებს ასხამენ და მეოთხეც სამხედრო, ანუ შტაბის ქარხანა გახლავსთ.

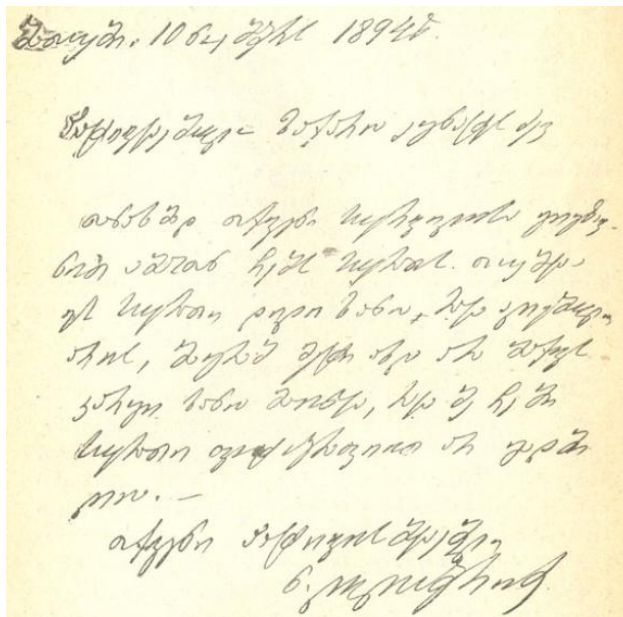
რადგანაც ქართველებში პეტერბურგის და მოსკოვის ქართული ასოების გარეგანი სახე და მოყვანილობა უკვე ადრიდგანვე ცხადი იყო და ცნობილი, ვინაიდგან მაშინდელი ქართული წიგნები სულ ამ ასოებით იბეჭდებოდა, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძემ ეს ქართული ახალი ანბანი ევროპაში გაგზავნა, ამისათვის თვითაც იმგზავრა და ბოლოს ბევრის ცდით და შრომით ვენაში ჩამოსხმულ იქმნა ახალი

ქართული ანბანის ყალიბები, რასაც თან მოჰყვა თვით ქართული ახალი ასოების ჩამოსხმაც, ამიტომა დღეს ჩვენში ამ ასოებს ვენის ასოებს უწოდებენ. ეს რომ ასე გახლავსთ და მართალი ამას ასაბუთებს თვით ნიკოლოზ ლოდობერიძეს წერის ხელიც. აი თვით ამის ნიმუშიც. (იხ. 11 გვ.)

ვისაც ესურვილება, მაშინ იგი დააკვირდეს ამ ასოებს, შეადაროს იგი ვენის ასოების გარეგან მოყანილობას და იგი ამაზედ ცხადათ დარწმუნდება, შევნიშნავთ აქ იმასაც, რომ ნიკოლოზ ლოდობერიძის წერის ხელს ერთობ წააგავს ილია ჭავჭავაძის ხელიც, ორივე ამ პირთა ნაწერების რომ ნახოს კაცმა იგი მათ სულ ვერ გაარჩევს, თუ რომელი რომელს ეკუთვნის, ამის ცნობას თვით ილ. ჭავჭავაძის ნაწერი ასოების, ნიმუშიც მოგცემსთ თუ კი შეადარებთ ერთმანერთს. ასე

-11-

რომ ეს ვენის ასოები პირდაპირ ამათ ანბანიდამ არის გადაღებული. ამ საანბანო კომისიაში ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძეც რეულა, მაგრამ როგორც სჩანს მის ანბანს აქ ალა-

გი არ მიუღია. ამას კარგად აჩენს თვით დიმიტრი ბაქრაძის ნაწერიც, ამის ხელი ნუსხური გახლავსთ და ნუსხური კიდევ ახლო მონათესავე აკადემიურის ქართული ანბანის არის.

რამდენიმე ხნის განმავლობაში მომზადდა და მოეწყო მთელი კომპლექტი ქართულის ახალის ასოებისა, ერთნაირ ზომის ასოებს თან მოჰყვა სხვა და სხვა ზომის ასოებიც, რაც მაშინ ქართველებში ერთობ იშვიათი იყო და ძვირი.

რაკი სასტამბო საქმე ასე მოაწყეს და მოამზადეს, მის შემდეგ სტამბის გახსნის საქმეს შეუდგნენ და მის თავდარიგს. ნებართვაც აიღეს მთავრობისაგან და 1864 წ. ტფილისში გახსნეს ქართული კარგი სტამბა. ამ სტამბის გახსნის და ახალი ასოების ჩამოსხმის გამო ვენაში იმგზავრა სტეფანე მელიქიშვილმაც. ეს სტამბა იყო მეოთხე სტამბა, მაგრამ სასტამბო იარაღებით და ქართულის მოწყობით პირველი გახლდათ. სტამბის მოწყობის თავდარიგის ყოველივე შრომა ნიკოლოზ ლოღობერიძეს ეკუთვნის, ამას სასტამბო სახელოსნო საქმეებისათვის პეტერბურგში ყოფნის დროსვე მიუქცევია ყურადღება, იქ ეს თურმე სხვა და სხვა სტამბებში დადიოდა და სახელოსნო საქმეებს ცნობილობდა.

ასე ბრწყინვალედ დაწყობილ სტამბის საქმეს, დაარსებიდანვე ერთობ კაი დრო დაუდგა, იგი მოკლე დრო ის განმავლობაში ცნობილ იქმნა, რომ ტფილისში არსებობს ერთობ კარგი სტამბა სტ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის, სადაც ყველა ენის წიგნებს და ქალაქებს კარგად ბეჭდავენ. დაარსების დღიდანვე ამ სტამბამ ქართველ ერს დიდი სამსახურის გაწევა დაუწყო, დიდის ამაგის გადახდა და ამ უკანასკნელ დროსაც მისი არსებობის ბედი სანაქებოდ გადაწყდა, 1890 წლის შემდეგ იგი გახდა საკუთრება „ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის“ რაზედაც აღმოცენდა აწინდელი სახელოვანი სტამბა „ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობისა“ სტამბა სტ. მელიქიშვილის სახელით იმიტომ იქმნა დაარსებული, რადგანაც დანარჩენი ამხანაგები სულ სახელმწიფო სამსახურში იყვნენ და მათის მთავრობისაგან ნებართვის აღება შეუძლებელი იყო. მაინც ამას იგინი არც ედავებოდნენ და არც საჭიროებდნენ მათი სახელი და ნატვრა ქართული სტამბა იყო და არა ფირმა.

სტამბაც გახსნეს. მათვე დაიწყეს ზრუნვა ქართულ გაზეთის გამოსაცემად. ამავე დროს საქართველოში ჩამოვიდა გ. წერეთელი, რედაქტორობა ამას დაავალეს, დავალება გ. წერეთელმა იკისრა. მალე მთავრობას თხოვნა მისცეს და

1866 წ. მარტის პირველიდამ გაზეთ „დროება“ გამოსვლა იწყო: გაზეთის გამოცემის შრომის სამაგიეროთ ზემოხსენებულმა პირებმა გ. წერეთელს თვეში 50 მ. დაუნიშნეს. ამ საქმის პირველ თანამგრძობელად ნიკოლოზ ლოღობერიძე ითვლებოდა. თვით ამ პირისაგან გამიგონია შემდეგი – თუმცა

„დროება“ კვირაში ერთხელ გამოდიოდა, მაგრამ მაშინ ესეთი საქმე ქართველობაში ისე ძნელი იყო, რომ ნომრის გამოსვლის პირველ დღის ღამეს მთლათ სტამბაში ვათენებდითო“. უნდა ვსთქვათ, რომ გაზეთის საქმეს მათ ხელი დიდათ შეუწყეს, დიდი ამაგი დასდეს, ესეთი ამაგი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს ქართულის მწერლობისათვის არც შემდეგ მოუკლია. ყოველთვის იგი მწერლობის აღორძინების საქმეს მხარ და მხარ მისდევდა, ყველა საქმეს დიდის თანაგრძნობით ეკიდებოდა. 1878 წ. ჩვენ, რომ ტფილისში, ქართული წიგნის მაღაზია გაგხსენით, ამ საქმეს ნ. ლოლობერიძე დიდის თანაგრძნობით მიეგება. ჩვენს მაღაზიაში ხშირად გაიხლებოდით, ღამის 11 –12 საათამდის შთებოდა და სახალხო წიგნის გამოცემისათვის ბევრნაირ დარიგებას გვაძლევდა, გვახალისებდა, ხშირად მათთან ერთად სხვანიც მობრძანდებოდნენ. ნ. ლოლობერიძეს ყოველთვის წიგნების გამოცემის შესახებ ჰქონდა საუბარი, ჩვენს გამხნევებას და წაქეზებას სცდილობდა მარად.

იგი იქამდის აღფრთოვანებულია სამშობლო ქვეყნის სიყვარულით, რომ მას არ გამოჰპარვია არც ერთი ქართული წიგნი, არც ერთი ჩვენი საქმის გარემოებათა ცნობა, ყოველთვის და ყველგან ყველა საქმეს მხარდამხარ გაჰყოლია. აგერ, 1890 წ. წელსაც მან განიზრახა თვიურ ჟურნალ „მოამბის“ გამოცემა, მის ნება-რთვაც დროით მიიღო. მალე გამოცემაც დაიწყო, ჟურნალმა მშვენივრად იწყო გამოსვლა, დღესაც გამოდის იგი. რამდენიმე წლის შემდეგ გამოცემლობა სხვას გადასცა, რადგანაც მას თავისი საკუთარი საქმეების გამო აქა-იქ უცხო ქვეყნებში მგზავრობა სჭირდებოდა.

-14-

ნიკოლოზ ლოლობერიძე უცოლ-შვილო კაცი გახლავსთ. მაგრამ მას ისეთი აღმატებული თვისება აქვს, ისეთი უზესთაესი მიმადლებული ნიჭი და მადლო ისეთი სიყვარული მამულისა და ერისა, რომ მას ყველა ქართველის კარგი შვილი თავისს შვილად მიაჩნია. მის დახმარება და ამაგი ქართველთ თავობისათვის აურიცხველია. ბევრს მოწაფეს დაუმთავრებია მისის დახმარებით სწავლა, დახმარება ისე მომხდარა, რომ ეს ერთ გარეშე კაცსაც არ შეუტყვია. მისის მეოხებით ბევრს ჰკურნებია თავისი იარები და წყლულებანი, ბევრს ავადმყოფს, გვემულს და ტანჯულს მიუღია მისი უხვი წვლილი, რაის მეოხებით იგი განწირულებასაც გადარჩენილა ნ. ლოლობერიძე იქამდის ღრმად მცოდნეა ჩვენის მწერლობის და მის ავკარგაიანობის, იგი ისე კარგად იცნობს ჩვენის მწი-

გნობრობის საქმეს და მწერალთა გარემოებას, რომ მან თავის გვერდით თანამოსამსახურეთ ცნობილ ქართველ მწერლები შემოიკრიბა და მისცა მათ სახსარი ცხოვრებისა, წელში გამაგრებისა და სხვანი, რასაც მრავალნი ჩვენში არა დროს არ დაივიწყებენ ჩვენის ცხოვრების მიმდინარეობას. იგი მკაცრად ადევნებდა თვალ-ყურს, ამიტომაც გახლავსთ, რომ ნიკოლოზ ლოლობერიძე ყველა ქართველთა საზოგადო საქმის დაწყებაში მონაწილეობას იღებს, იგი ყველა ქართველთა საზოგადო საქმის წევრად ითვლებ. ყველა ჩვენს საზოგადო საქმეს იგი უაღრესად სცემს პატივს და ადიდებს, სულით და გულით ენატრება ჩვენ საქმეებთა წარმატება და წინსვლა ჩვენ აქ ყველას ვერ მოვსთვლით, ვიტყვით მხოლოდ შემდეგს იმ დროს, როდესაც მრავალთა ჩვენთა დიდებულთა და შემძლებელთა ერთი კაპეიკის გამოღებაც კი ემძიმებათ ქართველთა საქმეთა სასარგებლოთ, როდესაც ესენი თავიანთ დიდს ქონებას სხვა და სხვა საგნობ საქმეში ფლანგვანგავენ, როდესაც მათი უმრავლესობა არც ერთ ჟურნალ გაზეთს არ იწერს, სწორეთ ამ დროს, ნიკოლოზ ლოლობერიძე კი თავისს შემღების და გვარად ქართველთა სასარგებლოდ არას იშურებს, ჩვენს გათახსირებულს დროში მაგალითია იგი.

-15-

დღეს, ნიკოლოზ ლოლობერიძე 72 წლებში მიღწეული ბრძანდება, უნდა მოგახსენოთ რომ მას ამ ხნის სრულიად არაფერი ეტყობა. იგი აღვსილია იმავე მაღლიანის მამულის-შვილობით, ბრძნულის დაკვირვებით, შორს მხედველობით და ცოცხალის მიდრეკილებით, რაც კი მას ახალგაზდობი-დამ ჩაჰწერგია, რაც დიდის ბრწყინვალეობით გაბრწყინვებულა 1860 წ. წლებში. ვინატრებთ სულით და გულით ამ სუფთა სამაგალითო მოღვაწის ხანგრძლივ სიცოცხლეს, კარგად ყოფნას და იმავე სულით და გულით სამსახურს როგორც იგი დღემდე ემსახურებოდა და პატივს სცემდა თავისს საყვარელს სამშობლოს და ქართველ ერს.

II

(ეს წერილი და სურათიც ადრე დავბეჭდე ქართულ გაზეთებში).

მეცხრამეტე საუკუნის ქართველ ერის გონებითი და აზროვნებითი განახლების ისტორიას ჰყავს თავის მოღვაწე წარმომადგენნი, ერთი ასეთ პირთაგანი გახლავსთ მთელს განათლებულს ინტელიგენციის წინაშე კარგად ცნობილი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე. აქ მისის საზოგადო მო-

ღვაწეობიდან ჩვენ მოვიყვანთ მხოლოდ ერთს სამახსოვრო ცნობას, სხვა ცნობები სხვა დროს იქნება თავის შესაფერს წიგნში ანუსხული.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოდობერიძე დაიბადა 29 აპრილს 1839 წ. მამა ნიკოლოზისა იყო თავის დროის კვალად განათლებული კაცი, მას სწავლა ტფილისის სასულიერო სემინარიაში აქვდა მიღებული, მერე იმერეთის ეპისკოპოზის მდივნად გახლდათ. დედა ნიკოლოზისა იყო ეკატერინე თავ. აბაშიძის ასული. თავის დროს ცნობილი, მწიგნობარი მანდილოსანი.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძემ პირველ დაწყებითი წერა-

-16-

კითხვის შესწავლის შემდეგ იგი სწავლობდა ქუთაისის გიმნაზიაში. 1855 წ. რუს-ოსმალთა ომის გამო ქუთაისის გიმნაზია დაიკეტა, ამიტომ ნიკოლოზ ღოდობერიძე ტფილისის გიმნაზიაში გადმოვიდა მოწაფედ, სწავლა დაამთავრა 1857 წ. ამავე წელს გაიხლათ რუსეთს, პეტერბურგის უნივერსიტეტში შევიდა სტუდენტით, საგნად აქვდა აღებული ისტორიულ ფილოლოგიური ფაქულიტეტი. სწავლა დაამთავრა 1861 წ.

ნიკოლოს ბესარიონის ძე იყო მახვილ გონიერი მოქალაქე და მასთან მხურვალედ განათლებული წევრი იმ პატარა ქართველ მოსწავლე სტუდენტების ჯგუფისა, რომელნიც მაშინ პეტერბურგში სწავლობდნენ და რომელზედაც ერთობ დიდი საფუძვლიანი გავლენა აქვდათ იმ დროის რუსის მწერლებს და ნამეტურ ნ. ჩერნიშევსკის. დ. პისარევს, დობროლუბოვს და ამათ ორს საუკეთესო ჟურნალ „სოვრემენიკის“ და „რუსკი სლოვოს“. ამ მწერალთა და ჟურნალთა მიმზიდველობამ შექმნა და დაბადა ქართველთ იმ მწერალთა და მოღვაწე მამულიშვილთა გუნდი, რომელთაც იმავე დროს ზოგთაგან „თერგ-დალეულები“ ეწოდა, ზოგთაგანს „რუსეთუმე“ და შემდეგ კი 60 წლების იდეური მოღვაწენი.

ამ დროს პეტერბურგში სახელოვნებდნენ 30 ქართველ სტუდენტები, რომელთა შორის პირველი ალაგი ი. ჭავჭავაძეს ეკავა და მის გვერდით იდგა ჩვენის ქვეყნის გულშემატკივარი ნიკოლოზ ღოდობერიძე. ამათსავე დროს სახელოვნებდნენ გ. წერეთელი, აკაკი, ნ. ნიკოლაძეც გამოსჩნდა თავის თარგმანით „ცისკარში“ და რამდენიმეც სხვა ასეთი პირნი, რომელთაც თვისი მომავალი კეთილის მოღვაწეობითაც დააგვირგვინეს.

გულ-შემატკივარ მამულისშვილნი 1861 – 62 წლებში რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნდნენ. 1863 წ. ილია

ჭავჭავაძემ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა დაიწყო. ამ ჟურნალის საქმეში ნიკოლოზ ლოლობერიძემ მხურვალედ თანაზიარობდა, ქართულ ახალ იდეურ მწერლობის აღორ-

-17-

ძინებას დიდ თანაგრძნობას უჩენდა, გულშემატკივარ მამულიშვილთა სამწერლო და ქართულ საჟურნალო-გაზეთო შრომას წინ გადაედგო ქართული რიგიანი სტამბის უქონლობა, ქართული ასოების (შრიფტი) სილატაკე.

უპირველესად ამ საქმეს წამალი უნდა დასდებოდა, შედგენილიყო კარგი, ადვილი საკითხავის ქართული ასოების ანბანი, განხილულიყო იგი, შესწორებულიყო, მერე გაეგზავნად ევროპაში, იქ ამოეჭრად ასოების ყალიბები და მერე ქართული ასოებიც ჩამოესხად. ამ საქმის მეთაურად გაჩნდნენ ნიკოლოზ ლოლობერიძე, დიმიტრი (ისტორიკოსი) ბაქრაძე, ილია ჭავჭავაძე, გიორგი წერეთელი, სტეფანე მელიქიშვილი ვახ. იულაშვილი და სხვანი.

მალე შეადგინეს ქართული ახალი ანბანი, იგი განიხილეს, მოწონების შემდეგ მალე გაგზავნეს ვენას, იქ გააკეთებინეს ყალიბები და მერე ამ ყალიბებიდამ ჩამოასხეს ის საქართული ასოები, რომელსაც დღეს ჩვენში „ვენის ასო“ ეწოდება. ამიდამ დაერქვა მას „ვენის“ ასო, თორემ სად ქართული ანბანი სად ვენა. ყველა ამ საქმეების ღწვაში ნიკოლოზ ლოლობერიძეს მიუძღვის დაუვიწყარი ამაგი.

ამისი ამაგი, შრომა და ფულის დახარჯვა მარტო ამით არ დამთავრდა, ასოების ჩამოსხმის შემდეგ, მათ კარგი ქართული სტამბის გახსნაც განიზრახეს, ესეც მალე მოახერხეს, აიღეს ნება-რთვა და 1864 წ. თფილისში გახსნეს კარგი ქართული ახალი სტამბა, რომელიც მაშინ პირველი მაგალითი იყო თფილისში და რომლის გახსნას და შრომაზედ უპირველესი ამაგი აქვს დადებული ამ პირს. მხურვალე მამულისშვილთა გრძნობანი არც ამ სტამბის გახსნით განისაზღვრა, მათ სხვა კეთილ საქმეც მოიწადინეს.

ეს კეთილი საქმე იყო, ქართულს ენაზედ კარგი წიგნების ბეჭდვა, მასთან რიგიანი ქართული გაზეთის გამოცემა. ესეც პირველი მაგალითი იყო. მალე მოახერხეს ესეც და

-18-

1866 მარტიდამ გაზ „დროების“ გამოცემაც დაიწყეს, გამომცემელი იყო სტეფანე მელიქიშვილი, რედაქტორ. გიორგი წერეთელი, ერთის მხოლოდ გაზეთის ნდობა იყო მთავრობის წინაშე, მეორესი გაზეთის შედგენა, თორემ დანარჩენი

სხვა საქმენი, მაგალითებრ სტამბის ფული, სტამბის მოვლა, გაზეთის პატრონობა, რედაქტორის ჯამაგირი და სხვა ყოველივე ხარჯი სამიოდე კაცის იყო, რომელთა უპირველესადაც ნიკოლოზ ლოლობერიძე ირიცხებოდა.

ჩვენ აქ მოკლედ ვერ გადავშლით ყველა იმ საქმეთა ამაგს, რაცკი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს უკეთებია. ეს აქ შეუძლებია. ხოლო ვიტყვით იმასაც, რომ იმ დღიდან მოყოლებული დღემდე ამ პირს ჩვენის მწერლობის და საზოგადო საქმეთა წინაშე ზურგი არას დროს არ აუქცევია, და, თვით 1894 წ. მისის ცდით და გამომცემლობით დაიწყო გამოსვლა თვიურ ჟურნალ „მომბემ“ რომლის არსებობაზედაც არა მცირედი შრომა აქვს ამ პირს დახარჯული.

უმთავრესად კი ნიკოლოზ ბესარიონისძე ლოლობერიძის შრომად უნდა ჩაითვალოს ვენის ასოების შექმნის საქმე. 1863 წლამდე ჩვენ არა გვქონდა საგაზეთო ასოები და ძველის ქართულის ნუსხურის ასოებით ჟურნალ-გაზეთის ბეჭდვა უხერხული საკითხავი იყო. მინამ ჩვენ გვქონდა ვენეციური ასოები, კათოლიკოს ბერებისაგან ჩამოსხმული 1627 წ. და 1850 წ. ნუსხურის ასოების, მერე აკადემიის სახელ-წოდებით მონათლული „აკადემიური“ ჩამოსხმული 1694 წ.

ამ უხერხულობამ ცხადლივ გამოიჩინა თავი 1863 წ. როცა ილია ჭავჭავაძემ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა დაიწყო. მიტომაც იყო, რომ უსტამბობის და რიგიანი ასოების უქონლობის გამო წლის ბოლოს ჟურნალიც დაიხურა. 1866 წ. კი იწყება ახალი ხანა ქართულ მწერლობის და სასტამბო საქმეთა ასპარეზედ და რიგიანის სტამბის გახსნით, მოხდენილის სანთიანის ასოების გაჩენით, ქართველ ერს უადვილდება როგორც წიგნების და გაზეთების ბეჭდვა, ისევე

-19-

მოხდენილის ასოებით ადვილად წაკითხვა ყოველივე დანაბეჭდის ადვილად მზერა.

ვენის ასოებს დღემდე შერჩათ თავიანთი ღირსება, ჯერ ჯერობით ამაზედ უკეთესი ჩვენ არა გვაქვს-რა და შემდეგ შეიძლება სხვა იქნეს, დღეს კი ეს ასოები ამშვენებს ქართულ ჟურნალ-გაზეთობას და ამიტომ აქ ჩვენც თავ მოწონებით ავსუსხავთ, ჩვენის ქვეყნის ერის გულთ შემატკივრის მოღვაწის შრომას, თან მიუძღვნით მას ჩვენს წრფელს მადლობას.

ისიც უნდა მოვიხსენოდ, რომ ქართულ მწერლობის პატივის მცემელთ შორის, ქართულ ანბანის ასოების გალაზხათიანების ცდა არც ვენის ასოების მოგონების შემდეგ მოსპობილა. ზოგი ერთ შეგნებული პირნი ამისთვის დიდათ მეცადინეობდნენ და ქართულ ასოებს ათასნაირის გარეგან სახით

სწერდნენ და ასხვაფერებდნენ, მათი სურვილი იყო, რომ ქართული ასოები რაც შეიძლება გაუკეთესებულიყოს და მასთან ხაზგასმული ასოებიც ჩამოესხათ.

ასეთ ცდას ყოველთვის თან სდევდა გონივრული წესდება, მართალია ვენის ასოების ჩამოსხმის დროს, ბევრი სხვა სახის და ზომის ასოებიც იქმნა ჩამოსხმული და თვით პეტიტზედ პატარაც, მაგრამ ესეთი კომპლექტი ასოებისა მაინც ვერ ავსებდა ქართულ ასოების ნაკლს, ამიტომაც უმრავლესობა დიდათ სცდილობდა ახალ რამ გარეგან სახის მექონე ქართული ანბანის მოგონებაზედ.

ყველას ნატვრას ის შეადგენდა, რომ ქართული ანბანი გამხდარიყოს არამც თუ მარტოდ ქართველთათვის მოსაწონი. არამედ იგი მოსწონებოდათ თვით ევროპიელთაც, მათაც ეთქვათ რამე ამ ასოების ლაზათს და სილამაზეზედ. ესეთი წარმატება იქმნებოდა არა მარტო ქართული ანბანისთვის, არამედ იგი იქნებოდა სახელოვნება თვით მთელის ქართველის გვარისთვისაც. ამიტომაც მრავალთა ცდა პირდაპირ იმას შეეხებოდა, რომ ქართული ანბანი ნელ-ნელ გადაკეთებულიყოს, ოღონდ მას ცოტათვი თავის სახის მსგავსება დარჩენოდა.

-20-

ამიტომ ზოგიერთ პირებმა ისურვეს ქართული ასოების გაევროპელება, ლათინურ ასოებთან დაახლოვება, თითქმის ლათინურთან მიმსგავსება, რასაც ამით თავისებური საპატიო გარეგან მხარეც მიენიჭებოდა. ასე ფიქრობდნენ ზოგიერთნი 1870 წლებს, ქართული მწიგნობრობა ახლად იყო გაღვიძებული, ამიტომ სურვილი აქვდათ, რომ სამწერლო ასოებიც სულ ახლად გაღვიძებულიყოს, ბევრს ბევრნაირი გეგმა აქვდა ქართული ანბანის შესახებ მოწყობილი, ასეთ პირთ შორის კირილ ბეჟანისძე ლორთქიფანიძეც პირველია.

ხოლო ამის გეგმა და ცდაც თავისებური სახის მექონი, თავისებურათ არგინალური, ამის ქართული ასოები უფრო ბერძნულს გვანდა ერთის შეხედვით, ამან ეს ასოები მოაწყო, გააკეთა, ჩამოასხმევინა და 1881 წ. ხმარებაც დაუწყეს მხოლოდ ქ. ქუთაისს, ამ ასოებით „ვეფხვის-ტყაოსანიც გამოსცეს. გაზ. „შრომის“ ზოგი წერილებიც ამით იბეჭდებოდა, მაგრამ საერთოდვი იგი არ იქმნა ხმარებული, ამ ასოების მნახველნი ამბობდნენ, რომ ამას ისევ ვენის ასო სჯობიაო, რადგენაც ეს ასოები ქუთაისის ქართულ გამოცემულ წიგნებში კარგა ხანს იხმარებოდა, ამიტომ ამ ასოების წიგნში არ მოგვყავს, რადგანაც იგი ბევრს ეხსომება დღესაც, ვენის ასოებთან ამ ასოების უპირატესობა ერთი ის არის, რომ იგი უფრო,

წვრილია და ბეჭდვაში ცოტა ადგილს იჭერს ქალღმერთს. ამ ასოების შემოდების გამო ნიკოლოზ ლოლობერიძე წინაღმდეგი არ იყო. მან სთქვა შემდეგი:

იყოს ესეც, რაოდენ ასოები მეტი იქნება, იმდენი იგი უფრო გამდიდრდება. ბოლოს უკეთესი გამოვა, ასეა საქმე.

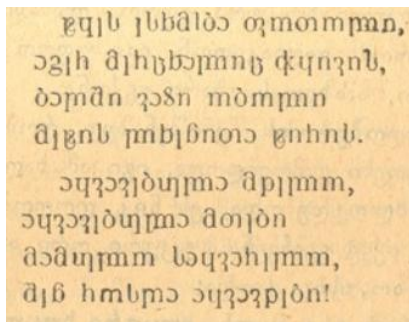
ამის სურვილი ის იყო, რომ ეს ახალი ასოებიც ხმარებულიყო. მაგრამ ასე არ მოხდა, ხმარება მისი ერთობ მოკლე დროის განმავლობაში გახლდათ: სულ 10 – 12 წელ იხმარეს, მერე საერთოდ მიატოვეს მისი ხმარება თვით ქუთათურ მესტამბე და მბეჭდავთაც. მეორე ნაირი ასოები კი, რომლის მოწყობის მეთაურობაც ჩვენს ცნობილს მოღვაწე ნიკოლოზ ნი-

-21-

კოლაძეს ეკუთვნის, იგი არ იქმნა ხმარებული, არც მოწოდებული ნიმუშათვი დაბეჭდეს ორიოდ ფურცელი.

აი ესეც ნიმუში ამ ქართული ახალი ასოების:

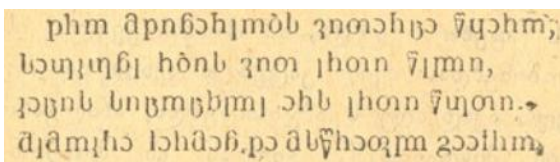
გაზაფხული.

1861 წ.

ილია ჭავჭავაძე.

ა მ ო ბ ა.

1857 წ.

გ. რჩეულოვი

პირველი ლექსი: გაზაფხული ხომ იცით, როგორც იწ-

ყება: „ტყეს ესხმება ფოთოლი“ დააკვირდით. მეორე ლექსი გახლავს, რომლის პირველი სტრიქონიც ასე იწყება; „დრო მდინარეობს, ვითარცა წყარო“ და სხვანი. დააკვირდით და ამასაც წაიკითხავთ კარგად. ეს ორი ლექსი ამ ასოებით მე

-22-

დავბეჭდე 1878 წ. ერთ ლექსთა კრებაში, რომელ წიგნსაც ეწერა „საჩუქარი ქართველ ყმაწვილებს“ მაშინ ვინც ნახა ეს ასოები, არავის ეჭაშნიკად. ნიკ. ლოლობერიძემ კი კმაყოფილება სთქვა:

კარგი იქნება ესეც იხმარებოდესო, გზა მიეცით. ისიც კი სთქვა, რომ ქართული ხუცური უფრო ლამაზია მხედრულზედო. ხუცური რომ გადააკეთონ იგი უფრო კოხტა შეხედულების იქნებაო. ამაზედ საუბარი გვქონდა, მერე დავრწმუნდით ნიკ. ლოლობერიძის შენიშვნაზედ, რომ ხუცური მხედრულზედ უკეთესი გამოვიდოდა. იგი ამ ახალ ასოებს უფრო ადვილად უახლოვდებოდა, ეს ნიკ. ლოლობერიძემ საქმითაც გვიჩვენა, იქვე გვაჩვენა ხუცური ორი ასო გადაკეთებული, მაგრამ არაო, ისიც სთქვა:

როგორც არის ასე იყოს, ხუცური ხუცურად დამთეს და მხედრული მხედრულათა

მაინც 1878 წლის შემდეგ ასეთ ცდას თავი დაანებეს, მხოლოდ ქუთაისში იქმნა შემოღებულ ის ასოები, რაც ჩვენ ზემოდ მოვიხსენიეთ, მაგრამ არც იგი იქმნა მრავალთაგან მოსაწონი, იგიც მალე იქმნა მივიწყებული. ამ ანბანს ზოგმა „ჭინჭლის ფეხი“ უწდა, ამ ასოებს ყველა ისევ ვენის ასოებს ამჯობინებდა. ძველ კაცებს კი ვენის არ მოსწონდათ, მათში ყველა აკადემიურს ამჯობინებდა, ახალგაზრდობანი კი ვენის ასოებს მისდევდნენ, ყველას ეს მოსწონდათ, ნიკოლოზ ლოლობერიძემკი ქართულ ახალი სტამბას მართლდ ვენის ასოები არ მოუწონა, ასეთ საქმეთა გარეშე მან სხვა სასიკეთო მხარეც ანიჭა, რაკი ქართული სტამბა გახსნეს, რაკი იგი ახალის ასოებით შეამკვეს, მის შემდეგკი ამისათვის საჭირო იყო სასტამბო ხელოსნობის მცოდნე კარგი სპეციალისტ ოსტატებიც, იმ დროსკი, ქართველთ შორის ასეთ სპეციალისტი ამწყობნი, ანუ მბეჭდავნი და გამგენიკი სულ არ მოიძებნებოდა, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძემ ერთი სტამბის ხელოსანი პეტერბურგში წაიყვანა თავის ფუ-

-23-

ლით, ეს გახლდათ იოსებ ჩომახიძე, იგი პეტერბურგს სენატის სტამბაში შეიყვანა მოწაფეთ, იქ ისწავლა ამან სასტამბო ხე-

ლობა, მერე დაბრუნდა საქართველოში, ახლად გახსნილ ქართულ სტამბას ეს განაგებდა. თფილისში მნახველ-ნაცნობნი ამბობენ, რომ იოსებ ჩომახიძე კარგად იყო სასტამბო საქმეებში მომზადებულიო.

ამ პირის მიზამვით, მერე პეტერბურგ და მოსკოვს სხვა ქართველნიც წავიდნენ ამ ხელობის შესასწავლად, ზოგნი იქ დარჩნენ, ზოგნი 1870 წ. თფილისში დაბრუნდნენ, ასე რომ ქართული სტამბის აღორძინების საქმეს ნიკოლოზ ლოლობერიძე ასეთის საქმიტაც ემსახურებოდა ამ საქმის წარმატება მას დიდატ სურდა, სტამბის სახელოსნო საქმეტა ვიტარება ისე კარგად იცოდა, რომ ამას შეეძლო სტამბის ამომწყობლობაც გაეწია, ან მბეჭდაობა. ერთხელ ამაზედ მქონდა მასტან საუბარი, რაცკი მე რამ სტამბას საქმიანობა დაუსახელე, მან ყოველივე ჩინებულად ამიხსნა. და სტქვა;

მე ყოველტვის ვსცდილობდი, რომ ქართველ ხელოსნები გამრავლებულიყვნენ, სტამბის ასპარესზედა რამდენიმე შაგირდიც მყავს მიბარებული, სტამბაში ამატ ხელობა ისწავლეს, მერე ბეჭდვის საქმესაც გამოდგნენ. თორემ 1860 წლებს, თბილისში, ქართველ ხელოსნები სულ არ იყვნენ, სტამბის ცნობაც სულ არ აქვნდატ.

ეს მართალია, ტვით მეც მოვესწარ ამ გარემოებას, ზოგი ერთ სტამბას მოხუც ხელოსნებისაგან შევიტყე ის ცნობაც, რომ მთელს თფილისში 1840 – 50 და 1860 წლებში ქართველტაგან ორი, ან სამი კაცი იქნებოდა ამომწყობი და ერთიც მბეჭდავიო. 1865 წ. შემდეგკი როცა სტ. მელიქიშვილის სახელიტ ქართული ახალი სტამბა გაიხსნა, რომელ სტამბის გახსნის მეტაურობა ნიკ. ლოლობერიძეს ეკუთვნოდა. დიმ. ბაქრაძესა და ვ. თულაშვილს ერთად, მის შემდეგკი თფილისში ქართველნი და სომეხნიც წახალისდნენ, ამ ახალ სტამბაში რამდენიმე ბავშვიც მივიდა შაგირდატ.

-24-

მინამდის და შემდეგაცკი 1870 წლებამდის საქმე ისე იყო, რომ სტამბაში შეგირდებატ იყვანდენ ისეთ ბიჭებსაც რომელტაც წერა-კითხვა სულ არ იცოდნენ. ამატ წერა-კითხვას ასწავლიდნენ და ამავე დროს ხელობასაც, რომელტაც ამომწყობლობა სურდატ, თორემ მბეჭდავნი კითხვას არცკი სწავლობდნენ ტვით 1885 წლებამდის თფილისში რამდენიმე იყო ისეთ მბეჭდავნი, რომელტაც წერა-კითხვა არცკი იცოდნენ, ასე იყო საქმე. საზოგადოტ უნდა შეინიშნოს, რომ თფილისის მცხოვრებ ქართველ და სომეხნი სტამბის საქმეებს სულ არ ეტანებოდნენ, ეს ხელობა ამატში ხამი იყო, უცნობი.

ამასვე ასაბუთებდა ნიკ. ლოლობერიძე ასე.

სტამბის გახსნის დროს, წარმოიდგინეთ, რომ თფილისში ორი ან სამი შეგირდიც ვერ ვიშოვნეთ. რის ვაი ვაგლახით სამი კაცი ვიშოვნეთ ამწყობნი და ერთიც მბეჭდავი.

მაშინ ასე იყო, რომ თფილისელნი კინტობას უფრო ადვილად მისდევდნენ, თაბხის ტარებას, ვიდრე სტამბაში მისვლას. სტამბა მაშინ ამათვის ხამი იყო. მაშინ იმის წარმოდგენაც არავის აქვდა რომ სტამბის სახელოსნოდ შაგირდს წერა-კითხვაც უნდა სცოდნოდათ. მაშინ მშობლები ასე იტყოდნენ ხოლმე შაგირდის ძებნას დროს:

თვალიმც დაუდგებათ, ჩემა შვილმა რომ წერა-კითხვა იცოდეს, მაშინ მას ბაზაზს მივცემ შაგირდათ და არა სტამბაში რაღაცას საჩხიკინებალადო.

ასე, ამ სიტყვებით იტყოდნენ თურმე მაშინ წუნს, ამ შაგირდობის სიმცირეს და აყაყობას საკურნავ მაღამოდ ისევ იმერლები მოევლინენ და 1866 წლის შემდეგ, იმერეთიდან თფილისში ჩამოსულა ორი ახალგაზრდა ბიჭი, რომელთაც ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელშიაცკი ესწავლათ, ამათ მოსვლით იწყება სრულიად ახალი ხანა ქართული სტამბის ასპარესზედ, რადგანაც მერე ამ ორს იმერს მოწაფეს იმერეთიდან სხვებიც მოჰყვეს და 1872 წლისთვის უკვე გაჩაღდა ქართული სტამბის საქმის წარმატება და შაგირდებმაც

-25-

იმატეს. ამ საქმეებშიაც, ანუ იმერეთიდან თფილისში სასტამბო შაგირდებთა გადმოყვანაშიაც ნიკ. ლოლობერიძეს მიუძღვის კარგი შრომა. შრომას გარდა თავის საკუთარი ფულის დახარჯვაც, რასაც მრავალნი თვით ეხლაც დაასაბუთებენ, რადგანაც ზოგნი მაშინდელნი მუშების ცოცხლებიც არიან და ნიკ. ლოლობერიძის შესახებაც ბევრი რამ მოგონებანი და ამბებიც იციან.

რაც განსვენებულის შესახებ ჩვენ მის სიცოცხლეში დავსწერედ, ეს დაწერილი დავბეჭდეთ და მასაც წავაკითხეთ, იგი ყველაფერი სწორედ ხატავდენ მის ვითარებას, თუმცა წაკითხვის დროს ცოტად ეხამუშებოდა კიდეც, მაგრამ რაც მართალი იყო, ის ყოველივე აგონდებოდა მას და უარს არ ამბობდა. თუმცა თავის გამოჩენაკი ერიდებოდა, რა მაღლის მამულიშვილობითაც არის ეს ამ წერილში ანუხსული, რა სწორე ადამიანურს გზაზედ მდგარი და ჭეშმარიტი მოქალაქე, რა გულ მხურვალეობითაც ჩვენ მოვიხსენედ იგი და რა უმაღლესი მნიშვნელებაც მივანიჭეთ ქართველთ ცხოვრებაში, ეს შეხედულება სწორედ დასაბუთდა მის შემდეგაც, როცა იგი გარდაიცვალა. ეს ხომ დღეს, უკვე ნამდვილია

ამ სინამდვილეს და ჭეშმარიტებას გამოაჩენს შემდეგი გარემოებაც, რასაც ადგილობრივ გაზეთებშიც დიდის პატივისცემით აცხადებდნენ.

ნიკოლოზ ბესარიონისძე ღოღობერიძეს თავის შეძლების და გვარად აქვნდა ქონება, ამ შეძლებას იგი დიდათ უფრო-ხილდებოდა, სურდა რომ თავის სიკვდილის შემდეგაც ქართველი ერისთვის რამე საქმე ეკეთებინა და სიკეთე ეთესა, ამით იგი ისე იყო აღფრთოვანებული, მას ქართველი ერის მომავალი იქამდის აფიქრებდა, მისი მდგომარეობითი პირობები ისე ადარდებდა, რომ თავისი შეძლებიდან ეტლშიაცკი არ ხარჯავდა ფულს, რა არის რომ ჩემ გამეტებულ წვლილს ბევრი არაფერი დააკლდესო. იშვიათად, რომ ნიკოლოზ ბესარიონისძე ეტლში მჯდომი გვენახოს, თუ არ დიდი რამ საქირო

-26-

საქმე, უამისოდ იგი ძნელად რომ ეტლში გვენახა. განსვენებული იყო დიდი პიროვნება, მისი სიტყვა, ჭეშმარიტება და სისწორე უმაღლეს ხაზეს იყო ასულში. რასაც იტყოდა. იგი იმას უსათუოდ შეასრულებდა კიდეც.

მას უყვარდა თავის სამშობლო ერის მომავალი, სურდა მათი დაწინაურება, აყვავება, ამისთვის სცხოვრებდა იგი, ამისთვის ფიქრობდა იგი. მისი ყოველისიტყვა სულ ამის გარშემო ტრიალებდა. 1905 წ. შუა რიცხვებს, როცა საქართველოში აღრევის კორიანტელი იწყობოდა, მაშინ იგი სამზღვარ გარედ მიდიოდა, თფილისში ჩვენ ვნახეთ, ამ კორიანტელზედ ლაპარაკი ჩამოვარდა, ისევე რევოლიუციონურ მოძრაობაზე და სხვა და სხვა პარტიებზე, მე ვსთქვი, რომ უბრალოდ დაგვეკარგება დრო და სისხლიც ამაოდ ჩაივლის, არაფერი გამოვა. მან სთქვა: – **„რა გაეწყობა, უსისხლოთ რომ არსად არაფერი კეთდება“**. ეს ნამდვილ მისი სიტყვები გახლავსთ. მე გავკვირდი ამაზედ.

განსვენებული ჩვენი ცხოვრების შესახებ იქამდის მოყვარე იყო და თავ-დაჭერილი, რომ მას თავის ქონების ანდენრძი ადრევე ჰქონია გაკეთებული, ესე იგი 1905 წლამდის, რომ ვინიცობაა რამე უბედურება მეწვიოს, მით ჩემის ქვეყნის საქმეების წინაშე ჩემა ნატვრამ ამაოდ არ ჩაიაროსო. თავის უძრავ ქონება დაუტოვა ძმის წულებს და რაც მის მონაგები იყო, ამიდანკი 40 ათასი დაუტოვა ქართვ. შორის წერა-კითხვის გამგეობას. 5000 ათასი ქართველ ეთნოგრაფიულ საზრგადოებას და ასევე სხვებს თავის შეძლების და გვარად, რაც სამაგალითოა და მეტად მისაბაძი ჩვენს წუწვ დროში, განსვენებულს ასეთ კეთილ საქმეთა გარეშე სიცოცხლის დროსაც ბევრი რამ აქვს გაკეთებული და

დანათესი. ჩვენ ყველა მათ ვერ მოვთხვლით.

ვერ მოვსთხვლით, რადგანაც იგი ყოველ კეთილ საქმეს ჩუმიად ასრულებდა. ვისიმეს გაჭირებას, გაჭირვებულთა, მიმართვას საიდუმლოდ სტოვებდა, თავის დღეში არავის რას

-27-

ეტყოდა, თუ ამან ის მთხოვა და იმან ისო. თუმც იგი ამით ხშირად შეწუხებულ იყო, მაგრამ მაინც ყოველივეს ითმენდა, იტანდა და თავის შეძლების და გვარად საყდარსაც ისე აძლევდა როგორც შეეძლო.

ამიტომ ჩვენ მისის მოქმედებიდამ ბევრი რამ კეთილ საქმეთა ცნობების სულ არა ვიცით რა, განსვენებულის ცხოვრებაშიკი, ბევრი ისეთი კეთილი საქმენო გაკეთებულან, ბევრი ისეთი სამადლო შველა დათესილა გაჭირვებულთა და ყელ გამოჭრილთა წინაშე, რასაც რიცხვი არა აქვს. ნიკოლოზის ასეთ ღრმა სულიერ სიმაღლეს და მამულისშვილი სავსე სიყვარულს დაასაბუთებენ ის პირნი, რომელნიც მასთან ახლოს სცხოვრობდნენ და მისი ავი და კარგი იცოდნენ.

ყოველ სასიკეთო საქმეთა გარეშე, ნიკოლოზ ლოლობერიძე იყო სამაგალითო ნიშანი ქართველის შეგნებულის პიროვნებისა, გულწრფელი, ძეგლი ჩვენის დამწუხრებულის მდგომარეობის, ამ მდგომარეობის გამომხატველ მოღვაწეთა სვე-ბედიც მან კარგად იცოდა ჩვენი, მწერლობის-უძლურება, მოღვაწეთა შორის დაუფასებლობა, უქონლობა, ამიტომაც ყოველთვის ჩვენს მდგომარეობასა და მოღვაწეთა ცხოვრებაზედაც ღრმა, სიმპატიური შეხედულება აქვდა. იგი ამათ გარემოების თვალ-ყურს ადევნებდა.

ამის საფუძვლად ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით, მოვიყვანთ მხოლოდ სამს ცნობას. სისწორისთვის ეს სამი ცნობაც კმარა, თუმცა სამიკი არა და ასეთების ათი და ოციც შეიძლებოდა მოგვეყვანა. ჩვენთვის ესეც საკმარისია.

მაგალითებრ ნიკ. ლოლობერიძე კარგად იცნობდა ქართველთ მოღვაწე-მწერალს პეტრე უმიკაშვილს, იცოდა ამის ცხოვრების პირობები, მისი სამწერლო შრომის ცნობა და ამიტომაც, როცა თვით შავი ქვის საქმეებს აწარმოებდა, თავის გამგეობაში მიიწვია ეს მოღვაწე მშრომელ ქართველთ მწერალი და თავის შესაფერი საქმეც მისცა. ამითი მან პატიოსნურად დააფასა ცნობილის მოღვაწის შრომა და მასთან კაი

-28-

ქომაგობაც გაუწია მარად მოსაგონარს პეტრე იოსებისძე უმიკაშვილს, რისთვისაც თვით პეტრეც დიდათ ემადრიელებო-

და. ნიკ. ლოლობერიძეს.

მეორე მაგალითი: ჩვენში, ბევრმა თუ არა ზოგი ერთებმა მაინც იციან, რომ ეგნატე იგნოროყვა (ნინოშვილი) გაჭირვებით სცხოვრობდა. ამ ბედშავ კაცს ცხოვრების პირობებმა თავის მახვილი მძლავრად დაარტყდა. იგი გაჭირვებით სცხოვრებდა, ეს გარემოება ნიკ. ლოლობერიძესაც შეეტყო, შეატყო აგრეთვე ეგნატეს პატიოსნება და სამწერლო ნიჭი და მწერლობის იდეაც, ამიტომ ნიკ. ლოლობერიძემ სიამოვნებით მისცა ეგნატეს სამსახურის თანამდებობა, შავი ქვის სამუშაოში ეგნატე კარგა ხანს მსახურებდა, როგორც სუსტ ჯანის პატრონმა იქ სამსახური ვერ შესძლო, თავი დაანება, იქიდან ფილოქსერნი პარტიაში შევიდა, დადისტანში წავიდა, ნიკ. ლოლობერიძე მას ექცეოდა კარგად, გასვლის დროს ფულიც უთავაზა საკმარისად, ეს თვით ეგნატემ მითხრა პირადათ მე.

მესამე; ფ. გოგიჩაიშვილიც ნ. ლოლობერიძეს ემსახურებოდა ბათუმს, შავი ქვის სამრეწველოს კანტორაში. პეტრე უმიკაშვილთან ერთად. ფილიპე კარგად გაიცნო ნიკ. ლოლობერიძემ, მას შენიშნა განათლების სიყვარული, ამიტომ მას განუცხადა სრული თანაგრძნობა, ევროპაში წასვლა, განათლების მიღება. ფილიპე გოგიჩაიშვილმაც შეასრულა თავისი ვალი. დღეს ხომ ვიცით ისიც კარგად, რომ. ფ. გოგიჩაიშვილი არის ცნობილ მოღვაწე-მწერალ მშრომელი პირი თავის ქვეყნის და ერისა.

ასეთი ცნობების გარდა ნიკ. ლოლობერიძეს სხვა მოღვაწეებისთვისაც ხშირად მიუცია თავის შესაფერი დახმარება და ცხოვრების სახსარი. მეტი ცნობების მოყვანა აქ საჭირო არ არის, ასე და ამ გვარად დაასრულა მთელი თავის ცხოვრება ამ მარად სახსოვარმა კაცმა, სამწუხაროდ, ჩვენს გათახსირებულს დროშიკი, ხშირად სჩნდებიან ისეთი პირნი, რომელნიც ასეთ ამაგდარ პირთ უბრალო რამ საქმის გამო ავად

იხსენიებენ. ასეთ პირთათვის კმარა ერთი მხოლოდ ის, რომ მან ვისმეს რამე დაავალოს, იქმნება ეს დავალება მას ვერ შეუსრულეს, მაშინ მორჩა საქმე, აღნიშნული პირის წინაღმდეგ, მთელი გმობის ბოხჩა გადიშლება, ამიტომ ჩვენში არ უნდა იყოს გასაკვირველი ის გარემოებაც, რომ ხშირად იციან ზოგი ერთ საპატიო პირთა კიცხვა-გმობა და იმის თქმაცკი. რომ მეკი არაფერი მარგოვო. ესეთი განაჩენი მარტოდ უკულტურო კაცს შეჰფერის და არა რიგიანად მომზადებულს, მგრამ რასა ვიქმთ. ჩვენი დრო ასეა დაწვრილმანებული.

დამატების ცნობები ნ. ბ. ლოლობერიძეზე.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე დაიბადა ქალაქ ქუთაისში 1830 წელს. 1857 წელს სწავლა დაამთავრა ტფილისის გიმნაზიაში და პეტერბურგის უნივერსიტეტში შევიდა. კურსის დამთავრების შემდეგ 1862 წელს იგი გაანწესეს ისტორიისა და გეოგრაფიის მასწავლებლად ტფილისის გიმნაზიაში. ორი წლის შემდეგ განსვენებული ნიკოლოზი და ცნობილი არქეოლოგი და ისტორიკოსი დ. ზ. ბაქრაძე „კავკასიაში ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოების“ სკოლების ინსპექტორად დანიშნეს. ნიკოლოზ ბესარიონის ძე, დიმიტრი ზაქარიას და გიორგი ექვთიმეს ძე წეთელი ერთად მოგზაურობდნენ მთებში და ეცნობოდნენ ხალხის ზნე-ჩვეულებას. გიორგი წერეთელმა თვისი მოგზაურობის შესახებ „მგზავრის წერილებიც“ დაბეჭდა.

დ. ბაქრაძესა და პროფესორ მელიქიშვილის ძმის, სტეფანე მელიქიშვილთან ერთად ნიკოლოზ ბესარიონის ძემ ტფილისში სტამბა დაარსა, სადაც ქართული წიგნები და ჟურნალები იბეჭდებოდა.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ასეთი მოღვაწეობა 1968 წლის 19 თებერვლამდის გაგრძელდა, ხოლო სასამართლოს რეფორმების შემდეგ იგი დ. ბაქრაძესთან ერთად მომრიგებელ მოსამართლედ დაინიშნა.

ს. გაზ; 1912 წ.

-30-

ქართული ანბანის ყალიბების განვითარება.

ნიკოლოზ ლოლობერიძის დიდი ნატვრა იყო რომ ქართული ასოები გალაზათიანებულიყოს, მას კარგი სახე მიეღო, განსვენებულს ამისი ფიქრი თვით უკანასკნელ წლამდისაც არ მოსპობია. ახლა, ამ ბოლოს ღროს, რომ ახალი ქართული ასოების ყალიბები გააკეთეს და აქედამ ახალი ასოებიც ჩამოასხმევინეს, ვიტყვით რომ ეს ასოებიც პირდაპირ გადასხვაფერებით-გადაკეთებულია იმ ვენის ასოებიდამ, რომლის შედგენის მეთაურობაც დაუყოვნებლივ ეკუთვნის ნიკ. ლოლობერიძეს, სამწუხაროდ განსვენებული ამ ასოების ნახვასკი ვეღარ მოესწრა. თორემ იგი აღფრთოვანებული დაშთებოდა, ნამეტურ იმითიც, რომ ვენის ასოების პეტიტიც ხმარებაში წავიდა, გარდა ხმარებისა ეს წვრილი ასოც გალაზათიანდა.

სასტამბო საქმეთა შესახებ განსვენებულ ბევრი რამ მოსაზრებანი აქვნდა ბევრი რამ სახელოსნო მიხვედრანი, რაც

გონივრულს სტამბის ტექნიკას მოკლებული არ იყო, განსვენებულს მოხუცება და გარემოება ნებას არ აძლევდა, თორემ მას დიდი ნატვრა აქვდა მის, რომ ქართულ სტამბას სრული ევროპიული სასტამბო სახე მიეღო და ყოველი საქმეც ასევე ანტიკად ესრულებინა. ამას საჭიროებდა იგი უაღრესად მით უფრო, რადგანაც ცხადად უმზერდა ქართული სტამბის აღორძინების საქმეს, იტყოდა ხოლმე: სტამბას აღორძინებაკი ეტყობა, მაგრამ სტამბის ხელოვნურათ წარმოების და საქმის აღსრულებაკი ერთობ ცოტათი.

ქართული სტამბის გაუმჯობესობას ნატვრა განსვენებულს თან გაჰყვა. არა მგონია რომ ქართულ სტამბას ადრე ასეთი მზრუნველნი ბევრი ჰყოლოდეს:

რაკი განსვენებულ ნიკ. ლოლობერიძის შრომის გახსენებით ქართული ასოების ჩამოსხმაზედ ვალაპარიკედ, ამიტომ აქ მოკლედ ამ ჩამოსხმის ისტორიასაც მოვიყვანედ.

1626 წ. პაპი ურბან VIII -ის დროს, არქიმანდრიტის ნ. ჩოლოყაშვილის თაოსნობით ჩამოასხეს ქართული ასოები. ეს

-31-

ასოები არის მშობელი ჩვენის დროის აკადემიურის ასოებისა, ცოტათი განსხვავდება მით რომ ზოგ ასოებს ჭინჭელის ფეხის მსგავსად ფრჩხილებ-კავები აქვს.

1694 წ. ბუხარესტში, ქართველმა ანთიმოს მღვდელ მონოზონმა ჩამოასხმევინა ქართული ასოები და ნიმუშად გამომოგზავნა საქართველოში. **1707** წ. ვახტანგ მეფემ ამ ასოებით დაარსდა ქართული სტამბა.

1703 წ. არჩილ მეფემ მოსკოვში ჩამოასხმევინა ქართული და ხუცური ასოები ნიმუშად, მერე ეს ასოები მრავლად ჩამოასხეს **1735** წ. ამ ასოებით დაარსდა მოსკოვის ქართული სტამბა, პეტერბურგს, კრემენჩუგის და მოსდოკის.

1770 წ. თფილისში იქმნა ჩამოსხმული ის ასოები, რომელსაც დღემდეც ხმარობენ ქართველები, როგორც მხედრულს ისევე ხუცურს, ეს ასოები **1771** წ. გადიტანეს იმერეთშიაც და დაარსეს ქუთაის ქართული სტამბა.

1850 წ. ვენეციის მხითარისტებში, ქართველ კათოლიკეთ მღვდლებმა ჩამოასხმევინეს ქართული ასოები. ეს ასოები იყო გადაღებული რომის ასოებიდან, ასოებს ამათ მიუმატეს ციცერო ანუ პეტიტი, ქართველებმა ამას „ჭინჭელის ფეხი“ უწოდეს.

1865 წ. ვენაში ჩამოასხმევინეს ის ქართული ასოები, რომელსაც ჩვენ ვენურს უწოდებთ.

1870 წ. პარისში ნიკ. ნიკოლაძის შრომით და მოწყობით და მის ამხანაგთა მეთაურობით ჩამოსხმულ იქმნა ის

ასოები, რაც ჩვენ ზემოდ მოვიყვანედ.

1880 წ. კირილე ბეჟანის ძე ლორთქიფანიძემ ჩამოასხმევინა ის ასოები, რომლის ისტორია ჩვენ უკვე ზემოდ გავიცანით.

1904 წ. პარისში ჩამოასხმევინეს ახალი ქართული ასოები, ახალი სახის და ზომის რომლითაც პარისში ქართული გაზეთი და ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა. ამ ასოების ქართველ საზოგადოებას საკმარისად მოეწონა. აქედამ ამ ბოლოს

-32-

დროს წვინკი, აწუ ჭინჭვლის ფეხი თუ ციცერო და პეტიტ-საც დაუწყეს ხმარება, ზოგნი ამას „კორპუს“ უწოდებენ, ჩვენც ასე უწოდებდით ერთ დროს, ხოლო კორპუსათ აკადემიის ასო გახლდათ რაც პეტერბურგში იქმნა ჩამოსხმული 1840 წ. აკადემიკის ბროსეს და ჩუბინაშვილის მეთაურობით, რაკი აქ ეს მოკლე მიმოხილვა მოვიყვანედ, ამიტომ ნებას ვაძლევთ ჩვენს თავს, რომ ამ კითხვების შესავსებლად ერთი წერილი მოვიყვანო, რომელიც ქართული ასოების გაუმჯობესობა და მის საქმეს შეეხება და რომელიც დაწერილია გონიერის და მწიგნობარის ქართული სტამბის ხელოსნის ვანო მჭედლიშვილისაგან. ეს წერილი კარგი მასალა არის ამ ისტორიისათვის და მიტომ მომყავს სრულიად.

ახალი ქართული ასოები

ჩვენი გაზეთის დღევანდელი **სურათებიანი დამატება** ახალის ასოებით არის დაბეჭდილი; ვინც კარგად დააკვირდება, თუ კი იგი მახლობლად არის ბეჭდვითი ხელოვნებასთან, ადვილად შენიშნავს, იმას გარდა რომ ახალია, ამასთანავე სულ სხვა გვარია, რომელიც ჯერ არ ყოფილა ხმარებაში და პირველად იბეჭდება.

უცხო ქვეყნების ბეჭდვითი ხელოვნების ტექნიკა კარგა ხანია განვითარებულია, ჩვენში კი ჯერ კუს ნაბიჯით მიიწევს. ამის დამაბრკოლებელ მიზეზად ის უნდა ჩაითვალოს, რომ ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევენ ჩვენებური გამომცემლები და მესტამბენი და ყოველ ახლად გამოგონილ-გალამაზებულს ასოებს არ იძენენ.

ესენი ისე მაგრა ჩაჰბლაუჭებიან უხსოვარ დროინდელს. **ვენურსა და აკადემიურს** „ციცერო“-ს ზომაზე ჩამოსხმულს

ასოებს, რომ თავი ვედარას გზით დაუხწევიათ. აკადემიური/ასოები ჯერ ისევ 1840 წლამდე ულამაზო იყო, ამას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია აკადემიკოსმა მ. ბროსემ და დ. ჩუბინაშვილმა. შეალამაზეს, ხასიათი შეუცვალეს და სამეცნიერო აკადემიას გადასცეს შესამენად. ამ დღიდან მოკიდებული უცვლელად იხმარება. ხოლო ვენური ციცერო 1863 წლიდან არის ხმარებაში. ეს ასო დ. ბაქრაძემ, თულაშვილმა, ყიფიანმა და ლოლობერიძემ შეადგინეს და ვენაში ჩამოასხმევინეს.

რომ მართლა ბეჭდვითი ტექნიკის განვითარებას გაურბიან ჩვენი მესტამბენი და გამომცემლები, ამის დასადასტურებლად მოვიყვან შემდეგს: 1903 წ. პარიზში მყოფმა ქართველმა სტუდენტებმა შეადგინეს და ჩამოასხმევინეს ერთგვარი ასოები, რომელსაც შეხედულება მსხვილი და მრგვალი ჰქონდა. მხოლოდ ჩამოსხმული კი კორპუსისა და პეტ. სიმსხოზე იყო. 1906 წ. ეს ასოები ტფილისშიც გადმოიტანეს, ამის ყალიბები დაამზადა ქართულ წიგნების გამომც. ამხანაგობის ასოთ-ჩამომსხმელმა ქარხანამ მაგრამ დღესაც არავის შეუძენია, გარდა ყოფილი „იდეალის“ სტამბისა (ეს სტამბა მეტეხის ადმინისტრაციამ შეისყიდა), რომელიც ხშირად იხმარებოდა ხოლმე ყოველ დღიურ გაზეთ „ისარში“ და „დროებაში“ ამ ასოებით უფრო მეტი მასალა ჩადიოდა გაზეთში ვიდრე ჩვეულებრივი ვენურისა და აკადემიურით.

ამის შემდეგ კიდევ ერთგვარი ცვლილება მოხდა ასოებში: ზემო-ხსენებულმა ასოთ-ჩამომსხმელმა ქარხანამ ჩვეულებრივი ვენური ციცერო ასო ჩამოასხა კორპუსის სიმსხოზე. ასე რომ ასოებს არავითარი პირი არ შეეშალა, შეხედულებაც იგივე შერჩა და ადგილი კი ძრიელ ცოტა უჭირავს. არც ეს ასოები შეუძენია ვისმეს. ამ გვარ ცვლილებას ყურადღება მხოლოდ „სახალხო გაზეთის“ რედაქციამ მიაქცია, შეიძინა ეს ასოები და მესამე წელიწადია, მთელი გაზეთი ამით იბეჭდება.

თუ რამდენად განსხვავდება სხვა ასოებისაგან, იმის მხრივ რომ მეტი რიცხვი იხმარება ყოველ გამოცემაში, ამისათვის მოვიყვან ციფრებით ანგარიშს: შევადაროთ ერთმანეთს „სახალხო გაზეთი“, და „ჩვენი ერი“. ორივეს ქალაქი ერთი ზომისაა და ორივეში ვენური ასოებია ნახმარი. „ჩვენი ერი“ 89,200 ასოს იტევს (ასოები ყველგან ითვლება ასო ნით) ხოლო, „სახალხო გაზეთი“ კი 93,504 ასოს. აქ განსხვავება 14.304 ასოშია. რაც შეადგენს ოთხ სვეტზე მეტს.

ახლა ამ ორივეს შევადაროთ დღევანდელ „სურათებიან დამატებაში“ ნახმარი ასოები, თუ რა დიდ განსხვავებას დავინახავთ. მთლად „სახალხო გაზეთი“ რომ ამ ასოებით აიწყოს, ჩაეტევა 106.256 ასო, სჩანს ჩვეულებრივს ემატება კიდევ 12.752 ასო. აი ეს წამატებულიც შეიცავს სვეტზე მეტს.

საერთოდ შეიძლება ასეთი დასკვნა გამოვიყვანოთ. ერთ მშვენიერ დღეს „სახალხო გაზეთისა“ და „ჩვენი ერის“ რედაქციამ მოისურვა, რომ ორივე გაზეთი ახალის ასოთი აიწყოს, მაშინ რას დავინახავთ? შედარებით ჩვეულებრივ ციციერო ვენურს ასოზე რვა სვეტით მასალა ჩაეტევა, ე. ი. გაზეთის ერთი მეოთხედი. განა ეს დიდი სასარგებლო არ იქნება ყოველ დღიური გამოცემისათვის?

მაგრამ საქმე სულ სხვაში მდგომარეობს. ზოგიერთი გამომცემელი ჰფიქრობს, ამდენი რომ წაემატება, ხარჯსაც მეტ-მოითხოვსო. ანგარიში ასე არ შეიძლება ვივარაუდოთ. ამ შემთხვევაში ხარჯი ემატება აწყობაში, რადგან ჩვეულებრივზე მეტი ასოთ-აძწობი დასჭირდება, დანარჩენი – ქაღალდისა და ბეჭდვის ხარჯი იგივე დარჩება.

დიდად ხელსაყრელი იქნებოდა, რომ ქართული დრო-გამოშვებითი გამოცემები მთლად ამ ასოებით დაიბეჭდებოდა, რადგან ნახარჯს სულ მცირეს ითხოვს და წასაკითხი მასალა კი მეტი ჩაეტევა. ზოგჯერ ჩვენებურს გამომცემლები ოცნებობენ, ნეტავი საშუალება გვქონდეს, რომ გაზეთი გა-

-35-

ვაფართოვოთ, რომ უფრო მეტი მასალა მივაწოდოთ მკითხველებსო. ამის განსახორციელებლად კი საშუალებას არ ეძებენ. თითქმის მკითხველებს, რომ დიდი ზომის გაზეთს მიაწვდის და შიგ მხოლოდ კამბეჩის ზომა ასოები იქნება ნახმარი და ფარღალალა ადგილებიც მრავალი იქნება დარჩენილი, ამით მოიმადლიერებს. ეს ისე გამოვა, რომ თავის თავიც მოატყუა და მკითხველიც.

უნდა ითქვას, რომ ჩვენებურ გამომცემლებს გამოცდილება აკლიათ. გაზ. „ჩვენ ერში“, რომ ჩვეულებრივი ციციერო ვენური ასოებით აწყობილი მასალა არის მოთავსებული, ამდენივე მასალა რომ ახალის ასოებით მოთავსდეს, მაშინ ბევრად დაპატარავდება გაზეთის ზომა. როგორც ზევითა მქონდა ნათქვამი, თუ 89.200 ასო ეტევა ჩვეულებრივი ციციერო ვენური, ამდენივე რომ ახალი ასოები აიწყოს, მაშინ დღევანდელ ზომას ერთი სვეტი ჩამოაკლდება. ასე რომ ხუთოთხ სვეტიანი გაზეთის მაგიერ გამოვა სვეტიანი. აწყობისა და ბეჭდვის ხარჯი კი იგივე დარჩება, ხოლო ქაღალდი ნაკლები საფასურისა დასჭირდება. თვითრად სულ ცოტა 80 – 110

მანეთამდე ჩამოაკლდეს და ეს კი ქართულ გამოცემისათვის დიდად ხელ-საყრელი იქნება.

ახალ ასოებს კიდევ ერთგვარი ღირსება აქვს: „სახალხო გაზეთში“ ნახმარი ასოების პრწკალები ერთმანეთზე ძალზე მიკრულია, და თუ ფირფიტებსაც (შპონი) ამოვაცლით, მაშინ ასოებს თავ-ბოლო ემტვრევა და წასაკითხადაც მართლა ძნელდება. ასე რომ ეს ასოები ძლიერ ჩქარა ფუჭდება და სახმარებლად აღარ ვარგა. ხოლო ახალი ასო იმითი განირჩევა, რომ ფირფიტის და უფირფიტოც ლამაზი შეხედულების და მოყვანილობისაა. არც ჩქარა ფუჭდება და ერთი წელიწადიც მეტსა სძლებს.

ასე რომ ყველხფრით შემკული და გაკობტავებულია დღევანდელი ახალი ასოები; თუ ამასაც ზურგს არ შეაქცევენ ჩვენებური გამომცემელ მესტამბენი და ხმარებაში შემოი-

-36-

ღებენ. უცხო გამოცემები რაც კი შეიძლება მომცრო ასობით არის დაბეჭდილი, ჩვენც მოგვეპოვება ძალზე მომცრო, ვენუჩი კორპუსი და პეტიტი ასოები, მაგრამ გაივლის რამდენიმე საუკუნე, რომ მუდმივ სახმარებლად მაინც არ გადაიქცევა. ამ ასოების დღეს იშვიათ შემთხვევებში მხოლოდ სხოლოებს აწყობენ.

მკითხველებშიც მოიპოვებიან ისეთები, რომ წინ ელობებიან ბეჭდვითი ხელოვნების განვითარებას. გამომცემლებს უსაყვედურებენ ხოლმე, ძალზე წვრილი ასოები გიხმარიათ და თვალებს გვიფუჭებსო. მაგრამ ასეთი საყვედური ყურადღების ღირსი არ არის, ვინაიდან ვინც უსინათლოა, ის კამბეჩის ტოლა ასოებსაც ვერ გაარჩევს და ტეხნიკის განვითარებას კი გზა ფართე უნდა მიეცეს.

დღეს ბეჭდვითი ხელოვნებას კიდევ ერთი ქართული-ახალი ასო შეემატა, რაც მოასწავებს, რომ სამკალი ბევრი-ყოფილა, თუ მომკელი აღმოჩნდება.

ს. გაზ. 1913. № 1152 № რი.

სამწუხაროდ, როგორც ამ წერილის დამწერი სწერს და სწუხს ქართულ ასოების ულაზათობასა და სიდიდეზედ, მასთან-ახალ ასოების ხმარებაზედ, ამას ნიკ. დოლობერიძე არ შეესწრო, თორემ იგი დიდის სიხარულით და თანაგრძნობით შეხედავდა ამას.

მაინც აქ იმასაც ვიტყვით, რომ ამ ახალ ასოების გაკეთებაზედაც ნიკ. დოლობერიძეს ნაწილი აქვს მიღებული. ამ ასოების ჩამოსხმის დროს იგი პარიზში სცხოვრებდა, იქ

ქართული სტამბის გაჩენას, ქართული გაზეთის და წიგნების ბეჭდვასაც დიდად თანაუგრძნობდა დახმარებასაც აძლევდა: ხოლო ყოველივეს უხმაურობით. ეს მე თვით სტამბა „იდეალის“ პატრონმა აწ განსვენებულ მიხ. კიკნაძემაც მითხრა. „პარიზში ქართული სტამბის გახსნა ნიკ. ლოლობერიძეს დიდად ახარებდა, ესეც ჩვენი ტომის ერთი ნაბიჯიაო“.

-37-

ქართველი ერის არსებობის დიდი მონატრე იყო განსვენებული. მას სურდა ამ ერის არსებობა იმიტომკი არა, რომ მართოდ არსებობა ყოფილიყოს, არა, მას სურდა ამ ერის არსებობა იმ ღირსების და წარსულის გამო, რაც ქართველებს აქვდათ ძველად. 1893 წ. როცა შავშეთის ამბები გამოქვითხა და მასთან ტბეთის ეკლესიის გარემოება, ჩემის ამბებით იგი მწუხარებით აღივსო და სთქვა:

მაშ ქართველობა მოსპობილა იქით, მაშ იქ ჩვენი არსებობის არაფერი დარჩენილა. ეს ისეთის სიტყვებით და კილოთი სთქვა, რის შემდეგაც დიდად შესწუხდა, ამიტომ იმავე დროს მე გადავეცი შემდეგი ამბებიც: ქართველები იქ არ გაქრენ, იქ მათში მართოდ ქრისტიანობა მოისპო, ისლამი იწამეს, იმეხრევი ქართულად ლაპარაკობენ. შავშელეებს ქართული დავიწყებიათ, ეხლა ესენი იმერხეველ და ლივანელებთაგან სწავლობენ ქართველ ენას, იგი ამით დაშოშმინა, მერე თვისი ღრმა შეწუხება განაცხადა მასზედ, თუ ქართველ მაჰმადიანები კიდევ აიყრებიან თავიანთ სამშობლოდამ და ოსმალში გადასახლდებიანო.

ამათ შესახებ კითხვების მოცემა განსვენებულმა ხშირად იცოდა, განსვენებულის ასეთ შეხედულების და გულმტკინვეულებას კარგად დაასაბუთებენ სხვებიც, ამავე გარემოების ნათელი ჭეშმარიტება გახლავსთ ქართველის მოღვაწის და მწერლის ილია მაგმაძის წერილი, რომელმაც ნიკოლოზ ლოლობერიძის გარდაცვალების დროს გაიხსენა, ეს წერილი დასწერა და მაშინათვე დაბეჭდა გაზეთ „კლდეში“ განსვენებულის ღირსების დასამტკიცებლად ეს წერილი მთლად მოგვყავს აქ, რასაც დამწერთ არ გვიწყენს და რაც კარგად ხატვას ნიკოლობერიძის ნამდვილს სუფთა გულმტირალ მამულისშვილობას.

გახსენებული

...ამ ოცდაათიოდე წლის წინად განსვენებუ ნიკოლოზ ლოლობერიძესთან მქონდა ლაპარაკი ქართველების ბედოვ-

ლოთობაზე ბორჩალოს მაზრაში და ზემო ქართლში. შევჩივო-
დი, თუ რა უბედურებას მოასწავებდა ჩვენთვის სამშობლოს-
ტერიტორიის გაყიდვა, მშრომელი ხალხის გაბოგანობა, და-
რიბებისათვის ლუკმა პურის გაწყვეტა...

– დიდი ხანია უნდა გვცოდნოდა, მომიგო მან, რომ
აღმოსავლეთს საქართველოში ჩვენ ეს დღე დაგვადგებოდა...
ხელს არ განძრევთ და თავისათვის არ ვზრუნავთ, მაშ რა
სიკეთე დაგვეყრება? ნეტავი შავი ზღვის პირად არ აგვიკვეთ-
დნენ ფეხს და იქიდან არ აგვეყრდნენ, შენის კარგად ყუ-
ფნით, თორემ...

მე ისე მეოცა ეს მისი შიში რომ სიტყვა გავაწყვეტინე
და შევეკითხე თუ შავი ზღვის პირად რა შიში უნდა გვექო-
ნოდა, როცა იქ მჭიდრო მოსახლეობა გვექონდა და წმინდა
წყლის ქართველობა, ყიზილბაშებთან და სხვებთან აურევე-
ლი, დიდ მომავალს გვიქადდა...

ღმერთსაც ექნას, მაგრამ მეშინია ჩვენი უსაქმო ყოყოჩობის
და სულმოკლეობის და მათი შეუგნებელი ხეპრეობის და ძალ-
მომრეობის.

– რას ამბობთ, ეს და ეს კაცი ესა და ეს თემი რო-
გორ მისცემენ ვინმეს ნებას ქვეყნის აკლებისას – მეთქი.

ნიკ. ლოღობერიძემ ირონიულად მომიგო:

– არა მწამს სიბრძნე გლახაკთა! ასე უთქვამს სოლომონ
ბრძენს.

მე გამეცინა.

მაშინ ნიკ. ლოღობერიძის პესიმიზმს დავცინოდი მეგო-
ნა, და ახლა ვხედავ და ვგრძნობ, რომ თურმე დავცინოდი
ჩვენს მაშინდელს მომავალს, ე. ი. აწინდელ დროს, ჩვენთვის
საუბედუროს და მიწასთან გამსწორებელს.

„კლდის“ ამ წლის... №-ში დაბეჭდილი იყო ჩემგან ნა-
თარგმნი „მმართველობის მოამბის“ წერილი იმის თაობაზე,
თუ როგორ გვიპირებენ ჩვეს, ე. ი. აბხაზებს, მეგრელებს,

გურულებს ქობულეთლებს და აჭარლებს შავი ზღვის პირი-
დან აყრას.

ჩვენ უნდა აგვეყარონ და ჩვენს ნასისხლარსა და ნაოფ-
ლარზე სხვა ხალხი უნდა დაასახლონ.

ამას კი აღარ მალევენ. ამას მოქმედებენ დღისით **მზისით**
სქვეყნოდ. ამას თავიანთ დამდას აკვრენ სახელმწიფო საბჭო
და სახელმწიფოვე სათათ. სადაც სხედან ჩვენი კაცებიც, რო-
მელთაგან ზოგი ცაში ვარსკვლავებს ზომავს და ზოგი ნა-

ცარქექიასავით, რომელც პატარა დოქს ვერ ერეოდა მოსატანად, და დევების შესაშინებლად დიდ, ჩაკირულ ჭურს ეპოტინებოდა ამოსაღებად. – მაღალ ფარდებზე მჭევრად ლაყბობენ, იმის მაგიერ, რომ რეალურ საჭიროებებზე შეგნებით გულახდილად და მხნედ ილაპარაკონ...

წაიკითხეთ „კლდის“ ნაჩვენებს №-ში მოთავსებული სტატია, რომელზედაც ზემორე მოგახსენეთ.

წაიკითხეთ და დამეთანხმებით, რომ ვილუპებით ნამდვილად, საუკუნოდ ძირიან-ფესვიანად; ვილუპებით თვითეული ჩვენგანი კერძოდ, და საერთოდ, ყველანი როგორც ერთი.

ამ თორმეტი წლის წინად გაქრა საქართველო პოლიტიკურად, დღეს-ვისპობით ეთნოგრაფიულად, ვილუპებით ფიზიკურად, როგორც გურიაში იტყვიან „ანაგებად ვილუპებით“

ჯერ წყლის ხმარება აგვიკრძალეს აღმოსავლეთს საქართველოში მიწის მოსარწყავად, სადაც მიწა ურწყავად მოუსავლიანია. ახლა მიწას გვაცლიან ფეხქვეშიდან დასავლეთს საქართველოში, სადაც მიწას რწყვა არ უნდა...

მერე რას ვსაქმობთ ამ დალუპვის თავიდან ასაცდენად?

– არაფერს!

– მიზეზი?

„ჩვენი უსაქმო ყოყობა და სულმოკლეობა!“ ნიკ.

ლოლობერიძის თქმის არ იყოს,

– მერე ჩვენი დეპუტატები; ჩვენი პარტიები, ის ჩვენი გულის კუნჭულები?

-40-

–არა მწამს სიბრძნე გლახაკთა!“ უთქვამს სოლომონ ბრძენს...

12 – XI 1913.

მაგმაძე.

ნიკოლოზ ბესარიონისძე ლოლობერიძე გარდაიცვალა 27 დეკ. 1911 წ.

ამის გარდაცვალებას მთელი ქართველობა მწუხარებით მიეგება. მიზეზები ამ მწუხარების ის გახლდათ, რომ განსვენებული მთელს თავის სიცოცხლეში იყო პირველი ადამიანი: იგი გახლდათ კარგად განათლებული კაცი, თავის ქვეყნის და ერის დიდი მოსარჩლე, ყოველივე ამასთან კარგი მოქალაქე, სკოლაში მოზარდე თავობის წინაშე კარგი მასწავლებელ-დამრიგებელი, ბანკში სამაგალითო სწორე თავსმჯდომარე, მთავრობის სამსახურში ჭეშმარიტი კანონმდებელი, შავი ქვის სამრეწველოშიაც სამაგალითო მწარმოებელი. მთელს მის სიცოცხლეში, არ ყოფილა მაგალითი, რომ მას ვისთვისმე

ეწყენებინოს რამე, შავი ქვის მართვა გამგეობის ღროს ხომ მისგან ერთი მუშაც არ დაჩაგრულა, ერთი კაციც არ დაჯაბნილა, რაც მაშინ შავი ქვის მრეწველობის ასპარეზედ ერთობ ხშირი გახლდათ და უხვი. მთელს ყვირილის მაზრაში ერთ კაცსაც ვერ ნახავთ, რომ ნიკოლოზის შესახებ რამე ძვირი სთქვას. განსვენებულის დღივად, ქართულ გაზეთებში ეს ცნობები დაიბეჭდა, რასაც ვათავსებთ აქ. ქართულ გაზეთებს გარდა რუსულ გაზეთებშიც იყო სხვა და სხვა ცნობები დაბეჭდილები, რადგანაც ეს ცნობები ქართულის ცნობებისაგან დიდათ არ განირჩევიან, ამიტომ აქ არ მოვათავსეთ იგინი.

27 დეკემბერს, ღამით სასტუმრო „ორიანტი“ მოულოდნელად გარდაიცვალა **სტატსკი სოვეტნიკი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძე**, რასაც გულითადის მწუხარ-

-41-

რებით ატყობინებს განსვენებულის ნათესავთ, და მეგობართ რძალი მისი **მარიამ მიხეილის ასული ღოღობერიძისა**. პანაშვიდები ყოველ დღე, საღამოს 6 სათზე. დაკრძალვის დღე ცალკე იქნება გამოცხადებული. ს. გ.

ნიკ. ღოღობერიძის გარდაცვალება. 27 დეკემბერს, ღამით, ტფილისში, „ორიანტის“ სასტუმროში. გარდაიცვალა ცნობილი ქართველი მოღვაწე და ქველმოქმედი **ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძე**. დაწვრილებით ცნობებს ხვალ დავბეჭდავთ.

ს. გ.

ნიკ. ბ. ღოღობერიძის გარდაცვალების გამო.
დ ე პ ე შ ე ბ ი.

ქუთაისი. წ.-კ. გამ. საზოგადოების ქუთაისის განყოფილება უერთდება ქართველ საზოგადოების საერთო მწუხარებას ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძის გარდაცვალების გამო. განსვენებულმა თავის უღრმესი სიყვარული მამულისადმი დაამტკიცა არა მარტო ხანგრძლივ და მრავალ-ფეროვან მოღვაწეობით, არამედ თვით თავის უკანასკნელ სურვილისა და ანდერძის უმაღლეს ღირსებითაც, რითაც თავის თანამემამულეთ წასაბადი მაგალითი მისცა.

საზოგადოების თავმჯდომარე
გ. ზდანოვიჩი

ქუთაისი. ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძის გარდაცვალებამ შავის-ქვის მრეწველთა შორის გულწრფელი სინანული და მწუხარება გამოიწვია. განსვენებული იყო შავი-ქვის მრეწველობის საქმის ერთ პირთაგანი, რომელმაც თავის ცოდნის მეოხებით და ხასიათის სიმტკიცით შესძლო მრეწველობის საქმე ევროპიულად დაეყენებინა. ამის გამო განსვენ-

-42-

ნებული ერთი გავლენიანი და წარჩინებულ წარმომადგენელთაგანი იყო შავი-ქვის მრეწველობის საქმეში. განსვენებულის ცოდნა-გამოცდილებითა და რჩევით ხშირად უსარგებლია შავი-ქვის მრეწველთა კრებას და პირველ ხანებში მუდამ გულდასმით ისმენდა განსვენებულის მიერ გამოთქმულ კეთილ რჩევა-დარიგებას.

მშვიდათ განისვენოს ამ უნაგარო მოღვაწის სულმან, რომელმაც ხანგრძლივი სიცოცხლე თანამომძმეთა კეთილ-დღეობას შეაღია. შავი-ქვის მრეწველთა კრების თავმჯდომარე

ზდანოვიჩი.

განსვენებულ **ნ. ბ. ლოღობერიძის დასაფლავებაზე** ჭიათურის შავი-ქვის მრეწველთა კრების საბჭოს წარმომადგენლად იქნება **კიტა აბაშიძე**. მას დავალებული აქვს გვირგვინით შეამკოს განსვენებულის კუბო.

წ. კ. საზ. ქუთაისის განყოფილებასაც კიტა აბაშიძისათვის მიუწვდია განსვენებულის დასაფლავებაზე საზოგადოების წარმომადგენლად დასწრება.

გორი. ღრმად დაგვამწუხრა სამშობლო ქვეყნის გულმოდგინე და გულწრფელ მოღვაწე – ქველ-მოქმედ **ნ. გ. ლოღობერიძის** მოულოდნელმა დაკარგვამ.

ანასტასია ხოშტარიასი და დუტუ მეგრელი.

განსვენებულის ნათესავებს შემდეგი სამგლოვიარო დეპეშები მოჰსვლიათ:

ალაგეზი. მიიღეთ ჩემი გულითადი თანაგრძნობა ძვირფას ნიკოლოზის დაკარგვის გამო.

ჰყონია.

ქუთაისი, (ჭიჭინაძეს). გარდაეცით განსვენებულის ნათესავებს ჩვენი უღრმესი მწუხარება ძვირფას ბიძა **ნ. ბ. ლო-**

ლობერიძის გარდაცვალებით გამოწვეული. ვწუხვართ, რომ დაკრძალვას ვერ დავესწრებით.

**ფედოსია გუგუნავა,
ელ. მიხ. ლორთქიფანიძე.**

ქუთაისი (ჭიჭინაძეს). გარდაეცით ლოლობერიძეთ ჩემი გულითადი თანაგრძნობა ნიკოლოზ ბესარიონის ძის დაკარგვის გამო.

სოფიო მიქელაძე

ქუთაისი (მარიამ მიხ. ლოლობერიძეს). დიდად პატივცემულ ნიკოლოზ ბესარიონის ძის გარდაცვალებამ უღრმესი მწუხარება გამოიწვია ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურობაში. მიიღეთ პირად ჩემგან და მთელ ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურობისაგან უზომო თანაგრძნობა დაუღალავ და პატიოსან საზოგადო მოღვაწის, ქართულ ცხოვრების ყოველგვარ კეთილ და ბრწყინვალე საქმის გულწრფელ მოსარჩლის დაკარგვის გამო.

ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი
თ-დი ნიჟარაძე

სამტრედია. ვგლოვობთ მოჭირნახულე წევრის ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ლოლობერიძის დაკარგვას.

წ -ვ. გამ. საზ. სამტრედიის განყოფილება.

**ნ. ბ. ლოლობერიძის კუბოს შემდეგი გვირგვინები
ამზენებდა ვერცხლისა**

1) ქ. შ. წ. საზოგადოებისაგან: პატივცემულს დამფუძნებელ წევრს ნ. ბ. ლოლობერიძეს“.

2) ჭიათურის მარგანეცის მრეწველთა საბჭოსაგან: ძვირ-

ფას წევრს და სამაგალითო ქველმოქმედს ნიკო ბესარიონის ძე ლოლობერიძეს“.

ცოცხალი ყვავილებისა

3) ეკატერინე ივანეს ასული სარაჯიშვილისაგან: „ღრმად პატივცემულს ნ. ბ. ლოლობერიძეს“.

4) ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკისაგან: „მის მოჭირ-ნახულე მოღვაწეს ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძეს“.

5) საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისაგან: სამაგალითო მამულიშვილს საზოგადო მოღვაწეს და ქველმოქმედს ნ. ბ. ღოღობერიძეს.

6) – ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლთა და დეპუტატთაგან: ღირსებულ მამულიშვილის ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძის ხსოვნას“.

7) – „განათლების“ საზოგადოებისაგან: სწავლა-განათლების გულითად მოჭრნახულეს: ნ. ბ. ღოღობერიძეს.

8) – ქუთაისის გუბერნიის თავად აზნაურობისგან: „გულწრფელ ქართველს ნიკოლოზ ღოღობერიძეს.

9) – იაკობ გოგებაშვილისაგან: სამაგალითო ქართველ მოღვაწეს და ჩემ კარგ მეგობარს ნიკოლოზ ღოღობერიძეს“.

10) – ქართველ ქალთა ჭრა-კერვის მოწაფეთაგან: „საუკეთესო მამულიშვილს ნიკოლოზ ბესარიონისძე ღოღობერიძეს“.

11) – ელენე და ფილიპე გოგიჩაიშვილებისაგან: „ძვირფას მეგობარს ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძეს“.

12) – ქუთაისის ქალაქის თვითმართველობისაგან: ჭემმარიტს ქართველ მოქალაქეს ნიკოლოზ ღოღობერიძეს“.

13) – პატარა ნიკუშა და თამარასაგან: „ძვირფას და დაუვიწყარ ბიძას“.

-45-

14) – ძმისწულებისაგან ნინო, თამარი, ალექსანდრე, დავით და მარიამ ღოღობერიძეებისაგან; დაუვიწყარ და საყვარელ ბიძა ნიკოს“.

15) – ქუთაისის მამულების მდგმურებისაგან: „ძვირფას და მარად დაუვიწყარ ნიკოს“.

საფლავზე სიტყვა წარმოსთქვეს

1) დიდუბის დეკანოზმა მამა თალაკვაძემ, 2) ქუთაისის ქალაქის თავმა ი. ჩიქოვანმა, 3) ქუთაისის თავად-აზნაურობის წარმომადგენელმა, ლეჩხუმის მაზრის წინამძღოლმა იასონ გელოვანმა, 4) აკაკიმ, 5) ტფილისის ქალაქის თავმა ა. ი. ხატისოვმა.

ქუთაისიდან მოვიდა ორშაბათს დღეს მიხეილ ათანასის ძის ქიქოძისაგან შემდეგი სამგლოვიარო დეპეშა: გადაეცით ჩემი უღრმესი მწუხარება ჩემი მეგობრის **ნიკო ლოღობერიძის** ნათესავებს მისი გარდაცვალების გამო.

ნ. ბ. ლოღობერიძის გარდაცვალების გამო ოდესიდან შემდეგი დეპეშა მივიღეთ; „უსამზღვროდ დამწუხრებული ვგლოვობ ჩემი ბიძისა, სულიერის მამისა და კეთილის მყოფელის ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ლოღობერიძის გარდაცვალებასა. სტუდენტი დავით ლოღობერიძე“.

რედაქციამ მიიღო შემდეგი სამგლოვიარო დეპეშები:
პარიზიდან. „პარიზელ ქართველთა საზოგადოება გულწრფელადა სწუხს თავის საპატიო წევრის, ქართველ მოღვაწის და კეთილ ადამიან ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძის დაკარგვის გამო.

გამგეობის წევრი გიორგი ციციშვილი.
ნიციდან: „ვაცხადებთ დიდს მწუხარებას. ნ. ბ. ლოღობერიძის დაკარგვის გამო.

ოთმანიშვილ, კალანდაძე, შავიშვილი, ჭოლოშვილი“

-46-

წლის თავზედ, 1912 წ. 27 დეკ. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობამ ქაშვეთის ეკლესიაში გადიხადა წლის წირვა და პანაშვიდი განსვენებულის შესახებ, რითაც მათ აღნიშნეს კვალად მისი მამულისშვილური ღირსება.

ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების თაოსნობით 30 დეკემბერს, ცნობილ ქველმოქმედის **ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძის** გარდაცვალების წლის თავზე, ქვაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესიაში გადახდილ იქნება წირვა და პანაშვიდი განსვენებულის სულის მოსახსენებლად.

ქართ. შორის წ-კითხ. გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობა აცხადებს, რომ კვირას, 30 დეკემბერს, ქვაშვეთის ეკლესიაში, გადახდილი იქნება წლის წირვა და პანაშვიდი წ-კ. საზოგადოების დამაარსებელი წევრის ქველმოქმედის

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძის
სულის მოსახსენებლად. წირვა დაიწყება დილის 10 საათზე,
პანაშვილი წირვის გათავებისათანავე.

ს. გ.

**პირველი ქართული სტამბა რომში და ნიკოლოზ
ჩოლოყაშვილი.**

საქართველოში, კათოლიკის მისიონერებმა პირველად ფეხი დავით აღმაშენებლის დროს შემოდგეს, როცა საქართველო არაბთაგან განთავისუფლდა. მისიონერები საქართველოში კარგა ხანს დაშთენ, იგინი ურბნისის კრებასაც დაესწრნენ მერე საქართველოდგან ჰაოსიანეთში (სომხეთი) გადავიდნენ, იქ ჰაოსიანთ შორის ამათ პირველად ჰქადაგეს კა-

-47-

თოლიკობა. საქართველოშიაც ამათ გაავრცელესკოთოლიკობა, დავით. აღმაშენებელმა მთელი საქართველოს ერი და ეკლესია კათოლიკობას შეუერთა, პაპს დაუმორჩილდა. ამას ისტორიაც მოწმობს, საქართველოს ეკლესია რომის ეკლესიასთან შეერთებული თამარ მეფის დრომდე დაშთა, ხოლო ამ მეფის დროს, ცხეთაში მომხდარ საეკლესიო კრებამ გააცალკევა ქართული ეკლესია რომის კათოლიკის ეკლესიისაგან, ამის გამო თამარ მეფეს კარგის თვალით არ უშზერს ვინმე მესხი და სხვა ასეთი მწერალნი.

მცხეთის ეკლესიაკი მაინც დაშთა კათოლიკის დედა ეკლესიად, იგი დღესაც იწოდება ქართულს ისტორიულს წიგნებში, როგორც კათოლიკეთა სამოციქულო დედა ეკლესია. ქართველები რჯულით კათოლიკები ყოფილან, ამიტომ უწოდებთად ძველადგანვე, კათოლიკე ეკლესია, თორემ ამ სახელის მაგიერ ქართულს სიტყვას იხმარებდენ „მართლმადიდებელს“. ამის ცნობები ვინმე მესხსაც აქვს. თამარ მეფის შემდეგ, რუსუდან დედოფალმა, რომის პაპს ჰონორი მესამეს საქართველოს გამო თხოვნით მიმართა, მათში მიწერ-მოწერაც გაიმართა ჰონორი პაპმა რუსუდანს კათოლიკის მისიონერებიც გამოუგზავნა, ესენი რუსუდან დედოფალმა პატივისცემით მიიღო. ქართველთ შორის მისიონერებმა კათოლიკობას დაუწყეს გავრცელება, რამდენიმე ხნის შემდეგ, საქართველოში მისიონერები პაპმა გრიგოლ მეცხრემაც გამოგზავნა, ამათაც ჰქადაგეს კათოლიკობა. ქართველებში ისე გავრცელდა კათოლიკობა, რომ 1327 წ. თფილისში კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრაც დაარსდა, ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა იოანე ფლორენციელი. კაცი განათლებული თავის

დროის კვალად.

ამ დროდამ რომსა და საქართველოს შორის იმართება დიდი კავშირი, მისვლა-მოსვლა და მისიონერების გზავნა, უცხო ტომის მისიონერებს ქართული ენის უცოდინრობა ძრიელ უჭირებდათ საქმეს. პირველ წლებს, ესენი ქართულ-ლათინ-

-48-

ნურ ფრანგულ ანბანის წიგნებს ხელით სწერდნენ, მერეკი-რაც ევროპაში სტამბა იქმნა შემოღებული და გავრცელებული ამიტომ კათოლიკის მისიონერებმაც იზრუნეს დიდათ, და 1627 წ. რომში გახსნეს პირველად ქართული სტამბა ამ სტამბის ისტორია რადგანაც ქვემოთ ვრცლად არის აწერილი, ამიტომ აქ მოკლედ ამ სტამბის დამაარსებელთ შესახებ მოვიყვანთ შემდეგ ცნობებს რაც იმ წერილში არა გვაქვს მოყვანილი.

ევროპაში სტამბის შემოღების შემდეგ, როგორც იქმნა ქართველებმაც გახსნეს სტამბა, მაგრამ ქართველებმა საქართველოშიკი არა, ან ქართველ მღვდლებმაკი არა, არამედ კათოლიკის მისიონერებმა და ისიც რომში, ევროპაში, ამ დიდი საქმის მოწყობაში მხოლოდ ერთი ქართველი რეულა, ისიც კათოლიკობაზედ გადასული ეს ყოფილა არქიმადრიტ ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი, კათოლიკობა რომში მიიღო, მერე ნიკიფორე ირბახი ეწოდა ლათინური ენის კვალად, იტალიელ ბერებთან ესეც მარჯვენა ხელი ყოფილა სტამბის გახსნის საქმეში, ჩემს ნაწერ წიგნში ამ ნიკიფორეს შესახებ შეცდობით სხვა ნაირად მაქვს აღწერილი, აქკი მის შესახებ მოვიყვან ნამდვილ ცნობებს, რაც მიხ. თამარაშვილისაგან არის რომის არქივებში შეკრებილი.

კათოლიკის მისიონერები იტალიიდან საქართ. წასვლის დროს ყოველთვის სთხოვდნენ კონგრეგაციას, რომ ქართულ იტალიურ ენა სასწავლო წიგნები გვიბოძეთ, რომ მით ქართული ენა შევისწავლოთ და ხალხსაც მით გასაგები ენით ველაპარაკოდ, თორემ ფრანგულ-იტალიურ-ლათინურით ჩვენ ვერას ვიქმთ, ვერც ვიმოქმედებთ ვერც კათოლიკობას გავავრცელებთ მათშიო, რომის კონგრეგაცია ქართული წიგნების უქონლობის გამო დიდათ დამწუხრებული იყო, მისიონერები ქართულ იტალიურ ხელთნაწერ წიგნების კითხვა ღა სწავლებაც დიდათ ეძნელებოდათ.

ეს სიძნელე ძლეულ იქმნა XVIII საუკ. პირველ წლებს

-49-

პაპის ურბან მერვეს დროს. ამ დროს. საქართველოში სცხოვ-

რობდნენ: მისიონერ მაჯი, პაულინი და სხვანი. ამათ თავს იდგეს აუცილებლად ქართული სტამბის დაარსება, საქართველოდამ რომში წერილების წერა და პაპის წინაშე მუდარება სტამბის გახსნაზედ, ქართულ წიგნების ბეჭდვაზე. რომის ტახტმა შეისმინა ამათი მუდარება, კონგრეგაციამ გადასწყვიტა ქართული სტამბის დაარსება, მაგრამ ფიქრობდნენ ამისთვის თუ მათ სად დაეარსებინათ ეს სტამბა რომში, თუ საქართველოში, უმთავრესად საჭიროდ მიაჩნდათ საქართველოში. მაგრამ სიშორის გამო დაბრკოლება უჩნდებოდათ, ამიტომ საქმე დროებით შეჩერდა, ცოტახნის შემდეგ კარდინალთ შორის გადასწყდა კითხვა ასე: რადგანაც საქართველო ევროპისაგან შორს არის, რადგანაც ამ საჭირო სტამბის გახსნის საქმე იქ ვერ ხერხდება, ამიტომ იგი რომში მაინც გავხსნათ და ჩვენის მისიოს-ერებისათვის საჭირო წიგნები აქ მაინც ვბეჭდოთ. კარდინალების ეს მოსზრება კონგრეგაციამ მოიწონა, ქართული სტამბის დაარსების საქმე 1620 წ. გათავდა.

მცირე ხანს შემდეგ, ამ გარემოებას, ანუ ქართული სტამბის გახსნის დაჩქარებას ხელი შეუწყო შემდეგ საქმემ:

შაჰაბაზისაგან საქართველოს აკლების შემდეგ, ევროპაში რამდენ გზისმე გაგზავნილ იქმნა არქიმანდრიტი ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი, ეს ნიკოლოზი იერუსალიმს იყო გაზრდილი, იგი იყო ძე რომან ჩოლაყაშვილისა, დედა ამის ყოფილა არაგვის ერისთავის ასული. ამაზედ ტიმოთე მთავ. ეპის. სწერს შემდეგს: – „**კაცი სახელოვანი წინამძღვარი მცხეთის ქალაქის და მოძღვართ – მოძღვარი კახეთს, ოდიშს სოფლის კოცხელაურისა და იერუსალიმის ჯვარის მონასტრისა და გოლგოთას სამკვდროსა ჩვენისა არქიმანდრიტი**“ და სხვანი. აქედამ სჩანს, რომ ნიკოლოზ არქიმანდრიტს მთელ საქართველოში ჰქონია სახელი, იგი მოძღვარია

-50-

კახეთის მეფის, მასთან ქართლის მეფის, იმერეთის და თვით სამეგრელოს მთავრისაც. სჩანს, რომ მართლაც იგი გონიერი კაცი უნდა ყოფილიყოს.

ეს ნიკოლოზ ნიკიფორე არქიმანდრიტი რამდენ გზისმე იყო რუსეთს და ევროპაში ქართველთაგან ელჩად გაგზავნილი. ამას ანდობდნენ ევროპის სახელმწიფოთ პირთა წინაშე შუამდგომლობას როგორც კახეთის მეფე, ისევე ქართლის, იმერეთის და სამეგრელოს მთავარიც, რუსეთში მგზავრობის შემდეგ, წავიდა რომში 1619 წ. პაპის წინაშე აღიარა კათოლიკობა, ამას დიდათ ხელს უწყობდნენ მეგობარ მისიონერები. ამათგან თავისუფლად შეისწავლა ევროპიული ენები, აზიური ენებიც კარგად იცოდა. რამდენ გზისმე იყო

რომს; ნეაპოლს, მადრიდს, ისპანის მეფესთან, საფრანგეთს-პარიზს, გერმან-პრუსიას, იტალიას და სხვა სახელმწიფოებშიც. ამ ნიკიფორეს მოიხსენებს XVII საუკ. მოგზაური შარდენი და ლამბერტიც, ამისაგან ევროპიულ ენების ცოდნას ესენიც ასაბუთებდნენ.

ნიკიფორემ მთელს ევროპაში ქართველ ერის კარგი ელჩის სახელი მოიხვეჭა, პაპის წინაშეც იგი გახდა მოწინავე პირი. ურბან მერვე ამას დიდს პატივს აგებდა, რომში ისე წაუვიდა საქმე, რომ როცა საქართველოს შესახებ, პაპის წინაშე კარდინალების კრება იყო ხოლმე, იქ ნიკოლოზიც ესწრებოდა, საქართველოს შესახებ თავისუფლად ლაპარაკობდა. რომიდან ნიკიფორე ირბახი ევროპიელთ სახელმწიფოებსაც ხშირად მიმართავდა წერილებით და საქართველოს შესახებ დახმარებას სთხოვდა. ნიკიფორე რომში დარჩა კარგა ხანს. ამის დროს, რომის ტახტს მრავალ გზის მისცეს სხვა და სხვა მოხსენებანი პატრი პეტრე ავითაბოლიმ, არქანჯლო ლამბერტიმ, პატრი იოსებ ჯუდიჩმა და მრავალთაც სხვებმა, რომელნიც საქართველოს მდგომარეობას დიდის გულსაწვავის მიმართვით ნუხსავდნენ და ააშკარავებდნენ ევროპიელთ

-51-

წინაშე. 1620 წ. პაპის კარდინალთა კრება დიდს პატივსაცემ ქებას უძღვნის ნიკიფორეს: – „ვინაიდგან პრაპაგანდის კრებამ კარგად დაიხსომა თქვენი ბრძენი მოქმედება და განსაკუთრებული გულ მოდგინება. რაც აქ ყოფნის დროს გამოიჩინედ საქმეთა წარმოებაში“ და სხვანი ასეთ ასეთი სიტყვანი. ნიკოლოზ-ნიკიფორე 1631 წ. უკვე საქართველოშია და სამეგრელოში სცხოვრებს.

ნიკოლოზ-ნიკიფორემ ევროპას და რომს დაჰყო ათ წელიწადზედ მეტი, ამ ხნის განმავლობაში, მან დიდათ იშრომა ქართული სტამბის გახსნის სასარგებლოდ. როგორც ქართველმა და ქართული ენის მცოდნემ, მან დასწერა ქართული ანბანი, ამის თანა დასწრებით იქმნა ამ ასოების ყალიბებიც გაკეთებული. მის მერე ასოებიც ჩამოასხეს, მასთან სტამბაც დაარსეს, სტამბის საქმე ისე მოეწყო რომ პირველი ქართული წიგნები თვით ნიკიფორეს დროსვე დაიბეჭდა, ამის თანა დამსწრე ეს იყო, რისთვისაც იგი კათოლიკის მისიონერებთან დიდათაც შრომობდა. ამავე ნიკოლოზ-ნიკიფორეს დიდათ უმეცადინია რომის უმაღლეს სასწავლებელში ქართული ენის კათედრაც დაუარსებიათ, მასზედ ქართული ენის პროფესორებიც დაუდგენიად. ასეთ შრომას გარდა ნიკოლოზ-ნიკიფორე ქართულ წიგნების შედგენაშიაც იღებდა მონაწილეობას, სხვათა შორის ეს შრომობდა იმ ქართულ-თათ-

რულ-ლათინურ ლექსიკონის და გრამატიკის შედგენაზედაც, რომელიც 1651 წ. იქმნა იქვე, რომს, ცალკე წიგნად გამოცემული, ვრცელი ტომია, ქართულ-ლათინურ თათრულის ასოებით არის დაბეჭდილი.

რომში ქართული სტამბის მომზადებას შეუდგნენ 1623 წ. დაარსება იქმნა სტამბის 1627 წ. ქართული ასოები პირველად სანიმუშოდ დბაეჭდეს 1625 წ. ქართული წიგნები პირველად რომში გამოიცა 1627 წ. შემდეგ ამის ეს სტამბა მუშაობს ქართული წიგნების სასარგებლოდ. 1651 წ. გამოსცეს ვრცელი ტომი ქართულ იტალიურ-თათრულ ლექსიკონის და

-52-

გრამატიკა. მის შემდეგ სტამბის საქმე იფარება, თუ ისპობა ამის ჩვენ არა ვიცით რა, ხოლო შემდეგკი მთელს ამ საუკუნეში ქართულს ენაზედ აღარაფერი იბეჭდება. სტამბის მუშაკათ ითვლება როგორც ქართული ენის მცოდნე ქართველი ნიკოლოზ-ნიკიფორე ირბახი, მასთან პატრი მაჯი, პატრი პავლინი, პატრი ავითაბალი და ზოგნიც სხვანი, რომელთაც ქართული ენა კარგად იცოდნენ და სტამბაში წიგნების აწყობასაცკი ესენი ასრულებდნენ.

ამიტომ ქართული სტამბის დაარსების ისტორია უნდა ჩაითვალოს 1625 წ. როცა ქართულ ანბანმა პირველად სანიმუშოდ ბეჭდვა ნახა და არა 1708 წ. როცა ვახტანგ მეფემ გახსნა თფილისში ქართული სტამბა. ამ სტამბის დაარსების შემდეგ მიხ. თამარაშვილი ამ სიტყვებს სწერს; – „საქართველოსთვის ეს საუკუნე კიდევ იმით არის შესანიშნავი, რომ 1627 წ. როდესაც საქართველოს ჯერ სიზმრადაც არ ექმნებოდათ გაგონილი, რომშიკი პატრებს ქართული სტამბა დაარსეს, გამოსცეს ქართული წიგნები და მით ევროპას ჩვენს ერთან ერთად გააცნეს ეგრეთვე ქართული ენა და ლიტერატურაც, გამოსცეს როგორც ლექსიკონი, გრამრნიკა, კატეხიზმა და სხვანი“. სამწუხაროდ ასეთ დიად სასტამბო საქმის ცნობა ჩვენთვის 1651 წ. შემდეგ ჩუმი არს, როგორ და სად არსებობდა იგი, იბეჭდებოდა რამე თუ აღარა გამოუციათ რა, ამის არაფერი ვიცით, ხოლო შემდეგკი, ანუ XVIII საუკუნემკი სჩნდება ამ სტამბის არსებობის ცნობები. აქედამ სჩანს, რომ 1650 წლების შემდეგ ეს სტამბა არ მოსპობილა, ამ სტამბის განახლების მიზეზათ რადგანც პატრი გორელი ტულუკაანი დავითა ითვლება, ამიტომ აქ მოკლედ ამ პირის შესახებ ცოტა რამ ცნობებს მოვიყვანთ, რადგანაც მის შესახებ ჩვენ ცალკეც გვაქვს ვრცელი წიგნი დაბეჭდილი 1898 წ.

საბა ორბელიანის თავოსნობით, 1725 წ. რომში გაუგ-

ზავნიად სასწავლებლად ტულუკაშვილი დავითი, ამ დროს

-53-

დავითი 23 წლის ყოფილა, ამავე წლის 10 ივლის, დავითი სასწავლებლად შესულა კოლეგიაში. 1726 წ. კოლეგიას ფიცი მისცა. 1732 წ. 22 მარტს, დაიცვა ფილოსოფიის საჯარო დისერტაცია, 1733 წ. მღვდლად ეკურთხა. 1734 წ. 28 ნოემ. გარდაიცვალა. ამ დავითს უზრუნვია რომის სტამბის განახლებისთვის და ეს მოუწყვია კიდეც. ამის განახლება მას მიტომ მოუხდომია, რადგანაც მას ქართული წიგნებიც უწერია, იქ მათი ბეჭდვაც სურვებია, მაგრამ ამას იგი ვეღარ მოსწრებია, გარდაცვლილა. სტამბაკი მოუწესრიგებია, მოუმზადებია, ეს მომზადებულ-განახლებული სტამბა დარჩენილა დროებით, ისევ უმოძრაოდ. პატრი დავითას კონგრეგაციისთვის უთხოვნია სიკვდილს წინედ, რომ ქართული სტამბა განახლდეს, იგი არ იქმნეს წინანდელივით დავიწყებულიო.

რომის ტახტს პატრი დავითას დავლება შეუსმენიად, სტამბისთვის ყურადღება მიუქცევიად და როცა გარემოებას ხელი შეუწყვია, მაშინ მათ სტამბა განახლებით გაუხსნიათ კიდეც, პატრი დავითას ქართული ხელთნაწერები მრალად ჰქონია ნაწერ-დასაბეჭდად მომზადებულნი. ზოგი იტალიურის ენიდამ ნათარგმნი, სხვათა შორის ლათინურიდამ უთარგმნია „საქრისტიანო მოძღვრება“ წინასიტყვაობით დასაბეჭდად გამზადებული. ასევე ნათარგმნი ჰქონია თომა კემფელის წიგნი „მიბაძვა ქრისტესი“ და მასთან სხვებიც, მაგრამ მათ დაბეჭდვას ვერ მოსწრებია. მის სიკვდილის შემდეგ, რომში გაჩნდა ერთი ქართველ კათოლიკე მღვდელი, სომხის კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მდგარი, ვენეციის მიხთარისტებისაგან გაზრდილ გადაგვარებული, ხოლო ქართული ენის მცოდნევი.

კონგრეგაციის თავოსნობით ამ ქართველ გვარის მხითარისტ მღვდელს დაევალა ტულუკაანთ დავითას წიგნების გამოცემა, დავითის სიკვდილის შემდეგ, 1740 წ. ქართული სტამბა მალე იქმნა განახლებულ-გაღებული, ამ განახლებულ სტამბაში ხსენებულმა ქართველ ტომის და ენის მღვდელმა გამოსცა მარტოდ „საქრისტიანო მოძღვრება“ 1741 წ. წიგნ-

-54-

ში ერთ ალაგას მან, როგორც მხითარისტებისაგან- გაზდილმა დავითას გვერდზედ „სომეხიც“ მიუმატა და გამოვიდა: – „გორელი პატრი ტულუკიანთ სომეხი დავითა“. რომში ამის შემდეგ ეს სტამბა აღარ მოისპობილა, აქ XVIII საუკ. გასვლამ დის ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა. მაგალითებრ როგორც

1799 წ. ამავე პატრი დავითას წიგნი „საქრისტიანო მოძღვრება“ მეორედ იქმნა გამოცემული ახალციხელის სომეხ კათოლიკეთა ტიბიკონის მღვდლის გრიგოლ ბაღინოვასაგან. რომის ქართულ სტამბამ 1626 წლიდან ჩვენთვის ცნობით იარსება XVIII საუკ. გასვლამდის, იგი არც შემდეგ მოისპო- XIX საუკ. ვენეციის სტამბაც ამ სტამბის საძირკვლიდამ იქმნა აღმოცენებული, რომლის მეთაურთ, ითვლება აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი და კათოლიკეთ მღვ. ივ. მამულაშვილი, ამათის მეცადინეობით და შრომით გაიხსნა სომეხთა ვენეტიკის ბერების სტამბის მახლობლად ქართული სტამბა, სადაც იმავე დროს მათ ქართული წიგნებიც გამოსცეს.

სიტყვა „სომეხ კათოლიკეთ“ ქართველებს დაერქვათ 1740 წ. აქამდის ქართველებში მისი ხსენებაც არ იყო. ყველა ქართველი რომის კათოლიკეთ ირიცხებოდა, მხითარისტებმა რაკი ნახეს უპატრონო საქართველოს კათოლიკობა, მერე ამათგან ქართველ კათოლიკეთ შვილებს წაყვანა უწყეს და მხითარისტებში სომხურად გაზრდა, მერე მღვდლად კურთხევა, მასთან იმასაც არწმუნებდენ, რომ თქვენ სომეხ-კათოლიკენი ხართო. ასეთ ქართველებს მხითარისტები ეხლაც სძლიონ. პატრი დავითასკი თავის შესახებ ერთ ალაგასაცკი არა აქვს ნახმარი, რომ იგი სომეხ-კათოლიკე იყო.

ქართული სტამბის საქმე და ქართული ასოების

ჩამოსხმა რუმინეთში 1696 წ.

და ანთიმოს ქართველ მღვდელ მონოზონი

რაც დრო გადის, მით ნელ-ნელა სხვა და სხვა ცნობები სჩნდება ქართული სტამბის ისტორიის შესახებ. მაგალითებრ, ამ ბოლოს წლებს, იტალიაში, ფრანგულს ენაზედ დაიბეჭდა ისტორია საქართველოს ეკლესიისა, დაწერილი საქართველოში და რომის არქივებში მოპოვებულის ცნობებით, რაზედაც კარგახანია შრომობდა ქართველებში კარგად ცნობილი პატრი მიხეილ თამარაშვილი. ამ წიგნის შესახებ ჩვენგან ლაპარაკი მეტი იქნება, ისკი უნდა ითქვას, რომ ამ წიგნის დამწერმა ქართველ ერს კაი ძეგლი დაუდგა ევროპაში და მით თვითაც დიდი სახელი დაიმსახურა, ეს რომ ასე არის. ამას

ასაბუთებს აქ მოყვანილი ცნობები.

ეს ისტორია 700 გვ. მეტი არის, შიგ მოთავსებულია 105 სურათი და ორი საქართველოს რუკა, როგორც ძველის დროის, ისე ახლის დროისა, სურათებს გარდა სხვაც ბევრი რამ ღირსება აქვს ამ წიგნს, მიუხედავად ასეთის შინაგან ღირსების იგი გამოცემულია მდიდრად, კარგს ქალაქდზედ დაბეჭდილი, კარგის ასოებით და სხვაფრივთაც დაჯილდოვებული, ერთის სიტყვით შინაგან თუ გარეგან ეს წიგნი არის ნამდვილი ძეგლი ღირსებულ ერის შესახებ და მასთან დამწერისათვისაც სამადლობელო შრომა. როგორც მოსალოდნელი იყო, ეს წიგნი დიდის სიამოვნებით მიიღეს არამც, თუ მარტოდ იტალიას და ისპანიაში, არამედ საფრანგეთში, გერმანიას, ავსტრიაში, ინგლისს, ესე იგი მთელს ევროპაში და ამათ გარდა თვით სლავიანთა ტომთა მონათესავეებმაც თურმე დიდი პატივი აგეს, დიდის სიამოვნებით მიიღეს ეს ისტორია მათ.

-56-

სხვათა შორის ეს წიგნი გაუწერიათ გასაცნობათ რუმინიაში, ბუხარესტის სამეცნიერო აკადემიას. ასევე გაუწერიათ ევროპის ყველა ერთა უმაღლეს სასწავლებლებში. მთელს ევროპაში არ დარჩენილა არც ერთი ერი და სახელმწიფო, თუ სხვა სამთავროების მექონი ერი, რომ იქ არ გაეწერათ ეს ისტორია. ბევრის ადგილებიდან მიხ. თამარაშვილს მადლობის წერილებიც მიუღია, ბევრისაგან განუსაზღვრელის ქება და თან დიდი მადლობაც. სწერდნენ თურმე: – **დღემდე, ჩვენ, საქართველოს სულ არ ვიცნობდით, მისი ცნობები სამწუხაროდ ჩვენს გეოგრაფიულ წიბნებშიც არ სჩანდაო. დღეის შემდეგვი, ამ წიგნის საშვალეებით საქართველო გეოგრაფიულ წიგნებშიაც ადგილს დაიჭერსო.**

ასეთ ცნობებს გარდა, როგორც სწერს თვით მიხ. თამარაშვილი: ამ წიგნის ბიბლიოგრაფიული წერილები ბევრს ევროპიულს გაზეთებში დაუბეჭდიათ, ძალიან ბევრში, იმოდონა, რომ კაცი ყველას ვერ მოსთვლისო, ვერც შეკრებსო. იტალიური ზოგი გაზეთების ნომრები 30 მდე მეც გამომიგზავნა. ყველა ეს ცნობები ჩვენ აქ შემდეგის მიზეზების წყალობით მოვიყვანეთ.

სხვათა შორის, მიხ. თამარაშვილს დიდი მადლობის წერილი მიუღია ბუხარესტის აკადემიიდან, ამასთანავე მათ უცნობებიან სხვა და სხვა ისტორიული ცნობები ქართული სტამბის შესახებ. ამ ცნობებს მიხ. თამარაშვილი მწერს, მეც აქედამ ვსარგებლობ და ვსწერ ამ წერილს. ბუხარესტის აკადემიას რაკი გაუცვნიათ მიხ. თამარაშვილის წიგნი. ამ გა-

ცნობით მათ უსარგებლნიათ, მასთან ბევრი რამ ისტორი-
ლი ცნობები გახსენებით და მერე ამ ცნობებით მიხ. თამა-
რაშვილისთვის მიუმართნიათ. აკადემია აი რას სწერს, რას
ატყობინებს და ან რას ავალებს:

XVII საუკუნის გასულს, ბუხარესტში მისულა, ერთი
ქართველ მღვდელ მონოზონი ანთიმოზი. ეს მღვდელ მონო-
ზონი დასახლებულა იქ, შეუსწავლია კარგად მათი ენა, მე-

-57-

რე გაუშენებია ერთი მონასტერი ამ მონასტერში შეუკრებია
მოწესე ძმები, მის მერე იგი ისე დაწინაურებულა, რომ მათს
ენაზედ თამამად ქადაგებანიცკი დაუწყია, ამ ანთიმოს მღვ-
დელ მონოზონს ბუხარესტში უცხოვრია და იქვე თავის მო-
ნასტერში გარდაცვლილა. ამას დარჩენია იმოდონა ქადაგება-
ნი, საიდანაც თურმე ორი ტომი გამოსულა, დღესაც თურმე
რუმინიაში, ამ ქადაგების წიგნებს პირველი ადგილი უკავია,
სასულიერო მწერლობაში, ეს წიგნები პირველ სამქადაგე-
ბლო წიგნებათ ითვლებიან ასე იწერებიან, თურმე. მეც ასე
მწერს მიხ. თამარაშვილი.

ამავ მღვდელ მონოზონს რუმინეთში ყოფნა სხვაფრივა-
თაც გამუყენებია, იგი დაახლოვებია ბუხარესტში, რუმინელ-
თა სტამბის საქმეებს და რამდენიმე ხნის განმავლობაში მას
კარგად გაუცვნია სტამბის სახელოსნო საქმენი, შემდეგ ამას
უმეცადინია და საქმე იქამდის მიუყვანია, რომ ბუხარესტში
ქართული ასოების ყალიბებიცკი გაუკეთებინებია, ესე იგი
ამ ბერს განუზრახავს ქართული სტამბის დაარსება რუმინეთ-
სა, თუ საქართველოში. ეს გარემოება მისთვის მაინც არ
იქნებოდა ძნელი, რადგანც ანთიმოს მღვდელ მონოზონს რო-
მის ქართული სტამბის დაარსების საქმეც კარგად ეცოდინე-
ბოდა: ეჭვი არ უნდ, ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ, რადგანც
როგორც შემდეგ ვხედავთ, საქართველოში ანუ თფილისში
1707 წ. გახსნილ ქართული სტამბის ასოები განურჩევლათ
წააგავს რომის ქართულ სტამბის ასოებს, ორივე სტამბის ას-
ოებს ერთი ყალიბები უჩანს.

ჩვენ თამამად ვიტყვით, რომ თფილისის სტამბის ასოები
და მის ყალიბები საქართველოში არ არის გაკეთებული და
ჩამოსხმული. იგი ან რომის სტამბაში არის ჩამოსხმული
და ან ბუხარესტში. ვფიქრობთ, რომ უფრო ბუხარესტში
უნდა იქმნეს, რადგანაც რომის სტამბას ხუცური ასოები არ
აქვნდა და საქართველოშიკი ერთ დროს, ანუ 1708 წ. მხე-
დრული ასოებითაც დაიბეჭდა წიგნები და ხუცური ასოებითაც.

ვფიქრობთ, რომ მხედრულ ასოების ყალიბებს. ბუხარესტში ანთიმოს მღვდელ მონოზონი რომის ასოებიდან ჩამოასხმევინებდა, ხუცური ასოების ყალიბებისკი პირდაპირ მის დაწერილ ხუცურ ანბანიდან უნდა იყოს ყოველივე გადაღებული და ჩამოსხმული ამაზედ ჩვენ მიტომ ვსაუბრობთ, რადგანაც ისტორიაში არ არის მოთხრობილი იმისი ცნობებიც, თუ საქართველოში როცა სტამბა გაიხსნა, მაშინ მისი იარაღი ანუ ყოველივე საჭიროება საიდან მოიტანეს. ჩვენ ვიცით მხოლოდ ის გარემოება, რომ ვახტანგ მეფემ ვლახეთიდან მესტამბენი მოიყვანა, თფილისში სტამბა გახსნა და ქართული წიგნების ბეჭვდა დაიწყო. პირველიდამკი ეს ასე იქმნებოდა და ყოველივე სასტამბო საბეჭდავის და ასოების უცხოეთიდან უნდა შამოეტანათ, სამწუხაროდ ამის შესახებ მაშინდელ დაბეჭდილს წიგნების ცნობები სულ არაფერს იძლევიან.

ძველ მესტამბენი საბეჭდავ სტანოკს – დაზგას უწოდებდნენ, მაშინ საბეჭდი მაშინები არ იყო, თორემ ქართველები მაშინას-მანქანას უხმობენ, რადგანც საბეჭდი სტანოკი არსებობდა, ამიტომ სტანოკს დაზგას უწოდებდნენ. არის კიდევ ერთნაირი მოხსენება რომ **პლაკის, თუ ყალიბების მჭრელობითაო**. ეს უნდა ნიშნავდეს ასოების ყალიბების ჩამოსხმას. ვფიქრობთ, რომ საქართველოში ასოების ყალიბების ჩამოსხმა უნდა შამაელოთ 1780 წლიდამ, როცა თფილისში მეფე ერეკლეს წადილით ქართული სტამბა განახლდა, რაზედაც 30 ათასი მანათი დაიხარჯა თურმე, ამ სტამბის გამგეთ სტამბოლელი ოპანეხოვები იყვნენ, ამიტომ საფიქრელი არის რომ ამ დროს ამათის ცდით, ასოების ჩამოსხმაც უნდა დაეწყოთ, ჩამოსხმულ ასოებს გარდა ხის ასოებსაც სჭრიდნენ თურმე მაშინ.

ანთიმოს მღვდელ მონოზონს XVII საუკუნის ბოლოსვე, დაუწყვია საქართველოში წერილების წერა და სტამბის გახსნის საჭიროება, შემდეგ დროს, ამას ვახტანგ მეფესთან გაუ-

მართავს მიწერმოწერა და სტამბის გახსნის საჭიროებაზედ ლაპარაკი. ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ვახტანგ მეფეს განუზრახავს სტამბის გახსნა, როგორც სჩანს მთელის ამ სტამბის გახსნის მეთაურობა უნდა ეკუთვნოდეს ანთიმოს მღვდელ მონოზონს, რაშიდაც როგორც ვხედავთ შემდეგ დროს სტამბის გასახსნელად ხელოსნებს, სასტამბო იარაღის და მასთან ყოველივე საჭიროებას იგი გზავნის ბუხარესტიდამ და ვლახე-

თიღამ საქართველოში.

ასე რომ უმთავრესად ქართული სტამბის გახსნის საქმე პირდაპირ ამ ანთიმოს ეკუთვნის და არა სხვა ვინმეს. გინდ ვახტანგ მეფეს, მესტამბე ხელოსნებიც ამას შეუგულიანებია, იგინი ამის რჩევით წამოსულან საქართველოში. ფიქრი არ უნდა, რომ ამ საქმეზდ ანთიმოსის ფულიც დაიხარჯებოდა. სამწუხაროდ ჩვენ ამ ბერის ცხოვრებას სულ არ ვიცნობთ, ეს ცნობებიც თამარაშვილის წიგნის საშუალებით შევიტყეთ, საინტრესო არის ამ ანთიმოსის მოქმედების და ქადაგების საქმენიც, ნამეტურ მის წიგნების, რომელთაც რუმინელთა სამქადაგებლო მწერლობაში პირველი ადგილი უკავია დღე-საცაო.

გარდა ასეთის ცნობების აკადემია ითხოვს კვალად შემდეგს: „საქართველოში მესტამბენი ჩვენის ქვეყნიღამ წავიდნენო. ამ ჩვენის თანა მექვეყნე ხელოსნების მიერ ქართულის დაბეჭდილის წიგნების არაფერი გვაქვს გარდა ორი წიგნისო, გვაკლია კონდაკიო. ამიტომ ვითხოვთ თქვენის დახმარებით ეს წიგნი მოპოვებულ იქმნეს და აკადემიაში გამოგზავნილი, რის ფასაც ჩვენ გადავიხდით დიდის მადლობითაო“ აკადემიას თურმე ყველა ცნობები და საბუთები ჰქონია შეკრებილი მასზედ, თუ როდის და როგორ წამოვიდნენ რუმინეთიღამ საქართველოში მესტამბენი, ან ამ სტამბის განწყობის საქმე როგორ მომზადდა, როგორ მოეწყო ანთიმოს მონოზონის შრომით და ვახტანგ მეფის მე-

-60-

თაურობით საქართველოში. ამის ცნობაც არის თურმე იქ დაშთენილი, რომ ქართული ასოების ნიმუშებიც პირველად ანთიმოს მღვდელ მონოზონმა ბუხარესტში დაბეჭდაო.

რუმინელ-ვლახელ მესტამბეთა ამბები.

როგორც ანთიმოს მღვდელ მონოზონი, ისევე მის თანამგრძნობელნი, ვახტანგ მეფე და მათთან მესტამბენი გატაცებულნი ყოფილან ქართული წიგნის ბეჭდვის სიხარულით. დიდათ ყოფილან შეყვარებულ და განღვიძებულნი, ამ დიად სურვილს კარგად აჩენს შემდეგი ცნობებიც. თუ ვლახელ მესტამბენი რამდენად მოწადინებულნი ყოფილან ქართულ წიგნის ბეჭდვის პატივისცემისაგან. ესა სჩანს შემდეგის, მათ მიერ დაბეჭდილ წიგნებზედ მიწერილ ღალადებათაგან.

აი,მათ მიერ დაბეჭდილ ქართული წიგნის მინაწერები:

ქ: ვითარცა უცხონი იხარებენ ხილვასა ზედა თვისთა სამკვიდრებელთასა:

და ზღვათა შინა მავალნი ხილვასა ზედა ნავათ საყუდელ-
თასა:

ეგრეცა მესტამბენი იხარებენ განსრულებასა ზედა წიგნ-
თასა;

ამის შემდეგ რუმინეთულს ენაზედ მესტამბეთ აქვსთ მი-
ბეჭდილი შემდეგი ლექსი ქართულის ასოებით:

ქ. ჭრეკუმ ჩეი სტრეინი დორესკ: მშია სემ ვაზეა:
ფინდისტინ ინტრატე ცირე: დენუპოტსემა ზ ეა:
ქ. ში კაჩეი ჩეს პრე მარე: ბატუწ დეფურთუნა:
ში რო აგა პრე უმ დუმნეზეუ; დე ლინიშტე ბუნა:
ქ: აშაშა ტიპოგრაფი და კერციე სფერიშე რე:
ლაუდა ნენჩეტატა: დაუ: ში მულ ცემი რე:

-61-

ცხადი საქმე არის, რომ რუმინეთიდან, ვლახელ-რუმი-
ნელ მესტამბენი საქართველოში ადვილად არ წამოვიდოდნენ
სტამბის გასახსნელად, რომ მათ სურვილს თანამდებათ დიადი
მიმართვაც არა ჰქონიყო სარჩულად დადებული. საქართველო
მათგან შორს იყო, მასთან გზაში მგზავრობისაგან ოსმალთა-
განაც ცარცვა, ხოცვა და ათას ნაირი ვაება მუდამ დღე უნ-
და ჰქონიყოდ მოსალოდნელად, ამიტომ მათი იქიდან წამოს-
ვლაც მეტად ძნელი და ძვირ-ფასისაგ უნდა ყოფილიყოს.
მას, ანუ სიცოცხლის შეწირვას, ვერაფერი საფასი ვერ დასძ-
ლევდა, ამას ადვილად ვერავინ იკისრებდა. ხოლო აქ ზემოდ
მოყვანილ მცნება გვაუწყებს ცხადათ იმ გარემოებას, რომ
ასეთ დიდ ისტორიულს საქმისათვის, როგორც არის ქარ-
თული სტამბის გახნის საქმე საქართველოში, მისი მცნებით
თვით ვლახელ მესტამბენიცკი ისე ყოფილან განღვიძებულნი,
მათი რასაც ყოველი დაბრკოლება და შიშინობაცკი მარ-
ტივად დაუძლევია.

ყოველივე ისტორიული ვალი ნატვრითაც შესრულე-
ბიათ, წამოსულან ვინ იცის სადა, არ შეშინებიათ არც ზღვა-
ში სვლას, არც მტერთ თავსხმას, არც ცარცვა-ქენჯნვას,
არც სხვაფრივ დარბევას, ყოველივე დაუძლევიათ თვისის შეგ-
ნებით, თვის კაცობრიულ მიმართულებით, უკანასკნელ ყო-
ველივე დაუძლევიათ, ყოველივე აღუსრულებიათ. მოსულან
საქართველოში და ქართველთა წინაშე, ქართული დიადი ის-

ტორიული საქმეც შეუქმნიათ, სტამბა გაუხსნიათ, ამ სტამბის მათს სიხარულს კარგად აჩენს ზემოდ მოყვანილი მცნება, რომ „ვითარცა ყოველ ადამიანი გახარებულ არს თვისის სიმდიდრის ხილვით და ცხოვრებითაო. ანუ როგორც ზღვაში-მავალი, განსაცდელს მყოფი და დაღუპვის გზაზედ მდგარი ბევრის ვაების შემდეგ, მიაღწევს ზღვით ხმელეთის ნავთ საყუდარს კიდევებს, და რისაგან-აც იგი გახარებულ იქნებაო, ეგრეთვე მესტამბეთ ახარებს ხილვა თვისგან დაბეჭდილ წიგნებისაო.

-62-

ეს ისეთი ისტორიული ღირსება გახლავსთ, ისეთი მცნება, რაც არამც თუ მაშინ არამედ ეს თვით ჩვენს დროშიც იშვიათი არის, ასეთი მნიშვნელობა სტამბისა არამც თუ მაშინ, არამედ ასე შეგნება ქართველებში თვით დღესაც არ ესმისთ ბევრს, დღესაც სტამბა სტამბის ხელოსნებს მიაჩნიათ ბრბოთა გუნდათ, უმეცარ მუშათა უმეცრულ ცრემლის ღვრათ ლუკმა პურისთვის, ამას გარეშე სხვა არაფრათ, ასეთნი არიან დღევანდელ ქართველთ მესტამბენი, ამომწყობნი, მბეჭდავნი და თვით უბრალო მუშაკნიც. ამათ შრომას არაფერი იდეიური არა ჰვლობს, არაფერი მიზანი, ესენი არიან სტამბის ბრმა იარაღნი, ბრმა მანქანები, უმეცრული მუშები, მუშაობენ ისე, რომ თვითაც არ ესმით მიზანი თავიანთის მუშავობის, ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ ქართული სტამბის მუშაკნი 200 წლის ქართული სტამბის არსებობას დიდის კრძალვით იდღესასწაულებდნენ, მაგრამ როგორც ეს თქვით ზემოთაც, მათ ამის შეგნება სულ არ აქვსთ, მიტომაც მოხდა რომ მათ ყოველივე ასეთ ვალის გადახდა შეუგნებლათაც დასტოვეს. სირცხვილი კი უნდა აქვდესთ ასეთ პირებს თვის წინაპარ მწიგნობრ მესტამბე მოტოფიალეთა წინაშე, რომელთა სიხარულის ცნობებიც აქ მოვიყვანეთ თვით მათის დროის სიტყვებით. ვიტყვით შენიშვნად შემდეგს: თფილისში, 1707 წ. ნახევარს ქართული სტამბა გახსნილ უნდა იყოს ნამდვილ რუმინეთიდან მოსულ ხელოსნებთაგან, ამას აქ მოყვანილი რუმინელი ენის ლექსიც მოწმობს. ასე რომ უმთავრესად ქართული სტამბის დაარსების ისტორიაში რუმინეთს ეთმობა ადგილი. მეორე კიდევ:

რუმინეთის ერი კათოლიკობას აღიარებს და ეს ქართულ მღვდელ მონოზონი ვინ არის, რა სჯულის, ბერძნის სჯულის მექონი თუ კათოლიკე, არც ამის ცნობა ვიცით თუმცა ბერძნის სჯულის გამოკი ვფიქრობთ რომ არ უნდა იქმნეს, იქნება ანთიმოსი ქართველ წკათოლიკეთ მონოზონი

იყო. მიხ. თამარაშვილი დაგვიპრდა ამის ცნობის მოწოდებას, მაგრამ იგი მას აღარ დასცალდა.

-63-

საინტერესოა ამ ანთიმოსის ცხორების და ვინაობის კარგად გაცნობა.

არჩილ მეფის ცნობა ქართული სტამბის შესახებ 1691 წ.

თფილისის სტამბის გახსნის შესახებ, თუ როგორ მოაწყო ვახტანგ მეფემ ნელ-ნელა ჩნდება სხვა და სხვა ცნობებიც, ირკვევა და აქილამ ვტყობულობთ, რომ ვახტანგ მეფეზედ წინედ სასტამბო საქმეების ცნობა არჩილ მეფესაც ჰქონია, ეს ცნობა შეეხება ისეთ დროს, როცა ვახტანგ მეფე სპარსეთში სცხოვრობდა. არჩილი იმერეთიდან რუსეთში რომ გადასახლდა, მოსკოვში სცხოვრობდა, მოსკოვში ყოფის დროს ამასა გაუცვნია რუსული სასტამბო საქმენი, ამისთვის იგი ისე სცდილობდა თურმე, რომ ქართული ასოების ყალიბებიც კი ჩამოასხმევინა, მასთან. ასოებიც და ვიდრე საქართველოში, პირველად ქართული სტამბა გაიხსნებოდა, არჩილმა თურმე მოსკოვში ქართული სტამბის სანიმუშოთ, ერთი პატარა წიგნიც დასტამბა თურმე განცხადების მსგავსად. პროფესორმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა ამ წიგნის სათაურიც გვაცნობა და მისი დაბეჭდვის დროთ 1693 წ. აღნიშნა. ესე იგი რამდენიმე წლით წინეთ ვიდრე თფილისში 1708 წ. ქართული სტამბა გაიხსნებოდა.

არჩილ მეფის მესტამბეთა ცნობასაც ცხადი საქმე არის, რომ კაი ისტორია ექმნება, სამწუხაროდ ჩვენკი მის შესახებ არა ვიცით რა, ხოლო ვახტანგ მეფეკი მოიხსენებს არჩილის სახელს პირველ დაბეჭდილ ქართულ წიგნების ფურცელზედ რომ მე ამა და ამ მეფის არჩილის მონათესავე ვახტანგმა გავმართე საქართველოში პირველად სტამბაო. არჩილი აქ ისე არის მოხსენებულთა რასაც ეჭვი არა აქვს; რომ არჩილსაც უნდა ექმნეს სტამბის გახსნაში წილი.

-64-

ისიცკი უნდა მოვიხსენო, რომ არჩილ მეფე და ანთიმოს მღვდელ მონოზონი ერთ დროს სჩანან სასტამბო ასპარეზედ, მასთან ერთი მეორისგან შორს არის, მაგრამ წადილიკი მათი ერთი არის, ასევე არ შეიძლება არ დავასახელოთ ბრძენი მეფე ლევანი, მამა ვახტანგ მეფის, რომლიც სპარსეთში

სცხოვრობდა, იქ ეს მაჰმადიანობას, აღიარებდა, იმავე დროს იგი იყო საიდუმლო კათოლიკეც. სპარსეთში მყოფ კათოლიკის მისიონერებთან საიდუმლოთაც ეზიარებოდა ხოლმე. ამის შვილი ვახტანგიც ხომ სპარსეთში იზღებოდა, ყველა ამათხედ დიდი გავლენა აქვდათ კათოლიკის მისიონერებს, იგინი აცნობებდენ ამათ სტამბის საჭიროებას საქართველოში, ლევან მეფეს სტამბის საჭიროება ისე საჭიროდ მიაჩნდა რომ შემდეგ დროს, ანუ 1707 წ. სტამბის გასახსნელად ვახტანგ მეფეს ამანაცკი გამოუგზავნა სპარსეთიდან ფული და დაავალა სტამბის მოწყობა, ყოველივე ამათ ცდაზედკი ცხადი საქმე არის, რომ რომში დაარსებულ ქართულ სტამბის საქმესაც დიდი მნიშვნელობა ექმნებოდა, ვინაიდან ამ სასტამბო საქმეთა ცნობებს ლევან მეფეს, თუ ამის შვილს ვახტანგს ყოველთვის კათოლიკის მისიონერები ცხადათ აცნობებდნენ.

მეფე ერეკლესაგან თფილისის სტამბის განახლება,

და

1780 წ. პოლოს და ტერ დავით ოჰანეზოვები.

თფილისში, 1708 წ. გახსნილი ქართული სტამბა ძვირად დამჯდარა, მასზედ რამდენიმე ათასი თუმანი ფული დაიხარჯა. სტამბა-კი კარგად მოაწყეს ამას გვიჩვენებს მარტოდ მხედრული და ხუცური ასოების ნიმუშები, მასთან მის ცოდნაც, რომ ფურცლებზედ ზოგს სტრიქონებში რამდენიმე წითელის წამლით არის დაბეჭდილი. ამას გარდა ხუცურსა და

-65-

მხედრულს ასოებში არის ბევრნაირი ზომის, ანუ ნუმრების ასოები, მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ 1708 წ. თფილისის ქართული სტამბა საკმარისის იარაღით, ასოებით და სასტამბოს საჭირო განძეულობით ყოფილა სავსე, თავის დროის კვალად ეს სტამბა შესამჩნევია. ამ შემჩნევას თვით წიგნების ასოების მრავალნაირობაც აჩენს.

სჩანს, რომ სტამბის გახსნამდის, მის მომწყობთ კარგი ხელ-მძღვანელი ჰყოლიათ, მათ კაი შეგნება ჰქონიათ როგორც ხელთ-ნაწერის წიგნების, ისევე იმისიც, თუ წიგნის ფურცლებზედ, ზოგიერთ ნაწერების ადგილები ერთი მეორისაგან როგორ უნდა გარჩეულიყოს, როგორ რა უნდა დაებეჭდათ გარჩევით, რომ ამის შეგნება მკითხველსაც სცოდნიყოს.

ამის შეგნება მათ კარგად ჰქონიად, ამიტომაც მოუწყვიათ ისე მდიდრად, რომ წიგნის ყოველს ალაგას თქვენ ხედავთ თავის შესაფერს გასარჩევს ასოებს, ყოველივე ეს ცხადი საბუთი არის მის, რომ ამ სტამბის გახსნა იქმნება 10-15 წელს მზადდებოდა და არა ერთს და ორს წელს, როგორც ეს ჩვენ გვეგონა. მაინც ანთიმოს მღვდელ მონოზნის ცნობები და მიწერ-მოწერის დაწყება, წინედ უნდა იყოს 1695 წლებს, თორემ 1708 წ. გახსნილ სტამბის საქმენიერთ წელიწადს ვერ მომზადდებოდა.

თუმცა 1708 წ. თფილისში სტამბა კაის სიმდიდრით და მასალით გაიხსნა, ხოლო მისი სიმდიდრე და სტამბის მოწყობილობაკი დარჩა ერთნაირის რიცხვით და შემდეგ წლებში მას სხვა რამ ახალი, საბეჭდავი და ასოების აღარაფერი მიმატებია. იგი დარჩა ისე, როგორც იყო და შემდეგ წლებში, სამწუხაროდ, წარმატების მაგიერ იგი ხშირად კლებასაც ეძლეოდა ნამეტურ მტერთა თავ-დასხმის დროს, როცა თბილისის ქალაქს იკლებდნენ, მაშინ სტამბასაც აოხრებდნენ, ხან მესტამბენი ხმარობდნენ ამისთვის ყოველნაირ ცდას და სტამბის ყოველივეს მიწაში მარხამდენ, ასე ინახავდნენ შემდეგის

-66-

თვის მას უვნებლად, ყოველ წემთხვევაში სტამბას ამითიც ხშირად იარალი აკლდებოდა და ზარალი მოსდიოდა, ამ გვარად, ნელ-ნელა სტამბამ ისე იკლო, იგი ისე შემცირდა, რომ 1760 წლებში მისი არსებობა ოდნავა ხერხდებოდა, იბეჭდებოდა ხოლმე სამეფოს რამე განკარგულება, ანუ მეფის და კათოლიკოზის ბრძანება და ასეთ საჭირო ქაღალდები, თორემ წიგნების ბეჭდვა ძნელი, იშვიათი იყო, ამ ნაკლს მეფე ერეკლემ ყურადღება მიაქცია, მოინდომა სტამბის განახლება, უკეთესად მოწყობა. ეს მან მალეც მოახერხა.

იმ დროს, თფილისში, სცხოვრობდა ერთი ბერძნის არქიმანდრიტი, მელეტეოსი. კაცი თავის დროის კვალად მწიგნობარი, ერეკლესთანაც ახლოს მდგარი. ეს არქიმანდრიტი იმ დროს კოსტანტინეპოლს აპირებდა წასვლას. მეფე ერეკლე ამას მოელაპარაკა და სტამბისათვის მცოდნე კაცების შოვნა დაავალა, მასთან სასტამბო ყველა იარაღეულობის მოპოვებაც. მელეტეოს არქიმანდრიტმა მეფის დავალება თავაზად მიიღო და შეჰპირდა ყოველივეს შესრულებას. ეს მალე წავიდა საბერძნეთში, მივიდა კონსტანტინეპოლს და შეუდგა ერეკლეს დავალების შესრულებას, მესტამბე ხელოსნების ძებნას. ამან იშოვნა რამდენიმე მესტამბენი და სტამბის საჭირო იარაღებიც. ამაზედ მან მეფე ერეკლესთან მიწერ-მოწერაც გამართა.

აუწყა ყოველივე ცნობები და უკანასკნელ მოაწყო და მოახერხა ისიც, რომ კონსტანტინეპოლიდამ თფილისში, მეფე ერეკლეს სტამბის სახელოსნოთ, ორი მესტამბე სომეხიც გამოუგზავნა. ესენი იყვნენ პოლოს და დავით ტერ.ოჰონეზო-ვები, სტამბოლელი სომეხნი. მელეტეოსისაგან შეგულიანე-ბულნი სტამბოლიდამ წამოვიდნენ საქართველოში და 1709 წ. ესენი უკვე თფილისში მოვიდნენ. ამათვე მოუტანიათ თან სტამბისათვის ბევრი რამ საჭირო იარაღეულობა, რაც მეფისაგან დაბარებული ჰქონია მელეტეოს.

თფილისში მოსულ მესტამბენი მეფე ერეკლემ პატივის-

-67-

ცემით მიიღო, მათ მიუჩინა საქმეთ სტამბის განახლება და გამშვენიერება. ამ მესტამბეებს ქართული ენა არა სცოდნიად, მაგრამ თარგმანებით მალე დაუწყვიათ სტამბის წესიერებაში მოყვანა და მისი განახლება. ამავე დროს, მათ ქართული ენის შესწავლაც დაუწყვიათ და მოკლე დროის განმავლობაში ისე შეუსწავლიად ქართული ენა, რომ წლის თავზედ სტამბის განახლების და მუშაობის დაწყების დროს, თვისი მოსვლის და სტამბის განახლების ამბები, ანუ ისტორია წიგნათაცკი შეუდგენიად და ქართულს ენაზედ დაუბეჭდიათ, ეს პატარა წიგნი დაბეჭდილი არის 1782 წ. ამ წიგნში იგინი დიდათ აქებენ მეფე ერეკლეს წიგნში მეფის ქების გარდა სხვაც ბევრი რამ საინტერესო ცნობები არის მოყვანილი განახლებულს სტამბის შესახებ. სტამბის განახლება მეფეს 30 ათას მანეთად დასჯდომია, ასე სწერს პროფესორი ალექსანდრე, ცაგარელი. წიგნების ბეჭდვა ამ სტამბაში უხვად და მრავლად დაუწყვიათ, ამ დროს თფილისში ერთიც სხვა სტამბა იყო, კეჟერაშვილების, მეტეხის გალავანში არსებობდა. ეს მეორე ახალი სტამბა გახლდათ, საკმარისადაც ფართო ყოფილა. იგი სიონის-მახლობლად ყოფილა გახსნილი. მისი არსებობა 1795 წ. გაგრძელდა დიდის წარმატებით, აქ დაიბეჭდენ თითქმის ყველა ქართული საეკლესიო წიგნები განმეორებით, რაც 1708 წლების შემდეგ აღარ დასტამბულიყვნენ.

თქმულება არის, რომ ამ სტამბაში, 1782 წლიდამ იწ - ყეს სამეფო ბრძანებათა ბეჭდვის ქალაღდების გამოცემაც. ამ დრომდე კი ეს არ ყოფილა, ხოლ 1782 წლიდამ ამ სომეხ მესტამბეებსაც დაუწყვიათ ბეჭდვა, ასეთ განცხადებათა ცნობებს ქართველთფ მეფეთა გამგეობა აძლევდა, მათისავე ხარჯითა იბეჭდებოდა. სტამბის ხარჯს ყოველთვის სამეფო ხაზინა იხდიდა, შესავვლიც ხაზინის ანუ სამეფოსი იყო. პირველად საქართველოში გაზეთების მსგავსად, სამეფო ფურცლების ბეჭდვა ამ დროდამ დაუწყვიათ. ზოგს განცხადებას

სახელად „ლეპორტი“ ეწერა თურმე! ამიტომაც არის ქართ

-68-

ველ გლეხებშიაცკი დარჩენილი თქმულება, რომ „ლეპორტი მოერთვაო“ ანუ „ლეპორტი საიდამ მთგერთვაო“ მაშინ ეს, ნიშნავდა ახალ ამბის მოტანას, ანუ სამეფოს განცხადებას შეტყობას, ასე ყოფილა საქმე. ასე რომ: ქართულს ენაზედ გაზეთის მსგავსად სამეფო ბრძანებათა და განცხადებათა ბეჭვდის დროთ ჩვენ უნდა მივიღოთ 1782 წ. და არა 1817 წელი, ეს როგორც აქამდე იყო ჩვენში ცნობილი და მეც ასე მიწერია წინედ.

განახლებული სტამბა დაამხო 1795 წლის უბედურებამ, ამ დამხოებასთან ერთად ქრება მის მეთაურთა მესტამბეთა ხსენებაც, იგინი აღარსად სჩანან 1795 წლის შემდეგ, სჩანს მტამბის გამგეობას თავი გაანებეს, რადგანც თვით სტამბაც აღარ არსებობდა, აკლებული იყო და ზოგი ნივთებიც მიწაში დამარხული.

საინტერესოა არის, რომ ამ სტამბის განახლების ცნობა შეკრებულ იქმნეს, საჭიროა თვით ამ საქმის მესტამბეთა ცნობებიც, მაგრამ სამწუხაროდ ჩვენ მათ შესახებ არაფერი ვიცით. საყურადღებო არის ის გარემოებაც, თუ მათ ახლად აღდგენილ სტამბაში როგორი წესები აქვდათ, შაგირდების აყვანა, ან სხვა ამ გვარნი, ნამეტურ ქარგლები რა ფასად მუშაობდნენ და საქმეში რას იღებდნენ. სამწუხაროდ ყველა ამების შესახებ ჩვენ არაფერი ცნობები ვიცით. იმის ცნობაკი არის, რომ 1795 წ. შემდეგ, მეფის ბრძანებით ყოველივე სასტამბო იარაღეულობა მღ. კეჟერაშვილმა შეკრიბა, მიწაში დაფლულნი ამოალაგა და მით თვისი სტამბა გააფართოვა და მეტეხშიც გახსნა, სადაც წიგნების ბეჭვდასც დაიწყო.

საქართველოში, სასტამბოთ, ასოების უმეტესი ტყვიიდან ყოფილა ჩამოსხმულები, მასთან მათ ხის ასოებიც სცოდნიად. ხიდამ სჭრიდნენ თურმე ასოებს, თითო ასოს ახლანდური სპიჩკის სიგძე ჰქონია. მისი ხელობის ოსტატობა თფილისში 1710 წ. შემდეგ აღორძინებულა, რასაც ვლახელ მესტამბენიც

-69-

უწყობდნენ თურმე საოსტატოდ ხელს და ცოდნას. ასეთ ასოებს და სასტამბო იარაღთა ამოჭრას იმ დროს ჩუქურ--მის მჭრელნიც მისდევდნენ კარგად, მათ ამის იარაღიც აქვდათ. ასოებს ლამაზათ სჭრიდნენ თურმე, ასეთ ხის ასოებით ბევრი მხედრული წიგნი არის ნაბეჭდი. ხუცური ასოებისძი

არ უჭირად ხეზედ. ასეთ ხის რამდენიმე ასო მეცკი ვნახე 1878 წ. ერთ მოხუც ხელოსანს მესტამბესთან. ამ მესტამბემ ასეთ ასოების შესახებ ბევრი რამ ცნობები იცოდა, მეკი არ ვიცოდი მაშინ ამის მნიშვნელობა, ამიტომ მისის მონათხრობით ვერაფერი დავწერე. ეხლა აღარც მახსოვს-რა.

პირველ ქართული სტამბის გაიხსნა რომს, 1626 წ.

ევროპაში, გუტენბერგისაგან შემოღებულ სტამბის იარაღის მოგონების ცნობები, ერთობ მალე მოიფინა, ახლად დაბეჭდილ წიგნის ცნობები მთელს ევროპას ელვასავებ მოედო, ეს ცნობები ბალაკანის კუნძულზე მცხოვრებ სლავია. ნებმაც მალე შეიტყეს. ჩვენშიაც გაიგეს მის ცნობა რომ ევროპაში, სასტამბო იარაღი და წიგნის ბეჭვდაც მოუგონიათო. წიგნის ბეჭვდის ამბები მრავალთ სჯეროდათ, მრავალთათვის დაუჯერებელი იყო. ჩვენს დაუჯერებლობას მალე მოევლინა უებარი წამალი, ევროპის კათოლიკე სარწმუნოების მადიარებელთ მამათაგან ამის ცნობები საქართველოშიაც მალე მოიფინა, დაუჯერებელი ამბავი დასაჯერებელ ჰყვეს მით უფრო, რადგანც მაშინ ტფილისში კათოლიკის სარწმუნოების მადიარებელთ ეპისკოპოზის კათედრაც არსებობდა კათედრაზე მათი ეპისკოპოზნიც განაგებდნენი. ამ მოძღვართ მეოხებით სტამბის ცნობებს გარდა სხვაც ბევრი რამ საყურადღებო ცნობები გავრცელდა მაშინ.

-70-

მაგალითებრ.

დედამიწის ტრიალი, რაც დიდხანს დაუჯერებელი იყო ქართველებში.

ევროპიელთ მკურნალობა, ბებიობა, დოხტურობა, რაც მისიონერებმა კარგად იცოდნენ

საქართველოში ევროპიულად სწავლის დაწყება, წიგნების ბეჭვდა, გაზეთების კითხვა და კომერციული სწავლის მიღებისთვის ნეაპოლში მგზავრობა.

ქართველთ შვილებმა XVII სუ-კ. იწყეს ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებში გამგზავრება და სწავლის მიღება რომს პარიზს, ვენას და სხვაგნ.

ქართველთ თუმცა აღრიდგანვე შეიტყეს, რომ ევროპაში წიგნის საბეჭდი შემოიღესო, მაგრამ მათგან სარგებლობის ცნობა კი ჰაზრათაც არ მოსდიოდათ. გუტენბერგმა 1455 წ. გამართა თავის პირველი სტამბა, აწის შემდეგ მალე სლავიანთ ტომებმაც იწყეს დამართვა. ამ დიად საქმეს სომხებმაც დროით მიაქციეს ყურადღება, ამათ 1557 წ. ვენეც-

იაში, გამართეს სომხური სტამბა, ამის ამბავმაც მოაწია საქართველოში, ამანაც არა მცდირედი მნიშვნელობა იქონია ქართველებზე. 1564 წ. რუსებმა გამართეს მოსკოვს პირველი რუსული სტამბა, ეს ამბავიც მალე შეიტყეს ქართველთ. ქართველნიც მიეცნენ სტამბის ნატვრას, მაგრამ მოხერხება კი ერთობ უძნელდებოდათ. საქართველოში სტამბის გახსნის ნატვრას და საქმეებს ის გარემოებაც უფრო აფერხებდა, რადგანაც როდესაც ეს შესანიშნავი საქმე ევროპაში გაბრწყინდა, სწორედ იმ დროს საქართველოსთვის კი დადგა შავი და ბნელი დღეები, იმ დროს იწყეს ჩვენს თავზე მუსულმან მტრებმა ნავარდობა და პარპაში.

აქ, სტამბის გახსნისთვის არავის სცალოდა. ამ დროს, საქართველო განცალკევდა, ნაწილ-ნაწილ დაიყო, შტოებად, სამეფოებით, ჩვენდა საუბედუროდ, გარეშე მტერთ გარდა, თვით ქართველთაც იწყეს ერთმანეთში მტრობა და ბრძოლა,

-71-

ხშირად მთავარი-მთავარს ებრძოდა, სახლიშვილი-სახლიშვილს, ხეობა-ხეობას, მთა-მთას, ბარი-ბარს, ქართლი-კახეთს, იმერეთი თვის სამთავროებს და ყველა ესენი კი ერთმანეთს. ყველა ამაებით კარგათ სარგებლობდა ჩვენს გარშემო მყოფ მაჰმადიანები. მათი მახვილი სასტიკათ გვესვებოდა გარს, შინაურ მტრობას მაინცა და მაინც დიდი შესამჩნევი ზარალი არ მოჰქონდა, რაც იყო და რამაც მოგვილო ბოლო, ეს იყო გარეშე მტერთაგან მოწოლილი ძალა. გარეშე მტრებთა ბრძოლით ქართველთ ისე გაუძნელდათ საქმე, რომ სტამბის გახსნა კი არა და სიცოცხლის მფარველობაც კი უჭირდათ.

მრავალნი ჰკვირობდნენ და ჰკვირობენ კიდევ, რომ საქართველოში, სტამბის არსებობის ცნობა ერთობ გვიან მოაღწიაო. ქართველებმა სტამბა ერთობ გვიან გახსნესო. ვინც ჩვენს წარსულს დააკვირდება, იმას ეს საკვირველად არ დაუშთება. თუ საქმეს დავაკვირდებით და შევადარებთ ქართული სტამბის და წიგნების ბეჭდვის საქმეს რუსების და სომხებისაგან დახსნილ სტამბებთა წელთა რიცხვს, ეს მაინცა და მაინც შორ-იშორს არ გამოვა, სულ 65 წლის განსხვავებას შეადგენს, პირველ ქართული ასოების ყალიბები ჩამოსხმულ იქმნა 1625 წ. პირველი სტამბა რომში იქმნა გამართული 1626 წ. ქართული ანბანის წიგნაკიც გამოიცა. 1626 წ. ამი-დამ ჩვენ ვხედავთ, რომ გუტენბერგმა ევროპაში 1455 წ. გახსნა ირველი სტამბა, სომხებმა 1557 წ. ვენეციას, რუსებმა 1564 წ. მოსკოვს და ქართული სტამბა ქართველთ ლათინის წეს-რიგის პატრება 1625 წ. გახსნეს, რომში. ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველთ შორის, სტამ-

ბის გახსნის საჭიროება XVI საუკ. დამლევსვე გამოითქვა, ეს გამოთქმა პირველად ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან დაიძრა, ამის ნატვრა მათ ქართველთ დიდებულთა და მეფეებსაც მოახსენეს. მათი მოხსენება ყველას ესიამოვნა, XVII საუკ. დამდეგს, რომში მათგანს მიწერ-მოწერაც გაიმართა, პაპს ავედრებდნენ საქართველოს მფარველობას, რომში

-72-

ქართული სტამბის დაარსებას და წიგნების ბეჭვდას. ასეთ ნატვრას არამც თუ უცხო ქვეყნათა „პროპაგანდოს“ ძმები და დები ადგნენ, არამედ ყველა იმ დროის სხვადა-სხვა ორდენის ძმანი და მამანიც, ყველას დიდი სიხარული ჰქონდა აზი-აში ქრისტიანობის მფარველ საქართველოსი. ნამეტურ პატივით უმზერდნენ პაპი და მისი კარდინალები.

ერთის ლათინის წეს-რიგს პატრისაგან ასეთი ცნობა არის წარდგენილი პაპის წინაშე ქართველების შესახებ: „მთელს აზიის სამეფოებთ შორის ქრისტიან მეფენი და ერნი მძლავრის მუსულმანებისაგან დაეცნენ, დაეცა თვით ბიზანტია, მაგრამ საქრისტიანო საქართველო, რომელიც შავ-ზღვის და კასპის ზღვის შუა სძევს და რომელ ქვეყნის ხალხნიც განთქმულნი არიან ქრისტიანობის მფარველობით, დღევანდლამდე შეინახეს თავიანთი საკუთარი მეფობა, მთელს აზიის დაცემულ ქრისტიანებს ესენი უვლიან, ამათმეტი მათ მფარველი, პატრონი არავინა ჰყავსთ. აზიაში ქართველთ დიდი ამაგი, დიდი შრომა მიუძღვით ქრისტიანობის მფარველობისთვის. კავკასიის ერთ შორის სადმე თუ ქრისტიანობა ბრწყინავს, სადმე თუ მისი შუქი ანათებს, ამ შუქის სინათლის მიმცემნი ქართველები არიან, ასეთ ღირსეულ, ასეთ თავდადებულ ერთათვის საჭიროა სტამბის გახსნა, წიგნების ბეჭვდა და თქვენის უწმინდესობის მფარველობა, რადგანაც მათ შორის არა მცირედნი სცხოვრობენ ისეთნიც, რომელნიც ჩვენს წმინდა სარწმუნოებას აღიარებენ“.

ასეთ ცნობებით აღვსილი წერილები მისიონერს მარიოს, მაჯის, სტეფანე, პაულინს და ნიკიფორე ირბახსაც ხშირად უგზავნიათ პაპის წინაშე და დიდათ ცდილან ქართული სტამბის გახსნას, ამათს ასეთს დიდს ნატვრას თვით მათივე საქმის ფაქტები გამოაჩენენ. ამათზე ბევრათ წინეთკი სხვა მისიონერებსაც უსაუბრიად და უშრომნიათ რომის წინაშე ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებისათვის. ამათიც დიდი სამსახური მიუძღვით.

მხნე მქადაგებელთ მეოხებით რომის უმაღლეს სამღვდელ-ლოების წინაშე ძრიელ უადვილესად დაიბადა ჰაზრი ქართული სტამბის გახსნის შესახებ, ბევრის საუბრის და კამათის შემდეგ უკვე გადაწყდა ქართული სტამბის გახსნის კითხვა და ყველა ხარჯი იკისრა პაპის გამგეობამ. ამ საქმეს დიდათ ხელს უწყობდნენ ზემოთ ხსენებული პირები: მარიოსი, სტეფანე, მაჯი და ნიკიფორე. ამათ შეადგინეს ქართული ანბანი, მათის თავდარიგითვე ჩამოასხეს ქართული ასოების ყალიბები, ამათის ზედამხედველობით დაარსა სტამბა, ამათვე შეადგინეს და დასწერეს ყველა ის წიგნები. რაც-კი საჭიროდ დაინახეს დასაბეჭდათ. 1625 წ. უკვე გამოცხადდა ცნობა, რომ პაპის „უცხოს სამქადაგებლო ძმობის“ თავოსნობით და პაპის მფარველობით რომში ქართული სტამბა ფუძნდებაო.

ამ დროს პაულინი, მარიოსი, მაჯი და ნიკიფორე რომში იქმნენ მიწვეულნი, მათ მალე მოაწყეს სტამბა, მის გამგეობა თვით იკისრეს და 1627 წ. უკვე ქართულ იტალიურ წიგნიც დაბეჭდეს. პირველად რომში დაიბეჭდა ქართული ანბანი – ლოცვებით, ეს ლოცვები საქართველოს კათოლიკეთათვის იყო საჭირო, რადგანც ლათინის ბერებს ძრიელ უჭირდებოდათ მრევლისთვის ანბანის და ნამეტურ ლოცვების გადაწერ-გადმოწერა. იმ დღიდან ვიდრე 1800 წლამდე, რომში ქართული წიგნების ბეჭვდა არ მოსპობილა. ანბანსა და ლოცვებს მოჰყვა „ქართულ იტალიუ სლავარი“ შედგენილი სტეფანე პაულინისაგან, ნიკიფორე ირბახის დახმარებით და დაბეჭდილი 1629 წ. რომსვე. აი თვით წიგნის სათაურიც, რომელიც მოგვყავს შეუცვლელად. როგორც წიგნის სათაურზეა მოთავსებული, ჩვენც აქ იმ სახით მოგვყავს ეს ასოები და სიტყვები.

Diftionario giorgiano
e Italiano. Composto da Stefano Paolini con l'aiurio del M.R.
P.D. Niceforo Jrbahi.
Giorgiano, Monaco di S, Bafilio.

Ad vso de' Missionarii
Della Sagra Congregatine de Propaganda fide.
გამოცემა In. Roma.
Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. fide.
CICDC XXIX – 1629
Con Licenza de' svperiori.

ამ ცნობაში მოხსენებული ნიკიფორე ირბახი, წმი ბასილისა, ცხადია რომ ქართველ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილია, თვით ლათინური ცნობა იძლევა, რომ იგი ქართველთ ბერი არის. ეს წიგნი, რომელიც დაბეჭდილია 1629 წ. მეორე ამის წიგნაკი მაგალითებზე „ქართულ-იტალიურ თათრულ გრამატიკა და სლავარი“ გამოიცა 1671 წ. ნიკიფორეს სიკვდილის კარგა ხნის შემდეგ, მის დაბეჭვდას ნიკიფორე არ მოესწრა ეს წიგნი ადრე მე შნცდომით ავნუხსე ერთ ჩემს წიგნში.

ამ სათაურის მეორე გვერდზედ მოხსენება არის დაბეჭდილი თვით წიგნის შესახებ. მეხუთე გვერდზედ წინასიტყვაობა იწყება, რომელიც შედგენილია „პროპაგანდოს“ ძმებისაგან, რომ ეს „ქართულ-იტალიური სლავარი“ ივერიელთ სასარგებლოთ იბეჭდებო. წიგნის დასაწყისი ასე იწყება „Alfabeto Giorgiano“ ამას მისდევს ქართული ანბანი, ანბანის შემდეგ სიტყვები იწყება, სიტყვებზე მიწერილია ქართული ასოებით ეს სიტყვები, რომელიც თავის წერტილებითვე მოგვყავს აქ: – „: ლექსი:.. იბერიგო:.. ფრანსისი:..“ ქართულ ასოებს გვერდით ლათინური ანბანი აქვს დაბეჭდილი, იგი ხსნის ქართულ სიტყვებსაც, გვერდზედ ლათინური სიტყვებიც აქვს მობეჭდილი. ამ სიტყვების შემდეგ ქართული ასოები ლათინურის ასოებთან არის ნაბეჭდი, რომ, მისიონერებს გაადვილებოდათ ქართული ენის შესწავლა. წიგნი შეიცავს 128 გვ. თითო გვერდზედ დაბეჭდილია 18-19 სიტყვა, ყველა ქართულ სიტყვას თავის თარგმანიც აქვს.

-75-

თავის დროის კვალით ეს წიგნი საკმარისად კარგს ქალაქზე დაბეჭდილი. ასეთი ქალაქი მაშინკი არა და XVIII საუკ. იშვიათი იყო საქართველოში. „სლავარს“ მოკვება ქართულ-იტალიურ გრამატიკის შედგენა, რომელ გრამატიკის ბოლოს ქალდეური, არაბული და ებრაული ასოებიც არის მოთავსებული. გრამატიკას შედარებითი კილო აქვს მიცემული. უნდა ვსთქვათ, რომ იმ დროის კვალით ეს შრომა ჩვენ ერთობ დიდს სამეცნიერო შრომათ მიგვაჩნია, დიდს შრომას გარეშე, ამ წიგნის დაბეჭვდა მაშინ დიდს ფულს, დიდს ხარჯსაც მოითხოვდა, რადგანც იგი ვრცელი ტომია. ეს „ქართულ იტალიური გრამატიკა“ მისიონერს მარიოს მაჯის შეუდგენია და გამოუციათ მხოლოდ 1670 წ. რომს, ვინ გამოსცა, თვით ენერგიულმა მისიონერებმა თუ სხვა ვინმემ – ეს არ სჩანს.

Sintagma fon hiugvarim orientalium quae in georglae region-

bus su'diunrur Liber primuus Complectans Georgianae, feu Ibericae vulgaris linguae institutions gramaticas Authore D. Francisco-maria Maggio, clerico reguaari, Panormitano. Romae.

Ex Typographia sacrae Cengratinis de Propaganda Fide M. D. C. LXX 1670 წ. Superierum permissu.

ამ შრომიდამ ნათლად სჩანს, რომ მარიოს მაჯი დიდი შრომის და ენერჯის მისიონერი უნდა ყოფილიყოს. წიგნის გვერდთა რიცხვი შეიცავს 400 გვერდს, დაბეჭდილია საწერ მთელ თაბახიან ქაღალდზედ. ამ წიგნებს გარდა ხსმ ნებულ პირებს სხვა წიგნებიც უბეჭდიათ, მაგრამ ჩვენ ამ წიგნების არაფერი ვიცით, 1733 წ. ამავე სტამბაში გამოსცა პატრმა ტულუკიანთ ღამითაჲ „საქრისტიანო მოძღვრება“ რომას ქართველ კათოლიკეთათვის, შემდეგ ეს „საქრისტიანო“ მეორეთ 1793 წ. იქმნა გამოცემული და მესამედ 1800 წ. მესამე გამოცემაში მღვდელს ახალციხელ ბაღინაშვილსაც მი-

-76-

ულია მონაწილეობა. 1741 წ. ამავე სტამბაში გამოსცა პატრმა ტულუკიანთ დავითამ პატრმა „საქრისტიანო მოძღვრება“ მოკლედ დარიგებულმა მარტვილთათვის. დაიბეჭდა წმიდა რომის ქალაქს, სასწავლოსა შნა, რომელსაც ქართულათ ჰქვიან „პროპაგანდო ფიდე“ მთავრობასა ბენედიქტე XII რომის პაპისა 1741 წელს. გამოცემის ხარჯი პაპის ყოფილა.

ამ ქართული ასოების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ იგინი კარგად ჰხატვენ ქართულ ანბანის სახეს თავის მოქარგულობით. ასოების ზომა დღევანდელის ვენის ასოების მეთორმეტე ნომერს უდრის. უნდა შევნიშნოთ, რომ „სლავარში“ ნახმარი ძველი ქართული მართლ წერის ნიშნები სამ-სამი წერტილია ჯვარედინათ, რის ხმარებაც XV საუკ. არაბულის ანბანის ხმარების ზე გავლენით, საქართველოში, მხედრულს ხელთ-ნაწერებში წინ წავიდა. ქართულის გრამატიკიდაჲ კი ეს გამოდევნილია, აქ ნახმარია მართლ წერის ყველა საგრამატიკო ნიშნები. ასე რომ ამის მზერით კაცი განცვიფრდება. პირველად ლათინის ბერებმა შემოიტანეს ეს ნიშნები ჩვენში, პირველად ამათ იხმარეს ქართულს წიგნებში. XVII საუკუნეში-კი არა და ამ ნიშნების ხმარება ქართველებმა თვით XVIII საუკუნეშიაც არ იცოდენ. ამ გრამატიკაში ნიშნებიც საოცარის სიფრთხილით არის ნახმარი, არსად კაცი მათ უადგილობას ვერ შენიშნავს, ყველგან ეს ნიშნები !?; ❏ -რიგზე არიან დანიშნულნი.

უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ ერის ისტორიაში, პირველ ქართულ სტამბის გახსნა 1708 წ. კი არ უნდა მივაწეროთ, არამედ 1626 წ. რომში, როცა პაპი ურბან მერვე საქართველოს მფარველი გახდა, როცა საქართველოში მათი მქადაგებლები მრავლად გაჩნდნენ. ჩვენ, 1626 წ. უნდა ვიანგარიშოთ ქართული სტამბის გახსნისათვის. რიგია, რომ ასეთ დიდს საგანს, ძვირფას მხარეს ჩვენის ისტორიისას, სრული ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს. ოდესმე რომში პირველ

-77-

ქართულ სტამბის დაარსების სახსოვრად ვიდღესასწაულოთ კიდევ, მთელ ევროპას ვამცნოთ, რომ პირველი ქართული სტამბა როდის და სად გაიხსნა, ამასთანავე აინუსხოს ისტორია იმ განწყობილების პატივისცემის და სიბრალულის, რაც კი ჩვენს მეფეებს და პაპებს შორის ყოფილა დამკვიდრებული. ამ ისტორიისათვის რომში ძრეელ ბევრი მასალები აღმოჩნდება, ამ მასალებიდან კარგათ გამოსჩნდება, თუ რომის ტახტმა რა განძრახვით გახსნა რომში ქართული სტამბა.

რომის სტამბის და წიგნების ბეჭდის ცნობებმა საქართველოშიაც მალე მოაღწიეს, ჯერ ქართველთ დაბეჭდილი წიგნები არც კი ენახათ თვალით, რომ სიტყვით ესმოდათ: რომში პატრებს ქართული წიგნები დაუბეჭდიათო. ეს თქმულება მალე გამართლდა, ლათინის პატრებმა ქართულად დაბეჭდილი წიგნები მალე შემოიტანეს საქართველოში, ეს ნაბეჭდი წიგნები ოთხსავ-კუთხივ მოჰფინეს, ყველა ქართველი განკვირვებულ იყო ასეთის საოცარის საქმისაგან, მრავალთ იწყეს თვალის გახილება და ირგვლივ ფხიზლათ მზერა. იმ დროის ქართველთ ხშირად უსაუბრიათ სტამბის და წიგნის ბეჭდის საჭიროებაზე, მაგრამ მოხერხებით კი ვერ მოუხერხებოდათ, შინაურს და გარეულს მტრობას და გარემოებას ხელი შეუშლია მათთვის, ხოლო რაც შეეხება სტამბის გახსნის საჭიროებას და ცნობებს, ეს საქართველოში უპირველესად რომიდან შთამოღვრილა, ასე რომ ჩვენი სტამბების ისტორიის სიდიადე რომიდან იწყება და ამ მნიშვნელოვან დიად საქმის წარმომადგენლებათ მარიოს მაჯი, ნიკოლოზ ირბახი და სტეფანე პაულინი იგულისხმებიან, ესენი არიან ჩვენი წარმომადგენელნი, ამ მოძღვართ მოქმედება და სახელები ანათებენ ჩვენის ბეჭდის ისტორიაში. ოდესმე თუ ქართულს ან ევროპიულს ენაზე დაიწერა ქართული ბეჭდის ისტორია იქ ეს პირები მაშინ უპირველეს ადგილს დაიკავებენ.

ამ მქადაგებელ მოძღვრებთა შესახებაც ვიტყვით მცირედ რამეს: ზემოხსენებულ მოძღვარ მისიონერებში გარდა ნიკი-

ფორე ირბახის ყველანი ტომით იტალიელნი იყვნენ, იგინი ეკუთნოდნენ პაპის „უცხოთა სამქადაგებლო ძმობას“ რომელსაც მათებურათ „პროპაგანდო ფიდე“ ეწოდება. ესენი ადრადგანვე იყვნენ აზიის ქვეყნებში ნავალი. შემდგომ მოგზაურობის იგინი დაემკიდრნენ საქართველოში. აქ მათ კარგა ხანს იცხოვრეს, გაიცნეს საქართველოს კუთხეები, ხალხი, ენა, ისტორია, სხვა-და-სხვა პირობები და ბოლოს ამ ხალხისათვის ცდა და ღწვას მიეცნენ, უკანასკნელ მათის მეოხებით რომში ქართული სტამბაც გაიხსნა. ამ სახელოვან მისიონერების ცხოვრების წელი 1650 წლებამდე სჩანს, შემდეგ კი ისპობა მათი სახელების მოხსენება.

საქართველოში მათი მოსვლა შეეხება 1615-1617 წლებზე არა უგვიანეს. სტამბის გახსნის შემდეგ ესენი მოხმობილნი იქმნენ რომში. რომში მისულთ ქართველთ ერს მარტოთ სტამბის გახსნა და წიგნების ბეჭვდა არ აკმარეს. ამათ მოხსენება მიართვეს პაპს და ითხოვეს „პროპაგანდოში“ ქართული ენის კათედრის დაარსება და საყოველთაოდ იქ ქართული ენის მცოდნე პროფესორის ყოლა. პაპი თანახმა გახდა ამის და მალე იქმნა უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში ქართული ენის კათედრის დაარსება, მასზე პროფესორათ დადგენილ იქმნენ თვით ეს მოძღვარნიც, რის მეოხებით რომი-დამ ესენი საქართველოში ვეღარ დაბრუნდნენ. იქ დარჩნენ, იქ მოღვაწეობდნენ ჩვენის გვარის სასარგებლოთ, ჩვენის წარსულის მამა-პაპათ ძეთა გონების განსანათლავათ. ქართულ ენის პროფესორებთ რიცხვი რომში თვით მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგამდისაც არ მოსპობილა. უკანასკნელ დროს, ე. ი. 1800 წ. რომში, პაპის „უცხო ქვეყანათა სამქადაგებლო“ ენის კათედრის უფროსად ახალციხელი მღვდელი გრიგოლ ბედინაშვილი იყო, რომელიც აგრეთვე სომხურ ენის პროფესორათაც იგულისხმებოდა.

საშუალ საუკუნოებიდამ, ევროპაში, კათოლიკის სარწმუნოებისათვის იწყება ათასნაირი სარწმუნოებრივი ბრძოლა

და კამათი. სასტიკს კამათს რეფორმაციებიც მოჰყვა. იმ დროს, კათოლიკის ეკკლესია დიდს განსაცდელში იყოს, მას დიდი გასაჭირი ადგა, მაგრამ რომს ამ გაჭირვების დროსაც კი არ დაუვიწყნია საქართველო და ქართველი ხალხი, აღმოსავლეთის ხალხებთ შორის საკმარისი ზედამხედველობა ჰქონიათ ქართველობაზე მიპყრობილი, ქართველთ სასარგებლოთ იგინი ფულსაც საკმარისად ხარჯავდნენ. ეს დიდათ საყურადღებოა

და მასთანვე პატივ საცემი ეს ისტორიული მშვენიერება ჩვენის ისტორიისა მომავალში იქამდის დიდებით და სხივოსნობით შეიმოსა, რომ ქართული წიგნების საბეჭდი სტამბები რომის სტამბის მიბაძვით ვენეციას, ფრანციას და კონსტანტინეპოლსაც იქმნენ დაარსებული, სადაც ქართველთ კათოლიკის ბერებისაგან აღიბეჭდნენ მრავლად სასარგებლო ქართული წიგნები. თვით XVIII საუკ. ვახტანგ მეფისაგან გახსნილ სტამბის წინამორბედათაც ზემო ხსენებულ რომის სტამბა უნდა ჩაითვალოს.

საქართველოში პირველი ქართული სტამბის გახსნა 1707 წ.

ქართველ სამღვდლოებას პატრების მოქმედება თვალ წინ სარკესავებ დაუდგათ და XVII საუკუნის ბოლოს, რაღაც ბედზედ, ვალახიაში ყოფილა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი, რომელსაც კარგათ შეუსწავლია სლავიანთ წიგნების ბეჭვდის საქმე, ამას მსწრაფლ მიუქცევეა ყურადღება ქართულს ენაზე წიგნის ბეჭვდის შემოღებისათვის. მას დიდი ნატვრა მისცემია, საქართველოში, ქართული სტამბის დაარსებისთვის. ამ მღვდელ მთავარს სსქართველოში მიწერ-მოწერა გაუმართავს და ვახტანგ მეფესთან რჩევა, რომ დროა, თვლისში, ქართული საბეჭდი სტამბა დავაარსოთო. ამის თანხმანი მალე გამხ-

-80-

დარან ქართველთა დიდებულნი და წერილიც მიუწერიათ, რომ ძრიელ კარგი იქნება, თუკი ქართველები ამას მოვახერხებთო. ამ განზრახვის მეთაურათ ვახ. მეფეს სთვლიან. მაგრამ ეს არ არის სწორი, ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ზემო ხსენებულ ეპისკოპოზს და ვახტანგ მეფეზე ბევრათ ადრე სტამბის გახსნის შესახებ საუბარი არჩილ მეორესაც ჰქონია, რომელიც მოსკოვში კარგა ხანს სცხოვრებდა, გარმეობამ ამას არ მისცა შემთხვევა სტამბის გახსნის, მისი საქმეები მრავალნაირათ დაიხვანჯა, მხოლოდ შემდეგ დროს, – ამის ნატვრა ვახტანგ მეფემ შეასრულა ზემო ხსენებულ ეპისკოპოზის ღწვით და ქადაგებით.

ამ ბოლოს დროს, პროფესორმა, ალ. ხახანაშვილმა, რუსეთში, მოსკოვს, იპოვნა ერთი ქართული დაბეჭდილი ანბანის ფურცელი, ამ ანბანის ასოები მოსკოვში ჩამოუსხმევენიებია არჩილ მეფეს 1793 წ. ესე იგი ვახტანგ მეფის სტამბის გახსნამდე ბევრად ადრე. მამასადამე ვახტანგ მეფის სტამბის გახსნის ნატვრაში არჩილსაც უძევს წილი, ვახტანგ მეფესზედ ბევრად ადრე. ცნობებიდამ სჩანს, რომ სტამბის გახსნის მო-

ნატრული სხვანაც ყოფილან და არა ვახტანგი, ამას მხოლოდ სხვების ნატვრა შეუსრულებია და თფილისში დაუარსებიათ სტამბა.

ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ზემოხსენებულ ეპისკოპოსს ვალახიაში ჩამოუსხმევინებია ქართული ასოები, ამ ასოების ნიმუშები საქართველოში გამოუგზავნია, შემოუთვლია „ნახეთ ეს ასოები და თუ მოგეწონებათ, მაშინ დასთხიდი და თქვენც მიიღეთ, თუ არ მოგეწონებათ მამან უარი სთქვითო“. ასოების მიღებისთანავე ქართველთ დიდათ მოეწონათ, ამათ ეპისკოპოსს თანხმობის წერილი მისწერეს, დაავალეს შრომის მიღება, ყველა იარაღის მოპოვება, მცოდნე ოსტატების და ყველა მათ საქართველოში გამოგზავნა სტამბის დაარსება. ქართველ ეპისკოპოსსაც დიდათ ესიამოვნა ასეთი ნატვრა, მეფის ვახტანგის ბრძანება უმაღლესად შეასრულა, მალე იშოვნა

-81-

ოსტატი კაცები, მოიპოვა ყველა სასტამბო იარაღი, ჩამოასხმევინა ქართული ასოები ყალიბების ყალიბებს მოჰყვა თვით ასოების ჩამოსხმაც და უკანასკნელ მეფის ვახტანგის და ლეონ ირანთა მსაჯულის ხარჯით საქართველოშიაც გამოგზავნეს ოსტატები. ამათ შორის ოთხი კაცი ყოფილა ხელოსანილ ერთი მბეჭდავი და სამი ამომწყოები, ერთი ამათგანი მიხაილი უფროსი ყოფილა, ჩვენის ჰაზრით ეს რიცხვი უნდა შეეხებოდეს 1706 წ. არა უგვიან, რადგანაც 1708 წ. თფილისში უკვე გამოიცენ ქართული წიგნები. ვიდრე სტამბა დაარსდებოდა.

მინამდის თფილისში დაფუძნებულ იქმნა ქართველთ მწიგნობართ გუნდი, რომელ ბრძენთაც მუშაკობა იწყეს ქართულ სამღვთო წერილის განხილვაზე. ბერძულ დედნებთან შედარების და საბეჭდათ მომზადების ვახუშტი და ვახტანგი-კი ისტორიულ, გეოგრაფიულ და სხვა-და-სხვა მასალების შეკრებას მიეცნენ. ამათ თავიანთი შრომა შემდეგ დროებში რუსეთში დაამთავრეს. ერთი ამ მშრომელთაგანი ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონი, ორბელიანი ყოფილა.

1709 გამოცემულს „საქმე მოციქულთა“-ს ბოლოს ამ გვარი შენიშვნა არის მიწერილი: – „ოდეს განაგებდა საქართველოსა ძმისწული კეთილ მორწმუნე შეფის არჩილის და სახელოვანის მეფის გიორგისა და ბატონის ლევანისა ღვთის მოყვარე, განათლებული ვახტანგი, გულ მოიდგინა და მოილო სტამბა ვალხახეთით, რომელ არ ოდეს ყოფილიყო საქართველოში, ხელით წერაში ჩვენს სამღვთონს წერილნი განწყვნილიყო, და მე, დედის ძმისწულსა ამა მონაზონს ნიკოლოზს (ორბელიანს) მიბრძანა წიგნების გასწორება და განხილვა. დიდის ჭირითა, ბერძენთ სა-

მოციქულოთ შემწეობითა, სიტყვა და ასო მეტ ნაკლები გავმართე და ესე საძიებელი არც ერთ ენაში არ იყო, სიადვილისა და ადრე პოვნისათვის ახლა მე გავაკეთე და თუ გულის ხმა ყოფ, დიად ადვილია და ამის სწავლება საძიებლისთვის, – იქ იძიე,

-82-

ვინც ჩემი ნაშრომი წიგნები ნახოთ, ღვთის სიყვარულისათვის, შენდობას მიბრძანებდით, მე დიდათ შემეწევის და უზრუნველ იქნებით“.

ამავე წელს დაიბეჭდენ „დაუჯდომელი“ 1000 ც. პატარა ლოცვანი. 1710 წ. გამოიცა „ჟამნი“ 450 გვ. ბოლოს მოხსენებულთა: – „ჟამნი, აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულს ენასა ზედა, ჟამსა ამაღლებულისა და სახელოვანისა მეფისა, უფლისა ქაიხოსროსა, წარსაგებელითა და საფასითა ბატონიშვილის უფლისა ვახტანგისა“ გაიმართა ხელითა ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონის ორბელიშვილისათა და მიხეილ ძის ოგარო ვლახელისა ხელითა“. სხვა წიგნებზედაც ესევე ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონი აწერს ხელს, რომ წიგნები მე გავმართეო. ზოგი წიგნები სხვებს გაუმართავთ, მეთაურობა-კი ამას სჭეირია. შემდეგ ეს მღვდელ-მონაზონი თბილელათ იქმნა აჰყვანილი- 1709 – 1713 წლებამდე თფილისში დაიბეჭდა შემდეგი სასულიერო შინაარსის წიგნები: ზოგი ორჯელ-სამჯერაც გამოიცენ: კონდაკი 500 ც., ჟამნო მეორეთ 500 ც. სამოციქულო მეორეთ, დავითნი სახარება მეორეთ, ვრცელი ლოცვანი, მცირე ლოცვანი, მხედრულარ, ტიბიკონი, კურთხევან, პარაკლიტონი, სადღესასწაულო, მარხვანი ძილის პურნი და ზოგიც სხვა წვრილი საეკლესიო წიგნები, ზოგი მხედრულის ასოებით და ზოგი ხუცურათ. ზოგიერთს გამოცემებს პირველს ფურცელზე და, ზოგს ბოლოს საქართველოს სამეფო გერბი აზის, ზოგზე დახატულია მეფე ლეონ ირანთა მსაჯული, მამა ვახტანგ მეფისა, რომელიც სპარსეთში სცხოვრობდა, იქ მთელის ირანის მსაჯულთ ირიცხებოდა შესანიშნავი ჭკვიანი კაცი იყო.

იგი შეერთებულ იქმნა შეას ეარწმუნოებასთან, მაგრამ საიდუმლოთ-კი კათოლიკობას აღიარებდა, ზიარებას სპარსეთში მყოფ ლათინის ბერებისაგან იღებდა ამან განუზიარა მოგზაურს მისიონერს იეზუიტს პოლონელ კრუსინსკი, რომ მე კათოლიკის სარწმუნოებას ვაღიარებ ჩემითაო. ასეთი, მე-

-83-

ფენი ქართველ ხშირად არ გვყოლია. ეს მეფე საქართველოს სამეფოს საქმეების გამო სპარსეთში სცხოვრებდა, შაჰის და-

ვალეებით მუსულმანობას აღიარებდა, მაგრამ გულით-კი ქრისტიანი, ქართველი იყო. ეს მეფე სპარსეთიდან დიდად ეხმარებოდა საქართველოს, როსტომ მეფისავე, სპარსეთიდან საქართველოს დიდს მფარველობას უწევდა, თვით სტამბის გახსნასაც დიდის სიამოვნებით მიჰგებებია, სპარსეთიდან დიდი დახმარება მიუცია ამ საქმისთვის, ყველაზე მეტად მას სიამოვნებით, რადგანაც სპარსეთში მყოფ ლათინის პატრებისაგან კარგად სცოდნია მნიშვნელობა სტამბის გახსნის და წიგნების ბეჭდვის.

მისი დახმარებით, პატრონობის და საქართველოს მფარველობის სამახსოვროდ, ვახტანგ მეფესაც ლეონ ირანთა მსაჯულის სახე წიგნებში მოუქცევია, ლეონ ირანთა მსაჯული სკამზედ ზის, ხელში ქრისტიანულის ჯვრით გაკეთებული ყავარჯენი უჭირავს, გვერდზედ დახატულია ბაგრატიონების გვირგვინი, ირგვლივ ხუცური წარწერა აქვს.

ლეონ ირანთა მსაჯულს სპარსეთში კარგი შეძლება შეუძენია. იგი სტამბის საქმეს ისე გაეხარებია, რომ ვახტანგ მეფესთვის მთელი სტამბის ფული მას გამოუგზავნია. ეს სტამბა მეტად ძვირად დასჯდომიათ, 50 ათასი მანეთი მარტოდ ერთხელ გამოუგზავნიათ მეორედაც ამდენი. უეჭველია ამას სხვა ფულიც დაემატებოდა. ასე რომ პირველი ქართული სტამბა თფილისში დამჯდარი უნდა იყოს ასი ათას მანეთზედ მეტი, ამიტომ ვათავსებთ აქ ლეონ ირანთა მსაჯულის სურათსაც, როგორც ერთს თანამგრძნობელს. ამ სტამბის გახსნით იწყება საფუძველი პეტერბურგს ქართულის სტამბის გაძლიერებისა.

იმ დროის ქართველთა, საღმთო წერილს გარდა საერო მწერლობასაც მიაქციეს ყურადღება. სამართლიან მოვალეობის აღსრულებას მოჰკიდეს ხელი და „ვეფხის ტყაოსნის“

-84-

ბეჭდვაც განიზრახეს. შეუდგნენ „ვეფხის ტყაოსნის გამოცემის სამზადისს და 1710 წ. უკვე დაიწყეს ბეჭდვა ისე, რომ 1712 წ. „ვეფხის ტყაოსანი“ ცალკე წიგნად გამოიცა ამ ძვირფას საუნჯის გამოცემას ზოგი სასულიერო პირნი წინააღმდეგნენ. „ვეფხის ტყაოსნის“ აზრებს სამეძაოთ სთარგმნიდენ. ამიტომ ამ წიგნის შინაარსის გასაცნობად ვახტანგ მეფემ ახსნა დასწერა, რუსთველის აზრებს მეძაობა მოაშორა. ამის ახსნა „ვეფხის ტყაოსნის“ ბოლოშია მოთავსებული. თვით „ვეფხის ტყაოსნის“ ბოლოს დაბეჭდილია ორი ტაეპი, რომელიც მიუწერიათ და მიუბეჭდიათ იმ დროის მწიგნობართ ქართველთ.

„ვეფხის ტყაოსნის“ პირველს გვერდზედ მოყვანილია შემდეგი: „ვეფხის ტყაოსანი“ აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულსა ენასა ზედა, ჟამსა ამაღლებულისა საქართველოს მპყრობელისასა, უფლისა ვახტანგისა, შრომათა და წარსაგებელითა მისივე მპყრობელისათა გაიმართა სელითა სელმწირვის კარის დეკანოზის შვილის მიქმლისათა, ქალაქ თვილისს, ქრისტეს აქეთ 1712 წ. დასაბამითგან ვიდრე აქომამდე 7220“. მეორე გვერდზედ მოთავსებულია შემდეგი:

„მადიდებელი წმიდისა სამებისა მე გვარტომობით, მის ძემან სახელ განთქმულის მეფის ვახტანგისამან, მმისწულმან, ქებულის არჩილისამან და დიდათ პატიოსნის ლევანისამან, მპყრობელმან საქართველოსამან, ვახტანგ – მოვიყვანე მესტამზე ვლახეთის და გავაკეთე სტამბა სახსრად სულთა წინა თქმულთა მეფესათა, მამისა და დედისა ჩემისა გურიელის ასულისა თუთასათვის, სალხინებელად სულისა ჩემისა და ჩერქეზის ბატონის ასულისა დედოფლის რუსუდანისა და ძეთა და ასულთა ჩვენთა აღსაზრდელათ“. მეოთხე გვერდზედ დახატულ დაბეჭდილია სურათი ვახტანგ მეფისა. „ვეფხის ტყაოსნის„ უკანასკნელ ტაეპის შემდეგ მოთავსებულია შემდეგი ორი ტაეპი, რომელიც მოგვყავს აქვე, რადგანაც ამ ტაეპს მჭიდრო კავშირი აქვს ჩვენის სტამბის დაარსების ისტორიასთან:

-85-

„აწ დაიბეჭდა სტამბაში, პირველ ნაწერი ხელისა, უგბილოა ფრიად სასწავლო, გონიერთ გულთა თმენისა, შეფის ვახტანგის ბრძანებით და სიბრძნით კეთილ მქნელისა, და ნაღვაწი მისის მლოცველის, მესტამზე მიქაელისა“.

„დაესრლა ეს წიგნი, ქორონიკონს უნსა სმულსა; ყველეკასა უხაროდა, რიტორსა და ხმა უსულსა, სამღვრთოა და საეროცა, ვისაცა აქვს სმენა გულსა, და უსწავლელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გულს, უსრულსა“.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ვალახიიდან საქართველოში მოსული მესტამზე მიქაელი, უნგრეთელი ყოფილა. ხოლო ვალახიაში მყოფი და აქედამ თავის ხელოსნებით საქართველოში მოსულა. ამ მესტამბის და მის ამხანაგებთ ცხოვრების ცნობები ჩვენთვის დაფარულ არს, ის კი ვიცით, რომ -საყოველთაოდ საქართველოში დაშთენილან, ამათ აქ. საქართველოში, ქართველთ ძეთათვის შეუსწავლებიათ ქართული ასოების ხაზვა, ყალიბების ამოჭრა, ასოების ჩამოსხმა, ამოწყობა, ბეჭდვა, შავი წითელი წამლის კეთება, თვით რკინის დაზგების მომზადებაც. ერთის სიტყვით სრული ხელობის ცოდნა სასტამბო საქმეების. სანაქებოთ ითვლება მათი ოს-

ტატობა წითელ და შავ წამლით ქართული წიგნების ბეჭდვის ხელოსნობაში. რაც შეეხება ზემოთ მოხსენებულ კარის დეკანოზის შვილის მიქაელის ხსენებას-კი, ეს ჩვენ სულ სხვა პირათ მიგვაჩნია, სხვა მოღვაწეთ, კარის დეკანოზათ ჩვენ უნდა სახეში ვიქონიოთ ქართველთ მეფეთა კარის ეკლესიის მოძღვარი მამასადამე ეს მიქეელი ქართველი კაცი, ქართველი მესტამბე უნდა იქმნეს, იქმნება მან თავისი ცოდნა უნგრეთ-ვალახიელ მესტამბე მიქელ სტეფანეს ძისაგან შეისწავლა. ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ, რადგანც საქართველოში, ერთ დროს ორ მიხილს ვხედავდით სტამბის ასპარეს-ზედ.

უნდა ვსთქვათ, რომ უნგრეთ-ვალახიელ მიქელ სტეფანეს ძემ მოჰფინა ჩვენში სტამბის ხელოსნობის ოსტატობა,

-86-

ამ ხელობის ოსტატ ქართველნი ამან მოამზადა მისი შრომა ქართველ მეფეებთაგანაც დიდათ პატივცემულ და ღვაწლდებულ იქმნა, მიქაელი აზნაურის შვილობით იქმნა დაჯილდოებული 1710 წლებსვე ვახტანგ მეფისაგან, საქართველოში დასახლდა, აქვე გარდაიცვალა, ამისაგან დაზრდილ მესტამ-ებმა XVIII საუკ. ნახევარს საქართველოში უკვე თავი იჩინეს. ესენი არიან ასოთ ამომწყოები: რომანოზ რაზმაძე, ჩუბინიმ დავითი მღვდელი, მარტყოფელა მღვდელი კეჟერაშვილი, გიორგი პაიჭაძე, რომანოზ ზუბაშვილი, ანუ ზოგთაგან ზუბალაშვილათ წოდებული და რამდენიმეც სხვა ასოთ-ამწყობნი და მბეჭდავნი, პირველ ხარისხის ოსტატნი, თორემ მეორე ხარისხის ხელოსანთ სახელებს ჩვენ აქ არ ვასახელებთ.

ჩვენდა საუბედუროთ, ქართველთ კეთილ დასაწყისს, არ მიეცა დიდი ხნის დრო, 1712 წ. ვახტანგ მეფე სპარსეთში მიიხმეს, ამის მამაც იქ იყო, მაგრამ საქმე ისე მოეწყო, რომ ესეც უნდა უსათუოდ წასულიყო, 1713 წ. უკვე წავიდა. ვახტანგ მეფის განსვლამ საკმარისად შეაფერხა სტამბის საქმე, ამ სტამბაში, საეროთ „ვეფხის ტყაოსანს“ გარდა აღარაფერი დაბეჭდილა, თუ იბეჭდებოდა რამ სასულიერო წიგნები 1717 წ. კვალად დაიბეჭდა „ქამნი“ 1720 წ. „კურთხევა ეკლესიისა და ოდიკისა“ და ორი სამიც სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. ვახტანგ მეფის სპარსეთიდან დაბრუნების შემდეგ, ამ სტამბაში, 1722 წ. გამოიცა „აიათი“ ანუ ცის ქმნილება, ე. ი. „კოსმოგრაფია“ სპარსულიდან ნათარგმნი თვით ვახტანგ მეფისაგან, ამ წიგნთან ერთად სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდენ, მაგრამ მათ აღსრულება ვერ მიეცენ, ორი წლის განმავლობაში ვახ. მეფეს რამდენ გზისმე მიიცა შემთხვევა

სპარს-ოსმალებთან ომებისა, ერთ წელს განჯაზე სამჯერ იყო. სტამბის საქმის მართვის დრო აღარ ჰქონდათ. 1723 წ. ლეკთა და ოსმალთ თფილისი დაიპყრეს. ქართველთა სტამბის იარაღი მიწაში დაფლეს, დამალეს, სტამბა მოიშალა

-87-

სრულიად. 1724 წ. ვახტანგ მეფე თავის სახლობით, დიდის რიცხვის თავად-აზნაურობით, სამღვდელოობით, ძვირფასის ნივთებით, ოქრო-ვერცხლით და ძველის ქართულის წიგნებით რუსეთში გადასახლდნენ. ქართლი უპატრონოდ დასტოვეს. ამ გარემოებამ დიდი მეხი დაარტყა ქართლს. ქართლის უპატრონო ხალხი მაინც სულით არ დაეცნენ, მიეცნენ ღწვას და უკანასკნელ თფილისიდან ოსმალნი განაძევეს, ლეკნი მოსპეს თფილისი გაანთავისუფლეს.

თუმც ქართველ სამღვდელოება სტამბის გახსნას ხელს უწყობდა, მასთანვე იმის შიშიც აქვდათ, რომ სტამბა ლათინების მოგონებულია და ამიტომ შიში გვაქვს, რომ ამ სტამბის გახსნით ჩვენი სჯულის წიგნებში რამე ბოროტება არ შეგვეპაროსო. ამიტომ მეფის თანხმობით საულიერო ცენზორიც იქმნა დანიშნული. ცენზორის კომიტეტათ იქამდის ფანტიკ და კლერიკალერი იყო, რომ იგინი წინააღმდეგ გახდნენ თვით „ვეფხის ტყაოსნის“ ბეჭდვას. ამიტომ მათ ამ წიგნის გამოცემაც აუკმალეს, ვახ. მეფემაც მიტომ დასწერა ამის ასეთი ახსნა და „ვეფხის ტყაოსანს“ სამღვრთო ხასიათი მისცა. მეტი გზა არ იყო, რადგანაც ქართველი სამღვდელოება განუსაზღვრელ ფანატიკობაში იყო ჩამდრჩვალი.

ოსმალთა განდევნის შემდეგ ქართლის ტახტზედ თეიმურაზ მეორე ავიდა, ამის მეფობის დროს სტამბაც განახლდა. საჩქაროდ მოძებნეს სასტამბო იარაღები, ყველაფერი მოაწყვეს და მალე განცხადდა სტამბის დაარსების ცნობა. განახლებულ სტამბის გამგებლათ იგივე პირები იქმნენ და ნიშნული, ვინც ვახტანგ მეფის დროს განაგებდნენ. ამ დროს, თეიმურაზის ბრძანებით განახლდა ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა, მის მეფობაში რამდენიმე წიგნი გამოიცა. თეიმურაზ მეფის შემდეგ გამეფდა ძე მისი ირაკლი 11-რე, ამის მეფობის დროსაც შესაფერად წავიდა სტამბის საქმე, ხელმეორედ დეიბეჭდნენ საეკლესიო წიგნები, საერთოდ გა-

-88-

მოიცნენ ლოცვები ქართულის ანბანებით. ამ დროებში დაიხოცნენ ყველა ის ოსტატნი, რომელნიც ვახტანგ მეფის

სტამბის დროიდან განაგებდენ, ამიტომ მათ მაგიერ სხვა ხე-ლოსნები გამოვიდნენ, სტამბის უფროს ზედამხედველათ დანიშნულ იქმნა მესტამბე. რომანოზ ზუბაშვილი, თვითელი.

ამ დროის სტამბა, მეტეხის ეკლესიის გალავანში იყო მოთავსებული, სადაც XVII საუკ. როსტომ მეფე სახლობდა, დღეს იმ ალაგას საპატიმროა გამართული. 1750 წლებში, სტამბის და წიგნების ბეჭდვის საქმე ისე წავიდა. რომ წიგნების საბეჭდათ საერო ცენზურაც იქმნა დანიშნული. ამ წლების შემდეგიდან ლოცვის წიგნებში ქართველთ მეფეთა სახელების მოხსენების ბეჭდვაც შემოიღეს; მაგალითებრ: მეფის ირაკლის ღროს, დაბეჭდილს „დაუჯდომელში“ მოხსენებულია მეფე, დედოფალი და მეფის ძენიც. 1784 წ. თფილისში გამოიცა „კურთხევანი“ პირველ ფურცელზე აი რა წარწერა აქვს მიბეჭდილი: – „სადიდებელად... დროსა ყოვლად უბრწყინვალესისა, უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა ირაკლი მეორისა‘ მეფისა ყოვლისა საქართველოსა და კეთილ მორწმუნის დედოფლისა დარეჯან, დადიანის ასულისა და კეთილ მორწმუნეთა მეფის ძეთა და ასულთასა, კურთხევითა უნეტარესისა და უწმიდესისა მეფის ძის, ანტონი, პატრიარხისა ყოვლისა საქართველოსა, ჩლენის უწმიდესის სინოდისათა, დაიბეჭდა წიგნი ესე, სამღთო კურთხევანი, სამეფოსა ქალაქსა თფილისს, პალატსა სამეფოსა, წელსა დასაბამითან სოფლისა კხუბ, ხოლო განხორციელებითან სიტყვისა მღვთისა ჩდჰდ. თვესა თებერვალსა რიცხვსა“. მეორე გვერდზე დაბეჭდილია ბაგრატიონების გერბი. ამ ცნობაში საყურადღებოა ეს, რომ ანტონ კათოლიკოზი რუსეთის უწმიდესის სინოდის წევრათ არის მოხსენებული, ამ გარემოებას დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს ოდესმე და ცნობები გაირკვეს კარგათ. ამის მნიშვნელობის ჩვენ არა ვიცით რა ეს სტამბა მეფე ერეკლეს ბრძანებით განახლებულ იქმნა 1780 წელს, რაზედაც დაიხარჯა 30 ათასი მანეთი,

როგორც გამოვარკვეით, წიგნები ყოველთვის სამეფოს საფასოთ უბეჭდავსთ. მხოლოდ 1793 წ. მღვდელ ქრისტეფორე კეჟერაშვილს, თავის ხარჯით რამდენიმე წიგნი ეაუბეჭდიდა. მაგალითებრ აი რას სწერენ: „დრამატიკის კანონსა ზედა განმარტვითა პრობის (!) მართვითა მის უწმიდესობის მონისა, არსიმანდრიტს ტრიფილესითა, ხელითა მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილისათა, მეგრძანა უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა ხელმწიფისა ყოვლისა საქართველოსა, ირაკლი მეორისა, მე, მისსა მონასა, მისის უმაღლესობის კარის მღვდელს, მარტყოფელსა ქრისტეფორე კეჟერაშვილსა განგება და ზედამხედველობა სტამბის, რომლისა სურვილი ფრიად მაქვნდა და დაგებეჭდე შრო-

მითა და საფასითა ჩემითა: მხედრული „დაუჯდომელი“ 700 ც, „კიტაის სიბრძნე“ გაიოს ნაცვლიშვილის თარგმანი 700 ცალი ლოცვანი 1000 ც. კვალად სახარება 1000 ც. შეწევნითა ყოველად წმიდისა სულისათა ესე ყოველნი ზემოხსენებულნი წიგნი დამიბეჭდავს ხარჯითა ჩემითა, აღსამაღლებლად და განსაძლიერებლად უფლისა ჩემის, მეფის ირაკლისა, და საოხად ცოდვილის სულისა ჩემისა, რომელიცა ვმოქენეობ მხილველთაგან შენდობასა“. აქ უნდა ვსთქვათ, რომ დავით მღვდელი კეჭერაშვილი და ქრისტეფორე მღვდელი კეჭერაშვილი ჩვენ მიმა და შვილად ეგვაჩნია. შვილს მამისაგან უნდა ესწავლა სტამბის მართვა-გამგეობა ხელობა

საუბედუროდ ვერც ამ სტამბას წაუვიდა საქმე ბედსიერათ, 1795 წ. მრისხანე ხვედრმა მასაც მოუსო თავისი მრისხანე ცელი. სტამბის სტანოკების და საჭირო იარაღის ზოგი ავლაბარში, მიწაში დაფლეს, ზოგი გორისაკენ წაიღეს და იქით შეინახეს. მტრის განსვლის შემდეგ, დავით კეჭერაშვილს მეფისაგან ებრძანა სტამბის მოხერხება, განწყობა ხელახლავ, იგი შეუდგა იარაღის მოკრებას, მალე მოკრიბა და 1796 წ. ამ სტამბაში რამდენიმე ვრცელი სასულიერო შინაარსის წიგნებიც გამოიცენ. 1798 წ. მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, გამეფდა ძე მისი გიორგი XII-ე სტამბის მფარვე-

-90-

ლობა მეფის გამგეობის ქვეშ გადვიდა მეფემ მასვე დ. კეჭერაშვილს მიანდო ზედამხედველობა. ამის მეფობაშიაც რამდენიმე გამოცემა იქმნა, ლოცვის წიგნები იბეჭდებოდა, სამეფო დავთრები, საჭირო განცხადებები ფურცლებათ, გაზეთის მსგავსათ, ესეთი ფურცლების ბეჭდვა ერეკლეს დროსაც ყოფილა, მაგრამ მათ ჩვენ დრომდის ვერ მოაღწიეს. 1798 წ. ამ სტამბაში დაბეჭდელა რაღაც გაზეთის მსგავსი ფურცლები, რომელ ფურცლებზედაც მოთავსებული ყოფილა მეფე ერეკლეს გლოვა და გიორგის ქება ლექსად, ამაებს გარდა სხვადა-სხვა ცნობებიც ყოფილა მოთავსებული.

ძველ კაცებთაგან ამბათ არის დაშთენილი, რომ ასეთი ნაბეჭდი ფურცლების დრო და დრო გამოდიოდენო, მცირე რიცხვი-კი უბეჭდავთ. სხვა-და-სხვა საჭირო განცხადებათა ბეჭდვა რომ მაშინაც ყოფილა, ამას ამტკიცებს შემდეგი მაგალითი: XVIII საუკუნის დამლევს, რუსეთიდან საქართველოში ჩამოვიდა დამსახურებული გაბრიელ მაიორი. გაბრიელ მაიორს განათლება რუსეთში მიეღო, იქვე ემსახურნა, სამსახურის გათავების შემდეგ თფილისში გადმოსახლებულა, სამშობლოში. საქართველოს დედა ქალაქ თფილისსა და თელავს პირველად ამან გამართა ქართული წარმოდგენა. ამ

წარმოდგენებისთვის მას ბილეთები სტამბაში დაუბეჭდია. ერთმა ბილეთმა ჩვენ დრომდისაც მოაღწია, ზედ ესე აწერია: „შაური ორი. გაბრიელ მაიორი“ ე. ი. ბილეთი ორი შაური. ეს გაბრიელ მაიორი ქართველი გრიგოიანი იყო, დიდი ერთგული მეფისა, 1795 წ. უბედურს ომში მან ვაჟკაცურად იბრძოლა, მიტომ იგი ცხარე ბრძოლის დროს დაკუწულ იქმნა ნეჭერ-ნაჭერ სპარსთაგან.

რაც შეეხება ამის წარმოდგენების შესახებ ცნობებს, ამას ჩვენ სხვაგან დავწერთ. 1799 წ. ხსენებულ სტამბაში ბეჭდვა დააწყებინა დავით ბატონიშვილმა, თავისაგან შედგენილის „ნარკვევის“, რომელიც 1800 წ. ცალკე წიგნად გამოვიდა, ეს „ნარკვევი“ არის შემოკლებული ისტორია

-91-

სხვა-და-სხვა ტომთა. შიგვე დაკავშირებულია საქართველოს ისტორიაც. 1800 წ. რამდენ ნაირიმე განცხადებები, სამეფო დავთრები, ლექსები და სიტყვები დაიბეჭდენ. მეფე გიორგის სიკვდილის შემდეგ, საქართველო რუსეთს ჩაუვარდა, სტამბას საქმეც ცუდათ წავიდა, ამიტომ 1801 წლის ნახევარს სტამბა ააუქმდა. მის ყურის გდება არავის უნდოდა, ყველა თავისკენ იწეოდა, ბატონიშვილებსაც გადასახლება უხდებოდათ, სტამბის მართვისთვის აღარავის სცალოდა. ანტონ კათალიკოზმა დაუწყო სტამბას მფარველობა, ესეც დროებით იყო, ამის მფარველობის დროს ამ სტამბაში არა დაბეჭდილარა. 1805 წ. სტამბის იარაღი და ყოველისფერი მოწყობილება რუსეთის მთავარ-მართველს გარდაეცა.

მთავარ მართველმა სტამბას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია, მისთვის რუსეთიდან გამოიწერა ზოგიერთი საჭირო რამ იარაღები, ქაღალდი, მასთან რუსული ასოებიც და 1805 წ. გახსნილ იქმნა ძველი სტამბა. 1800 წლის შემდეგი დამ ამ სტამბაში ქართული წიგნის სულ აღარაფერი დაბეჭდილა რა. იბეჭდებოდნენ მხოლოდ ქართული ლოცვის და ანბანის წიგნები, მასთან რუსეთის განცხადებები. საქართველოს მთავარ-მართველბეთა ბრძანებანი, განკარგულებანი და სხვა-და-სხვა დარიგებანი, ყველა ესენი მართოთ ქართულს ენაზედ იბეჭდებოდნენ. 1810 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ქართული გრამატიკა. მასთან რუსულ-ქართულის „რაზღავორის“ წიგნი, ლოცვანი ანბანიტურთ, 2811 წ. დაიბეჭდა ვარლამ არხიუპისკოპოზისაგან შედგენილი საქართველოს სამღვდელთა, ბერების, ეკლესიების, მონასტრების მათის მამულების და სხვა-და-სხვა საქმეთა აღწერანი, რომელიც წარდგენილ იქმნა საქართველოს მთავარ-მართველთან, მთავარ-მართველმა ეს აღიწერა და მოსაზრება რუსეთის უწ-

მიდეს სინოდს გაუგზავნა და უმაღლეს მთავრობასაც.

ეს აღწერა ჩვენ ვნახეთ, მასში აწერილია. იმ დროის საქართველოს ეკკლესიების და მონასტრების რიცხვი, მღვდლე-

-92-

ბის, მთავრების, დიაკვნების, არქიმანდრიტების, ეპისკოპოზების, ბერების, მონასტრების, მამულების და მათი შესავალგასავლის, თან დართული აქვს რჩევა, რომ თუ მთავრობა აქ რამე ცვლილებას დაინახავს საჭიროთ, მაშინ კათოლიკოზობა გაუქმდეს და მის მაგიერ განწესდეს ეგზარხოსი, ეს როგორც ბოლგარიაში არისო. საქართველოში მყოფ ეპისკოპოზებს დაენიშნოს ამდენ-ამდენი ჯამაგირიო. ცვლილება ამ არხიეპისკოპოსის წესდების თანხმით მოხდა, პირველ ეგზარხოსათაც ესევე იქმნა დანიშნული. ხოლო ანტონ II კათალიკოზი რუსეთს გადაიყვანეს, სილაც იცხოვრა და გარდაიცვალა. 1824 წ.

ამ სტამბაში გამოიცა ქართული სახარება მხედრულათ, მცირე ხნის შემდეგიდან სტამბა გაფართოვდა, ახალი ასოები შეიძინეს და ამ სტამბაში 1817 წ. ქართული გაზეთიც გამოიცა. დღევანდელი კავკასიის მთავარ-მართებლის სტამბის დრო 1807 წ. მისწვდება, ეს სტამბა იქიდან არის გადმოკეთებული. ცხადია, რომ დღევანდელ სტამბის საწყობში ბევრი რამ ძველი ნივთები და იარაღები იქმნება დაშთენილი, როგორც ვახტანგ მეფის სტამბის დროის, ისევე დროთა სტამბების.

ამ სტამბას, 1829 წ. მოემატა მეორე სტამბა, კერძო ქართული წიგნების და ჟურნალ-გაზეთების დასაბეჭდათ. მეორე სტამბა გახსნილი იქმნა სოლომონ დოდაშვილისაგან, ბერის ივანე ხელაშვილის საფასით, რომელ ბერიც ბატონიშვილებს გადაჰყვა რუსეთში და იქ სცოვრებდა. აქედან ჩვენ მიუბრუნდებით ისევ XVIII საუკუნეს და ავწერთ იმ სტამბებთა ცნობებს, რაცა-კი ხსენებულ საუკუნეში რუსეთში დაიხსნა, მერე საქართველოში დახსნილებს შევხებით.

ქართული სტამბა მოსკოვს.

ქართველები სჯულის ფანატიკები იყვნენ. თათრები მათ ჭირივით სძულდათ. ამიტომ ამათ არც თათრები აყრიდენ კეთილს, ქრისტეს გულისთვის ყოველთვის მუსრს ავლედბნენ. ქართველები შველას ქრისტიანებს სთხოვდნენ,

-93-

მერე რუსეთს მიმართეს, რუსებმა შეიწყნარეს ქართველთ თხოვნა. 1723 წ. ვახტანგ მეფე რუსეთში გადასახლდა, პეტ-

რე დიდის კარზედ თან წაიყვანა რამოდენიმე ათასი თავად-აზნაურები, სამღვდელონი და საერო მართველნიც. თან წაიღო 40 ურემზე მეტი ოქრო, ვერცხლი, ძველი ქართული ნივთები და ბევრიც სხვა ასეთ ძვირფას ნივთები. ამით შეირცხვინა გვარი:

დავითის შემდეგ, საქართველოდამ რუსეთში მრავლად იწყეს გადასახლება სხვა-და-სხვა ბატონიშვილებმა და მთავრებმა. ბოლოს ამათი რიცხვი აქ ისე გამრავლდა, რომ 1730 წლებში ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებაც იგრძნეს, ესეც მოახერხეს და გახსნეს 1738 წ. პირველად ქართული სტამბა მოსკოვს და მის თემს გაიხსნა. მერე ვლადიმერს, შემდეგ 1780 წ, პეტერბურგს, 1790 წ. კრემენჩუგს და 1795 წ. მიუზდოზს.

ვახტანგ მეფის შვილები მწიგნობარნი იყვნენ, ესენი რუსეთში მოსვენებით სცხოვრობდნენ. მათ ძლიერ ეთანადრებოდათ გული საქართველოს შესახებ. ბაქარმა და ვახუშტიმ განიძრახეს ქართული სტამბის დაარსება. ამისთვის მათ აიღეს ნება-რთვა, ჩამოასხმევინეს ქართული ასოების ყალიბები, ასოები და 1734 წ. სტამბა გახსნეს მოსკოვის ახლოს სოფ „ვსესვიატკოვში“ სადაც იწყეს საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა და მცირე დროის განმავლობაში რამდენიმე ნაირი წიგნიც აღბეჭდეს ამავე დროს, რუსეთის ეკკლესიის წინაშე მსახურებდა იოსებ სამებელი, ეპისკოპოსი, კაცი მწიგნობარი, საღმრთო წერილის კარგად მცოდნე. მაღალის ენერგიით დაჯილდოვებული, მას დიდი სიყვარული ჰქონდა საქართველოს და ქართულის მწიგნობრობის მას დიდათ ენატრებოდა, რომ საქართველოშიაც აღორძინებულყო საჭირო წიგნების ბეჭდვის ოსტატობა იმ კვალათვე, როგორც ეს მის დროს რუსეთში იყო ამის ნატვრა ადრიდანვე ჰქონდა, მიტომ იგი შეუდგა სამზადისს, რაშიაც ჯამაგირს იღებდა,

-94-

იქიდან მონარჩენს ქართული სტამბისთვის ინახავდა. ამ საქმისთვის დიდათ იშრომა და უკანასკნელ მოახერხა მოსკოვში გადასვლა, იქ ვახტანგ მეფის შვილებთან დაახლოვება და სტამბის გახსნაზე ცდა. ამ საქმეში ბატონიშვილებმაც განუზიარეს თანაგრძობა. ბაქარ ბატონიშვილის ჩამოსხმულ ყალიბებით ჩამოასხმევინა ქართული საჭირო ასოები, შეიძინა ორი სტანოკი და 1735 წ. მოსკოვში, ბაქარ ბატონიშვილის სახლში, უწმინდესის სინოდის ლოცვა-კურთხევით გახსნა ქართული სტამბა, სტამბაში მოთავსებული იყო ხუცური და მხედრული ასოები.

ვიდრე სტამბას გახსნიდა. მინამ იოსებ სამებელს წიგნე-

ბის ბეჭდვის გეგმა შეედგინა. პირველ საბეჭდ წიგნად „დაბადება“ დაენიშნა. ამ აზრისავე იყო. ბაქარი და ვახუშტიც. როგორც იოსებ სამებელს ესწორებინა ქართული „დაბადება“ რუსულ და ბერძნულ „დაბადებასთან“ ისევე ვახუშტის და ბაქარს ემუშაკნათ „დაბადების“ შესწორებაზე. შემდეგ ამათ ორივე შრომა ერთად შეაერთეს. იოსებ სამეელმა საქმე ისე მოაწყო, რომ ბაქარის მიერ დაფუძნებული სტამბაც თავის სტამბას შეუერთა და ამ სტამბაში მათ იწყეს ქართულ-ხუცურ და მხედრულ წიგნების ბეჭდვა. სტამბის ზედამხედველებათ ანუ მუშაკებათ დანიშნულ იქმნენ: ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი და მღვდელი ფილიპე, ეს ფილიპე იმერელი იყო, მოსკოვში მსახურებდა მღვდლად, 1750 წ. დაქვრივებულა, იოსებ სამებელთან უმსახურნია, შემდეგ საქართველოში მოსულა, ანტონ პირველს ეპისკოპოზათ უკურთხებია, ხოფის კათედრაზე დაუნიშნავს, ოსმალთ აოხრების მეოხებით ეს კათედრა გაუქმდა, ფილიპეც რუსეთში გარდასახლდა, იქ გარდაიცვალა. ამ სტამბაშივე მოღვაწეობდა დავით მღვდელი. ზედა-მხედვლათ დანიშნულ იქმნა ვახტანგ მეფის მდივნად ყოფილი მელიქსედეკ აბელიშვილი კავკასიძე. სტამბის გახსნაში თავის საფასით დიდათ ეხმარებოდა ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამისშვილი.

-95-

1755 წ. დაარსებულს სტამბაში, წიგნების ბეჭდვა მხოლოდ 1736 წ. დაიწყეს, ხუცეს-მონაზონ ქრისტეფორე გურამიშვილმა თავის შრომით გამოსცა შემდეგი წიგნები: მარხვანი, ზატიკი და ანბანის წიგნი. ეს მღვდელი ქრისტეფორე გურამიშვილი ყოფილა მარჯვენა ხელი იოსებ სამებელისა. ამ სტამბის დაარსების ისტორიას აი რაგვარ მოგვითხრობს თვით დამაარსებელთვე კალამი: – „ოდეს იპყრობდა და განაგებდა კეთილად გამგებელი, კეთილ-მორწმუნე და თვით მპყრობელი სრულიად რუსეთისა დიდი ხელმწიფე იმპერატორიცა ანნა იოანესი, მას ჟამსა იგულისმოდგინა ყოვლად სანატრელმან არძიმპოსმან ვლადუკისმან და არხიმანდრიტმან ურევისამან, კართა მდივან მწიგნობართ უხუცესისისსი ქობულის თამაზის ძემან, სამებელმან იოსებ და მიბრძანა მე, მოვლად უღირსსა გურამისშვილს მღვდელ-მონაზონს ქრისტეფორეს, სტამბის გაკეთება და გავაკეთებინეთ დიდის გულს მოდგინებით და წარგებითა საფასითა მისითა, და დაიბეჭდა დავითნი, ზატიკი და სახარება“.

ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ქართული სტამბის დაარსების ნატვრა ქართველთ გარდა ორს უცხო ტომის სასულიერო პირთაც დიდათ სურვებიათ. ამათ შემდეგ ამავე სტამბაში გამოუცია სხვა-და-სხვა წიგნები ქრისტეფორე გურამისშვილს,

იმავე დროს, კახეთის მეფის არჩილის ასულის კარის დეკანოზს გიორგი ღამბაშვილს დაუბეჭდია „მარხვანი“ ამის გასწორებაზე ამათაც დიდათ უმუშაქნიათ. ამაზე აი რას სწერს თვით დამბეჭდი: – „ძალითა ღვთისათა, ვიშრომეთ და ვიღვაწეთ წმიდისა ამის „მარხვანისა“ მე, უღირსმან ქრისტეფორემ, კახეთის მეფის არჩილის კარის. დეკანოზმან გიორგი ღამბაშვილმა და სხვითა ვიეთნ მოწმობითა და შეწევნითა მოვიღეთ რუსული „მარხვანი“ და ოთხი ჩვენის ენისა, და როგორც რუსულ „ტიპიკონს“ და რიგი უჩნდა ისე იმ რუსულ „მარხვანზე“ ვასწორეთ და ისე შევკრიბეთ ნუსხითა“. შემდეგ მოთხრობილია, რომ რაც ჩვენში აკლდა იმას რუსულით გიორგი ღამბაშვილი სთარგმნიდა და მით ვავსებდითო, ასეთი შევსებული

-96-

დავბეჭდეთ. ჩვენ, თფილისში, დაბეჭდილი „მარხვანიც“ გვეკავაო. ეს „მარხვანი“ მეორეთაც დაბეჭდეს 1741 წ.

ამავე წელს იოსებ სამეხელმა დააწყებინა ბეჭდვა ქართულის „დაბადებისა“ ვრცელის ზომის, ამის შემუშავებაზე დიდი შრომა მიუძღვის ვახუშტის, ბაქარს და ნამეტურ იოსებ სამეხელს, გამოსაცემი ხარჯი თვით მისი იყო. ეს „დაბადება“ დამთავრდა და გამოიცა 1743 წ. გამოცემის ბოლოში ვახუშტის წერილი აქვს მოთავსებული იგი მოგვითხრობს „დაბადების“ გასწორების, შეცდომების სწორების და ბეჭდვის ისტორიას. „დაბადების“ შემდეგ ზოგიც სხვა წიგნები გამოიცნენ განმეორებით. ყველა ამ წიგნებს სწრაფათ გზავნიდნენ საქართველოში და ავრცელებდნენ სამღვდელთაში. ამაობაში მოახლოვდა 1750 წლები, იოსებ სამეხელი საქართველოში აპირებდა გადმოსვლას და თან სტამბის გადმოტანასაც, მაგრამ ეს მას ვერ მოუხდა, იგი გარდაიცვალა 1750 წ. და ყოველივე მისი აზრები ჩაფუშულ იქმნა, უნდა ვთქვათ, რომ იოსებ სამეხელს რომ თფილისში თავის სტამბა გადმოეტანა, მაშინ აქ ძლიერ ბევრი წიგნები დაიბეჭდებოდნენ. იგი სტამბა მდიდარი იყო და მეორე თვით იოსები და მისი მომხრენიც გამოცდილნი იყვნენ წიგნების ბეჭვდაში. საეკლესიო წიგნებს გარდა იგინი უსათუოდ საერო წიგნების ბეჭდვასაც დაიწყებდნენ. თფილასში მაშინ ეს მეორე ქართული სტამბა იქნებოდა, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ იგინი თავის დროის სჯულის ფანატკ კლერიკალები იყვნენ და საეროც ყველაფერი სძულდათ, როგორც ანტონ კათოლიკოსს.

იოსებ სამეხელი თავადიშვილთაგანი იყო, გვარად ქობულაშვილი, თავის დროს კვალათ მცოდნე რუსულის, სლავიანურის და ბერძნულის ენების. იოსებ სამეხელის სტამბა

დარჩა მოსკოვს სამუდამოთ, მის ზედამხედველობა ბაქარ ბატონიშვილს და რამდენიმეც სხვა მღვდელ-მთავრებს ებარათ. იოსებ სამეხელის სიკვდილის შემდეგ იქ შეწყდა წიგნების

-97-

ბეჭდვა. 1755 წ. თფილისიდან განდევნეს რუსეთს ანტონ საქართველოს კათალიკოზი. ეს მივიდა რუსეთის კარისადმი, უკანასკნელ იგი დამიშნულ იქმნა ვლადიმერის და იეროპოლის ეპისკოპოზათ. ამან იმეცადინა და 1759 წ. იოსებ სამეხელის სტამბა ვლადიმერს გადაატავინა, დაძინებული სტამბა იქ გააღვიძა, იქ გამართა და 1760 წ. წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო. სხვათა შორის გამოსცა „კლდე სარწმუნოებისა“ ვახუშტის ნათარგმნი. „თვენი“ მეორეთ. ქართულ-რუსულ-ლათინურ-ბერძნულ ანბანი და ზოგიც სხვა წიგნები. ანტონის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ეს სტამბა დახურულ იქმნა. ანტონის სტამბის გარდა 1761 წ. მოსკოვში მეორე სტამბა გახსნა ტფილელ მიტროპოლიტ ათანასე ამილახვარმა, ეს ათანასე 1759 წ. მეფე ირაკლისაგან რუსეთში ელჩათ იქმნა გაგზავნილი, ეს თანამომხრე იყო ვახტანგის ოჯახის და წინააღმდეგი ერეკლესი, ამიტომ რუსეთიდან ვეღარ დაბრუნდა; რუსის ქვეშევრდომობა მიიღო მეფე ერეკლემ რუსის მთავრობას ორჯელ სთხოვა ამ მიტროპოლიტის დაბრუნება, მაგრამ საქმე ვერ მოხერხდა.

ამან თავის სტამბაში გამოსცა შემდეგი წიგნები: სამოციქულო, დავითნი, ლოცვანი, ჟამნი, დაუჯდომელი და 1767 წ. „პარაკლისი“ და ანბანის წიგნები. ანტონ კათალიკოზის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ვლადიმერის სტამბაც ამ ათანესემ შეიძინა, მოსკოვს გადაატავინა და თავის სტამბას შეუერთა. ამისვე დროს დაიბეჭდნენ რამდენიმე საერო ლექსნი და იამბიკოები ბაქარ ბატონაშვილისა. ათანასე მიტროპოლიტი გარდაიცვალა 1774 წ. და დასაფლავდა დონის მონასტერს. ამის შემდეგ სტამბა კარგა ხანს არსებობდა, იქ სხვა-და-სხვა წვრილი სასულიერო წიგნები იბეჭდებოდა. უკანასკნელ ყველა ის სასტამბო იარაღები და ნივთები მოსკოვის უწმიდესის სინოდის საკუთრებად გახდა, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ ქართული სასუ-

-98-

ლიერო წიგნების ბეჭდვა მოსკოვს გადიტანეს, ეს ძველი სტამბა განაახლეს და იქ დაიწყეს ბეჭდვა. მოსკოვში ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა-გაგრძელდა 1860 წლებამდის. ამ დროთა სტამბის მმართველთ მოღვაწეობა იქამდის

უფერულია, რომ მასზე საუბარი ჩვენ მეტად მიგვაჩნია.

ქართული სტამბა პეტერბურგს

1770 წლების შემდეგ, პეტერბურგი ქართველ ბატონიშვილებით აივსო. საქმე ისე მოეწყო, რომ ეკატერინა იმპერატრიცამ მეფე ერეკლესთან წერილების მიწერ-მოწერაც გამართა. 1781 წ. ქართლ-კახეთი, იმერეთი და საქართველოს ყველა სამთავრონიც რუსების იმპერიის საფარ ქვეშ შევიდა. ამიტომ საქართველოს სამთავროებიდან პეტერბურგს მრავლად იწყეს მოგზაურობა ქართველთ ბატონიშვილებმა. ბოლოს ამათ რიცხვმა ისე იმრავლა იქ, რომ დვით პოეტი ალექსანდრე ჭავჭავაძეც კი რუსეთში დაიბადა 1787 წ. რუსეთის მფარველობის ქვეშ ქართველთ შესვლამ დქართული სტამბის გახსნის საჭიროებაც გამოიწვია. ამიტომაც ერთს დროს, როცა ქართველთ მფარველობა მოხდა. იმ დროს, 1781 წ. პეტერბურგს ქართული სტამბაც დაარსდა რუსეთის მთავრობის დახმარებით

VXIII საუკუნის ნახევრიდან, რუსეთში, ქართველთ სამღვდელოებამ ერთობ ხშირათ იწყეს გამგზავრება, ხსენებულ საუკუნის მესამე ნახევრამდის, ქართველთა ბინას მოსკოვი შეადგენდა, შემდეგ კი მათ პეტერბურგშიაც იჩინეს თავი, ნამეტურ ეკატერინა იმპერატრიცა მეორეს დროიდან. სხვათა მრავალთა შორის, პეტერბურგში იმ დროს, სცხოვრებდა ქართველთ ეპისკოპოსი, გრიგოლ ხარჭაშენელი ამანაც იღვაწა და 1786 წ. პეტერბურგში გახსნა ქართული სტამბა, სადაც სხვათა შორის 1789 წ. დაბეჭდა ქართული სახარება. სხვა წიგნების ბეჭდვაც ჰქონია ამ ეპისკოპოსს დაწყობილი, მაგრამ დამთავრება ვეღარ შესძებია. მის შემდეგ ეს სტამბა

-99-

მიითვისა ვარლამ არხიეპისკოპოზმა. საქართველოში პირველ ქართველთ ეგზარხოსად ყოფილმა, სტამბა განაახლა და განავრცო. აქ დაბეჭდა მან ქართული „თვენი“ სახარების ახსნა და ზოგიც სხვა წიგნები. 1815 წ. იქვე დაიბეჭდა ლექსად: „ქეთევან დედოფლის წამება“. შედგენილი დიმიტრი ბაგრატიონისა, 1812 წ. რუსთა ლაშქრის მხედარ მთავრის ბაგრატიონის ძმის. ვარლამ ეგზარხოსათ ყოფილი პეტერბურგის ქართული სტამბის გახსნის საქმეს ასეთის ჩახრუხაულის ლექსის კილოთი ამკობს:

„ღვთის შეწევნითა, ზესთა ზენითა,
მოსკოვს შემზადდა სტამბა ქართული,

ქსნის ერისთვისა, დავითის ძისა,
ვარლამ ღვაწლი კმა გამართული.
ვიწ იყო ძველად. ახტალის მწყემსლად,
აწ რუსთ სინოდის წევრით შართული,
გიძღვნის ივერთა, ამერ-იმერთა,
წიგნს, დღესასწაულ“ მბეჭდველი სრული,
მასთან იონა, ვინ არ იონა
შრომის მოყვარე ცენზორობითა;
მიტროპოლიტმან გამშინჯ-გამჭვრეტმან,
გედეონის ძემ ძველ გვარობითა.
ნიკიფორითა – მკითხეს სწორითა,
იგულს მოდგინეს საკმარობითა,
კეთილ შობილმან პაიჭაძემან,
მესტამბემ ყოვლით სახმარობითა.

ამ სტამბის გახსნით იწყება საფუძველი პეტერბურგში ქართული სტამბის გაძლიერებისა, თვით სამეცნიერო აკადემიის სტამბას ნიადაგის გამნტკიცებაც ამას მიეწერება, რომელ სამეცნიერო აკადემიის სტამბაშიაც ბროსემ და ჩუბინაშვილმა გამოსცეს 1840 – 1863 წლებამდე „ქართლის ცხოვრება“ ვახუშტის, „გეოგრაფია“ ქართულ-რუსულ-ფრანგულ-სლავარი, ქრისტომატიები იოანე შავთელის „საპასექო ცხრილი“, „ვეფხის-ტყაოსანი“ „ქრესტომატია“ „სიბრძნე სიც-

-100-

რუე“, ქართული გრამატიკა, „ჩონგური“ ლექსთა კრება კ. ლორთქიფანიძისაგან 1865 წ. და 1869 წ. „კაცია ადამიანი“ ილ. ჭავჭავაძისა და რამდენიმეც სხვა წიგნები. უნდა ვთქვათ რომ მოსკოვის ქართული ასოები და პეტერბურგისა ერთმანეთისაგან დიდათ განირჩევიან. პეტერბურგის უფრო მოსაწონია, მის ყალიბები XIX საუკუნეშია შედგენილი და მოსკოვისა კი ძველათ. დღევანდელ ჩვენ აკადემიურ ასოების ყალიბებს ნათესავობა 1712 წ. თფილისში გამოცემულ „ვეფხის-ტყაოსნის“ ასოების ყალიბებთან აქვს.

მოსკოვის კი მეტად განკერძოებულის თვისებისა არის, მათ რამდენიმე ქართველთ სასულიერო წოდების პირთა სახის ბეჭედი ატყვია. ეს უფრო რთული სამზერ-საკითხია, პეტერბურგის კი მეტათ მარტივი, კოხტა, ნამეტურ წვნიკი ასოებია. პეტერბურგის სტამბაში პაიჭაძეს შემდეგ მეტათ მცდელი ხელოსნნი ყოფილა მესტამბე ტაბიძე, რუსეთში მყოფ ყველა ბატონიშვილების მომსწრე, რაც-კი პეტერბურგს ან მოსკოვს XIX საუკუნეში ხუცური და მხედრული წიგნები დაიბეჭდა, სულ ამ ამომწყობლის ამოწყობილი ყო-

ფილა. 1841 წ. გამოცემულს „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოზე, მარი ბროსესაგან მიზეჭდილია შემდეგი ტაეპი, სადაც მოიხსენებენ სიმონ ტაბიძეს ასე:

„სვიმონ მესტამზე ტაბიძე, ბეჭდვაზე იყო მცდელია, დავბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად, განახლდა ძველის-ძველია“
და სხვანი. ზემოხსენებულ სტამბებს გარდა რუსეთში, კრემენჩუგსაც გამოიცა ქართული წიგნები. 1790 წლიდან ვიცვით ამაზეც მცირედ: მესტამზე პაიჭაძეზე ცნობები ერთობ ცოტა არს.

XVIII საუკ. ბოლოს, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ხანა უკვე ახლოვდებოდა. ამისთვის გამართული იყო მიწერ-მოწერა ორივე მხარეში საჭირონი იყვნენ რუსულ-ქართულ ენების კარგად მცოდნე პირები. ერთი ასეთ-თგანია ბაიოს ნაცვლიშვილი, მოწაფე ანტონ კათალიკოზისა, რომელმაც სწავლა მოსკოვის აკადემიაში დაამთავრა

-101-

1768 წ. საქართველოში დაბრუნდა და 1702 წ. თელავის სემენარიის რექტორათ იქმნა დანიშნული, ამ დროს იგი არქიმანდრიტათ იყო. მცირე ხნის შემდეგ რუსეთის მთავრობის დავალებით მან რექტორობას თავი გაანება და რუსეთში გადასახლდა, იქ ეს დიდის პატივით მიიღეს, დანიშნულ იყო უცხო ქვეყანათა კოლეგიის ნაწილში ქართული ენის მთარგმნელათ, შემდეგ გარემოებამ კრემენჩუგს გასტყორცნა. იქ ეს ამაოთ არ დაშთა, იქაურს ერთს სტამბაში მოაპოვებინა ქართული ასოები და 1793 წ. გამოიცა 1) „ქართული გრამატიკამ, 2) 1798 „საცისკრო ლოცვანი“, 3) „მცნება ვასილის ბერძენთ მეფისა“ და რამდენიმეც სხვა წვრილი წიგნები. წვრილ წიგნებისამ ჩემე დრომდის ვერ მოაღწიეს. მიზეზი წიგნებთა მცირე რიცხვის ბეჭდვა უნდა ჩაითვალოს.

საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, გაიოს ნაცვლიშვილი ეპისკოპოზის ხარისხით მოზდოკის და ყიზლარის კათედრაზე გადმოიყვანეს ესევე განაგებდა ოსეთის სამქადაგებლო კომისიის საქმესაც. აქ, ეპისკოპოზობის დროს, ყიზლარშიაც გაუხსნია ქართული სტამბა და ორი თუ სამი წიგნი დაუბეჭდაა, ამ წიგნების მოპოვება ერთობ იშვიათია. პ. უმიკაშვილის სიტყვით, სამეცნიერო აკადემიის წიგნთ-საცავში ინახება მხოლოდ ორი წიგნაკი სხვაგან არსად არაფერი დაშთენილა. ამ სტამბის ისტორია ჩვენთვის უცნობათ არის დაშთენილი, თუმც გაიოსის ცხოვრების შესახებ ნიკოლოზ მთვარელიშვილისაგან საკმარისად საფუძვლიანი მონოგრაფია გვაქვს ქართულ მწერლობაში ჟურ. „ივერია“ 1882 წ.

რუსეთის სტამბების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ ზემოხსენებულ სტამბებს გარდა პეტერბურგს და მოსკოვს სხვადასხვა უცხო ტომთა სტამბებშიაც მოიპოვებოდა ქართული ასოები, სადაც ქართულს წიგნებს თუმც არა ხშირად, მაგრამ ხანდის-ხან მაინც ბეჭდავდნენ. ასეთი იყო გოდერძი ფირალოვის, მეფე გიორგის მდივანთ ყოფილის, ქართული გა-

-102-

მოცემანი და ზოგიც სხვა მწიგნობართ ქართველთა, მაგრამ ამ სტამბებთა ცნობებს ჩვენ არ ვეხებით, რადგანაც მათს არსებობას ჩვენის ისტორიის მასალებთან დიდი რამ კავშირი მაინცა და მაინც არა აქვს, ამიტომ ვათავებთ აქ საუბარს. თუმცა უნდა ითქვას, რომ სტამბის ისტორიის მასალები უყურადღებოა თვით ქართველ მესტამბებისაგანაც.

იმერეთის პირველი სტამბა.

ქართლში სტამბის გახსნის საქმეს ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ მთელ საქართველოს დედა ქალაქ ტფილისი იყო. მთელი ევროპის მოგზაურნი და მისიონერები უმეტესად ტფილისს ეტანებოდნენ. რადგანც ეს ქალაქი შუა გულს იდო სპარს-ოსმალ და მასთან კასპის და შავ ზღვას შუა.

ამ გარემოებაში თფილისი ცნობილ იქმნა უმრავლესთა წინაშე, იმერეთი კი მიტოვებულ დაშთა, რადგანაც იგი განაპირას იდო, ბევრ რამ ისეთ პირობებთაგან, რაც ქართლს ეკრა გარს. ამიტომაც იმერეთში ქართული სტამბის ცნობები უფრო გვიან განეფინა, ქართლზედ ცოტა შემდეგ. შეიძლება ტფილისს შემდეგ, იმერეთშიც მალე გაეხსნათ სტამბა მაგრამ ამ გარემოებას წინ მოევიდნა ის უპირობა, რომ 1720 წლიდან, ტფილისშიც ისე ავად მოეწყო ქართული სტამბის საქმე, რომ იგი უმეტეს არც კი არსებობდას. 1760 წლის შემდეგ, თფილისის სტამბა განახლდა, წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს, ეს გარემოება არც იმერეთის დარჩა ჩუმად და 1770 წელს, სოლომონ ბირველის დროს, დაიწყეს ცდა სტამბის გახსნაზედ. ამისთვის ცდა იყო ისე ფართო, რომ იმერთა მეფის რჩევით თფილისის გარდა რუსეთსა და რუმინეთშიც გაიგზავნენ კაცები სასტამბო საქმეთა გასაცნობთ, სტამბის იარაღის შესამეწათ, იმერეთში სტამბის გახსნელად, უცხოობაში მგზავრობის ისტორიის ანუსხვას არ

გამყვევებით, გადავალოთ ისევ ადგილობრივ, თფილისის სტამბის დაარსების ამბებს და მასაც თუ ამის მიზამვით იმერეთშიც როგორ იქმნა ქართული სტამბა დაარსესული.

შეიძლება ამაზედ ადრეც იყოს იმერეთში სტამბის იარაღები გადატანილი, ხოლო ბეჭდვით კი წიგნების არაფერი სჩანს და 1770 წ. გელათის მწიგნობარ წინამძღვარს პატარა ლოცვის წიგნაკი დაუბეჭდია, სულ რვა ფურცელთ პატარა ზომის. მე მაქვნდა ეს ბატარა ლოცვის წიგნაკი. ამ წიგნს ზედა პირი, ანუ შტუც ტიტული არა აქ უნდა. ბოლოში მიბეჭდილი არის ასე:

„დაიბეჭდა ესე დაუჯდოლელო, სამეუფოსა ქალაქ ქუთაისს, დროსა სამეფოსა სოლომონ მეფისათა. წელსა განხორციელებით უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი ჩლო, ს. ც.“ ამ პატარა წიგნის მეტი ქუთაის ნაბეჭდი ჩვენ სხვა არა გვინახავს რა.

იმერეთში 1770 წ. დაბეჭდილი. ის კი არის უწყებელი, რომ სოლომონ პირველის და სოლომონ მეორის ხელშეწყობით ამ სტამბაში იბეჭდებოდენ სხვა და სხვა პატარა ფურცლები სამეფოს საქმეთა საჭიროების გამო. 1780 წ. კი ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო, წიგნების ბეჭდვის ცნობები კი იმერეთში რომის სტამბის შემდეგ იქმნა გავრცელებული. რომიდანაც კათოლიკის მისიონერებს ქართული ახლად დაბეჭდილი წიგნების იმერეთში უფრო მრავლად შემოჰქონდათ. სამწერლოთ, მხოლოდ დანამდვილებით მაინც არა სჩანს იმის ცნობები თუ იმერეთის სტამბის იარაღი საიდან იქმნა მთლად შეძენილი, ის კი არის ცნობილი, რომ ერთი სტანოკი, ანუ დაზგა თფილისიდან გადაუტანიათ, დანარჩენი სტამბის მოსაწყობი იარაღის კი არაფერი ვიცით. მაინც რაც არის ამაზედ დაშთენილი, იმასაც აქ მოვიყვანთ.

თფილისში ქართული სტამბის გახსნის საქმე და წიგნების ბეჭდვის ცნობები მთელ საქართველოში და ნამეტურ იმერეთში ელვასავებ მოიფინა. იგი მრავალთვის გახდა სარ-

კედ და საყურადღებოთ, ნამეტურ ყურადღება მიაქციეს ბრძენ-იმერთა. დაბეჭდილი წიგნების რიცხვიც მთლად იმერეთში უცბად იყლაპებოდა. რაც თფილისს 1709 –1713 წლ. წიგნები გამოიცენ, იგი მარტოთ იმერეთის ერს არ ჰყოფნია. მიტომ მოხდა ხსენებულ წიგნების მეორე. მესამედ, მეოთხე და მეხუთე გამოცემაც-კი საქართველოს გარეშე მოსკოვს და პეტერბურგსაც. წიგნების დიდი მოთხოვნილება ისმოდა. წიგ-

ნები-კი მცირე იყო, ერის თხოვნას ვერ აკმაყოფილებდნენ მბეჭდავნი, ქაღალდის სიძვირის გამო ყოველთვის ცოტას ბეჭდავდნენ. ასეთმა გარემოებამ იმერთ დიდებულთა და მცირებულთ შორის უადვილესათ გამოარკვია ჰაზრი და ნატვრა იმერეთში სტამბის დაარსების და წიგნების ბეჭდვის, ამისთვის იმერთა თფილისში გამართეს მიწერ-მოწერა. იგინი თფილისს სტამბის გამგეთ სთხოვდენ საქმის მოწყობაში მხოლოდ ხელის შეწყობას. თუ რამ სტამბის იარაღი გაქვსთ მეტი, შეგველიეთ და დაგვითმეთო.

მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა, საბეჭდი სტანოკი რუსეთიდან მოიტანეს, ხუცური და მხედრული ასოები-კი თფილისში ჩამოასხმევინეს. ბევრის შრომის შემდეგ, 1770 წლებში, აქ ქუთაისს გაიხსნა უკვე პირველი ქართული სტამბა. სტამბა მოაწყო თფილისიდან წასულმა რომანოზ ზუბაშვილმა, სტამბის კარგმა ხელოსანმა, ვალახიიდან მოსულ ოსტატებთაგან განსწავლულმა. ამ ხელოსანმა ამოწობაც იცოდა და ბეჭდვაც. სტამბის მართვის საქმეში დიდის ენერგიით აღმოჩნდა გენათის არხიმანდრიტი ზაქარია. ხელოსნობაში, ზუბაშვილის მარჯვენა ხელი. ეს არქიმანდრიტი ყოფილა, ამასვე უსწორებია წიგნები დასაბეჭდათ, კორექტორიც ეს ყოფილა. მხნე ოსტატმა სტამბის გახსნის უმალ რამდენსამე იმერთ აპალბაზრდებს აწყო და ბეჭდვა შეასწავლა. მალე ამოწობა და ბეჭდვაც დაიწყო, 1770 წელს უკვე გამოიცა პირველად იმერეთში ქართული წიგნი, შემდეგ პირველის სხვა-და-სხვა წიგნებიც აღიბეჭდენ, ყველა გამოცემის ზედა

-105-

პირზე დაბეჭდილია მოხსენება იმერთა მეფისა და კათოლიკოზისა ისევე, როგორც ეს თფილისში იქმნა შემოღებული თვით ვახტანგ მეექვსის დროიდან. ლოცვაში, ეკლესიაში მოსახსენებლათ, თავის ალაგას მოიხსენებიან მეფე, მათი უახლოესი ნათესავი და კათოლიკოზი. საეკლესიო წიგნების გარდა XVIII საუკ. დამლევამდე რამდენჯერმე ქართული ანბანის წიგნაკებიც დაუბეჭდავთ ლოცვებით.

იმერეთის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობები მალე მოიფინა სამეგრელოს მთავრებს და ერს შორის, გურიაში, სვანეთში და სხვა ასეთ დაშორებულ კუთხეებშიაც. მაგალითის მიბაძვას ყველანი აპირებდენ, ამობაში მოახლოვდა XIX საუკ. დასაწყისი და მას თან მოჰყვა სხვა-და-სხვა შინაური და გარეული ცვლილებანი, რამაც ზემოხსენებულ მთავრებს ხელიდამ გამოაცალა მიმბაძაობის ჰაზროვნება. იმერეთში, ქართული სტამბა ადრიდანვე გაიხსნებოდა, რადგანაც ამის საჭიროებას იმერთა დიდებულნი, როგორც ზე-

მთ ვსთქვით, XVIII საუკ. დასაწყისიდანვე გრძნობდნენ, მაგრამ ეს მათ ვერ უხერხდებოდათ, რადგანაც იმერეთზედ სასტიკათ მძლავრობდნენ მტრები, ამ ხანებში უძლურის სპარსელისაგან იმდენი ვაება ქართლს და კახეთს არ დაადგა, რაც ძლიერის ოსმალეთისაგან იმერეთს. შედარებასაც ვერ გავხედებთ, აღ-მამად ხანი რომ 1795 წ. იმერეთს დასცემოდა, მე დარწმუნებული ვარ, რომ მაშინ ეს უძლურნი ვერას გააწყობდნენ, იმერნი მთლად დაჟლეტდნენ მათ, მგონი ერთი სპარსიც ვერ წასულიყო აქედამ ცოცხალი, მაგრამ მათში ეს ასე არ მოუხდათ, მათ გაილაშქრეს უძლურს ქართლზედ, სადაც 80 წლის მოხუცი მეფე მეფობდა და მისი მძიმე და ბერულის მიმართულების ბევრის ჭამია გიორგია თამამათ ვიტყვით, რომ იმერთ მძლავრის ოსმალის დაშოშმინების და მორჩილების მეოხებით იმოდონი საქმეები ჰქონდათ, რომ მათ სტამბის და მწიგნობრობის პატრონობისთვის სრულიად აღარაფერი დრო ჰქონდათ, რომ ეზრუნათ. როგორც კი მოიპოვეს მათ მარჯვე დრო, აკი მაშინათვე მოეწყვენ სტამბის საქმესაც.

-106-

პირველი ასოთ ამწყობნი და მბეჭდავნი

პაულინი, მსწავლული მისიონერ-მწიგნობარი, რომში. 1627 სტამბის გახსნაში მიიღო მონაწილეობა, წიგნიც შეადგინა, ამოაწყო და დაბეჭდა კიდევ.

მაჯი, აგრეთვე ამავე დროის მისიონერი, მოღვაწე, მწიგნობარი და წიგნების მბეჭდავი 1627 წ.

ნიკიფორე ირბახი, ქართველ – მეგრელი, ქართველ მეფეთა დესპანად ნამყოფი მრავლგზის ნეაპოლს, ყოფილა ისპანიას, რომს, საფრანგეთს, ინგლისს, ავსტრიას და სხვა, მცოდნე ევროპიულის ენების. 1620 წლებს, იგი რომში დაუკავშირდა კათოლიკობას და 1627 წ. მიიღო დიდი მონაწილეობა რომის ქართულ სტამბის დაარსებასა და წიგნების ბეჭდავაში. ამოწყობაც სცოდნია.,

შემდეგ დროის ამწყობლებზე ჩვენ არა ვიცით რა.

მიხეილ სტეფანეს ძე მესტამბე, ანუ ამწყობი და მბეჭდავი. 1708 წ. ვახტანგ მეფის სტამბის მეთაური. ამ მეთაურ მესტამბის სახელს თვით იმ დროის დაბეჭდილ წიგნებზედ მოთავსებული ლექსები ასე მოიხსენიებენ: „და ნაღვაწი მისის მლოცველის, მესტამბე მიქაელისა“.

მიხეილ სტეფანეს ძე ტომით უნგრეთ-ძვალახიელი ყოფილა. ეს ყოფილა ვახტანგ მეფის სტამბის მეთაურ-გამგე. ამას ჰყოლია მეორე პირიც თვისი თანამემამულე, ხოლო მი-

სი სახელი არ სჩანს. ამას გარდა ქართველთ მუშები და მოწაფენი ჰყოლიათ, მუშები იქმნებოდნენ მურის წამსმელნი და სხვა ასეთ საქმის მკეთებელი და მოწაფენი იქმნებოდნენ ასოების ამომწყობად. სამწუხაროდ არც ამათი ცნობები სჩანს. მიხაელ სტეფანაძეს ცხოვრება საქართველოში 1730 წლის შემდეგ აღარ სჩანს. ვგონებთ, რომ იგინიც ვახტანგ მეფეს გადაჰყვინენ მოსკოვს და იქ მიიღეს მონაწილნობა 1780 წლებს მოსკოვის ქართული სტამბის განახლებასა და მოწყობაში.

1725 წ, შემდეგ, თფილისში ქართული სტამბის საქმე თითქოს შეჩერდა, თითქოს მოისპო 1731 წ. მხოლოდ ერთი

-107-

პატარა წიგნი დაიბეჭდა. რომში კი 1733 წ. პატარამ ტულუკანთ დავითამ დაბეჭდა ვრცელი წიგნთ „საქრისტიანო მოძღვრება“ ქართველ კათოლიკეთათვის. რაც შეეხება სტამბის მუშათა საქმესა, ეს კი ჩვენთვის მეტად უცნობია. 1730 – 1790 წლამდე გამოიცენ ორიოდე წიგნი სასულიერო შინაარსის, სადაც მოხსენებულ არს, რომ იგინი დაბეჭდილ იქმნენ თეიმურაზ მეორის დროს. ის კი ვიცით, რომ 1709 წ. გახსნილ სტამბაში, სხვათა შორის, სტამბის ხელობა უსწავლია.

იოსები მესხიევი, ეს მესხიევი თფილისელი ყოფილა, სხვა ცნობები არა სჩანს ამ სტამბის ხელოსანზედ.

ქრისტეფორე კეჟერაშვილი. მღვდლად ამწყობი და მბეჭდავი ეს იყო გამგე მეფე ერეკლეს დროის სტამბის. მაშინდელი სტამბა არსებობდა მეტეხში. ამან დაბეჭდა მაშინ „დაუჯდომელი“ 700 ც., „კიტაის სიბრძნე“ 700., ლოცვანი 1000 ც., სახარება 1000 ც., „მარხვანი“ 1000 ც. ეს რიცხვი წიგნების იმ დროის კვალად ერთობა კაი რიცხვია. **დავით კეჟერაშვილი**. მესტამბე ამწყობი და მბეჭდავი ნათესავი ქრისტეფორესი, იქმნება ან ძმა, მცოდნე მესტამბე. მერე მღვდლად კურთხეული.

რომანოზ ზუბაშვილი, ზრგნი ზუალაშვილად ხმარობენ ამ გვარს. მცოდნე სასტამბო საქმეების, ესე იგი ამწყობი და დამბეჭდავიც. არის თანამედროვე მეფე ერეკლესი და ქრისტეფორე და დავით კეჟერაშვილებისა. უმთავრესად გამგე ამ სტამბის ეს ყოფილა და კეჟერაშვილებზედ უფროსობაც უნდა ჰკავებოდა სტამბაში.

მღვდელ-მონოზონი ნიკოლოზ ორბელიანი. ქვრივობაში ბერად შესული, მერე თფილელ მიტროპოლიტი. მცოდნე სტამბის მართვა-გამგეობის და ხელოსნობის 1708 წლიდამ. ეს მღვდელ მონოზონი ვახტანგ მეფის დედის ძმისწული ყოფილა.

მიქელ მესტამბე. ამწყობი და მბეჭდავი, ვახტანგ მეფის კარის ეკლესიის მღვდლის შვილი. მიხეილი სხვა იყო.

ქრისტეფორე გურამიშვილი, ხუცეს მოოზანი, ამწყობი და მბეჭდავი მოსკოვის ქართულ სტამბაში 1750 წლებამდის.

ფილიპე მღვდელი, იმერელი, რუსეთში ყოფილი, მოსკვის 1750 წ. დაქვრივდა, მერე თფილისში დაბრუნდა შემდეგ ბერად შესდგა და ბოლოს ეპისკოპოზათაც იქმნა აყვანილი ხოფის მონასტერში. ხოფის აოხრების შემდეგ ისევ რუსეთში გადასახლდა და იქ გარდაიცვალა 1780 წლებში. იყო ამწყობი და მბეჭდავიც.

იოსებ სამებელი, მცოდნე აწყობის ხუცურის და მხედრულის მოსკოვის სტამბაში. ამან დააარსა მოსკოვს მეორე ქართული სტამბა, მერე ეს სტამბა ბაქარის სტამბას შეუერთა 1737 წელს.

დავით მღვდელი. მესტამბე, ამწყობი ხუცურ-მხედრულის. სცხოვრებდა მოსკოვს, იყო თანამედროვე ვახტანგ მეფის, გარდაიცვალა მოსკოვს 1760 წელს.

მელქისედეკ აბელიშვილ კავკასიძე, ამწყობის და მბეჭდავი 1740 წ. მოსკოვის სტამბის. ეს პირი იყო ვახტანგ მეფის სტამბის მდივნათაც თფილისში. სჩანს, რომ 1709 წ. თფილისის სტამბის ამწყობნი და მბეჭდავი ვალახიელ მიხეილს გარდა ყოფილან ქრისტეფორე გურამაშვილი, დავით მღვდელი ფილიპე მღვდელ მონოზონი, მელხისედეკ კავკასიძე, მიქელ მესტამბე და რამდენიმეც სხვანი რომელთაც 1709 წ. 1770 წლამდის მოუღწევიათ. **გიორგი დაბაშვილი.** ამწყობი და მბეჭდავი მოსკოვის სტამბის 1740 წლიდამ.

ათანასე ამილახვარი, ტფილელ მიტროპოლოტი, მცოდნე აწყობის კარგათ. 1759 წ. რუსეთში წავიდა. ეს იყო მომხრე ვახტანგის ოჯახის და წინაღმდეგი ერეკლესი. 1765 წ. ვლადიმერიდამ ამან გადმოიტანა მოსკოვში ქართულა სტამბა,

მოსკოვის სტამბას შეუერთა და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო.

მესტამბე – ამწყობ-მბეჭდავი პაიჭაძე. 1786 წლიდამ, პეტერბურგის ქართულ სტამბის მოწყობ-მეთაური. პაიჭაძემ XIX საუკუნესაც კარგა ხანს მოესწრა.

სვიმონ ტაბიძე. მესტამბე, ამწყობი. პაიჭაძეს შემდეგ ესა სჩანს XIX საუკ. პეტერბურგს და მოსკოვს. რუსეთში გადასახლებულ ქართველ ბატონიშვილებთაგან დასაბეჭდ წიგნებს სულ ეს აწყობდა, ასევე ბროსესი და ჩუბინაშვილის

წიგნებს. ბროსეს სწერს 1740 წ. გამოცემულ „ვეფხის-ტყა-ოსნის“ ბოლოს: „დავბეჭდეთ წიგნი აწ ასლად განახლდა ძველის ძველია“. **ზაჰარია არქიმანდრიტი** გაენათისა. იმერეთის სტამბის გახსნის დღესვე ამწყოები და სტამბის საქმეთა მცნობი.

რომანოზ რაზმაძე, იმერეთის სტამბის ამწყოები და მბეჭდავი 1786 წლებში. იმერეთში ასოთ ამოწყო და ბეჭდვა ბევრს უსწავლია. იქ ასეთი ხელოსანია რიცხვი დიდი ყოფილა. ხოლო ჩვენ მათი სახელები არ ვიცით.

თფილისის ძველი სტამბა გაიხსნა 1707 წ. წიგნები გამოიცნა 1708 წლიდამ. მერე ეს სტამბა 1835 წ. დაიკეტა 1740 წ. განახლდა 1770 წ. დაძველდა. 1782 წ. კვალად მეორედ განახლდა. ერთის ცნობით სჩანს, რომ ეს განახლება 1780 წ. მეფე ერეკლეს 30 ათი ათასი დასჯდომია. ამ განახლებულ სტამბაში სხვათა შორის მესტამბე გამგეთ ყოფილან მესტამბეთ შემდეგნი პირნი:

პოლოს ოჰანეზოვი. სტამბოლიდამ მოსული მესტამბე, ამომწყოები და მბეჭდავი. ეს პირი სტამბოლიდამ მეფის თხოვნით მოვიდა თფილისში 1780 წ.

ტერ დაბით ოჰანეზოვი. პოლოსას ძმა, ან სახლი კაცი უნდა იყოს, ესეც სტამბოლიდამ მოვიდა თფილისში 1780 წ. ეს ორი პირი მეფისთვის სტამბოლიდამ, ბერძენთ მელეტეოსმა და მეფეს ეახლნენ. მალე ქართული ენაც შეისწავლეს 1781 წლისთვის ძველი სტამბაც განახლეს, ეს იყო იმ დროს მერე სტამბა თფილისში. სადაც ეს სტამბოლეი სომხები

-110-

შრომობდნენ. იქ ამათ ქართული ენით მალე წერაც დაიწყეს და 1782 წ. გამოსცეს ამ განახლებულ სტამბის ისტორია სადაც აქებენ დიდათ მეფე ერეკლეს. ეს წიგნი გაზეთის მსგავსად არისი დაბეჭდილი ამაზედ აქ ვიტყვით შემდეგს:

პირველ ქართულ საგაზეთო ფურცლების გამოცემა იწყება 1783 წლიდამ იწყება. ძველ კაცთაგან გამიგონია, რომ ამ განცხადების მსგავს გამოცემას „ლეპორტი“ ერქვაო. ზოგნი ბრძანება“ ერქვაო. თიატრის ბილეთების ბეჭვდა ამ დროდან იწყება. პირველად რუსული გაზეთი გამოიცა რუსეთში 1703 წ. პეტრე დიდის დროს. პირველი სომხური გაზეთი გამოიცა ინდოეთს, მადრასეს და კალკუტას 1799 წ. სახელწოდებით „აზდარარი“ იქაურის მღვდლის ტრე შმოვანის მიერ.

პირველი ქართული გაზეთი გამოიცა თფილისში 1818 წ. მარტიდამ. ვინ იყო რედაქტორი ამისი? ჩვენ არ ვიცით. პირველი ქართული წარმოდგენა, ანუ თეატრი თფილისში გამართეს 1780 წ. თიატრი გამართა გაბრიელ მაიორმა, რუსეთში ნამყოფ-ნამსახურმა და საქართველოში დაბრუნებ-

ულმა. მაშინდელ თეატრის ბილეთმა ჩვენამდისაც მოაღწია ბილეთი დაბეჭდილია სტამბაში და ზედ აწერია ასე: „შაური ორი, გაბრიელ მაიორი“. ლექსად არის, ე. ი. ბილეთი ორი შაური.

მეფე ვახტანგ მეექვსე.

ვახტანგ მეფე დაიბადა 1675 წ. მამა ამისი იყო ლევან მეფე, ნიჭიერი კაცი, ბრძენი თავის დროის კვალად განათლებული მცოდნე სპარსულის ენის, მწერლობის და მეცნიერების. იცოდა არაბულიც კარგად და არაბთ ფილოსოფიად მსწავლულთ მეცნიერებანიც, ნამეტურ ვარსკვლავთ-მრიცხველობა. ამ მეფეს ირანის ყეინმა ყურადღება მიაქცია და თავის ქვეყანაში მიიწვია, იქ მსაჯულობა მისცა, მთელს ირანს იგი განაგებდა, იწოდებოდა: – „ლეონ ირანთა მსაჯული“ პირველი ცოლის სიკვდილის შემდეგ მეორე ცოლად მეფე

-111-

ლეონმა ავალიშვილის ქალი შეირთა. ამისაგან დაიბადა ვახტანგი, 11 წლის ვახტანგი მამამ სპარსეთში წაიყვანა, იქ სპარსთა, სასწავლებელში მისცა, სადაც სწავლობდა სპარსულ, არაბულს და სხვა ენებს, მასთან მათ მსწავლულთა წიგნებს და მეცნიერებასაც.

ლეონს დაახლოვებული კავშირი აქედან სპარსეთში მყოფ კათოლიკის მისიის ბერებთან, მაგალითებრ დომინიკიანელებთან, ფრანცისკიანელებთან და კარმილიტიანელებთან. ლეონი აშკარად მაჰმადის სჯულს აღიარებდა, საიდუმლოთ კი კათოლიკე იყო. კათოლიკობაში აღესრულა, პატარა ვახტანგს ლათინურს და ფრანგულ ენას ხსენებული ბერები ასწავლიდნენ, მათ დიდი გავლენა აქვდათ ვახტანგზედ. დროს მიღწეულმა ვახტანგმაც აღიარა კათოლიკობა და მერე საქართველოშიაც დაბრუნდა და გამეფდა ქართლის ტახტზედ.

ვახტანგი იყო ნიჭიერი კაცი, ქართული მწიგნობარი, ასევე ამის შვილი ვახუშტი და ბაქარიც მწიგნობრები იყვნენ. ვახტანგმა სპარსულის ენიდამ სხვათა დახმარებით სთარგმნა, „ქილილა და მანა“ ეს წიგნი დღეს დაბეჭდილია. სთარგმნა კიდევ „აიათი, ანუ „კოსმოგრაფია“, ეს წიგნი თვითო მანვე დაიბეჭდა თფილისში 1721 წ. შეადგინა „დასტურლამა“ სამეფო წეს-რიგის წიგნი, დღეს დაბეჭდილი უკვე. შეკრიბა ქართველების ყველა ძველი კანონები და მით დასწერა „სამართლის წიგნი“, დღეს წოდებული: ვახტანგ მეფის კანონებად. მთლად ნათარგმნია რუსულად და დაბეჭდილი ცალკე წიგნად 1882 წ. დიმიტრი ბაქრაძისაგან. შეკრიბა, ერთად მოათავსა

და აღადგინა „ქართლის ცხოვრება“ და სხვაც მრავალი წიგნები სთარგმნა და დასწერა ქართულს ენაზედ.

მიწერ-მოწერა აქვდა საფრანგეთის, იტალიის და ევროპის სხვათა მეფეებთან მათ სთხოვდა საქართველოს დახმარებას, საფრანგეთში 1718 წ. საბა ორბელიანი გაგზავნა და პაპს და ლუდოვიკ 14-მეტეს დახმარებას ევედრებოდა და მასთანვე ჰპირდებოდა კათოლიკის სარწმუნოების ვრცელებას და მთელ-

-112-

საქართველოს დაკავშირებას რომთან ამის პირობების შესახებ იხილეთ ჩვენი წიგნი: – „საქართველოს შესახებ ევროპიელთ მოგზაურთა ცნობები“, მეტად თვალთ საჩინო შრომას შეადგენს ვახტანგ მეფის მიერ თფილისში სტამბის დაარსება. ვახტანგზედ წინედ სტამბის საქმის გახსნას გულმხურვალედ მისდევდა არჩილ მეფე, რუსეთში, XVII საუკ. ბოლოს, ამ მეფემ 1697 წ. მოსკოვში ხუცური და მხედრული ასოების ყალიბებიც ჩამოასხმევინა. XVII საუკ. ბოლოს, ვალახიაში სცხოვრებდა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი; ამ ეპისკოპოსმა იქ გაიცნო სასტამბო საქმეები, მერე იქ ქართული ასოებიც ჩამოასხმევინა, ნიმუშად პატარა ფურცელიც დაიბეჭდა და საქართველოში გამოგზავნა, ეს ნაბეჭდი ყველას მომწონად, მერე იქიდან ოსტატები და სტამბის იარაღიც დაიბარეს და 1908 წლისთვის თფილისში სტამბაც გახსნეს და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს.

ვახტანგ მეფეს ბევრნაირი შრომა აქვს დადებული ამ სტამბის გახსნაზედ, სხვა და სხვა მიზეზებისა გამო 1724 წელს, იგი თავის შვილებით რუსეთში გადასახლდა, პეტრე დიდმა იგი დიდის პატივით მიიღოს, დანიშნეს სპარსეთის ქალაქების ასაღებად კასპის ზღვის ნაპირზედ, ამიტომ ვახტანგს ხშირად უხდებოდა აქეთიქით მგზავრობა. 1737 წ. იგი ასტარხანში გარდაიცვალა. უნდა ვსთქვათ რომ უკანასკნელი დროებში, ვახტანგ მეფე ვერ მოიქცა კარგად, რადგან თავის დიდებულებით რუსეთში გადასახლდა, იქ შეაფარა თავი და მთელი ქართლი-კახეთი კი მტერს მისცა პირში, რაც მის ცხოვრებას ერთობ ამდაბლებს ამის შესახებ ამის ცხოვრებაში ჩვენ ვრცლად გვაქს საუბარი, ამიტომ აქ ეს ვიკმაროდ.

არჩილ მეფე. ისტორიით ვიცით, რომ არჩილ მეორე XVII საუკ. ბოლოს რუსეთში გადასახლდა დროებით. სტამბის საქმისთვის მოსკოვში პირველად ამას უმეცადინია, ასე რომ 1695 წ. მოსკოვში ქართული ასოების ყალიბებიც გაუთებინებია. რომ ვახტანგ მეექვსეს თავის სტამბის გას-

სნისთვის, მოსკოვიდამ სასტამბო ცნობები არჩილის წყალობით წინააღმდეგ ჰქონია გაგონილი და გაცნობილი. არჩილ მეფისაგან გაკეთებულის ასოებით ქართული სანიმუშო ფურცელი პირველად მოსკოვში 1703 წ. დაბეჭდილა. ყველაზე დიდი მნიშვნელობა რომში დიარსებულ ქართულ სტამბას და წიგნების ბეჭდვას ჰქონდა, სადაც ქართული სტამბა თფილისის სტამბაზე 82 წლის წინედ დაარსეს. ასე რომ სასტამბო ასპარეზზედ რამდენათაც ვახტანგ მეფეა ამდგარი, ამაზედ არა ნაკლებ არჩილი გახლავსთ, ლევანი და სხვანიც.

ქართულ სტამბა.

პირველი ქართული სტამბა გაიხსნა 1626 წ. ქ. რომში, პაპი ურბან მერვეს დროს, მისივე კარდინალთა დახმარებით,

პირველად ქართული წიგნი დაიბეჭდა 1927 წ. იმავე ქ. რომს.

პირველი ქართული სტამბა თფლისში დაარსდა 1707 წ.

პირველად ქართული წიგნი ამ სტამბაში დაიბეჭდა 1708 წ.

იმერეთში გვიხსნა სტამბა 1770 წ. იგი ხან საჩხერს არსებობდა, ხან წევას და ხან ქუთაისს.

მოსკოვს გაიხსნა სტამბა ახალის ცნობებით 1733 წ. და არა 1744 წ. ეს როგორც აქამდე იყო მიღებული. 1744 წ. ძველი სტამბა განაახლეს თურმე.

პეტროპოლისს გრიგოლს გრიგოლ ხარჭაშენელმა გაიხსნა 1786 წ. მაზედ იხილეთ სხვაგან.

ვლადიმერს გაიხსნა 1757 წ. ანტონ კათალიკოზის მეთაურობით.

კრემენჩუგს გაიხსნა 1791 წ. გაიოს ნაცვლიშვილისაგან იქ დაიბეჭდა ქართული გრამატიკა.

მოზდოკს გაიხსნა 1768 წ. აქ ქართული წიგნებიც დაიბეჭდა და ოსთათვის ლოცვის წიგნი ქართულის ასოებით, დღეს ეს წიგნები იშვიათია ერთობ. დამბეჭდი იყო გაიოს ნაცვლისშვილი.

ვენეციას გაიხსნა 1850 წ. მეთაურები იყვნენ ქართველ კათოლიკეთა მოძღვარნი. წიგნებიც ბეჭდეს

მონთობანს (ფრანცია) გაიხსნა 1876 წ. ქართველთა კათოლიკეთა მოძღვართაგან, აქაც იბეჭდებოდა წიგნები.

კონსტანტინოპოლს გაიხსნა 1874 წ. პეტრე ხარისკი-რიშვილის შრომით და ცდით, აქ დღემდეც არსებობს სტამბა და იბეჭდება წიგნები.

კავკავს გაიხსნა 1902 წ. აქ ერთი წიგნიც დაიბეჭდა.

ყვირილას გაიხსნა 1885 წ. მღ. დავ. ღამბაშიძისაგან.

თელავს გაიხსნა 1890 წ. ექ. ხელაძისაგან.

სიღნაღს გაიხსნა 1892 წ. ამავე ჭირისაგან, ორივე სტამბაში ქართული წიგნებიც გამოიცნენ სხვა და სხვა დროს.

ოზურგეთში გაიხსნა 1886 წელს, კოწია თავართქილაძისაგან. აქ იბეჭდებოდნენ ქართული წიგნები.

ბათუმს პირველი რუსულ-ქართული სტამბა გაიხსნა 1880 წ. ალ. მახარაძისაგან. ამ სტამბის გახსნის დროს, ბათუმში რუსოგან ახალი აღებული იყო და ამიტომ ბათუმში სტამბის გახსნა იმ დროს სამაგალითო იყო. ალ. მახარაძისგან.

სენაკში გაიხსნა პირველად 1891 წ. კ. თავართქილაძისაგან, სადაც დიდად იმუშავა ქართული წიგნების ბეჭდვაზედ სიო ჩითანის ძე თავართქილაძემ, რომელიც იმავე შრომით დაუძღურდა და გარდაიცვალა სენაკში, სამაგალითო იყო ეს სტამბა, ამ პირს დიდი ამაგი აქვს დადებული მეგრულ-ლევანში ქართული წიგნების ბეჭდვის ვრცელების საქმეზედ.

ხონს გაიხსნა პირველი სტამბა 1890 წ. არსებობს იგი პატარად, თუმცა ხონის მცხოვრებთა რიცხვი კი აუცილებელი ითხოვს სტამბის გაფართოვებას.

-115-

ზუგდიდს გაიხსნა 1893 წ. ლავრენტი ტულუშისაგან ცოტა ხანს იარსება.

ხაშურს გახსნა სტამბა იოსებ ყაჭეიშვილმა 1913 წ. ამავე წელს იქ გამოსცეს ქართული წიგნები.

ახალციხეს გახსნეს 1910 წ. სომეხთ ორი სტამბა. მოათავსეს ქართული ასოები 1911 წ. ახალციხეშიც გამოსცეს ქართული წიგნებიც.

სამტრედიასი დაარსებულ იქმნა ქართული სტამბა 1913 წ. იმავე წელს აქ გამოსცეს ქართული წიგნები. წიგნი დაკავებულ იქმნა,

ბაქოში გახსნეს ქართული სტამბა 1907 წ. და იმავე დროს იქ დაბეჭდეს ქართული წიგნები.

ქართული დაბეჭდილი წიგნები.

რომის ქართული სტამბა 1627 წელში,

1627 წ. პაპი ურბან მერვეს დროს, იმავე ბაბის ხარ-

ჯით, რომში, კონგრეგაციის თავოსნობით და კარდანალთა ზედამხედველობით გაკეთებულ იქმნა ქართული ასოების ყალიბები, რომელ შრომის და სტამბის ასპარეზზედაც დიდი ამაგი მიუძღვის არქიმანდრიტს ნიკოლოზ ირბახს, იგივე ჩოლოყაშვილი.

1627 წ. იმავე ურბან პაპის ბრძანებით გამოცემულ იქმნა ქართულ იტალიურ ლათინურ ენის მოკლე ლექსიკონი.

1627 წ. გამოცემულ იქმნა იქვე ქ. რომს, იმავე პაპის საფასით პირველად ქართული ანბანის წიგნი, სახელდობრ: – „ალფაბიტო იბერიკო“ ანუ ქართულ იტალიურ ანბანის წიგნი. ამ წიგნი დაბეჭდეს რამდენიმე ათასი ცალი და ყველა ეს საქართველოში გამოგზავნეს და ქართველ ერს მუქთად დაურიგეს

-116-

აქამდის ქართველთ დაბეჭდილი ანბანის წიგნი არ ენახად. ეს პირველი მაგალითი იყო და პირველი წიგნი, რომ ქართველებმა საქართველოში დაბეჭდილი ანბანის წიგნი თვალთ ნახეს.

1528 წ. გამოსცეს იმავე რომის სტამბაში ქართულ-იტალიურ პატარა გრამატიკა.

1629 წ. ქართული-ტალიურ, სპარსულ და ქალდეურ ენების პატარა ანბანის წიგნი მოკლედ გრამატიკულის ფორმების ახსნით, ვგონებთ შედგენილი ნიკიფორე ირბახისაგან.

1633 წ. საქართველოს რომის ქართველ კათოლიკეთათვის „მოკლე საქრისტიანო მოძღვრება“. აქვე დაბეჭდეს რამდენიმე ათასი ცალი და საქართველოს კათოლიკეებს უფულოდ დაურიგეს.

1645 წ. გამოსცეს სომხის ქართველ კათოლიკეთათვის პატარა ლოცვის წიგნი, პ. მ. თ.

1751 წ. ვრცელი ტომი ქართულ-იტალიურ სპარსულ-ქალდეურ ენების სასწავლებელი ანბანის წიგნი. ვრცელის გრამატიკულის ახსნით და ნელსაკეთების კილოს მეთოდით, ვრცელი ტომია და მეტად ოსტატურადაც ნაბეჭდი.

1671 წ. გამოსცეს მისონერთათვის ქართული ენის პრაქტიკული ენის სასწავლებელი წიგნი.

1751 წ. გამოსცეს ქართულ-იტალიურ ანბანის წიგნი, კათოლიკის საეკლესიოს ლოცვებით.

მერე, ანუ შემდეგ წლებს, ამ სტამბაში დაბეჭდილი ქართულის წიგნების აღარა ყოფილა რა, თვითქოს სტამბა დაიხურა, თვითქოს იგი აღარ არსებობდა, ამ სტამბის არსებობა სჩნდება კვლად განახლებით 1783 წ. ამ დრომდის კი 1691 წ. დაყობილი ჩვენ ვერაფერს ვხედავთ. ამამედ მიხა

თამარაშვილს შევეკითხე, იქნება რომის არქივებში რამე ნაბეჭდი წიგნები იქმნეს 1691 წლის შემდეგაც მეთქი, მაგრამ იქ არაფერი აღმოჩნდა უარი მომწერა. ასე 1654 წ. შემ-

-117-

დეგ, რომის ქართული სტამბა დაარსებულაო. განუახლებიათ 1733 წ. ამ განახლების საქმე აი როგორ ყოფილა.

XVII საუკუნე. რომის ტახტმა საქართველოს ერის საქმეებს დიდი ყურადღება მიაქცია. ნამეტურ XVIII საუკუნის დამდეგიდამ საქართველოდამ ხშირად იბარებდენ სწავლის მისაღებათ ახალგაზრდა ქართველ კათოლიკეთა შვილებს და თვით ქართველთაც. ასეთ ყმაწვილების გაგზავნას ყოველთვის კათოლიკეთა მისიონერები კისრულობდენ. მისიონერები ამისთვის დიდად სცდილობდენ და ყმაწვილებს და მათს მშობლებს ახალისებდენ, რომ შვილები გაეგზავნათ ევროპაში სწავლის მისაღებათ. ამ მისიონერების ცდით XVIII საუკუნე დამდეგიდამ ქართველთ შვილებმა მრავლად იწყეს რომის სასწავლებლებში წასვლა და სწავლის მიღება, სასულიერო სწავლის გარდა ზოგი ამათგანი საერო სწავლასაც იძენდა, მაგალითებრ კომერციულს, მუსიკის, პედაგოგითრს და სხვ., როგორც ეს იქმნა ნეაპოლში მისულა ქართველ მოწაფეთაგან, რის მსგავსი ცნობები მრავლად მოჰყავს პატრს მიხ. თამარაშვილსაც 1725 წ. ქ. გორიდან რომში სასწავლებლად წავიდა ახალგაზრდა ქართველ კათოლიკე დავით ტულუკოშვილი. რომში მისულა პაპის ხარჯით მიღებულ იქმნა მოწაფედ, მერე კონგრეგაციის კოლეგიაში იქმნა მიღებულიო აქ დაამთავრა სწავლა, სწავლის დროს მან დასწერა თავის ღირსებას დასაცველად დისერტაცია ფილოსოფიისა, სწავლა დაამთავრა 1732 წ.

ამავე დროს დავით ტულუკაშვილი კურთხეულ იქმნა პატრად, მან დაიწყო მეცადინეობა რომში ქართული სტამბის განახლების და ქართული წიგნების ბეჭდვისათვის. სტამბის მოწყობის საქმესაც მოესწრა იგი 1733 წლის დამდეგს, ქართული სტამბის საქმე უკვე მოეწყო რომში. სამწუხაროდ, პატრი დავითა თავის წადილის შესრულებას ვერ მოესწრო მეექვსე თვეს გარდაიცვალა და ყოველივე მის წიგნების და სტამბის დარჩა იქ უპატრონოდ. როგორც სჩანს, ამ

-118-

დროს, პატრს დავით ტულუკაშვილს გარდა იქ სხვა ქართველიც ყოფილა, რადგანაც სტამბის საქმე არ შეფერხდა და 1733 წ. რომში, ქართულს ენაზედ გამოიცა პატრის დავითისაგან

ნათარგმნი „საქრისტიანო მოძღვრება“ რომელ წიგნიც კარგი სივრცის გახლავსთ. მეთვრამეტე საუკ. ეს პირველი წიგნი გახლავსთ რომში ქართულს ენაზედ დაბეჭდილი, პატრს დავითას სხვა თარგმნებიც ჰქონია ქართულად ნაწარი, სხვათა შორის ამის ნათარგმნი თომა კემფლის წიგნი „მიბაძვა ქრისტესის“ ხელთნაწერი ინახება წ. კ. გამ. საზ სამკითხველოში.

1733 წ. რომში გამოიცა „საქრისტიანო მოძღვრება“ თარგმანი პატრის დავითა ტულუკაშვილის მიერ.

ამის შემდეგ რომას სტამბაში დაბეჭდილის წიგნების არაფერი ვიცით, მხოლოდ 1799 წ. ახალციხელმა მღვდელმა გრიგოლ ბაღინოვმა. მეორედ გამოსცა ესევე „საქრისტიანო მოძღვრება“ და ამ რიგათ რომის ქართული სტამბა თავის ასოებით მეცხრამეტე საუკუნესაც შეესწრა. შემდეგ დროს კი. რომ ქართული სტამბა სრულიად მოისპო 1800 წლიდან იქით 1850 წლამდის აღარა დაბეჭდილა რა.

ასე დბსრულდა რომის სტამბის არსებობის საქმე 1626 წლიდან 1800 წლის შემდეგს.

ქ ა რ თ უ ლ ი წ ი გ ნ ე ბ ი

თბილისში დაბეჭდილი წიგნები

1708 წ.

იბაკონი, ლოცვები, დაიბეჭდა	1000 ც.
ანბანი და უფალო ღმერთო	2000 ც.
დაუჯდომელი, მცირე	1000 ც.
ლოცვანი სრული	1000 ც.

-119-

1709 წ.

ზატიკი ხუცური	700 ც.
დაუჯდომელი ღვთის მშობლისა მხედრული	1000 ც.
დავითნი	1000 ც.
პარაკლიტონი	700 ც.
სახარება სურათებით მოციქულების მხედვრული	1000 ც.

1710 წ.

თვენი, ხუცური	700 ც.
დაუჯდომელი და პარაკლისი მეორედ	1000 ც.

ანზანი და უფალო სრული მხედვრული	2000 ც.
კონდაკი მეორედ მხედვრული	1000 ც.
სახარება მეორედ	1000 ც.
ჟამნი ხუცური	700 ც.

1711 წ.

საქმე მოციქულთა მხედვრული	1000 ც.
საქმე მოციქულთა ხუცური	700 ც.
სახარება ხუცური	600 ც.
პარაკლიტონი ხუცური	700 ც.
სადღესასწაულო ხუცური	600 ც.
სამღვდელოთაგრო კონდაკი ხუც	700 ც.

1712 წ.

საქრისტიანო კატეხიზმო მხედრული	1000 ც.
ჟამნი ხუცური	700 ც.
სამღრთო და სამღვდლო სახარება	1000 ც.
ანზანი და ლოცვები	4000 ც.
დაუჯდომელა მხედრული	2000 ც.

-120-

„ვეფხის-ტყაოსანი“ ვრცელი ტომი, ახსნით და განმარტებით, მხედვრული	1000 ც.
იბაკონი	1000 ც.

1713 წ.

კურთხევანი ხუცური	700 ც.
ზატიკი მეორედ ხუცური	700 ც.
ანზანი და ლოცვის წიგნი	1000 ც.
რამდენიმე მუხლი ვახ. მეფის კანონებისა	200 ც.

თვენი მეორედ ხუცური	600 ც.
ლოცვანი ვრცელი მხედვრული	1000 ც.
ანზანი ლოცვებით პატარა	2000 ც.

ამ წლის შემდეგ, 1717 წ. დაბეჭდილს ველარას ვხე-
დავთ, მხოლოდ სჩანს შემდეგი:

1717 წ.

ჟამნი, მესამედ დაბეჭდილი	600 ც.
------------------------------------	--------

კურთხევანი ეკკლესიისა	600 ც.
სამოციქულო საეკკლესიო	1000 ც.
სახარება ხუცური	700 ც.
ქართული ანბანის წიგნი ლოცვებით	1000 ც.

1721 წ.

„აიათი“ ანუ ცის მქნილება. ე. ი. კოსმოგრაფია, ფიგურებით, თარგმნილი სპარსული-დამ ვახ. მეფისა . . . . . 700 ც.
ანბანი და ლოცვის წიგნი . . . . . 1000 ც.

1723 წ.

სტამბა თითქმის იხურება. ვახ. მეფეც 1724 წ. რუსეთში სახლდება.

-121-

1760 წ.

თფილისში დაიბეჭდა და ცალკე წიგნად გამოიცა ერეკლე მეფის დაგვირგვინების ამბავი და შესხმანი დაგვირგვინების დღეს თქმულნი ზოგი ლექსად ზოგი პროზათ. წიგნი მოწმობს, რომ ასე ცხადათ ქართველთ მეფენი 300 წლის გამმავლობაში აღარავინ დაგვირგვინებულაო, ეს პირველი მაგალითიაო. წიგნი დაბეჭდილია მეფის მოძღვრისიგან.

1781 წ.

თფილისში მეფე ერეკლეს ფულით განაახლეს ქართული სტამბა. ამავე დროს, ამ სტამბაში მესტამბე სტამბოლეო სომეხ ორმა ძმამ ტერ-ოჰანეზოვებმა დაბეჭდეს მეფე ერეკლეს ქება პროზად და ლექსად. ამავე წელს გაზეთის მსგავსად გამოვიდა მეფე ერეკლეს ბრძანება და განეფინა ქალაქ თფილისში და მასთან მთელ საქართველოში. გაზეთისა და განცხადების მსგავსად. ლურჯ ქალაღდზედ დაბეჭდილი.

1782 წ.

თფილისში დაიბეჭდა ერთი ფურცელი გაზეთის მსგავსად, სადაც მოთხრობილია რომ მეფე ერეკლეს თხოვნით, რუსეთის ხელმწიფე იმპერატრიცა ეკატერინემ ინება და საქართველო თვის მფარველობის ქვეშ მიიღოვო, ეს იქმნება იმ

კვალად, როგორც დღემდე ქართველნი ხან ოსმალოს და ხან სპარსელთა მფარველობის ქვეშ ვიყავითო.

1794 წ.

თფილისში დაიბეჭდა ქართული სათეატრო ბილეთებიც კი, ბილეთებზედ სწერია: – „შალვრო ორი, გაბრიელ მაიორი“ ე. ი. ბილეთი ორი შაურიო. თიატრის გამკეთებელი რუსეთში ნამსახური და საქართველში დაბრუნებული გაბ-

-122-

რიელ მაიორი ყოფილა, თფილისელი სომეხი, რომელიც 1795 წ. მოკლულ იქმნა ომში, ეს დაუკლავთ ზედ ზარბაზან-ზედ აზანოების თავზედ.

1795 წ.

ამ წლის ბოლოს, სექტ. შემდეგ, თფილისში მოძებნილ იქმნა სამეფო სტამბა.

1795 წ.

გამოიცენ უკვე საეკლესიო და საერო წიგნები ქართულს ენაზედ.

1765 წ.

თფილისში, ერთმა ბერმა დასტამბა მეფე ერეკლეს ქება ლექსად მასზედ, რომ იგი ცხეთაში ქრისტიანობის წესით დაგვირგვინდა, ეს თურმე 300 წლის განმავლობაში ქართველთ მეფეთაგან აღარ მომხდარა, იგი პირველი მაგალითი იყო.

1782 წ.

მეფე ერეკლეს ქება და დიდება ლექსად დაბეჭდილი.

1783 წ.

მეფე ერეკლეს მიერ ქართული სტამბის განახლების ისტორია და ქება დიდება, დაწერილი მესტამბე ტერ-ოჰანეზოვებისაგან და თფილისში დაბეჭდილია.

ქართული სტამბის ცნობა თფლისში 1795 წ.

მეთვრამეტე საუკ. სტამბებთან აღწერაში ჩვენ არ ავნიშნეთ შემდეგი: 1795 წ. უბედურების შემდეგ როგორც ნათქვამი გვაქვს ზემოთ თბილისში, ქართული სტამბა მალე განახლდა ისე, რომ 1796 წ. თბილისში სამი ვრცელი ქართული წიგნიც გამოიცა. განახლებულის სტამბისთვის რუსეთიდან გამოიწერეს სტანოკები და ზოგიც სხვა იარაღი. ერთი სტანოკი, მეფის ბრძანებით, თფილისიდან სომეხთ კათოლიკოსს ლუკაზს გაეგზავნა საჩუქრათ, რადგანაც 1795 წ. მტრისაგან ეჩმიაძინის სომეხთ სტამბაც იქმნა შემუსვრილი. ამ სტანოკის გაგზავნის შესახებ პ. იოსელიანსაც აქვს ცნობა.

მეფე ერეკლეს და სომეხთ კათოლიკოსს ლუკაზს (1780 – 1790 წ.) შორის დიდი მეგობრობა ყოფილა გამართული, ამათ ერთმანეთისთვის ხშირად წერილები უგზავნიან. ხანდისხან ერთმანეთს დახმარებიან კიდევ. უამისობა, რასაკვირველია, არც შეიძლებოდა. ამ უკანასკნელ წლებში, ეჩმიაძინის სომეხთ კათოლიკოსის ძველ წიგნებთან მდივან ხანაში აღმოჩნდა დიდძალი წერილები მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოსის რომანეთთან მიწერილები. ყველა ეს წერილები ერთათ შეკრიბა სომეხ მოძღვ. აღნიანმა და 1899 წ. თფილისში ცალკე ტომად დასტამბა, ამას ეწოდება „მდივანი სომხეთის იისტორიისა“ (1780 – 1800) სხვათა მასალებით შორის აქ მოიპოვება შემდეგი ცნობაც ჩვენი სტამბის შესახებ.

-124-

მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოსს ისეთი მეგობრობა ჰქონიათ ერთმანეთთან, რომ ლუკაზ კათალიკოსს მეფე ერეკლესთვის ეჩმიაძინის სტამბიდან ერთი კარგი სტანოკი გამოეგზავნოს ფეშქაშათ. ცნობები მოგვითხრობს, რომ ვითომც დასაბეჭდს ქაღალდსაც მეფეს კათალიკოზი უგზავნიდა ეჩმიაძინიდან. ამის შესახებ ჩვენში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. გარდა ამისა ცნობები გვაუწყებს, რომ სომეხთ კათოლიკოსს ამსტერდამიდან (ჰოლანდია სხვა და სხვა ენების ლექსიკონები გამოეწეროს და ყველა ესენი მეფე ერეკლესთვის მიერთმიოს ფეშქაშით. ეს თუ მართალია, მაშინ ჩვენის ფიქრით, იგი 1785 წლებში უნდა ყოფილიყოს. ცნობა არს, რომ ესევე კათალიკოზი შუამდგომლობდა შახრიმიანთან მიწერ-მოწერაში, რომელიც მეფე ერეკლეს და მის შორის აღიძრა 1780 წლებში. ჩვენს ქართველთ სტამბის გამართვის ისტორიაში არსად არის მოხსენებული ესესომხური ცნობები, რომელთა სიმართლეში ჩვენ არ

გვაქვს.

სასიამოვნო იქნება, რომ ხსენებულ საქმეებთა შესახებ ცნობები შეიკრიბოს, ჭეშმარიტებით კითხვა გამოირკვეს.

საქართველოს რუკა.

საქართველოს რუკა. დაწვრილებით, ქვაზედ, თუ რკინაზედ, თუ თუთიაზედ (ცინკი) ნახატი დაიბეჭდა პირველად რომს 1501 წ. შედგენილი კათოლიკის მისიონერთა მშობისაგან. პ. მ. თ.

საქართველოს რუკა, შედგენილი დომინიკიანელების მშობისაგან, დაწვრილებით უჩვენებენ ქალაქებს, სოფლებს ძველ ნაშთებს და მდინარეებს, დაბეჭდილი რომს 1553 წ. ლიტოგრაფიით. პ. მ. თ.

-125-

საქართველოს რუკა. შედგენილი ფრანცისკიანელების და კაპრმილიტიანელების მშობისაგან თფილისი დაწვრილებით არის ანუსხული, გალავნით. ბაღებით და საყდრებით, ამას გარდა აქ არის საქართველოს მიჯნებიც ნაჩვენები, დაბეჭდილი რომს 1595 წ. პ. მ. თ.

საქართველოს რუკა. შედგენილი კათოლიკე მისიონერ ზამპლამბერტის და სხვათაგან აქ ნაჩვენებია დაწვრილებით საქართველოს სამთავროები თავიანთ საზღვრებით. დაბეჭდილია ნეაპოლს 1620 წ.

საქართველოს რუკა. პირველად დაბეჭდილ თვით მის მოგზაურობაში 1713 წ. ეს გამოცემა მე მაქვს. წერაკითხ. საზოგ. გადავეცი, იქ დაკარგეს 1885 წ. ეხლა იშვიათია. მოგზაურობაში რუკის გარდა საქართველოს სხვა სურათებიც იყო ჩართული.

საქართველოს რუკა. ნემენცურად შედგენილი და დაბეჭდილი ბერლინში 1774 წ. ეს რუკა შეუდგენიად რუსეთის აკადემიკის გულდენმკეტის ცნობებით.

სტამბის მური საქართველოში.

(კ რ ა ს კ ა)

სტამბის გახსნის დროს, ფიქრათ არავის მოსვლია ის გარემოება, რომ სტამბისთვის საჭირო იყო საბეჭდი მური, ანუ კრასკა. სტამბის გახსნა ყველას საქმეთ ყოფილა გამხდარი და საბეჭდი მურის ფიქრი კი არავის მოსვლია, ეს იყო მის მიზეზათ, რადგანაც სტამბის გამხსნელთ ამის

გარემოება არ იცოდნენ, თორემ ეს რომ სცოდნიყოთ, მაშინ იგინი სტამბასთან უპირველეს კითხვათ მურსაც დააყენებდნენ.

-126-

მათ ეგონათ, რომ სტამბა რომ გავაჩინოთ, თითქოს მას სხვა აღარა სჭირია რა და წიგნებიც დაიბეჭდებო. ამის ცნობა მათ არც უცხოეთიდან შეაგნებინეს. როგორც იქმნა სტამბა გაიხსნა, დაზგები, კასები დაიწყო, მასთან საბეჭდიც ყოველივე მომზადდა და ამ დროს კი გამოსჩნდა სტამბის უსაჭიროესი საჭირო ნაკლის საჭიროება. ამისთვის მაშინათვე აქეთ ეცნენ, იქით ეცნენ, მაგრამ აბა ამის დროით საიდან რას გახდებოდნენ. ბუხარესტი და მოსკოვი შორს იყო, ანუ რომაელებისგან უნდა ეზიდნათ, იქიდან ეს წამალი. ამიტომაც 1708 წ. სტამბის მეთაურ ოსტატებმა იხმარეს ყოველ ნაირი ღონის ძიება და საქართველოში მოძებნეს ამ კრასკის ნივთიერება და თფილისში გააკეთეს სტამბის შავი კრასკა, ანუ მური. ესენი საქმით ისე ოსტატები აღმოჩნდნენ, რომ შავს წამალს გარდა მათ წითელი წამალიც გააკეთეს. მაშინ წიგნების დასაბეჭდათ წითელ წამალსაც ხმარობდნენ.

სტამბის წამლის კეთება 1708 წ. ორს ხელოსანს სცოდნიათ ვალახიდან, თუ ბუხარესტიდან მოსულთ, ამათ ამ წამლის კეთება სხვებისთვისაც უსწავლებიათ მერე ესენი აკეთებდნენ შავსა და წითელ წამლებს. ვიდრე საქართველოში ქართული სტამბა არსებობდა, მინამ სტამბის საჭირო მურიც საქართველოში კეთდებოდა. ასევე სცოდნიათ ამ მურის კეთება სომეხთაც, რომელთაც ეჩმიადინში სტამბა ადრიდგანვე აქვნიდათ გახსნილი.

სამარცხვინოდ მესტამბეთა, დღეს მაინც ერთი კაციც არ გაჩნდა რომ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციოს და სტამბის წამალი გააკეთონ, რაც მათ უფრო იაფად დაუჯდებათ.

1795 წ. მოისპო ქართული სტამბა თფილისში, მასთან მოისპო სტამბის წამლის კეთების ოსტატობაც. მის შემდეგ 1746 წ. სტამბა გაიხსნა ერთის მაგიერ. მღვდელმა კეჭერა-

-127-

შვილმა, მესტამბემ გააკეთა სტამბის წამალიც. ამ მღვდელს ადრიდგანვე ესწავლა ამ წამლის კეთება სხვათაგან, რადგანაც ამას სტამბის შაგირდობაც გაეწო და მასთან მესტამბობაც სურვებოდა,

როგორც სჩანს 1796 წ. შავი და წითელი წამლის კეთება ამ კუყერაშვილს გარდა სხვა არავის სცოდნია. დადგა XIX საუკუნე და ქართლ-კახეთი რუსეთს ჩაბარდა, შეუერთდა, ამით მოისპო ქართული ორივე სტამბა, ამათ მოსპობით მოისპო საქართველოში სტამბის წამლის კეთების ოსტატობაც. მის შემდეგ დღემდეც აღარავის გახსენებია ეს გარემოება, რომ საქართველოში შეიძლება გაკეთდეს სტამბის წამლები.

აწინდელ სტამბებისათვის სახმარად რუსეთიდან შემოდის საბეჭდი წამლები. იქიდან რომ არ მოვიდეს აქ ვერაფერი და დაიბეჭდება. აი ასე მოეწყო ამ ხელობის საქმე საქართველოში XIX საუკუნეში.

ქალაქის საქმე საქართველოში.

სიტყვა ქალაქი სპარსულია „ქალაზ“.

თფილისში სტამბის გახსნას თან მოჰყვა დიდი ძალი ქალაქი რუმინეთით და ვალახიდან, მერე ამსტერდამიდან, იტალიიდანკი მეხუთმეტე საუკ. შემოდიოდა.

1725 წ. შემდეგ რუსეთიდან იწყეს შემოტანა. ოფილისის ვაჭრები მიდიოდნენ სხვა და სხვა ქალაქებში, ესენი ყიდულობდნენ იქ ქალაქს და მერე საქართველოში მოჰქონდათ და ჰყიდდნენ.

ესენივე ჰყიდდნენ კონვერტებს, მელანს, ბატის კალმებს და სხვა ასეთ საჭიროებას. ყველა ამას სამეფო იჯარა არ აქვდა დადებული, რადგანაც ქალაქს და მელან-კალამს საპატიოთ სთვლიდნენ. საქართველოს რუსეთთან და კავშირების

-128-

შემდგვ კი საქართველოში სრულიად რუსეთიდან იწყეს ქალაქის შემოტანა. ქართველთ ვაჭრებმა 1850 წ. რუსეთოს ქალაქების იარმუკებზეც იწყეს სიარული.

იმერეთში – ქუთაისს, ქალაქის მაღაზია აქვსდა მელექსე ბესიკს – გაბაშვილს, კონვერტების გამოჭრაც იცოდა ამან, ქუთაისში აკეთებდა კონვერტებს და სსვა ასეთ საჭიროებას. ამისთვის მან იმერეთ მეფე სოლომონ პირველისაგან თავადობაც მიიღო.

სასტამბოთ თუ რამ იარაღის ნაკლი სჩნდებოდა, იგი ისევ და ისევ სლავონეთიდან შემოჰქონდათ. მერე რუსეთი-ამ დაიწყეს ანუ 1764 წლების შემდეგ.

მინამდის კი, ანუ უფრო ადრინდელის დროდამ, ქალაქი სპარსეთიდანაც შემოჰქონათ, სპარსეთიდან საქართველოში ქალაქის შემოტანა სტამბის გახსნაზედ ბევრად ადრე

იწყება, თითქმის მეთოთხმეტე საუკუნიდამ.

სპარსეთში კი ქალაღდი შემოჰქონდათ ინდოეთიღამ, რასაკვირველია ინგლისელთა ოსტატობით ნაკეთები და მე-თვრამეტე საუკ. ამსტერდამიღამაც, სპარსელებმა ქალაღდის კეთების ოსტატობა ინდოელებისაგან ისწავლეს მეჩვიდმეტე საუკ. მერე სპარსეთში გახსნეს ქალაღდის ქარხნები და დაიწყეს მისი კეთება, რამაც საკმარისად გააიფუა ქალაღდი. მეთვრამეტე საუკ. სპარსეთიღამ მრავლად იწყეს ქალაღდის შემოტანა. 1760 წლებიღამ კი სპარსეთიღამ ქალაღდის შემოტანა დასტოვეს და რუსეთიღამ იწყეს შემოტანა, რაც უფრო იაფათ ისყიდებოდა თურმე, რადგანაც მოტანაც იაფათ ჯღებოდა თურმე. სპარსული ქალაღდი უფრო ძვირი ყოფილა, ქალაღდები ზოგი სამთელში გავლებული გახლდათ რაც პერგამენტს ჰგავდა.

ქალაღდი საქართველოში შემოჰქონდათ შემდეგის ადგილებიღამ.

იტალიიღამ ქალაღდის შემოტანა დაიწყეს XVII საუკ. **სპარსეთიღამ** შემოიტანეს XIII საუკ. სამთელში გავლებული.

ინდოეთიღამ. მადარასე და კალკუტიღამ შემოიტანეს მეჩვიტმეტე საუკ. ნასევ

ამსტერდამიღამ შემოიტანეს მეთვრამეტე საუკ. სპარსეთის გზით და ზღვით.

მარანდიღამ შემოიტანეს მეჩვიდმეტე საუკ. როგორ და საიღამ ამის ცნობა კი არ არის დაშთენილი.

რუსეთიღამ შემოიტანეს მეთვრამეტე საუკ. დამდეგს.

ოსმალეთიღამ შემოიტანეს მეთვრამეტე საუკ. 20 წლებს.

რუმინეთიღამ შემოიტანეს მეჩვიდმეტე საუკ. ბოლოს.

ქართული წიგნების უმეტესი ნაწილი დაბეჭდილება ინდოეთიღამ შემოტანილ ქალაღდზედ. სპარსულ ქალაღდზედ დაბეჭდილია ერთად ერთი „აიათი“ ანუ „კოსმოგრაფია“ ფიგურებით 1721 წ. ამის შემდეგ კი რაც საქართველოში წიგნები დაიბეჭდა, ყველა მათზედ რუსეთული ქალაღდია ნახმარი. ამის ქალაღდის ნიშნებიც ასაბუთებს.

ქალაღდი შემოჰქონდათ სხვა და სხვა ისეთ ვაჭრებს რომელნიც მარტოდ ქალაღდით ვაჭრობდნენ თურმე. ქალაღდის ვაჭრობის და აღებ-მიცემის შესახებ ასე მიაბზო მექალაღდე მოსეს ოსეფას ძე იზმიროვმა 1878 წ. ქალაღდით

ვაჭრობას მისდევდა მამაჩემი და პაპაჩემიცო, პაპაჩემი მეფე ერეკლეს დროს სცხოვრებდა და მას კაი სოვდაგრის სახელი

-130-

ჰქნოდა და სხვა და სხვა საქონელს გარდა რუსეთიდან ქალაქში შემოჰქონდა და ჰყიდდა თფილისში.

ქალაქი თფილისში მრავლად იწყეს შემოტანა იმ დროსაც, რაც საქართველო რუსეთის მფარველობის ქვეშ შევიდა, 1782 წ. ნამეტურ მას შემდეგ, რაც ესრედ წოდებული ქართველ ვაჭართათვის კატარინეს იარმუკაც დაარსდა რუსეთის ხელმწიფის ბრძანებით 1782 წ.

მეთვრამეტე საუკ. ქართველთ სამეფო მთავრობაც იზარებდა რუსეთიდან თავის საკუთარ ქალაქს, რაც სამეფო სამმართველოებში იხმარებოდა. მესტამბენი და წიგნთა გამომცემელნი კი მექალაქეებისაგან ყიდულობდენ ქალაქებს.

საქართველოს შეფობის დროის «სლავალიტნი» ანუ ასოების ჩამოსასხმელი ქარხანა.

სტამბის გახსნის დროს, ლაპარაკი ჰქონიათ იმაზედაც რომ სტამბას ასოები გაუფუჭდეს მერე რაღა ვქნათო. უნდა ვიღონოდ და სტამბის ასოც ჩამოვასხათო. ამის შესახებ ლაპარაკი მძლავრად ჰქონიათ, მაგრამ მისი გაკეთება კი ვერ მოუხერხებიათ. ვერ მოხერხება გამხდარა სანატვრელად, ხოლო 1700 წ. მესტამბეებს ვახტანგ მეფე დაურწმთნებიათ, რომ ასოები კარგა ხანს ეკმარის სტამბასა და ამიტომ შიში არა აქვს უამისობასაო.

ასე ყოფილა საქმე, ხოლო ზრუნვა კი მაინც არ გამქრალა ქართველთა შორის, სტამბის ასოებზედ ლაპარაკი ხშირად სცოდნიათ სხვა და სხვა ხელოსნებში, ნამეტურ მკალავებში და მჭედლებში, რომ ტყვიიდან ასოებს ჩამოვასხამთო. მაგრამ მათ მის კარგად შეგნება კი არ ჰქონიათ და მათი ცდა ყოველთვის ამავეთ ყოფილა დარჩენილი. 1782 წ. კი სტამბის განახლების დროს, ამის ქარხანაც გახსნეს.

მეცხრამეტე საუკუნის საქართველოს სტამბები.

(მოკლე აღწერა).

1805 წ. რუსეთის ახალმა მთავრობამ, თფილისში, პირველად გახსნა რუსულ-ქართული სტამბა. ამ სტამბის ია-

რალი მოპოვებულ იქმნა ქართველ მეფეთა დროის სტამბი-
დამ. მცირე ხანს შემდეგ ეს სტამბა შეჩერდა, მერე კი სტამ-
ბა იმ დროის თფილისის კეთილშობილთა სკოლის უფროს
გადაეცა და ამის ცდით განახლდა ეს სტამბა 1810 წ. ამავე
დროს, თფილისში, მთავრობისაგან დანიშნულ იქმნა ქარ-
თულ-რუსული ენის ცენზორი, ცენზორად დანიშნეს სამ-
ხედრო ჯარის დეკანოზი ქართველოვი. ამ სტამბაში 1812 წ.
გამოიცენ ქართული წიგნებიც.

1814 წ. ერთმა სამხედრო პირმა გახსნა მეორე სტამბა,
მაგრამ ესეც მალე მოისპო.

1817 წ. გაიხსნა მესამე სტამბა, ამ სტამბაში გამოიცა,
ქართული გაზეთი 1818 წ.

1805 წ. მოყოლებული 1825 წლამდის თფილისში,
რამდენიმე სტამბა გაიხსნა, მაგრამ მათი არსებობა სულ მოკ-
ლე დროის იყო ხოლმე, ამის მიზეზი ის იყოს, რომ მესტამ-
ბენი სამხედრო მოსამსახურენი იყვნეს, ესენი სამსახურის გა-
მო აქეთ-იქით გადაჰყვანდათ, ამიტომ მათი სტამბებიც იკე-
ტებოდა თფილისში. ჩვენ ვიცით კარგად, რომ 1820 – 1841
წლებამდე, ბარე ათმა სამხედრო პირებმა გახსნეს სტამბები,
მაგრამ ვერც ერთმა ვერ შესძლო არსებობა, სულ იკეტებო-
დნენ. 1846 წ. კი გაიხსნა ებრაელის დუბლერის სტამბა
რომელმაც იარსება კარგა ხანს და მისი დანაშთი დღესაც
არსებობს თფილისში.

-132-

1817 წ. გაუხსნიად მეორე კერძო სტამბა. ამ სტამბაში
გამოიცა პირველად ქართული გაზეთი 1818 წ. შემდეგ
დროის გაზეთებიც ამ სტამბაში იბეჭდებოდნენ, მაგალითებრ:
1821 წ. აქვე გამოიცა კვირის გაზეთი „წმიდა გიორგი“,
რომელმაც 1824 წ. გასტანა. ამ წლის შემდეგ კი ამ სტამ-
ბის შესახებ ჩვენ არ ვიცით რა, დაიკეტა თუ დარჩა
თფილისში. სტამბის საჭიროება კი იმ დროის ქართველებში
უკვე გაისმა კარგად.

ახალი სტამბა. სოლომონ დოდაშვილმა ქართული
სტამბა გახსნა თფილისში 1828 წ. ამ სტამბის გასახსნელად
ფული მისცა მას რუსეთში მყოფმა ბერმა ივანე ხელაშვილმა
6000 მ. ამ სტამბაში გამოიცა პირველადს ქართული გაზეთი
„თფილისის უწყება“ და 1829 წ, ამავე გაზეთის დამატება
თვიური სალიტერატურო ნაწილი „თფილისის უწყებავე“.
ეს სტამბა დახურულ იქმნა 1832 წ. შემთხვევის გამო და
მისი პატრონიც რუსეთში გაგზავნილი ციმბირად.

სოლომონ დოდაშვილისაგან გახსნილი სტამბა იმ დროს
ყველაზედ უკეთესი იყო. იგი განათლებული კაცი იყო. სა-

ქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ მან პირველ ქართველმა გაათავა სწავლა პეტერბურგის უნივერსიტეტში. ამის დისერტაცია „ლოლიკა“ რუსულად პეტერბურგში მან შინვე დაბეჭდეს. სოლომონ დოდაშვილი იყო ერთ უძლიერესი ქართველ მამულიშვილთაგანი.

პირველი სომხური სტამბა. ქართულის ცნობით, სომეხთ კითალიკოზ ლუკას 1770 წელს გაუხსნია ეჩმიაძინში. ამ კათალიკოზს მეფე ერეკლესთან კავშირი აქვდა და ხშირი მიწერ-მოწერა. პირველად, როცა სომხური სტამბა იხსნებოდა ეჩმიაძინში, მამინ, თბილისიდან, მეფის ბრძანებით, ბევრი რამ სასტამბო იარაღი უფემქემებიან ლუკა კათალიკოზისთვის. მალე ეს სტამბა ისე გამდიდრებულა, რომ ლუკა კათალიკოზს მეფე ერეკლეს სტამბისთვის ერთი კარგი (დაზგა) საბეჭდი სტანოვიც გამოუგზავნია ფემქაშად. ამას

-133-

გარდა გამოუგზავნიად აგრეთვე ფემქაშად დასაბეჭდი ქალღი და უცხო სიტყვათა ლექსიკონები, რომელიც კათალიკოზს ამსტერდამიდან (ჰოლანდია) გამოუწერია. ეს უნდა, მომხდარიყოს 1782 წ, როცა მეფე ერეკლემ ოფილისის ძველი სტამბა განაახლა და რომელი სტამბაც 30 ათასი მანათი დაუჯდათ.

პირველი სომხური ნერსესიანის სტამბა საქართველოში. თფილისში გაიხსნა ნერსეს კათალიკოზის მეთაურობით 1827 წ. სტამბა მოათავსა იმ დროის სომეხთა ოფილისის ნერსესიანის სემენარიის შენობაში. ამ სტამბაში ქართული ასოებიც აქვდათ 1826 წ. აქ დაბეჭდეს ნერსეს კათალიკოზის ლოცვების ბატარა წიგნი, საქართველოს სომეხთთვის ქართულის ასოებით, ხოლო სიტყვები კი სომხურად იყო. საქართველოში პირველად სომხურს ენაზედ დაბეჭდილი წიგნი გამოვიდა 1828 წ. პირველი სემენარიაც ეს ნერსესიანის სემენარია იყო, ესეც პირველი მაგალითი იყო, მინამდე სომეხებს თფილისში არც სასწავლებელი აქვდათ, მათის ენის აღორძინების საქმეს დასაწყისი 1827 წლიდან მიეცა.

ძმათა არზანომეხმა. ყიზლარის მდიდარ სომეხებმა, თფილისში გახსნეს სტამბა 1825 წლებს ამათ ქართული ასოებიც აქვდათ. ამ სტამბაში კ. იოსელიანმა ჩახრუხადის და შავთელის ლექსებიც დასტამბა. 1840 წ. ეს სტამბა პატრონებმა თფილისში უფემქაშეს იმ დროის ნერსესიანის სემენარიის სტამბას, მანქანა და სტანოკები აქედამ უკან აღარ წაუღიათ. არზანოვებს 1830 წლებს, პეტროგრადშიაც აქვდათ სტამბა, სადაც ბეჭდავდენ ქართულ წიგნებსაც, აქ დასტამბა

1821 წ. გ. ფირალოვმა „რუსულ-ქართული რაზღავორის წიგნიც“, ვრცელი ტომი და სხვი წიგნებიც.

სამხედრო შტაბის სტამბა, 1846 წ. მთავარ-მართველის სტამბად გადაკეთდა ვორონცოვის მრძანებით და დაერქვა მთავარ-მათებლის სტამბა. ამ სტამბაში იბეჭდებოდა 1846

-134-

წ. კვირის სახელმწიფო გაზეთის „კავკაზის“ და კვირის დამატებათ განცხადება ქართულ ენაზედ გაზეთი „კავკაზი“.

სტამბა გიორგი ერისთავისა, 1850 წ. ვორონცოვის ბრძანებით. მთავრობის სტამბიდან ეჩუქა ერთი ძველი დაზგა და ქართული ასოები, ამით გახსნა გ. ერისთავმა ეს სტამბა. 1852 ამ სტამბაში დაიწყო თავის თვითური ჟურნალ „ცისკარის“ გამოცემა. აქ სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდა. 1854 წ. ეს სტამბა მოისპო, დაიხურა.

სტამბა ივანე კერესელიძის. ამან ეს სტამბა 600 მან. იყიდა გიორგი ერისთავისაგან და 1856 წ. თფილისში გახსნა ახალი სტამბა. ამ სტამბაში გამოსცა განახლებით 1857 წ. ჟურნალი „ცისკარი“. სტანოკი უხეირო ივო და მალე გაუტყდა: 1860 წლებს ნერსესიანის სემენარის სტამბის დაზგა იყიდა, ასოები პეტროგრადიდან გამოიწერა და ბეჭდა „ცისკარი“ და სხვა წიგნები.

სტამბა ეფიანჯიანის და როტინოვის, გახსნილი თფილის 1860 წ. აქ გამოიცა 1863 წ. პირველად ქართული ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“ ილ. ჭავჭავაძის რედაქტორობით, ეს სტამბა დღესაც არსებობს. ტიგრან როტის-ოვს ეკუთვნის. აქ მეც მრავლად ვბეჭდე ქართული წიგნები 20 წლის განმავლობაში.

სტამბა ბულდან მუნთოევისა. ბულდან მუნთოევი საქართველოს სომეხია, კარგად მცოდნე ქართულის ენის და წერა-კითხვის სტამბა გახსნა 1855 წ. წლებს, ქართულსაც ბეჭდავდა, 1879 წ. გაეყიდა. იყიდეს გ. ჩარკვიანის ამხანაგებმა და ამათ გახსნეს 1881 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ბევრი ქართული იშვიათი წიგნები.

ჟურნალ „მნათობის სტამბა“, 1869 წ. თფილისში გამოიცა თვითური სამეცნიერო ჟურნალი „მნათობი“, რედაქტორად იყო ნიკოლოზ ავალიშვილი, ქართველი მწიგნობარი, ცნობილი მოღვაწე, მწერალი, ერთ დროს კარგი მსახიობიც, კარგი მთარგმნელი. მისი თარგმანი, „ლუკმა პურის ამბავი“

-135-

„მნათობიდან“ გადმობეჭდილი დღეს ხალხში მშვენივრად

იკითხება, ასევე ამისი თარგმანი „დონ-კიხოტი“ და შილერის „ავაზაკებს“ ხომ ხშირად სდგამენ ქართულს სცენაზედ, სხვაც ბვერი ნაშრომი აქვს ამ საპატიო პირს. ამან ჟურნალი ოთხს წელს ბეჭდა. ამავე ჟურნალისთვის მას აქვდა თავის სტამბი, რომელსაც ეწერა „მნათობის“ რედაქციის სტამბა“. ნ. ავალიშვილმა თავის სტამბა სომეხთ სემენარიის გამგეობისაგან იყიდა. ჟურ. „მნათობის“ დახუროს შემდეგ, ეს სტამბა „კრებულის“ სტამბას დაუკავშირა. ეს ჟურნალიც მალე დაიხურა, ამიტომ სტამბაც დაიხურა. მერე ეს სტამბა იმ დროის გამოჩენილ სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუკავშირა. აქვი დაეკარგა, სტამბის ამხანაგები გაიყარნენ, ძველ ამხანაგს სტამბის გამგეს ეს მოტანილი სტამბა დავთარში არ ჩეწერა და ახალ გამგე და ამხანაგებმა უარი უთხრეს, ასე მოელო ბოლო „მნათობის“ სტამბას, ქართველებში სტამბების წართმევა ერთობ ადვილათ იცინა.

სტამბა დუბლერისა. გახსნილი 1846 წ. მერე ეს სტამბა იხურებოდა 1870 წ. იგი აიღო იჯარით გიორგი წერეთელმა და ჟურნალ „კრებულის“ სტამბად გადააკეთა. გ. წერეთლის დროს ამ სტამბაში გაზეთი „დროება“, „კრებული“ და სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდა. მერე დაიკეტა.

ავლაბრის სტამბა. ერთმა სამხედრო რუსმა კრამარენკომ 1870 წ. ავლაბარში სტამბა გახსნა. ამანვე იყიდა დუბლერის და „მნათობის“ სტამბის ქართული ასოები. ამის სტამბაშიაც იბეჭდებოდა ქართული წიგნები მრავლად. მე ამ სტამბაში დავიწყე წიგნის ბეჭდვა. კარგა ხნის შემდეგ ესეც დაიკეტა.

ექვთიმე ხელაძის სტამბა. 1875 წ. ივ. კერესელიძეს სტამბა ექვთიმე ხელაძემ იყიდა და გახსნა თფილისში პატარა ქართული სტამბა. ამ სტამბაშიაც მრავლად იბეჭდებოდა სხვა და სხვა დროს ქართული წიგნები და ჟურნალ-გაზეთები. ამ სტამბის აღწერა არის ჩვენ მიერ დაბეჭდილი ქართუ-

-136-

ლი სტამბის ისტორიის მეორე წიგნში 1904 წ. 25 წლის სტამბაში მუშაკობის დღეც იდღესასწაულა ექ. ხელაძემ. წლის თავზედ, იარმუკაში რომ არევა წაუხდა, მაშინ მისი სტამბაც აიკლეს და თვითაც მოკლეს 22 დეკემბერს 1905 წ. ექვთიმე ხელაძის შრომის მოგონება ანუსხული მაქვს იმავე წლის „მოგზაურის“ ნომერში და იგი აქაც არის დასტამბული.

მ. ვართანიანცის სტამბა. გახსნილი სამების ქუჩაზედ. 1877 წლებს. აქვდა ქართული ასოები, მეც ვბეჭდავ აქ ქართული წიგნები. დღესკი აღარ არსებობს ეს სტამბა.

„სინათლე“ სტამბა, გაიხსნა 1908 წელს. აქ იბეჭდება ქართული გაზეთი „დროება“.

მარტიროსიანის სტამბა. თვით მარტიროსიანცი მომსწრე იყო 1830 წლის დოდაშვილის და არზანოვის სტამბების, მაშინ მურის (ფათერჩიკი) წამსმელად იყო იგი. იმ დროს სულ სტანოკები მუშაობდა, მანქანა არავის ჰქონდა. ბოლოს ეს სტამბა ძალიან წინ წავადა, ამის სტამბაში გამოიცა ძვირფასი გამოცემა „ვეფხის-ტყაოსანი“ და სხვა წიგნები. ეს სტამბა დღესაც არსებობს:

გრიგოლ ჩარკვიანის სტამბა გაიხსნა 1880 წ. მერე საამხანაგოდ გადაკეთდა. აქ იყვნენ ამხანაგებად გრიგოლ ჩარკვიანი, არსენ კალანდაძე, ალექსადრე დრევიჩი, ანთიმოზ ჯულელი და წიგნის მაღაზიის მხრით მე და სხვანი. 1883 წ. ეს ამხანაგობაც დაირღვა და სტამბაც სამ ნაწილად გაიყო. ერთი ნაწილი არსენ კალანდაძეს დარჩა და ამან მოაწყო სტამბა და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო, მაგრამ როგორც ახალ მოშენეს ვალი ემართა თავის სიძის, სიძემ აუწერა სტამბა და გაუყიდა იაფად, რითაც დაღუპა კაცი, ეს სტამბა იყიდა ადამეცკიმ, მაგრამ ამასაც საჯის უცოდინრობის გამო დიდი ზარალი მოუვიდა, დღეს იგი ცხოვრებით დაცემულია. მერე ამასაც გაეყიდა, იგი იყიდა დავით ღამბაშიძეს

-137-

და ქუთაის გადიტანა. ყველა ამ საქმეებზედ დიდ მანქანურ როლს თამაშობდა ექ. ხელაძეს.

სტ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის სახელით 1864 წ. თფილისში გაიხსნა ახალი ქართულ სტამბა. 1866 წ. სტამბაში გამოიცა კვირის გაზეთი „დროება“. სტამბაში ამხანაგებად იყვნენ ვახ. თულაშვილი, დ. ბაქრაძე, სტ. მელიქიშვილი. ესევე პირი გამომცემი იყო გაზეთ „დროებისა“. ამ სტამბას დიდი ამაგი მიუძღვის ქართული მწიგნობრობის წინაშე. 1870 წლების შემდეგ, სტამბის ამხანაგები ერთმანერთს განშორდნენ, სტამბა მარტოდ მელიქიშვილის დარჩა. ერთხნობით სტამბას განაგებდა იოსებ მელიქიშვილიც. 1889 წ. ეს სტამბა იჯარით აიღო ფრენკელმა, იმ დროის თფილისის იურიდიულის გაზეთის რედაქტორმა. მერე გაიყიდა, იგი შეიძინა იაკობ მანსვეტოვმა. ცოტა ხანს შემდეგ დაარსდა ქართულ წიგნთა გამომცემელი ამხანაგობა. იაკობ მანსვეტოვმა მთელი სტამბა თავის წილად ამხანაგობას გადასცა. ამხანაგობამ ამ სტამბით დაიწყო მოქმედება და ერთ ხნობით საქმეც კარგად მიჰყვანდა ჯაბადარს. 1908 წ. 15 სექტემბერს, ეს სტამბა წაერთვა ქართველ ამხანაგობას და უჩუმრად მექალაქე სერგეევის ფირმის ხელში გადავიდა. ამოდელა პაიჭიკები

დარჩნენ ცარიელი და ხახა მშრალი. ყოველივე ამ საქმის შესრულება ჩუმად, საიდუმლოდ შეასრულეს კაცს არაფერი გაუგია! არ ვიცით, რას ნიშნავს ასეთი საქციელი ჩვენის მეთაურის კაცების? ხალხს არაფერი გააგებინეს, არავის რა შეატყობინეს და ერთ დღეს გამოცხდდა, რომ ამიერიდამ მშვიდობით ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის სტამბავო! მშვიდობით იყავით პაიშსიკებოვო. დღეიდან აღარ არს ხსნება ამხანაგობის სტამბისა, იგი გარდაიცვალა ჩვენის უპატრონობით, თავის დაწებებით და საქმის მეთაურთა კაცთა გათახსირებით.

ალექსანდრე ჯაბადარსაც არ უნდა ექმნა ასე, ზარალი იყო თუ რაც იყო, მაინც იგი წევრთათვის უნდა ეცნობებინა

-138-

და მერე გადაეცათ მოვალეებისთვის. ამის გამო ალ. ჯაბადარზედ ბევრი საყვედურები ისმის, ამბობენ; რომ ალ. ჯაბადარმა მთელი წევრები მასხარად აიღო, აბუჩაო აიგდო და ამაგდარ საქმეს ასე უჩუმრად მოუღო ბოლოვო. ეს საქმე დიდს უსიამოვნებას გამოიწვევს და იგი არც ალ. ჯაბადარისთვის იქნება კარგიო. ალ. ჯაბადარზედ ხალხში ასეთი ხმები დადიოდა, ეს ჩვენც მიტომ მოვიყვანეთ აქ, თორემ ჩვენ ამ პირის მოღვაწეობაზედ ჩვენი შეხედულება გვაქვს, ვინაიდგან მის შრომას სტამბის წინაშე კარგად ვიცნობთ. ამიტომ მისი ბრალდება უსაფუძვლოდ მიგვაჩნია. ამის მოღვაწეობის აღწერას თქვენ ქვემოთ ნახავთ და ამიტომ აქ ამის მეტს არას ვიტყვით. არა სთქიას ვინმემ, რომ ჯაბადარის ქებას სწერსო, ჩვენ აქ ერთიც მოგვყავს და მეორეც.

ძმობის სტამბა. საოცნებო ძმობის კაცია ს. ლოსაბერიძე, ესტ. კერესელიძე და მახთას კიდევ სხვანიც, ვინცმათ თანაუგრძნობს, ამ ძმობის და დაფარულ ქრისტიანთა თავის მომყრელი და დამაარსებელი გახლდათ მაქსიმ შარაძე, რომელიც 1907 წ. გარდაიცვალა, იმ დღიდან ეს სტამბაც სხვების საკუთრებათ გარდაიქცა. დღეს იგი ეკუთვნის ს. ლოსაბერიძეს და ე. კერესელიძეს. ამ პირთა ძმობანი და საქმენი სწორედ საოცნებო ხრიკებს წარმოადგენს, ადრე მათ ჰყვანდათ ერთი ამხანაგი ვასილ გპელიძე, რომელიც კარგა ხანია გარდაიცვალა და მისი 1000 მ. ამ პირებს დარჩათ ეხლახან შარაძე მოკვდა და მისი წილიც მათ მიისაკუთრეს. არ ვიცით, თუ ეს პირნი რა უფლებით სარგებლობენ, რა ძალით და რა ძმობის და ქრისტიანობის მაღალის პატივისცემით, რომ ქრისტეს მცნების დროშის ქვეშ შესულნი ასეთ მანქანებას ჩადიან და სხვა-და-სხვა პირთა ქონებას და ძალას ისაკუთრებენ სტამბა დღეს მოქმედებს ბნელალ, ბეჭდავენ ყოვლად უსარ-

გებლო წიგნებს და მათ ერთი ათად ხიბლავენ და გონებას უზნელებენ ისეც დაზნელებულ მდაბიო. სტამბა არის ფართო, აქვსთ საკუთარი სახლკარი, არიან მღვთის მოსავენი, არ სჭამენ, არ სძენ, ხოლო ოქრო-ვერცხლის კი აგროვებენ და ბოამენ. საჭიროა, რომ ამ დაფარულ და ვითომც და საქრისტიანო ძმობის სტამბას ყურადღება მიექცეს ვისგანმე და გაცნობილ იქმნეს მათი მოქმედება ნილაბ ქვიშ. ესენიც სწორედ მეორე ამხანაგობის მსგავსი მეჯადოეები არიან.

-139-

ვალერიან გუნიას სტამბა. შეიძინა ერთის ებრაელისაგან და გახსნა 1896 წ. მერე სხვებს გადასცა, რადგანაც ამ სტამბის აღწერა სხაგანაც ვწერეთ, ამიტომ აქ მასზედ აღარას ვსწვრო,

სტამბა ბორის ესაძისა. გუნიასი და დიასამიძესეული სტამბა ბოლოს ბორის ესაძემ შეიძინა. ამის ხელში იარსება მცირე ხანს. 1905 წ. ეს სტამბა დახურულ იქმნა, მერე მის პატრონმა სულ გაყიდა ნაწილ-ნაწილ.

სტამბა „სორაპანი“ თუ შორაპანი უნდა იყოს, გაიხსნა ქ. ტფილისს 1906 წ. მადათოვის კუნძულზედ, ამ სტამბის მეთაურად და პატრონად ითვლება მიხეილ გაჩეჩილაძე. სტამბაში სხვა ამხანაგებიც ჰყავს მოსაქმიანედ. მთავრობისაგან ნება რთვა მე მქონდა აღებული, პასუხისმგებელი მე ვიყავ. გახსნის სამი თვის შემდეგ ეს სტამბა წიგნი „ვირი და მუშას“ დაბეჭდვის გამო დროებით დაკეტეს, მეც მეტეხის ციხეში დამაპატიმრეს, ვიჯექ ერთ თვეს, მერე გამოველ და სტამბაც გავახსნევი. გახსნის შემდეგ, დეკემბრის 9-ს, კვირა საღამოს, 8 საათზედ, სტამბას ამერიკანკის მაშინა მჰპარეს, ამ გარემოებამ დიდი დავიდარაბა გამოიწვია იმ დროის მთავრობის წინაშე. სტამბა დაკეტეს, მე მიჭერდენ, მაგრამ მიხეილ გაჩეჩილაძემ მთავრობას უთხრა: პატრონი მე ვარო, ამიტომ იგი დააპატიმრეს, მასთან სტამბის ოთხი ასოთ-ამწყობიც. მაშინა ვერ იპოვნეს. ერთი თვის შემდეგ მიხეილ გაჩეჩილაძე და მისი ასოთ-ამწყობნი გაანთავისუფლეს. მერე სტამბაც გაიხსნა, მას შემდეგ არსებობს ეს სტამბას იგი ხელს უწყობს დიდათ ქართული წიგნების გამოცემას, ჟურნალ-გაზეთების გამრავლებას და სხვანი. თვით მიხეილი მოქმედებს ენერგიულად და ქართული წიგნების გამოცემის საქმეს მხურვალედ თანაუგრძნობს და ავრცელებს. ასეთ სამახსოვრო საქმის დიდი თანამგრძნობია გიორგი მიხეილის ძე ჩივაძე, რომელიც დიდს ზნეობრივ ვალს უხდის თავლის მხრივ ამ სტამბას.

„იმედის“ სტამბა, თფილისში ბათუმიდამ გადმოიტანა

ში გვაქვს ლაპარაკი, ამიტომ აქ ბევრს არას ვიტყვით, თფილისში უმთავრესად კოწია თავართქილაძეც ხელს უწყობდა ქართული წიგნების და გაზეთების გამოცემას, იგი ერთხნობით ქართული გაზეთის რედაქტორიც იყო. მთავრობამ დასაჯა, წლინახევრით ციხე მიუსაჯა. პატიმრობის დროს, იგი მეტეხის ციხეში განაგებს მეტეხის სატუსალო სტამბას, რომელიც 1908 წ. განაახლეს გახსნით.

სტამბა „ცხოვრება“ ასლან სამუელის ძე კალანდაძესი. არსებობს თფილისში, იგი გაიხსნა 1908 წ. ჯერედ პატარა სტამბა იყო, მერე ნელ-ნელა მოუმატა საბეჭდავი იარაღი და დღეს კარგს სტამბათ ითვლება. თვით ასლან კალანდაძეც არის მწიგნობარი კაცი, მისდევს ქართული წიგნების ბეჭდვას. სხვა და სხვა დროს ბეჭდავს სასარგებლო ქართულს წიგნებს. ამისავე სტამბაში ხშირად იბეჭდებიან რუსული და ქართული გაზეთებიც, დრო გამოცემითი საქმეებსაც ხელს უწყობს, ერთ დროს რუსულ გაზეთის რედაქტორიც გახლდათ, ბეჭდვის და სტამბის გამო მცირე ხანს პატიმრათაც გახლდათ მეტეხის ციხეში 1908 წ.

გუტენბერგის სტამბა. გახსნილი პირველად ვალერიან გუნიასაგან, მერე გრიგოლ დიასამიძემ შეიძინა. დღეს იგი ეკუთვნის ბორის სპირიდონის ძე ესაძეს. ეს პირი რუსულს ენაზედ მწერლობს კიდეც, სწერს სხვა და სხვა ისტორიულ წერილებს საქართველოს შესახებ. არის რედაქტორად სამხედრო გაზეთის. ქართულ წიგნების და გაზეთების გამოცემის საქმესაც თანაუგრძნობს.

„ციხკარი“. სტამბა გახსნა ბარ. კილაძემ 1908 წ. ბათუმის მესტამბე ამხანაგ თავართქილაძეს გაეყარა და თფილისში გადმოიტანა, თვითონ ბ. კილაძე საამბის ხელობის კაცია, მოხერხებული ჯერედ სტამბა ახალი არის, იმედია თფილისში გაფართოვდება. მომავალი ექნება ენერგიულ კაცს.

სტამბა „იდეალი“ თფილისში გაიხსნა 1906 წ. პატრო-

ნი მისი მიხეილ კიკნაძე. თვით ხელობითაც სტამბის მცოდნეა, ასოთ-ამწყობია. ერთ დროს პარიზშიაც იყო, იქაც სტამბაში მუშაობდა, იქ რომ ქართული გაზეთი და წიგნები გამოდიოდა, ეს აწყობდა ყველას. თვითონ მიხეილი ენერგიული კაცია, ქართული მწიგნობარი, ჯერეთ სულ ახალ-

გაზრდა ასოთ-ამწყობი იყო, რომ მან ქართული წიგნების ბეჭდვა დაიწყო. საზოგადოთ ეროვნულ საქმეებს დიდად აფასებს და ქართული ბეჭდვის საქმესაც ჰქომაგობს. მისი სტამბის არსებობას კარგად უწყობს სელს ქართულ ჟურნალ-გაზეთების და წიგნების ბეჭდვას, მოკლე დროის განმავლობაში, მის სტამბაში ბევრი რამ ჩინებული ქართული წიგნი დაიბეჭდა და კიდევაც დაიბეჭდება შემდეგ.

სტამბა „შრომა“, ოთხი ქართველი და რუსის ებრაელი ერთად შეერთდნენ და 1903 წ. მიხაილოვის ქუჩაზედ სტამბა გახსნეს, შიგ მოაწყეს ქართული ასოებიც, მანქანა და სხვანი. 1907 წ. ქართველებს ებრაელი გამოურდა, სტამბა გაიყეს, ქართველებმა 1907 წ. ცალკე გახსნეს სტამბა. ესენი არიან შემდეგი ამხანაგები: ვასილ ყარამანის ძე, თეოფილე ერასტის ძე და გიორგი ყაფლანის ძე ბოლქვაძეები, მელიტონ პეტრეს ძე ნოდია და მეხუთე ვლადიმერ მალაქიას ძე ცქიტიშვილი. სტამბის გახსნის დღიდანვე ამათ საქმეს გულმხურვალედ მოჰკიდეს ხელი, ნამეტურ ქართულ წიგნების ბეჭდვას. ამათის დახმარებით რამდენიმე გაზეთიც გამოიცა, ერთი მათგანი ქართული გაზეთის რედაქტორიც იყო. ბევრს რედაქტორს და გამომცემელს შეუწყეს ხელი. თვითონ მწიგნობარი პირნი არიან, სტამბის ხელობის მცოდნენი და მასთან სახელოსნოს და სამწიგნობრო ენერგიითაც აღვსილნი- ესენივე ხელს უწყობდნენ გამოცემის მხრით ნახატებიან ჟურნალ „ემმაკის მათრახს“. ამ ხუთი ქართველის ამხანაგობა ჩვენთვის საკვარველია და თან სასიამოვნო მოვლენაც. ისტორიულად დღემდე დასაბუთებულია ქართველების უერთობა, დარღვევა და სხვანი. სადაც კი რამე საერთო

-142-

საამხანაგოდ საქმე დაარსდა, რამდენიმე ხნის შემდეგ მათ შორის საქმე დაემხო და თვით ქართველი ამხანაგებიც დაიღვნენ, მათში მოისპო ის მცირე სიყვარულიც, რაც კი მათში მანამდის არსებობდა. ასეთ დარღვეულს და დასარღვევ სასტამბო საქმეებს მეც მოვესწარ და ამხანაგებით განშორების დროს შუა კაცათაც ვყოფილვართ. მაგალითად გიგო ჩარკვიანის ამხანაგებს როცა ვაცალკევებდით და სტამბას სამ ნაწილად ვყოფდით, შუა კაცებად იყვნენ ისტორიკოსი ლიმიტრი ბაქრაძე, პოეტი რაფიელ ერისთავი, მწერალი იოსებ ბაქრაძე და მე. ვნახეთ ბევრის ბევრი აყალმაყალი და ამხანაგებისაგან ერთმანეთის ცემაც. მაშინ დიმ. ბაქრაძემ ეს სთქვა: „ქართველებო, ისევ ცალ-ცალკე, თორემ ერთობით და ამხანაგობით ერთმანეთს დასჭამთ. თქვენში ის მცირე სიყვარულიც მოისპობა ამის საშუალებით, რაც კი დღემდე

არსებობს“. ესა სთქვა დიმ. ბაქრაძემ და ამაში იგი მართალი იყო და გულგატეხილიც, რადგანაც ჩვენ მომსწრენი ვიყავით საამხანაგო სახელოსნოების და სავაჭროების, რომელნიც სოკოსავე იზადებოდნენ და ვხედავდით იმასაც, თუ ეს ამხანაგობანი მოკლე დროის განმავლობაში როგორ ეცემოდნენ და ამხანაგები კიდევ როგორ სწეწავდნენ ერთმანერთს. ღმერთმა ქნას, რომ ამ ხუთ ქართველს, ხუთ ამხანაგს ასეთი ბედი და მომავალი აშორდეთ და იგინი როგორც შეერთებულან, ისევე ერთობით იმყოფონ. ვიტყვით, რომ მათი ამხანაგობის და ერთად მოთავსების და ყოფნის ამბავის გაგება რომ დიმ. ბაქრაძეს შეეძლოს, მაშინ იგი თავის ჰაზრს შეიცვლიდა და აღარც გულგატეხილი იქნებოდა ჩვენს დროებითი დარღვეულს ამხანაგურს მცნებაზედ. ვნახოთ მომავალი რას გვეტყვის.

სტამბა „ესპერანტო“. ამ სტამბის სახელ წოდება ბევრ რამეს გვაფიქრებინებს, იგი გაიხსნა 1912 წ. მისი პატრონი გახლდა ტერ ელიმე ტერ-ასტვაცატორიანის შვილი. სტამბას ქართული ასოებიც აქვნიდა. თვით მესტამბე არის სომეხთა

-143-

მწიგნობარი, იგი თავის სტამბაში ბეჭდავდა სომხურ სურათებიან გაზეთ „არფს“-საც ქართულ მწერალთა და მოღვაწეთა სურათებს და ცნობებსაც ათავსებდა. ესევე პირი სცდილობდა. მასზედ რომ ქართველებში ესპერანტოს მომხრენი ეშოვნა, ამის მეთაურობას სწევდა იგი თფილისში.

სტამბას ქართული ასოებიც მრავლად აქვნიდა და წიგნებიც იბეჭდებოდა. სტამბა იარსება ცოტა ხანს, 1915 წ. დაიკეტა, პატრონმა იზარალა, სტამბა სახლის პატრონმა ქირაში გაყიდა. ამის მიზეზათ ის ითქმის, რომ მესტამბე სხვაგან მსახურებდა სტამბის არსებობა კი ამას არ ითმენს, მეორე მესტამბე უსათთოდ სტამბის საქმეთა მცოდნეც უნდა იყოს. თორემ სტამბა უამისოთ ვერ იბოგინებს დიდხანს. ამის მაგალითები ჩვენ აქ ბევრი მოგვყავს.

სტამბა „პროგრესი“ ბართლომე კილაძესა. ბართლომე კილაძეს სტამბა წინეთ ბათუმში აქვნიდა, ამხანაგი ჰყავდა გ. თავართქილაძე. იმას გამოეყო და თფილისში გადმოიტანა თავის წილი და თფილისში გახსნა, სახელდობრ სტამბა: „პროგრესით“. სახელი პატრონმა თავის შნოს კანონიერად შეურჩია და ჭეშმარიტად, იგი თავის სტამბაში პროგრესისტია და მუშაობის საქმეც სასურველად მიჰყავს.

მის სტამბაში საქმეებიც იბეჭდება ანტიკიდ, სუფთად და ფრთხილად, ლამაზად, მასთან შეუცდომლად, ყოველივე ამას ხელს უწყობს ის გარემოება, რომ იგი სტამბის ხელო-

სანი არის და სტამბის მართვა-გამგეობის საქმეც კარგად ეს-
მის. პირველი ეს არის სტამბის ღირსებისათვის. თბილისში
ეს სტამბა ითვლება პირველ ხარისხოვან სტამბათ, სუფთათ
საქმეების გამოყვანას სასტიკათ მისდევს სტამბის პატრონი.

ესტატე კერესელიძის და მის ძმების ამხანაგობის
სტამბა. 1880 წ. მაქსიმე შარაძემ დაარსა ერთი კლერიკა-
ლური ძმობა, ამ ძმობის მიზანი იყო ღვთის ვედრება, ღვი-
ნის არ სმა, ხორცის არ ჭამა, ცოლის არ შერთვა და სხვაც
ასეთნი. ამ ძმობის საქმე კარგად წავიდა, ვინც ძმობაში შე-
ვიდოდა და რამე ქონებას შეიტანდა მერე იგი აქედამ რომ

-144-

გასულიყო, ქონების წაღება კი არ შეეძლო, ეს ძმობას
რჩებოდა.

ამ გვარად ამ პატარა ძმობამ რამდენიმე პირის ქონე-
ბაც შეინარჩუნეს. დაარსებას შემდეგ ამათ დაიწყეს ქართუ-
ლი გალობის შესწავლა, მასთან სამღრთო შინაარსის მექო-
ნი წიგნების ბეჭდვა და ბულოს ქართული სტამბაც გახსნეს
1885 წლებს. სტამბის საქმე კარგთ წაუვიდათ, მაგრამ თვით
ეს წმიდა კაცები კი სულ დაიხოცნენ, მათგან დარჩა მხო-
ლოდ ორი კაცი ს. ლოსაბერიძე და ესტატე კერესელიძე.
ამ ორში ერთიც ავით გახდა ესტატე და ესეც თავის ამხანა-
გების მსგავსად წამლებს არ ხმარობდა. რადგანაც სპ. ლო-
საბერიძე ეუბნებოდა რომ ჩვენი ძმობის წევრთა წამალი
მღვის მშობლის ხატები და მონასტრებში სიარულიაო. ეს-
ტატეც ასე ასრულებდა ყველაფერს, მაგრამ მორჩენით კი
ვერა რჩებოდა.

ამ დროს, ესტატეს გამოუჩნდნენ ნათესავეები და ამათ
წამლობა ურჩიეს, წამლობის ფულს კი პირველი პირი სპ.
ლოსაბერიძე არ აძლევდა, ამიტომ ესტ, კერესელიძე ამხა-
ნაგს გაეყარა, თავის წილი სტამბა ჩამოართვა და ამხანაგს
სამუდამოთ მოსცილდა. ამით მან გადაირჩინა თავი სიკვდი-
ლისაგან და მერე ბერათაც შედგა, დღეს იგი გენათის მო-
ნასტერში გახლავსთ. სტამბა გადასცა თავის ძმის წელეებს,
რომელნიც თვით მისისავე სტამბის შემწეობით იყვნენ და მათ-
თანვე აღიზარდნენ. ეხლა ეს სტამბა არსებობს ვერაზედ, გა-
ბაშვილის ქუჩაზედ. სადღეისოდ ეს კლერიკალური ძმობა
დაეცას ზოგი წევრი მოკვდა, ზოგმა ცოლი შეირთო, ზო-
გიც სხვა გზას დაადგა, ასე გათავდა ამ ძმობის კლერიკა-
ლური დღენი. ძმობაში ყველაზედ მოგებული სპირიდონ
ლოსაბერიძე დარჩა, ამას დარჩა კაი ქონება მოსკოვის ქუჩა-
ზედ სამ სართულიანი სახლები და მასთან კარგი სტამბაც.
დღეს ყველა ეს შეძლება ამის საკუთრებათ ითვლება, ამას

გარდა მან ცოლიც შეირთა, ეხლა იგი ხორცსაც სჭამს და ღვინოსაც სომს, სხვასაც ბევრს რამე საქვეყნო საქმეებს მისდევს.

ასე გათავდა ამ მღვთის მმოსავთ საქმენი.

-145-

იმერეთის სტამბები

ქუთაის, პირველად სტამბა გაიხსნა 1770 წ. სოლომონ დიდის მეფობის დროს. ეს სტამბა ყოველთვის ქუთაისში არსებობდა და ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა. იმერეთის სამეფო რუსეთის იმპერიას 1810 წ. დაუკავშირდა, მაშინ ქუთაისში ეს სტამბაც მოისპო დაიხურა, იგი ზურაბ წერეთელმა ჩაიგდო ხელში და საჩხერეში გადაიტანა.

ამ სტამბაში დაიბეჭდა 1810 წ. რუსეთის მთავრობის განცხადება მის შესახებ, თუ იმერეთი როგორ დაუკავშირდა რუსეთის იმპერიას.

გუბერნიის სტამბა. რუსეთის მეტაურების თავოსნობით რუსულ-ქართულ საბეჭდო სტანოკი ქუთაისში 1820 წ. გააჩინეს, 1830 წ. სტ. გახსნეს. იმ დროისად ქართული ასოებიც მოაწყეს. ამ სტამბაში 1850 წ. ორიოდ ლოცვის წიგნიც გამოიცა. 1854 წ. რუს.-ოსმალის ომის გამო დაიკეტა. 1857 წ. ისევ განახლდა. ამ სტამბაში დაიბეჭდა „ნაპოლეონ იმპერატორის მესამეს ცხოვრება“ 1863 წ. რუსულიდამ თარგ. გ. დიდებულის მიერ. ორიოდ სხვა წიგნიც გამოიცენ 1865 წლებში.

ამ სტამბას ყოველთვის სხვა და სხვა პირნი იღებდენ იჯარით და ამუშავებდენ, იჯარაში მთავრობას განცხადებებს უბეჭდავდენ. აქ თუმცა ქართული ასოებიც აქვნდათ, მაგრამ ქართულ წიგნების ბეჭდვის საქმეს იგი ხელს ვერ უწყობდა, ამას კარგად გრძნობდა 1850 წლიდამ იმერეთის საზოგადოება.

გუტენბერგი. გუბერნიის სტამბის არსებობის დროს 1860 წ. ქუთაისში ჩამოვიდა ერთი ებრაელი, სახელად გუბერი, ამან გახსნა მეორე სტამბა, რომელსაც სახელად „გუტენბერგი“ უწოდა. ამ მესტამბემ ყველაფერი კარგად მოაწყო, ქართულ ასოებსაც ლლი ადგილი დაუთმო ეს ქარ-

-146-

თველობას დიდად ესიამოვნა. 1873 წლების შემდეგ ეს სტამ-

ბა გუბერნატორმა დახურა, დახურვის მიზეზი ის იყო, რომ მან გუბერნიის სტამბას საქმეები წაართო. კრიჭაში ჩაუდგა, მერე ეს სტამბა შეისყიდა მღვ. გამრეკელმა.

ფერადის სტამბა. ფერადემ იაფალისში ისწავლა სტამბის ხელოსნობა, ხელადის სტამბაში, 1880 წლების შემდეგ ქუთაისში გადასახლდა და გვარიანი სტამბა გახსნა, სადაც მოათავსა ყველა საჭირო სასტამბო იარაღები. ეს სტამბა თავის შესაფერად უძღვებოდა ქართულ, წიგნების ბეჭდვის საქმეებს. აქ დღეს ქართული დღიური გაზეთიც გამოდის.

სტამბა იოსებ ხელადისა. სტამბის სწავლა იოსებ ხელადემ თფილისში მიიღო, ხელადის სტამბაში. 1890 მერე ქარგლად მუშავობდა, შემდეგ გადავიდა იმერეთს, ერთ აეწყო მუშაობა. ერთათ სტამბა გახსნეს 1890 წ. მერე ამხანაგს განეყო, 1908 წ. თვით გახსნა ქუთაისში სტამბა, ქართულ ასოებსაც ადგილი დაუთმოს. ქართულ წიგნებს და გაზეთებსაც მრავლად ბეჭდავდა კიდევაც ბეჭდავს დღეს.

სტამბა ივანე კილაძისა. ამხანაგი იოსებ ხელადისა, ამათ შეისყიდეს ილ. ჭყონიას სტამბა. მერე ესენი გაიყარნენ, ივანე კილაძემ ცალკე გახსნა სტამბა. ქართული წიგნებიც მრავლად ბეჭდა, ასევე გაზეთები, ამ სტამბას კაი ისტორია აქვს. ეს კილაძეც ექ. ხელადის ნაშაგირდალია.

სტამბა ბაგრატ კურცხალისი. ბაგრატ სიმონის ძე კურცხალიამ ხელობა თფილისში ექ. ხელადის სტამბაში შეისწავლა. იყო კოჩალი მოსწავლე. შაგირდობის შემდეგ ქარგლად მუშავობდა, მერე იმერეთში გადასახლდა, ქუთაისში ვ. ჭილაძისაგან სტამბა შეიძინა, დღესაც აწარმოებს სტამბის საქმეებს. როგორც თვითაც დამარწმუნა და ეს მე მის სტამბაშიც ვნახე, მას შეუძლიან დიდი, კარგი სტამბაც აწარმოვოს და საქმეები მართოს, ამან სტამბა გახსნა 1899 წელს ქუთაის, ქართულ ასოებსაც კაი ადგილი დაუთმო.

სტამბა ილია ჭყონიასი. გაიხსნა ქუთაისს 1897 წ.

-147-

სტამბაში იყო მსწრაფ მბეჭდავი მანქანა და სხვა ყველა იარაღები. აქ იბეჭდებოდა მრავლად ქართული წიგნები. თვითონ ილია ჭყონია ჩვენს მწერლობაში ცნობილი პირია, ქართული მწიგნობრობის დიდი მოყვარე და ბეჭდვის დიდი მოტრფიალე. მწერალი მასთან, მაგრამ სტამბის საქმე კარგად ვერ წაუვიდა, გამოცდილება თუმც აქვნდა, მაგრამ გარემოებამ ისე მოუწყო საქმე, რომ მისი სტამბა 1904 წლის შემდეგ სხვებზედ გადავიდა.

ქ. შ. წ. კ. გ. საზოგადოების გამგეობის სტამბა ქუთაისში.

1914 წ. ხსენებულმა საზოგადოებამ თვ. „ქართ. წიგ. გა-
მომცემელ ამხანაგობის მსგავსად“ გახსნა სტამბა, სტამბას
აქვს მსწრაფ მბეჭდავი, მასთან სხვა იარაღებიც საკმარისად
იარაღეულობას გარდა ასოებიც მრავალნაირი და ბევრი.
ქუთაისის კვალად, ეს სტამბა არის მდიდარი სტამბა.

მხოლოდ სტამბის გამგე არა ჰყავსთ, ისეთი, როგო-
რიც სტამბისათვის საჭირო არის, მცოდნეს კი იგინი ჩვენში ვე-
რავის იპოვნინ: მე წინეთაც გავაფრთხილე და ეხლაც ვიტყვი
ცნობათ, რომ სტამბის პატრონი უსათუოდ სტამბის ხელოსა-
ნი უნდა იყოს, ან ამწყობი, ან მბეჭდავი, უამისოდ სხვა კერ-
ძო კაცი და ამ ხელობის არ მცოდნე სტამბაში არ გამოდგე-
ბა, იზარალებს.

ეს მე მაგალითებით ვიცი და ამიტომ ვამბობ აქ ამას,
შეიძლება აქ ვინმემ „ქართული წიგნების გამომცემელ ამხა-
ნაგობას“ დაასახელოს, რომ მამ როგორ არსებობსო, იქ უფ-
როსი ალ. ჯაბადარი სტამბის მუშა არ ყოფილა და ხელოსანიო?
ეს მართალია, მაგრამ აქ ამის სხვა საზოგადო პირობები იყო,
პირველი ისა: რომ სტამბას ხელს უწყობდნენ ზოგი ერთნი

-148-

წევრნი, მეორეთ: ამ სტამბას რკინის გზის საქმე მოუპოვეს
რაც მას აძლევდა დიდს სახსარს, მესამე: თვით ალ. ჯაბადა-
რი სტამბის მუშა ხელოსანი არ იყო, მაგრამ მან პრაქტიკულად,
შეისწავლა ყოველისფერი, შეისწავლა სახელოსნო საქმიანო-
ბის ყოველივე კარგად, ზედმიწევნით და შეგნებით.

მაიწვ ვინატრებთ სულითა და გულით, რომ ეს კეთი-
ლად დაწყობილი, ეს კეთილის განზრახვით გაღებულ-
სტამბა არ დაიკეტოს ისე, როგორც ქუთაისშივე დაიკეტა
ილ. ჭყონიას სტამბა, გამრეკელის, ჭილაძის და სხვებისაც,
ვუსურვებთ რომ ამათ მსგავსი არაფერი მოვლენიყოს მას.
ასეთი სტამბები თვითისშიაც ბევრი დაიკეტა. სტამბა თხოუ-
ლობს პირველად სტამბისავე ხელობის მცოდნე და სტამბა-
შივე მცხოვრებს, უამისოდ სტამბა ვერ იმოქმედებს კარგად.

ბათუმის ქართული სტამბა. შესმენა და გაგება რომ
შეიძლებოდეს, მაშინ ჩვენ მამა პაპათა ძვალნიცკი შეინძრე-
ოდენ სიხარულით საფლაგში, რომ მათ ეღირსად ნატვრის
შესრულება და ბათუმში ქართული სტამბა გაიხსნა, ქართუ-
ლი ასოების ბეჭდვა დაწყებულ იქმნა. თვით მე ჩემის ახალ-
გაზდობიდან ამის მონატრე ვიყავი და იმ დროს ბევრს სიზ-
მრათაც არ მოგეჩვენებოდა, რომ ოსმალეთის საქართველოში,

ქ. ბათუმს ამას მოვესწრებოდით.

როგორც იქმნა გვეღირსა ჩვენს ძმებთან დაკავშირება და-
მათში ქართული ასოების ბეჭდვის დაწყება, ქართული წიგნე-
ბის ვრცელება. მთელი ჩვენი ყმაწვილ-კაცობა დასევდიანე-
ბული იყო ამით, გულ ჩათხრობილი მასზედ რომ მეჩვიდმე-
ტე საუკ. ოსმალთაგან ამოდოლა ძალა მოსწყდა ჩვენს კე-
რას და ბოლოს იგინი ჟამთა ვითარების და ისლამის წყა-
ლობით ეროვნებითაც გაქრნენ, ისლამა მათი ნაცია შეჭა-
მა, ჩაყლაპა, ქართველები სრულიად გათათრებულ იქმნენ.
ჩაიყლაპა. გაქრა. დიდი ხმის წადილი შესრულდა, 1878
წელს, ოსმალეთის საქართველოს ერთი ნაწილი რუსეთის
საქართველოს შემოუერთდა. ამ შეერთების უმაღლვე აქ გა-

-149-

ჩნდა ერთი ქართველი კაცი, სტეფანე გრიგოლის ძე მე-
დალაქიშვილი, თფილისში ქართული სტამბის მექონი და გაზეთ
„დროების“ გამომცემელი, მასთან ცოლის ძმა ნეტარ ხსე-
ნებულ სერგეი მესხის, მელიქიშვილმა ბათუმში სტამბა გახსნა,
როგორც ახალ ბათუმის ქალაქ შეჰფეროდა, ხოლო სტამბის
საქმენი კი კარგა არ მისდიოდა, რადგანაც სტამბა ახალი იყო
და მეორე თვით მესტამბეც შიგ, ბათუმში არა სცხოვრებდა,
სტამბის საქმე შეუფერხდა, მერე ეს სტამბა გაიყიდა, იგი შეი-
ძინა სტამბის ხელობის მცოდნე ალექსანდრე მახარაძემ.

ალექსანდრე მახარაძე ქართველი კაცი იყო, სტამბის
საყიდელი ფულიც მას ერთმა ქართველმა ოფიცერმა მისცა,
ანთაძემ 4000 მან. ეს რასაკვირველია კეთილი საქმე იყო
ხოლო კეთილი როგორ გათავდა, ამის ჩვენ არა ვიცით რა.
ალექსანდრე მახარაძემ დაიწყო მოქმედები, მაგრამ სტამბაში
ქართულ ასოებს მცირე ალაგი მისცა, მის სტამბაში მხოლოდ
ქართული განცხადებები იბეჭდებოდა, თორემ სხვა ამას გარე-
შე არა დაბეჭდილა რა, სამწუხაროდ ამ სტამბამ ქართული
ენის საქმეს ვერ შეუწყო ხელი, ამ გარემოებას ისიც უშლიდ
ხელს რადგანაც სტამბას დიდი ძალი მუშაობა უჩნდებოდა
რუსულს და უცხო ენებზედ, რაც პატრონს ქართულის მო-
ფიქრების დროს აღარ აძლევდა.

ასე თუ ასე, ეს სტამბა მაინც სარგებლობის მომტანად
ჩაითვალა ქართველთ ცხოვრებაში მესტამბემ სტამბაში, ქარ-
ველთაგან მოსწავლე ხელობის შეგირდებიც იყოლია, რომელ-
თაც შეასწავლა სტამბის ხელოსნობა და ამ შესწავლილებში
ისეთნიც გამოვიდნენ, რომელთაც შემდეგ დროში სტამბის გახ-
სნის წარმოებაც კი შესძლეს და ერთ ამათგანმა ფოთში გახ-
სნა სტამბა და მეორემ სოხუმში, ესეც მინიშვნელოვანი საქ-
მეა ამ სტამბის პატრონის მოგონების აწუსხვის ისტორიაში.

შემდეგ, ანუ 1905 წ. ალექსანდრე მახარაძე გარდაიცვალა, სტამბა დარჩა მის მეუღლეს ეფემია მარკუზოვის ასულს და მის ორს ვაჟს, შვილებმაც სტამბის ხელობა შეისწავლეს და

-150-

ეს სტამბა დღესაც არსებობს ბათუმში. ამ სტამბის პატრონი. ს. მახარაძეს უბედურება შეემთხვა, ჯავრით მან რევოლვერით მოკლა მეორე მესტამბე, ვახტანგ ჩანტლაძე. რაისა გამო იგი მსხვერპლი გახდა. პალატის გადაწყვეტილებით 12 წლით გაგზავნილ იქმნა კატორღას, ჯერეთ ალექსანდრე მახარაძის სიკვდილმა შეაფერხა ეს სტამბა და ახლა ამ უბედურობის მოვლენამ ხომ სულ მიწაზედ გაასწორა ამ სტამბის საქმე.

ბათუმის ქართული სტამბა კოწია თავართქილაძისა.

ოზურგეთიდან ბათუმში გადიტანა და სტამბა გახსნა 1904 წ. ბათუმში კ. თავართქილაძემ დაიწყო ქართული წიგნების ბეჭდვა, რადგანაც სტამბას მეტად ცუდი დრო შეესწრა აქ დიდ ხანს ვერ იარსება 1906 წ. გადმოიტანა ქ. თფილისში და აქ გახსნა ქართული სტამბა. ამაზედ ნახეთ ცნობა კ. თავართქილაძის ანუსხვაში.

ბათუმის ქართული სტამბა. ბარ. კალაძისა და თავართქილაძისა. ახალგაზდა კაცები. სტამბის ხელოსნები. ბათუმში ამათ სტამბა კარგს ქუჩაზედ გახსნეს და სტამბაც კარგად მოაწყეს საქმიანობაც კარგა აქვნდათ, მხოლოდ სხვა და სხვა მიზეზების გამო ამხანაგები ვერ დაშთენ ერთად, მალე გაიყარნენ, ბართლომე კილაძე თფილისში გადმოვიდა, თვისი სტამბა აქ გახსნა. მისი ამხანაგი თავართქილაძე კი ბათუმში დარჩა, თვისი სტამბა გახსნა, დაიწყო მის წარმოება და იგი მალე ფეხზედაც დააყენა.

ნიკო ხვინგიას და ვახტანგ ჩანტლაძეს სტამბა. გახსნეს ბათუმში 1410 წ. სხვისაგან იყიდეს, ორივე ამხანაგები სტამბის ხელოსნები არიან ქართული წიგნები და გაზეთების გამოცემის საქმე ხელს უწყობენ დიდად. სამწუხაროდ ვახტანგ ჩანტლაძე 1913 წ. მოკლა მესტამბე მახარაძემ. დღეს მარტოდ ამ სტამბას ნიკო სვინგია აწარმოებს.

ბათუმში სხვა და სხვა ტომის სტამბებზეც ბევრია ხოლო

-151-

მესტამბეებს სტამბაში ქართული ასოების არაფერი აქვსთ, ქართულს არც ბეჭდავენ.

ყვირილის სტამბა 1850 წ. თფილისში გახსნა სტამბა ბულდან მუნთოევმა, ქართველ გრიგორიანმა, ეს სტამბა

1880 წ. გაიყიდა, იგი შეიძინეს გ. ჩარკვიანმა და მის ამხანაგებმა, (სულ 4 აშხ.) მერე ესენი გაიყარნენ, იგი იყიდა პოლონელ ადამეცკიმ, იგიც გაკოტრდა, ამისაგან იყიდა მღვდამბაშიძემ და ყვირილას გადაიტანა 1890 წ. აქ ამ სტამბამ კარგა ხანს იარსება, იგი ხან ქუთაისში გადაჰქონდათ. აქ იბეჭდებოდა გაზ. „მწყემსი“ და სხვა და სხვა ქართული წიგნები. უმეტეს სასულიეროს და ისტორიულის შინაარსის.

ყვირილის მეორე სტამბა. გახსნილ იქმნა 1903 წ. მიხ. გაჩეჩილაძისაგან, ამას დიდს ქომაგობას უწევდა. ახალგაზრდა ვანო არდიშვილი და ილია მაღლაკელიძე. ამ სტამბაში მრავლად იწყეს ქართული წიგნების ბეჭდვა. 1905 წ. ეს სტამბა აკლებულ იქმნა, ამიტომ აკლებული სტამბის დანარჩენი იარაღი თფილისში გადმოიტანა მიხ. გაჩეჩილაძემ და 1906 წ. თფილისში გახსნა-ერთი ნაწილი ამ სტამბის შემდეგ წლებს ისევ ყვირილაში მოაწყო, აქ სტამბა 1913 წლამდის არსებობდა, მას განაგებდა ვანო გაჩეჩილაძე.

ყვირილის მესამე სტამბა. 1905 წ. შემდეგ აქ დაიკეტა მ. გაჩეჩილაძის სტამბა, მას მალე მიჰყვა და ვ. დამბაშიძის სტამბაც, აქ დარჩა მხოლოდ ერთი სასტამბო სტანოკი, რომელსაც ვანო გაჩეჩილაძე ამუშავებდა, ესეთი პატარა საბეჭდავი ყვირილისათვის აღარ კმარობდა, რადგანაც აქ წინად ორი სტამბა არსებობდა, ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია **პლატონ თეიმურაზის ძე კიკნაველიძემ** და ამან გახსნა ყვირილაში კარგი სტამბა 1910 წ.

სტამბა მოწყობილი აქვთ კარგად, გვერდით წიგნის მაღაზიას არსებობს და ამასთან საკაზმავიც. როგორც თვით პლატონ კიკნაველიძემ სთქვა, დიდათ მონატრენი და მოხარულნი

-152-

არიან რომ მათ სტამბაში ქართული წიგნები იბეჭდებოდეს, ეხლა უკვე ბეჭდავენ კიდევ და რამდენიმე წიგნაკიც გამოუცხად. წიგნები სუფთად არის ნაბეჭდი. განაცხადეს: დიდათ გვსურს, რწყ ყვირილის სტამბაში ქართული წიგნების გამოცემა გახშირდესო: თვითაც ხელს უწყობენ და გამომცემელს იაფათ უბეჭდავენ.

ოზურგეთის სტამბა გახსნა კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ 1887 წ. ამის ისტორია ნახეთ წიგნში. ეს სტამბა 1905 წ. ბათუმში გადაიტანა, შემდეგ ბათუმიდამ თფილისში გადმოიტანა. ამ სტამბის ოზურგეთში დღესაც არსებობს პატარა სტამბა.

სენაკის სტამბა. გახსნა 1890 წ. კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძე; 1902 წ. ეს სტამბა მიჰყიდა ასლან სამუელისძე კალანდაძეს ამან სენაკში რამდენიმე ხანს შეინახა, მერე

თფილისში გადმოიტანა. დღეს თფილისში არსებობს.

სამტრედიის სტამბა. გახსნეს 1912 წ. ვ. ხარებავამ და ვ. ჯუღელმა. ამათ სტამბას ასე აწერია „წიგნის და სამწერლო წიგნების მაღაზია და სტამბა ვალერიან ხარებავა და ვლადიმერ ჯუღელის სამტრედიაში“. ამ საქმის დაარსების მიზეზები ვკითხე დამაარსებელთ. მათ სიმპატიური შეხედულება გამოთქვეს ქართული წიგნების ბეჭდვის გამრავლებაზედ.

სთქვეს: დიდი წადილი გვაქვს, რომ სახალხო კაი წიგნებიც ვბეჭდოთო. ამ ღროს 1913 წ. ქართულ წიგნებსაც უკვე ბეჭდავდენ. ერთი წიგნი ამ სტამბაში დაბეჭდილის 1814 წ. მთავრობისაგან აკრძალულიც იქმნა. რაც დიდათ გვეწყინა, გვენატრება ამ სტამბის წარმატება და გამგეთა, ანუ პატრონთა დაწინაურება სტამბის საქმიანობით.

ხონის სტამბა. 1898 წ. მასწავლებელმა ალექსანდრე თომას ძე მაჭარაძემ ხონში გახსნა პატარა სტამბა. სხვათა შორის ამ სტამბაში ისწავლა ხელობა მესტამბე ნიკო ხვინგიამ და სხვებმაც.

ზუგდიდის სტამბა. ამ დაბასაც ეღირსა ბეჭდვის შუქი

-153-

1897 წ. ფოთის მესტამბე ლავრენტი ტულუშმა გახსნა აქ პატარა სტამბა რასაც აქვს შესაფერი მნიშვნელობა, რომ ამ სამეგრელოს შუაგულ კუთხეში ქართულ ასოებმა ბეჭდვა ნახა, მეგრელებმაც გაიცნეს იგი. ეს სტამბა დღესაც არსებობს.

ფოთის სტამბა ლავრენტი ტულუშმა 1890 წ., ამ კეთილ საქმეში მას მხარი მისცა აწ განსვენებულმა ალექსანდრე მახარაძემ, რომელმაც 1883 წ. ბათუმში პირველად შეიძინა ქართულ-რუსული სტამბა. თვით ლავრენტი ტულუშმაც ბათუმში, ამ პირთან ისწავლა სასტამბო ხელობა ბოლოს მასვე ალ. მახარაძეს დაესიძავა და მის მერე მოახერხა და ბათუმიდან ფოთში გადავიდა დაკეთილ პირთა დახმარებით სტამბა გახსნა. თვითონ ეხლა ლავრენტი ტულუში 41 წლებს მიღწეულია.

ფოთში მოაწყო სტამბა, სტამბაში თვით დატრიალდა, დაიწყო მუშაკობა და ამწყობიც თვით იყო, მბეჭდავიც, კორექტორი და მუშაც. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, უამისოდ მას სტამბის არსებობის საქმე ერთობ გაუჭირდებოდა. იმიტომ რომ ახალდაწყებულ საქმეში თვით პატრონი არა ტრიალებს და თუ მას იმ საქმის ცოდნაც არა აქვს, უამისოდ მას ძრიელ გაუჭირდება სტამბის წარმოების საქმე. ეს ჩვენ გამოცდილებით ვიცით, მაგალითებიც გვინახავს. ისიც კი უნდა გავიხსენოთ, სტამბის აღორძინების და გამაგრების საქმე-

ში მის მეუღლე ალათია მახარაძის ასულსაც კაი დიდი ამაგი და შრომა მიუძღვის. ამათ სტამბის საშუალებით მეგრელთა შორის მცირედ მაინც შეანათა წიგნის ბეჭდვის სხივებმა, ამას გარდა ამავე სტამბის საშუალებით ბევრმა სტამბის ხელობაც შეისწავლა. სხვაფრივადაც ეს სტამბა თავის არსებობით ფოთში ბეჭდვის საქმეს ხელს კარგად უწყობდა. ფოთში, პირველად ამ სტამბაში გამოვიცინ ქართული წიგნები. წიგნებთ შორის დაიბეჭდნ ბევრი უძველესი წიგნებიც კი XI საუკუნის და სხვაგვარად მრავალნი. თვითონ ლავრენტი ტულუში მწიგნობარი

-154-

პირია, ქართული წიგნების მოყვარე, მისდევს ქართულ მწერლობის საქმესაც და ბეჭდავს ხშირად ქართულს სხვა და სხვა წიგნებს. მიმართულებით და იდეით მთლად ცოლი და ქმარიც საზოგადოებრივ პატივისცემას ემსახურებიან და შრომობენ, 1905 წ. უბედურება ეწვიათ. დროებით ამათი სტამბა დაიკეტა, შემდეგ ისევ გაღებულ იქმნა ეხლა მოქმედებს. ლ. ტულუშის მოღვაწეობას ეხლა აქ ვერ ვბეჭდავთ.

კახეთის სტამბები

თელავის სტამბა. კახეთი ჩვენგან, ანუ შუაგულ თფილისიდან მოწყვეტილია, კახეთში ვერც ქართული გაზეთები ვრცელდებოდა და ვერც წიგნები. მაინც ასეთ მხრის ქალაქ თელავში ერთ დროს, წიგნის მაღაზია გაიხსნა, ამან იარსება რამდენსამე ხანს, მერე სამკითხველოც გახსნეს და ამას ქართული წარმოდგენების გამართვაც მოჰყვა ყველა ამან სტამბის გახსნის საჭიროებაც გამოაჩინა. ამ გარემოებას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ექვთ. ხელაძემ, თფილისელმა. მესტამბემ და 1890 წ. თელავში გახსნა პატარა ქართული სტამბა.

თელავში სტამბამ ძირი გაიმაგრა, ფესვი გაიდგა, წვრილი საქმეები მრავლად გაუჩნდა და წვრილ საქმეებს აქ მოჰყვა ქართული წიგნების ბეჭდვაც. თელავში დაბეჭდილ წიგნების ნახვასაც მოვესწარით, ესეც ერთი ნიშანი იყო ჩვენის ერის გაღვიძების და წარმატების. აქ იბეჭდებოდა არამც თუკი პატარა წიგნები, არამედ ათ და ოც ფორმებიანებიც. შემდეგ დროს, ეს სტამბა ერთის პატრონის ხელიდან მეორეს ხელში გადადიოდა. იგი დღესაც არსებობს და თუ ქართული რამ საქმე შეხვდათ, იმასაც ბეჭდავენ. ამ უკანასკნელ დროს იქ ქართული წიგნები დიდათ შემცირდა.

სიღნაღის სტამბა. ისტორიკოს ნიკოლოზ გამრეკელს დიდათ სურდა, რომ სიღნაღში სტამბა გაეხსნა ვისმეს, ამი-

სათვის იგი აქეთ-იქით სცდილობდა კიდეც. თელავის სტამბის გახსნა სიღნაღელებს მაგალითად გაუხდათ. მათ დაიწყეს მეცადინეობა და სტამბის გახსნის საჭიროებას აცხადებდნენ. ამ გარემოებას ისევ და ისევ ექვთიმე ხელაძემ მიაქცია ყურადღება და 1893 წლებში. სიღნაღშიაც გახსნა პატარა ქართული სტამბა. ასე და ამ გვარად თელავსა და სიღნაღს ბეჭდვითი საქმის სამირკველს ექვ. ხელაძემ ჩაუყარა სამირკველი.

სიღნაღში სტამბამ წარმატება მიიღო, წვრილ საქმეებს გარდა იქ ქართული წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო და უკანასკნელად მოხდა ისეთი ცვლილება, რომ ქიზიყელ ქართველთ შორის, ქართული გაზეთის გამოცემის ნატვრაც გაისმა. ეს, ნატვრა შეასრულა კოტე ტყავაძემ, საუკეთესოდ მომზადებულია მამულიშვილმა და გონიერმა ქართველმა, შან მთავრობისაგან ნება რთვა აიღო და დაიწყო გამოცემა გაზეთ „ხმა კახეთისა“, ეს გაზეთი ჯერედ კვირაში ერთხელ გამოდიოდა, მერე კვირაში ორჯერ, იგი დღესაც გამოდის სიღნაღში.

ჩვენ ცხოვრებაში ეს ისეთი მოვლენა არის, რასაც ფასი არა აქვს.

სიღნაღის სტამბას და გაზეთს „ხმა კახეთისას“ ფართო სამოღვაწო ასპარეზი. აქვსთ, ბევრი რამის გაკეთებაა არის იქ საჭირო, თუ კი მათ ამის ძალა არ მოაკლდებათ, მართალია დღეს სიღნაღის სტამბა სომხის ხელშია გადასული, მაგრამ იგი ჩვენთვის ორივე ერთია, საქმე ბეჭდვა არის და არა სტამბის პატრონობა. გვენატრება სულით და გულით ამ სომხის სტამბის დაწინაურება, წარმატება და მასთან გაზ. „ხმა კახეთის“ გავრცელებაც. ნამეტურ ქართველ გრიგორიან კითხვების ღძვრა.

სოხუმის სამეზობა. გახსნა ალექსანდრე მახარაძემ. ბათუმელ მესტამბემ. მერე ეს სტამბა იჯარით მისცა თავის ნაშაგირდალ არჩილ მეგლაძეს და პავლე კალანდაძეს. ესენი აწარმოებენ დღესაც ეამ სტამბის საქმეს.

ეს სტამბა დაარსდა სიხარულით, ხოლო მას ქართუ-

ლი სულიერების და ეროვნების არაფერი ეცხო, სოხუმში ფართო ქალაქია, აქ ქართული ენა დიდს დევნას განიცდის, სტამბამ კი ამ გარემოებას ყურადღება არ მიაქცია, ქართული წიგნების ბეჭდვას მათ ყურადღება არ მიაქცევს, იგინი ქართულად აქ ბეჭდვენ უბრალო განცხადებებს და თეატრის აფიშებს, სხვა არაფერს.

მხოლოდ 190 წ. სოხუმში გამოიცა ერთი ქართული

წიგნი, ვგონებ ეს პირველი მაგალითი იყო. ესეც ჩვენში კარგად ცნობილის მწერალ მოღვაწე ნიკოლოზ თავდგირიძესაგან დაწერილი. სხვა რამ ქართული დაბეჭდილი წიგნი სოხუმში ჩვენ არაფერი ვიცით, თუმც ბევრს დავავალე იქ ამის შესახებ ცნობების მოცემა, მაგრამ არავინ რა მომცა. ქართული შწიგნობრობის, წიგნების ბეჭდვის და გაზეთის გამოცემისთვის სოხუმელებს სძინავთ.

ახალციხის სტამბა. ახალციხის მესტამბე სომეხია, მას თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოუთავსებია, აქ იბეჭდება ქართული განცხადებანი და სხვა და სხვა საჭირო რამ ქალაღებში, სხვათა შორის 1905 წ. წიგნაკი! – „თუ როგორ ვიპატიეთ ქართული ენა სრულის გაუქმებისაგან ახალციხის წმიდა მარინეს ეკლესიაში“ გამოცემული ვასილი გამრეკელისაგან. სხვა რამ აქ დაბეჭდილი ქართული წიგნები ჩვენ არ გვინახავს. თუმცა აქ სხვა წიგნებიც გამოიცენ.

კავკავის სტამბაში ქართული ასოები. კავკავის (ვლადიკავკაზი) მცხოვრებთ შორის ქართველთა რიცხვი საკმარისია. აქ ქართველებს აქვსთ საკუთარი სკოლა. ეკლესია, თეატრი და სხვანი. ამათთვის რასაკვირველია ხშირად სტამბაში დაბეჭდილი ქართული ასოებიც იქნება საჭირო. 1890 წ. ერთ სომხის სტამბაში, ქართული ასოებიც შეუძენიად, აქ დაუწყვიათ ქართული აფიშების ბეჭდვა და სხვა და სხვა განცხადებათა. სხვათა შორის; 1900 წ. აქ ქართულს ენაზედ ცალკე წიგნად გამოიცა ეზეპოს იგავნი, პატარა წიგნაკათ, სხვა რამ და ბეჭდილი კავკავის სტამბის ჩვენ არა გვინახავს რა აქამდე.

-157-

ქართული ასოები ბაქოს სტამბაში. სტამბის პატრონი უცხო ტომის არის, ამას თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოუთავსებია. ამ სტამბაში ქართული წიგნების გამოცემა დაიწყეს 1910 წ. და ქართული გაზეთების კი 1922 წლიდამ. სხვა რამ ცნობები ჩვენ ამ სტამბის არაფერი ვიცით.

გორში ქართული სტამბა. გორში, შუა გულ ქართლს, ტეტიების ქვეყანაში სტამბის გახსნა დიდი საქმე იყო, თავის დროსვე, ასეთი დიდი საქმის შესრულება იკისრა არსენ კალანდაძემ და სხვათა დახმარებით მან მოახერხა და გორში სტამბა გახსნა 1889 წ. ეს საქმე ჩვენ იმდენად საყურადღებოთ მიგვაჩნია, რაისა გამო არ შეიძლება რომ აქ ორი სიტყვა მაინც არა ვსთქვათ რა.

გორში ქართული სტამბამ მოახდინა ძირითადი პატარა ცვლილება ტეტიების ცხოვრებაში. ტეტიები დარწმუნდნენ იმ უბრალო ჭეშმარიტებაზედ, რომ გორში თუ შეიძლება სტამბა გაიხსნას, მამ შეიძლება რომ წიგნებიც გამოიცეს, და

მასთან გაზეთის გამოცემაც მოხერხდესო. ესეთი აზრი გაჩაღდა ყველას წინაშე და თან ეს სტამბაც ნელა-ნელა წინაურდებოდა გორისთვის; გორში მოეწყო ისე საქმე, რომ ამ სტამბაში ქართული წიგნებიც გამოიცენ, სხვათა შორის აქ გამოსცეს „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელისა და ზოგნიც სხვა წიგნები.

ასე თუ ისე, არსენ კალანდაძემ ადგილი დაიკავა ქართული სტამბის გახსნის ისტორიაში. არსენ კალანდაძე გარდაიცვალა 1913 წ. მისი სტამბას განაგებს დღეს არსენ კალანდაძის მეუღლე.

გორის მეორე სტამბა. გორში მეორე სტამბა გახსნა 1907 წ. დავით, იოსების ძე მაჭავარიანმა. ეს სტამბა თფილისში გ. ჩარკვიანისაგან იყიდა და ბორში გადიტანა. სტამბას აქვს თავის საბეჭდი მანქანა, ამას გარდა სხვა სასტამბო იარაღიც ბლომად აქვს, ეს სტამბა არის ბევრად სრული, ვიდრე არსენ კალანდაძესი, ამ სტამბამ გორში კარგი ასპარე-

-158-

ზი მოიპოვა და სახელოვნებაც მიიღო. საქმე ისე მოეწყო, რომ აქ გორელებმაც წიგნების ბეჭდვის საქმეც მოაწყეს და მალე აქ ბეჭდვის საქმეც გაახმაურეს. წიგნების ბეჭდვის საქმეს ეს სტამბა დიდად უწყობდა ხელს, საქმე ისე მოეწყო, რომ გორში სიტყვა ჩამოვარდა გაზეთის გამოცემის შესახებ და მალე ესეც მოეწყო იქ. ეღირსა გორს და აქ ქართული გაზეთი „ქართლის“ გამოცემაც დააწყეს.

გაზეთის გამოცემასაც დავით მაჭავარიანი და მისი სტამბაც საკმარისად უწყობდენ ხელს.

სამწუხაროდ აქაც დატრიალდა დროთა ბრუნვის უბედურება, გაზეთი დაკეტილ იქმნა და ერთ დროს მესტამბე და ვით მაჭავარიანი სამართალშიაც იქმნა მიცემული. სტამბის დანაშაულად უბრალო რამ ჩაეთვალა, აი რა: აფიშაში ბეჭდვის დროს, განცხადების ასოები ქართული უფრო დიდრონი იხმარა და რუსულები კი წვრილი. ესეც გულუბრყვილოდ სხვა ამის მეტი არაფერი.

გორში პირველი გაზეთი „ქართული“ ამ სტამბაში გამოიცა. გაზეთს მესტამბეც ეხმარებოდა ეს სტამბა გორში დღესაც არსებობს და იგი განაგებს თავის შესაფერად.

გორში მესამე სტამბა. გახსნა თავ. მიხეილ ირაკლის ძე ციციშვილმა. ქართველები ჯიბრის მიმყოლი ხალხი ვართ, ჩვენში ყველაფერი ჯიბრით კეთდება და არა საქმის ცოდნით და მოთხოვნილებით. გორში მესამე სტამბა კაცს ღიმილს მოგვრის, ორ სტამბასაც ვერ უშოვნია საქმე და მის პატრონები ხშირად ბუზებს სთვლიან და აქ მესამე სტამბაც იქმნა

გახსნილი. გამხსნელი გახლავსთ ვინმე თავ. ციციშვილი. როცა გორში მეორე სტამბა გაიხსნა, მაშინ ჩვენა ვსთქვით, რომ გორის პირველი სტამბა პატარა არის, მას მარტო ერთი პატარა დაზგა აქვს და ამიტომაც მეორე სტამბა უკეთესია და საქმესაც იქონიებს, მერე პირველიც გაუკეთესდებო. ეხლა როცა მესამე სტამბა გაიხსნა, ამან კი დაგვაფიქრა.

როცა სტამბის გახსნის ამბავი შევიტყეთ, ჩვენ გაკვირ-

-159-

დით და ვსთქვით, ნეტა გორში რა არის ამდენი საქმე, რომ იქ მესამე სტამბაც გაიხსნაო. სტამბის გამხსნელები ჩვენ სტამბის მუშები და ხელოსნებად მივიღეთ და ორი ძველი სტამბის წინაშე კონკურენციად. მერე შევიტყეთ, რომ სტამბის ხელოსნები კი არა სულ კერძო პირი და ისიც თავადიშვილი ხსნიასო. გამხსნელს კეთილი აზრი აქვს და სტამბას შესავლის მოგება გორში ქართულ გაზეთის საქმეს უნდა მოხმარდესო. ესეც რასაკვირველია კეთილი საქმეა. გამხსნელს კეთილი აზრი ჰქონია, მაგრამ როგორც სჩანს იგი ხამი პირი უნდა იყოს, აქ ბევრს ფულს ჩაჰყრის. ფული ხელიდამ წაუვია, სხვა სტამბებსაც გაუფუჭებს საქმეს და ვერცარა გაზეთის გამოცემას უშველის და ბოლოს ზარალისაგანაც დაიკეტება და ხალისიც წაუხდება. ეს მესამე სტამბა მას თბილისში რომ გაიხსნა, მით ბევრად უფრო უკეთეს იზავდა, ვიდრე გორში, მაგრამ ეტყობა რომ იგი სხვებმა შეაცდინეს, მეორე: მესტამბეების შურით და მტრობით, თორემ თავ. ციციშვილი უეჭველია სტამბას არას შემთხვევაში არ გახსნიდა. ეს სტამბა ქართული წიგნების გამოცემასაც უწყობს ხელსაო. ამ სტამბაში რამდენიმე ისტორიული წიგნი გამოსცეს.

გორი ქართლის შუაგული ქალაქია, სანატრელი კი გახლავსთ, რომ აქ ერთი სტამბა კი არა და მეტი იქმნეს და წიგნების გამოცემაც გამრავლდეს, ვინაიდგან სურამს აქეთ ქართლის გლეხ-კაცობას სძინავს, ყოველივე სიმკვიდრით მძვინვარებს თვით გლეხობაში ასში ერთმა კაცმა არ იცის ქართული წერა-კითხვა და გაზეთების კითხვა ხომ მათში სრულიად დაცემულია.

დმერთმა ქმნას რომ გორის სტამბებს სამუშაო საქმის პირობები კარგად წაუვიდესთ, მაგრამ ჩვენ ვეჭვობთ ამაში, არა გვგონია, ვინაიდგან გორი პატარა ქალაქია და ამიტომ აქ სტამბებიც ყოველთვის გაჭირებაში იქმნება. ამიტომ უფრო საჭირო არის, რომ გორის მესტამბეებმა

-160-

თავიანთ სტამბებს ყურადღება მიაქციონ. სულ ერთად შე-

ქართული სტამბები, მესტამბენი და მხთი მოღვაწეობა.

ქართული სტამბების დახსნის ცნობები ჩვენ, უკვე მოვიყვანეთ, ავსუსხეთ შემოკლებით, თუ სად რომელ ქალაქში როდის გაიხსნა ქართული სტამბა და ან როდის რა წიგნი გამოიცა ქართულს ენაზედ. რადგანაც ქართული სტამბის ასპარეზზედ, არიან ისეთი მესტამბე-მწიგნობარ მოღვაწენიც, რომელთა შრომასაც აქვს საზოგადოებრივი ხასიათი და იდეიური მიმართულება, ამიტომ ვალად ვსთვლით, რომ ასეთ სტამბებთა და მათ პატრონებთა შრომის შესახებ უფრო ვრცლად ავსუსხოდ, მოვიხსენოთ ისიც თუ ამ სამწიგნობრო ასპარეზზედ ვის რა შრომა მიუძღვის, რა ამაგი და ან ვის როგორ უმუშავნის ქართული სტამბის საქმიანობასთან ქართული მწიგნობრობის სასარგებლოთაც, უამისობა არ შეიძლება, ვინაიდან ასეთ პირთა შრომის ცნობები კარგად გამოდგება თვით ქართული მწერლობის ისტორიის მასალათაც. ამ ანუხსვაში ზოგი რამ შეიძლება მეტ ნაკლები, ზოგის იქნება სულაც ვერ ავსუსხეთ, ან დაგვავიწყდა, ამაზედ არ შეგვრისხვენ და რამე მტრობას არ დაგვწამებენ. ჩვენი აზრი და ნატვრა კი გახლავს, რომ ეს სტამბის აღწერა იყოს თავის მოღვაწეთა ცნობები სრულ და უნაკლულო, რათა მით სტამბის და მწიგნობრობის შრომელს თავის შრომის ამაგის ანუხსვა არ დაეკარგოს.

მაშ ჩვენ აქ დავიწყებთ ანუხსვას იმ წესით და იმ გვარათვე და იმ წელიწადთა და დროთა რიგობით, როგორც

-161-

ზემოთ თვითოეული სტამბის ცნობები მოვიხსენიეთ. აქედამაც ისევე წელიწადთა და დროთა რიგობით მოვაგვარებთ. ასეთ საყურადღებო მესტამბე და მწიგნობართ მოღვაწეთა რიცხვი იწყება 1830 წ. წლიდამ პირველი ამის მამათ მთავარი გახლავსთ სოლომონ დოდაშვილი და „კალმასობის“ ავტორი იოანე ხელაშვილი.

კონსტანტინეპოლის ქართული სტამბა და აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი.

სომეხთ კათოლიკ მხითარისტებს დიდი მონასტერი და

სასწავლებელი აქვს ვენეციას. აქ იგინი სდიან სომეხ კათო-
ლიკეთ შვილებს, აქვე იგინი ზდიდენ ქართველ კათო-
ლიკეთა შვილებს, რომელთაც რასაკვირველია ყოველთვის
ასომხებდნენ. ქართველთ შვილები მხითარისტების ძმობი-
დამ მეჩვიდმეტე საუკუნიდამ ხშირად გამოდიოდნენ, ყველა
იგინი იყვნენ გადაგვარებულნი. ასეთ გადაგვარების მიმარ-
თულებას გზა აუქციეს რამდენმამე ქართველ კათოლიკეთ
შვილებმა, რომელთაც 1830 წლებიდან მხითარისტების სკო-
ლაში სწავლობდნენ და რომელთაც მერე სომხის კათოლი-
კეთა ძმობის ტიბიკონით კურთხეულებიც იყვნენ მღვდლად.

ასეთი იყო მღვდელი პეტრე ხარისჭირაშვილი, მეორე
მამულოვი და მღვდელი, ანუ ტერ-ანტონ ხუციანცი. ყველა
ესენი მხითარისტების სკოლაში სწავლობდნენ და მასთან გა-
დაგვარების დიდი წინააღმდეგნი იყვნენ, ესენი მხითარისტე-
ბის ქადაგებას ყურადღებას არ აქცევდნენ იგინი სომხურს
ენას ზედმიწევნით სწავლობდნენ და მასთან არც ქართველს
ივიწყებდნენ, დავიწყების ნაცვლად ქათულ ენას უფრო
უკედ სწავლობდნენ ამ ენაზედ წიგნების დასაბეჭდავათაც
დიდათ მეცადინეობდნენ.

ამათ მეცადინეობა მხითარისტებისათვის დაფარული არ

-162-

იყო. პ. ხარისჭირაშვილმა მათ ხმა მალა ამცნო, რომ ჩვენ
ქართველკათოლიკენი ვართ. ჩვენი ქვეყანა საქართველოა,
ჩვენი დედა ენაც ქართულია. ჩვენც ქართველები ვართ. ჩვენ-
გვსურს, რომ ჩვენს ენაზედ, ჩვენი სჯულის წიგნები დავბეჭ-
დოთ. სომეხთ მხითარისტებიც, როგორც კათოლიკენი ვალ-
დებულნი არიან. რომ ასეთ საქმეში დაგვეხმარონ, თუ არ
დაგვეხმარებიან და მაშინ ხელს მაინც ნუ შეგვიშლიანო.

ამათი განცხადება ისეთი ხმა მაღალი და მძლავრი იყო,
რომ მხითარისტებმა ვერაფერი უთხრეს წინააღმდეგობის და
ნაცვლად ამის თანაზიარობაც განუცხადეს და აუწყეს, რომ
ძალიან კარგი იქმნება, რაკი ეგრეა საქმე და თქვენ ქართვე-
ლები ყოფილხართ, მაშინ თქვენს ენაზედ ბეჭდეთ ქართული
წიგნებიო. ჩვენც მოგვემთ სტამბაში ამისთვის შეძლებასაო.
ხოლო ქართული ასოების გეგმა თქვენ მოგვეცით, თუ რა-
გვარ მოვაწყო საბეჭდი ასოებიო. ესეთი თანხმობის შემ-
დეგ, მალე ასოების გეგმაც მისცეს, ასოებიც იქმნა ჩამოსხმუ-
ლი, ეს დრო უწევს 1850 წლებს და მის შემდეგ, ვენეციას,
ლაზარეს კუნძულზედ, მხითარისტების ერთს სტამბაში მოწ-
ყობილ იქმნა ქართული ასოები.

ვენეცია, ანუ ვენეტიკს, ქართული სტამბა დაარსდა და
ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო 1855 წ. იქ გამო-

ვიდა სამი ქართული წიგნი, ეზეპოს იგავნი, ორ წიგნად, წმიდა ცხოვრება, ორ ტომად. კოხტა გამოცემა. ძველისა და აბალოს აღთქმის ისტორია, ვრცელი ტომი. თავის დროის კვალად ეს წიგნები კოხტად და სუფთად არიან დაბეჭდილები.

დროის კვალად სუფთად არის ნაბეჭდი, კარგს ქალაღდზედ. 1860 წლებს შემდეგ, პ. ხარისჭირაშვილი მხითარისტებს განშორდა, კონსტანტინეპოლს გადასახლდა და განიმრახა აქ ქართული სტამბის გახსნა, მასთან ქართული ძმობის დაარსება, ქართველ კათოლიკეთათვის მონასტრის გახსნა როგორც კაცების, ისე ქალების, მასთანვე სკოლის გახს-

-163-

ნა და სხვაც ბევრი ასეთ საქმენი, აქვე გახსნა მან ქართული სტამბა 1872 წ. მას შემდეგ, კონსტანტინეპოლს დაბეჭდეს მრავლად ქართული წიგნები. ვენეციის სტამბაში კი ქართული წიგნების ბეჭდვა 1880 წ. შესწყდა. რადგანაც პ. ხარისჭირაშვილის ცხოვრება ჩვენ ცალკე წიგნათ გვაქვს დაბეჭდილი, ამიტომ აქ ასე მოკლეთ ვსაუბრობთ მის სასტამბო შრომაზედ.

კონსტანტინეპოლის სტამბას ყოველთვის განაგებდნენ ქართველთ კათოლიკეთ მოძღვარნი და მათივე მონასტრის სკოლის მოწაფენიც ხელობას სწავლობდნენ, მერე სტამბის ხელოსნებიც მუშავობდნენ. ერთი ამათგანი ალექსანდრე მირაქოვი, ახალციხელი, ქართველ კათოლიკე და ქართულ მწერლობაშიაც ცნობილი მწერალი. გახლავსთ ავტორი „მოლა მისრეთი ხოსჯის ამბავს“, ამან გამოსცა, ცალკე წიგნად. ამას ბევრი სხვა წიგნები აქვს დასტამბულები.

ერთ დროს, კონსტანტინეპოლის სტამბას პატრი ათანასე ნასყიდოვიც განაგებდა.

მონთობანის (ფრანცია) სტამბა.

პ. ხარისჭირაშვილმა სტამბის გარდა, მეორე მონასტერი სტამბოლს გარდა ფრანციაშიაც გახსნა მონთობანს, სადაც მონასტრის ახლოს სტამბაც გამართა და აქ 1877 წ. ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო. მონთობანის სტამბაშიც უმეტესად კათოლიკის პატრები მუშავობდნენ, ანუ ამავე მონასტრის ძმანი და მამანი, ხელობასაც იგინი იქვე სწავლობდნენ, მონთობანის სტამბა დაიხურა 1890 წ. წლებს. სტამბის იარაღი და ასოები კონსტანტინეპოლის სტამბას შეუერთეს და სტამბოლის სტამბა განაძლიერეს მით, სხვა რამ ცნობები ამ სტამბის შესახებ ჩვენ არაფერი ვიცით.

პარისის ქართული სტამბა.

დაარსებულ იქმნა 1906 წ. პარისში სცხოვრებთ ქართველ ემიგრანტებთაგან, აქ იწყეს ქართული გაზეთი „საქართველოს“ გამოცემა და სხვა და სხვა ქართული წიგნების. ეს სტამბა შეჩერდა 1910 წლებს. მის მერე პარისში ქართული აღარა დაბეჭდილი არა.

პარისის ქართული სტამბა დაარსებულ იქმნა 1906 წ. ამ სტამბის დაარსებას მეტად სიმპატიური ისტორია აქვს. ხოლო ჩვენ მისი ისტორია დაწვრილებით არ ვიცით, ამიტომ აქ ასე მოკლედ ვლაპარაკობთ. პარისში ქართული სტამბა დაარსებულ იქმნა წმინდათ მართლმსაჯულების პატივისცემის გამო. სხვა რამ სამტრო მიმართულება ამ სტამბას არ აქვდა.

მაგალითებრ ბრძოლა მთავრობასთან, ეკლესიასთან, სიმდიდრესთან, თავად-აზნაურობას და ბურჟუოზასთან. მიზანი იყო პირდაპირ მისკენ მიმართული, რომ ამ სტამბაში დაბეჭდილის ქართულის და ფრანგულის გამოცემით და წიგნებით ევრცელებინათ ქართველთ ერის მნიშვნელობა, ამ ერის ამაგი და ღვაწლი კავკასიის ტომთა წინაშე, ნამეტურ ქრისტიანების, რასაც ევროპიელი სულ ვერ იცნობდნენ.

აი ეს გახლდათ მიზანი პარისში ქართული სტამბაში ბეჭდვის. მეთაურთ თავიანთ მიზანს-მიაღწიეს და მათ სტამბაც დაარსეს, პარისში ქართული გაზეთის გამოცემაც დაიწყეს, ქართული წიგნებიც ბეჭდეს ხოლო სტამბას ვერ წაუვიდა საქმე კარგად, ხარჯი დიდი აქვდა და შესავალი კი ერთობ მცირე, ამიტომ დახურულ იქმნა ეს სტამბა მალე, ასე რომ 1908 წ. შემდეგ, ჩვენ ამ სტამბის არაფერი ვიცით. იქ მოისპო იგი და მის მეთაურ დამაარსებელიც საქართველოში დაბრუნდა, აქ გახსნა სტამბა „იდეალი“. ამ სტამბის მთელი თავი და ბოლო ეს დამაარსებელი მიხეილ კიკნაძე ყოფილა. ამაზედ ქვემოთ ნახავთ ანუხსვას.

მესტამბე სოლომონ დოდაშვილ (იგივე საშა).

სოლომონ დოდაშვილი ოდესმე ვრცლად აღიწერება, იგი ქართულ მამულიშვილობის აღორძინების ისტორიაში შესაფერს ადგილს დაიჭერს, ჩვენ აქ მარტოდ მის სასტამბო ის-

ტორიას ავანუსავთ, მოკლეთ, ამის შესახებ მე ვრცელი წიგნი მაქვს დაწერილი, ამ ვრცელი წიგნიდამ 1890 წ. ერთი პატარა წიგნიც დავბეჭდე. ს. დოდაშვილი გახლავსთ ქართველი მამულისშვილობის დამაარსებელი, ამის მამათ-მთავრად ეს უნდა ჩაითვალოს.

სოლომონ დოდაშვილი ქიზიყის სოფელ მაღაროელია. დაბადება მისი ეკუთვნის 1798 – თუ 1799 წ. სწორედ იმ დროს, როცა ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთის იმპერიას დაუკავშირდა. სოლომონი მღვდლის შვილია. პირველად დაწყებითი სწავლა ბოდბის ხევში მიიღო. მერე თბილისში სწავლობდა ხან კეთილშობილთ სასწავლებელში, ხან 1818 წ. ახლად გახსნილ ქართველების სემენარიაში. თბილისში სწავლის დამთავრების შემდეგ, იგი პეტერბურგში წავიდა, უნივერსიტეტში, შევიდა მოწაფედ და 1828 წ. დაასრულა კიდეც სწავლა. ეს პირველი მაგალითი იყო. ამ დრომდე საქართველოდამ რუსეთში სასწავლებლად ჯერედ არავინ იყო წასული.

სოლომონ დოდაშვილი პირველი გახლავსთ, პირველი მაგალითი, მაინც იგი პირველი კაციც გახდა შემდეგში. სოლ. დოდაშვილი გონიერი ქართველი იყო, სწავლის და მწიგნობრობის მოყვარე, ბუნებითაც ნიპიერი იყოს. უნივერსიტეტში სოლომონ დოდაშვილი ჩინებულად სწავლობდა, სწავლის საგნათ მან აიღო ფსიხოლოგია და ლოდიკა, უნივერსიტეტშიაც თურმე ჩინებულათ სწავლობდა, დამთავრების დროს მან დისერტაცია დასწერა რუსულად, სახელდობრ „მოკლე ლოდიკა“, რომელიც პეტერბურგში ცალკე წიგ-

-166-

ნად გამოსცეს 1829 წ. ესეც პირველი მაგალითი იყო ქართველის ერისაგან.

ლოდიკა აჩენს, რომ ს. დოდაშვილს მთელი ევროპის ერთა მსწავლულთა და ფილოსოფოსთა ნაწერები კარგად ჰქონია გაცნობილი. იგი მათ წიგნების და ფილოსოფიის მოტრფიალედ ყოფილა. ყოველვე ასეთ მეცადინეობას გარეშე ს. დოდაშვილი იყო უდიდესი მამულისშვილი ქართველთა, საქართველოსთვის გულ შემატკივარი და მასთანვე მყვედრებელი დროთა ცვლილების. ღიდი მოტრფიალე იყო საქართველოს ისტორიის და ლიტერატურის.

პეტერბურგში ყოფნის დროს, იგი ხშირად სცხოვრებდა „კალმასობის“ დამწერ ივანე ხელაშვილთან. ეს. ივ. ხელაშვილი მისი ნათესავიც იყო და ს. დოდაშვილი რუსეთში ამის დამხმარეთ და რჩევით წავიდა თურმე, მისის დახმარებით მიიღო უმაღლესი სწავლა. თვით ივანე ხელაშვილიც.

გონიერი მღვდელ-მონოზონი იყო და მასთან მგმობელი ქართველთა ბედის, მოყვარე ქართული ისტორიის, მწერლობის და ენის.

პეტერბურგში სწავლების დროს, ი. დოდაშვილმა გაიცნა თითქმის ყველა ქართველ ბატონიშვილებიც, მათი ცხოვრება და გაჭირვებული დღეები ს. დოდაშვილს დიდათ ადარდებდა. ამ დროს, იგი ივ. ხელაშვილთან წესდებას ადგენდა თვისი მოქმედების, თუ საქართველოში როგორ უნდა ენოქმედნა, რა უნდა ეკეთებინა. თავის სავალდებულო გეგმათ-მან დაისახა შემდეგი საქმეთა კეთება:

თბილისში ქართული სტამბის გახსნა, ასევე სხვა საქართველოს ქალაქებში.

ამ სტამბებში ქართული წიგნების ბეჭდვა, სახელმძღვა-ნელოების, საერო წიგნების და სხვანი.

თბილისში, ქართლსა და კახეთის მიდმმოებში სკოლე-ბის დახსნა. ზოგს ალაგას პანსიონების. საინგილოს ქართვე-

-167-

ლებში მქადაგებლების გაგზავნა და ქართული წერა-კითხვის ვრცელება.

ცდა მასზედ, რომ ქართველნი ხშირად წავიდნენ რუსე-თის უმაღლეს სასწავლებლებში სტუდენტათ.

მეცადინეობა მასზედ, რომ ქართველებში ქართული გა-ზეთების, ჟურნალების და წიგნების კითხვა გავრცილდეს. ასეთ გზას ადგა ს. დოდაშვილი, ასეთ საქმეების სასარგებ-ლოდ. ივ. ხელაშვილმა ს. დოდაშვილს დაჰპირდა ფულად ერთ დროულად 6000 მ. ამას გარდა ჰპირდებოდა, რომ მთელ ჩემ ქონებასაც სულ ქართველი ერის გაღვიძების საქ-მეს მოვახმარებო.

ამავ დროს, ს. დოდაშვილი აიყოლიეს ქმრთველ ბა-ტონიშვილებმა და იგი ჩარიეს უცნობ საქართველოს გამა-თავისუფლებელ საქმეთა წრის რიცხვში წევრად. ამით იგი გატაცებულ იქმნა.

სწავლის დამთავრების შემდეგ, ივ. ხელაშვილის რჩე-ვით, პეტერბურგში მან ცოლად შეირთა რუსის ქალი და და-სახლდა, აქედამ სჩანს, რომ იგი როგორც განათლებული კაცი, საქმის კაცი უნდა ყოფილიყოს და ბატონიშვილების განძრახვის არ მიმყოლი, მაგრამ სიმრავლის დაუძლევეია იგი. რასაც ბოლრს მისი. დალუპვაც მოჰყვა და საქმის წახდენაც. სწავლის გათავების წელსვე 1828 წ. ს. დოდაშვილი საქარ-თველოში ჩამოვიდა. ქართველობამ დიდის პატივით მიიღო. თან ჩამოიტანა 6000 წ. მ. ფული, ხელაშვილისაგან მიღებული. ამას გარდა სხვა ქონებაც მოჰყოლოდა თან, რომელიც ბა-

ტონიშვილებს მიეცათ მისთვის. დაპირებისამებრ 1828 წ. იმეცადინა და ნება-რთვა აიღო და თბილისში გახსნა ქართული სტამბა, ეს იყო პირველი მაგალითი. ამ სტამბისათვის მან განიცადა დიდი შრომა და წვალება. ამავე წელს მან ნება-რთვა აიღო და დაიწყო კვირის ქართული გაზეთის „თბილისის უწყების“ გამოცემა. 1829 წ. გამოსცა თავის მიერ შედგენილი ქართული გრამატიკა. 1835 წ. დაიწყო გამოცემა

-168-

გაზეთის დამატების ორ კვირული დამატების ჟურნალად. ამ ჟურნალის სულ ოთხი წიგნი გამოვიდა 1832 წელს, მეტი არა. მიზეზი ამის ის გახლდათ, რადგანაც ამავე წელს, საქართველოში, თბილისში, გამოაშკარავდა ფარული საზოგადოების არსებობის ცნობები. მალე წევრებს დატუსაღება დაუწყეს. ამათში მოჰყა სოლ. დოდაშვილიც, რომელიც მეთაურად თითქმის დამარსებლად ქმნა ცნობილი. მას მხოლოდ ედებოდა მთავრობის წინაშე ბევრი რამ შეცდომანი და სხვა-თა შორის ქადაგებაც მასზედ, რომ რუსები საქართველოდამ ეხლა არ დავმართ, მერე ამათ აქედამ ჩვენი შვილიშვილები ვეღარ ჩარეკავენ ჩვენ კიდუგ მათი გასაკიცხნი გავსობითო.

ამიტომაც ს. დოდაშვილი რუსეთში გადაასახლეს. მისი ჟურნალიც მოისპო, გაზეთიც, წიგნებიც და სტამბაც დაიხურა, ს. დოდაშვილი რუსეთს გაგზავნილი გარდაიცვალა 1836 წ. ვიტყვით მოკლედ აქ, რომ 1836 წლებში, ქართულთ შორის მამულისშვილური გრძნობების გავრცელების დასაწყისი პირდაპირ ამას მიეწერება. რისთვისაც ამან ასწავლა მამულიშვილობა, გრ. ორბელიანს, გ. ერისთავს, ვახ. ორბელიანს და ბევრსაც სხვებს, რომელნიც მის პარტიაში იყვნენ წევრებათ და მისავე გავლენის ქვეშ მეცადინეობდნენ. ასე უბედურად გათავდა ამ საყურადღებო კაცის დღენი საქართველოში. ბატონიშვილებმა დალუპეს ეს დიდ ბუნებოვანი ადამიანი, დიდი განათლების მექონი და დიდგული მამულიშვილი. ს. დოდაშვილს რომ დასცლოდა და თავის საქმეები ეკეთებინა ჟურნალ გაზეთი ებეჭდა და წიგნები ევრცელებინა, დღეს ჩვენ საქართველოში ბევრად დაწინაურებულები ვიქნებოდით.

მაგრამ უბედურები ვართ და მიტომაც მიგვდიოდა ყოველივე უბედურათ. ს. დოდაშვილზედ აქ ეს ვიკმართ, რადგანაც მის შესახებ ჩვენ მთელი წიგნი გვაქვს დაბეჭდილი, სტამბას შესახებ ესეც კმარა.

ს. დოდაშვილის სტამბა თავის დროის კვალად მდიდარი ყოფილა, იგი საქართველოში, ქართველთ შორის, უჩინრად გამქრალა და მოსპობილა.

მესტამზე გიორგი დავითის ძე ერისთავი.

1832 ქართველებს უბედურება ეწვიათ, სოლ. დოდაშვილი რუსეთში გადაასახლეს, მისი გაზეთი დაუყოვნადაც მოსპეს და სტამბაც დახურეს. ამ სტამბით საქართველოში მოისპო ქართული სტამბის ხსენება. მის მერე ქართველებს არამც თუ სტამბის გახსნის ნება რთვას აძლევდნენ, არამედ წიგნების გამოცემასაც კი აღმაცერად უშეზღუდნენ. 1832 წ. მოისპო საქართველოში ქართული სტამბის არსებობა და ქართული წიგნის ბეჭდვაც.

1846 წ. საქართველოში მოვიდა მთავარ-მართველად მ. ვორონცოვი, ამან უხერხულად დაინახა, რომ საქართველოში ქართველთა შორის, ქართულს ენაზედ, არც წიგნი იბეჭდებოდა, არც გაზეთი და ქართული არც სტამბა არსებობდა. ამავე ღრის მთავარ-მართველმა ისურვა აწინდელი გაზეთ „კავკაზის“ გამოცემის დაწყება და ეს მალეც მოხერხდა, გაზეთ „კავკაზის“ გამოცემა დაიწყო. გაზეთის გავრცელების გულისთვის მთავარ-მართველმა ისურვა, რომ ზოგი რამ განცხადება „კავკაზის“ ქართულს ენაზედაც დაებეჭდათ.

ეს იყო გონივრული მოსაზრება. ქართულ განცხადებას ხალხში მსვლელობა მიეცა. ეს მთავარ-მართველმაც შეიტყო. მალე ისიც მოხდა, რომ ქართულს ენაზედ დაარსებულ ქმნა ოფიციალური გაზეთ „კავკაზის“ ქართულადაც გამოქცემა. ამ ოფიციალურ გაზეთის რედაქტორად დანიშნულ იქმნა ვინმე მოხელე ფალავანდოვი. აქ პ. იოსელიანიც შრომობდა. ქართულს ენაზედ „კავკაზის“ ბეჭდვამ ქართული ასოების მოძებნა საჭიროდ გახადა, მალე მოძებნეს მთავარ-მართველის სტამბაში ქართული ასოები. ამოალაგეს ყუთები-

დამ და 1846 წ. ქართულ ასოებს მისცეს მსვლელობა და ხმარება,

ამოობაში მოახლოვდა 1850 წ. ქართველთ შორის გაჩნდნენ თითო ოროლა თვალ ხილულ პირნი, მათ შორის ორიოდ მამულიშვილებიც, რომელთაც საქართველოზედ იწყეს საუბარი, ქართული წიგნის ბეჭდვაზედ, ქართული თეატრის დაარსებაზე და სხვანი. ამ მოსაზრებას ვორონცოვიც

ხელს უწყობდა. ამიტომაც ორიოდ ქართველთა 1851 წ. ისურვეს ქართულს ენაზე ჟურნალის გამოცემა. მალე თხოვნა მიართვეს მთავარ-მართველს, მთავარმართველმა ნება-რთვა ვერ მისცა 1832 წ. გაიხსენეს, თხოვნა პეტერბურგში გაგზივნეს, პეტერბურგიდამ ცნობები მოიხოთვეს. დიმ. ყიფიანმა და გრ. ორბელიანმა დაარწმუნეს მთავარ-მართველი მასზედ, რომ ქართულ ენაზედ ჟურნალის გამოცემას შიში არაფრისა აქვსო.

ვორონცოვმა ეს ირწმუნა, თავის შუამდგომლობაც აღძრა პეტერბურგს და მალე გ. ერისთავს ცისკრის გამოცემის ნება რთვაც მოუვიდა. 1851 წ. „ცისკრის“ გამოცემა უნდა დაეწყო, მაგრამ იმ დროს, ქართული სტამბა არსად იყო და მთავარ-მართველის სტამბაშიაც ქართული ასოები იმდენი არ იყო, რომ აქ ჟურნალიც ებეჭდათ, ამიტომაც გ. ერისთავმა ვორონცოვის წინაშე აღძრა დახმარების თხოვნა, ვორონცოვმა თხოვნა შეიწყნარა, ჟურ. „ცისკარს“ წლიურად დახმარება დაუნიშნა, ამას გარდა, მთავარმართველის სტამბი-დამ აჩუქა ერთი საბეჭდი დაზგა, სტანოკი, ზოგი რამ სასტამბო იარაღი და ასოებიც. ყველა ამანებით გ. ერისთავმა 1852 წ. თბილისში გახსნა პატარა ქართული სტამბა და აქ დაიწყო „ცისკრის“ გამოცემა.

სამწუხაროდ 1852 წ. „ცისკარი“ დაიხურა, მოისპო, და ვს სტამბაც დაიკეტა, ამ სტამბაში „ცისკარს“ გარდა ორიოდ-სხვ ქართული წიგნიც გამოიცენ. შეიძლება სტამბა არ და-

-171-

ეკეტათ, მაგრამ გ. ერისთავმა თურმე სტამბის შენახვის თავი არ მაქვსო. ასე მოისპო ეს ისტორიული სტამბა.

„ცისკრის“ დახურვის და სტამბის დაკეტვის უმაღვე ქართველებში იყვნენ თითო ოროლა ისეთი პირნი, რომელნიც სწერდნენ როგორც „ცისკრის“ დახურვაზედ, ისევე სტამბის დაკვეტვაზედ. ამათ განიძრახეს სხვა, ახალ ქართული ჟურნალის დაარსება, მაგრამ შიში აქვდათ, ვაი თუ ახალი ჟურნალის გამოცემის ნება არ მოგვცენო. ამიტომ ისევე „ცისკრის“ განახლება სთხოვეს. რედაქტორად ივანე კერესელიძე დანიშნეს. ნება რთვა 1856 წ. მიიღეს. 1857 წ. იანვრიდამ „ცისკრის“ გამოცემაც დაიწყეს, სტამბის უქონლობა ჟურნალის გამოცემას დიდად უჭირებდა საქმეს. ამიტომ ივანე კერესელიძე გ. ერისთავს შეევაჭრა და მისი სტამბა 900 მან. იყიდა, ეს ფული გ. ერისთავისთვის ნაწილ ნაწილი უნდა მიეცა, ანუ წელიწადში 300 მ. ივ. კერესელიძემ განაახლა დამინებული სტამბა და „ცისკარს“ გაეხსნა საკუთარი პატარა სტამბა.

მესტამზე ივანე ივანეს ძე კერესელიძის სტამბა

1856 წ. ივანე კერესელიძემ კავკასიის მთავარ-მართებელს თხოვნა მისცა და „ცისკრის“ გამოცემის, ანუ განახლების ნებართვა სთხოვა. მთავარ-მართებელი მურავიოვი ბოროტი კაცი იყო, მისი იმედი არ იყო, რომ „ცისკრის“ გამოცემის ნება რთვა მიეცათ. მაგრამ დიმიტრი ყიფიანმა იმეცადინა და ნება რთვა მისცეს ივ. კერესელიძეს 1856 წ. მეორეს წლიდამ ამას „ცისკრის“ გამოცემა განაახლა. მერე გ. ერისთავის სტამბაც შეიძინა 900 მ. და „ცისკრის“ საკუთარი სტამბაც გახსნა.

გ. ერისთავის სტამბა მეტად ძველი ყოფილყო, მეორე წელიწადს საბეჭდი გაუტყდა თურმე. ეს მოხდა ისეთ დროს, როცა ივ. კერესელიძეს 300 მ. ჯერედ არ აქვნდა

-172-

გადახდილი. ერისთავიც აწუხებდა. სტამბაც დაუკეტა, დაუბეჭდა თურმე! ვიდრე ფულს არ მომიტან, მინამ სტამბას ვერ გაგიხსნიო, ამ სტამბის შესახებ აი რა მიაბზო თვით ივ. კერესელიძემ რაც სიტყვით-სიტყვა მოჰყავს აქ უცვლელად.

სტამბის ისტორიასთან დაკავშირებულია „ცისკრის“ დაარსების ცნობებიც, რამაც გამოიწვია სტამბის დაარსებაც.

1856 წ. დიმიტრი ყიფიანის თავოსნობით, ალ. ორბელიანის სახლში, სალაყბოზედ. მოხდა კრება, აქ გადავსწყვიტეთ, რომ ქართულს ენაზედ ჟურნალის გამოცემა დავიწყეთ. ეს პირველი კრება ქართველებში სამაგალითო იყო.

„მერე სთქვესო, თუ რა გამოვცეთო“ ზოგმა სთქვა „ცისკარი“ განვაახლოთო, ზოგმა: ახალი ჟურნალის სახელი დაასახელაო. ამასობაში გავიდა 1855 წ. ჩვენ კი ვერ ვბედავდით მთავრობის წინაშე თხოვნის წარდგენასა, მოვიდა 1856 წელი, ამ წელს კი გარდავწყვიტეთ თხოვნის მიცემა. ზოგმა რა სთქვა, ზოგმა რა, ბოლოს გარდავწყვიტეთ, რომ ისევ „ცისკრის“ გამოცემის, ანუ განახლების ნებართვა ვითხოვოთო, თორემ ვაი თუ ახალის გამოცემის ნებართვა არ მოგცენო.

შემდეგ, ანუ მეორე კრებაც ალ. ორბელიანის სახლში მოხდა, სხვათა შორის, იქ დაესწრო დ. ყიფიანიც. საუბრის შემდეგ პროგრამის შედგენა დ. ყიფიანს მიანდეს. მან იკისრა და შემდეგის კრებისათვის წარმოადგინა. კრებაზე წესდება განიხილეს, მაგრამ სასარგებლოდ ვერ სცნეს, რადგანაც პროგრამაში მოხსენებული იყო, პოლიტიკური, ფილოსოფიური, ეკონომიური და სხვა ამ გვარი ნაწილებიცაო. ყველამ სთქვეს, რომ ამ პროგრამით ჟურნალის გამოცემის ნე-

ბას არ მოგვცემენო. ამიტომ ეს პროგრამა დასტოვეს და მე-რე სხვა შეადგინეს, უბრალო პროგრამა, ისევე, როგორც წინეთ შეედგინათ „ცისკრისთვის“ მეც ეს წარვადგინე, წებართვა მივიღე. 1856 წლის დამლევს. და 1857 წლიდან გამოცემა ვიწყე „ცისკრის“, ამის ნებართვაც გვიძნელებოდაო,

-173-

„ცისკრის“ სახელით გამოცემა მეც კი არ მინდოდაო. ზოგი ამბობდა, რომ „ცისკარს“ სახელი გამოუცვალოთო, ზოგმა სთქვა „მზეო“, ზოგმა „ვარსკვლავი“, ბოლოს ეს ვამჯობინეთო. ვიდრე გამოცემას დავიწყებდით მინამდის ხალხში „ცისკრის“ გამოცემის ცნობებს ზოგიერთ კეთილ პირები ავრცელებდნენო. სხვათა შორის, ალ. ორბელიანმა „ცისკრის“ გამოცემისათვის 1856 წ. ერთი პატრა წიგნიც დაბეჭდა, სახელდობრ „ქართულის ენისთვის“ ამ წიგნაკით იგი ქართველთ ევედრებოდა „ცისკარზე“ ხელის მოწერას, – იგი ამბობდა:

„აბა, შეხედეთ სხვებსა, რა გვარ ეხმარებიან თავიანთ ენის მწიგნობრობასა, დროა ჩვენც თვალები გავახილოთ, და დახმარება ამოვუჩინოთ „ცისკრის“ გამოცემასაო“.

რადგანაც ივ. კერესელიძე შეუძლო იყო და „ცისკრისთვის“ გამოცემის ძალა არ ჰქონდა, ამიტომ რედაქცია ალ. ორბელიანმა თავის სახლში მოათავსა. ივ. კერესელიძესაც დახმარება დაჰპირდა, 1857 წლის პირველ იანვრიდან ტფილისში „ცისკარმა“ იწყო გამოსვლა. ეს გამოცემა თუმცა მდიდარის შინაარსის არ იყო, მაგრამ რაც იყო, გ. ერისთავის გამოცემას მაინც სჯობდა. პირველ წელიწადს ხელის მომწერი ცოტა ჰყვანდა. სტამბის საქმეც ძნელი იყო მაშინ, ამიტომ ივ. კერესელიძემ განიზრახა საკუთარი პატარა სტამბის შექმნა. ესეთი პატარა სტამბა გ. ერისთავსა ჰქონდა, მას ეს მთავარ-მართებლის სტამბიდან აჩუქეს „ცისკრის“ დასაბეჭდათ. ივ. კერესელიძემ მიმართა გ. ერისთავს და სტამბის სყიდვა სთხოვა, იგი თანახმა გაუხდა, და ამაზე მალეც მორიგდნენ 900 მანეთად. დაზგა ხისა იყო. ძველებურად ნაკეთი. პირველ წელიწადს ხელის მომწერლად 120 ჰყავდა. ამან რედაქციას ზარალი შესძღვნა. მეორე წელიწადს 200-მდე ავიდა, რედაქტორს იმედი ჰქონდა, რომ ეხლა კი საქმე კარგათ წამოვა მით უფრო, რადგანაც სტამბაც შევიძინეო. ორი წელიწადი როგორც იქმნა ატარა და მესამე

-174-

წელიწადში გადადგომა უახლოვდებოდა. მალე მესამე წელ-

შიაც გადავიდა და იმედი ჰქონდა, რომ ამ წელს გ. ერის-
თავს 300 მ. მივცემდიო. გ. ერისთავმა აღარ დამაცალა, ფუ-
ლი მომთხოვა, მე მალე 300 მ. ვიშოვნე, მიუტანე და მივე-
ცი. მერე 300 მ. უშოვე და სტამბის ახსნა ვსთხოვე, მაგრამ
მან არ ინდომა, ასე სთქვა:

მინამ 300 მ. არ მოიტან, მინამდის სტამბის ახსნას თვა-
ლით ვერა ნახავო. მე ფული არა მქონდა, 600 მ. სულ წვრი-
ლათ ვივალე. მეტი რა გზა მქონდა., ჟურნალი გავაჩერე,
დიდათ მომწყდა გული, რომ ახლად დაბადებულ საქმეს და
ისიც თვით გ. ერისთავისაგან დაარსებულ „ცისკარს“ ასა
მოექცა, ასე დაწიხლა, ერთად-ერთი ჟურნალი გააჩერა. მი-
ვედი და ვსთხოვე, რომ ამოწყობის ნება მომეცი, რომ დრო
მანაც არ დაკვარგოვო, როცა ფულის მოგიტან, მაშინ მომე-
ცით ბეჭდვის მება. მან ცივი უარი მტკიცა ასეო:

– გაიგე და შეიტყე, რომ ვიდრე 300 მ. არ მოიტან,
მინამდის არა იქნება-რა.

მე აქეთ-იქით მივაწვდი, მაგრამ ვერსაიდან რა ვიშოვნე,
ხელის მომწერთაგან ხომ ფულის აღება ადვილათ არ შეი-
ძლებოდაო, რადგანაც ზოგი ხელის მომწერნი „ცისკრის“
ფულში ფქვილს, ხორბალს, ღვინოს, შემას, ნახშირს და ამ
გვარებს იძლეოდნენო. ზოგი ცხვარს, თხას, ქათამს გზავნი-
და, ზოგი ძროხას. მე დიდად დაღონებული ვიყავი, და არ
ვიცოდი, რა უნდა მომეხერხებინა. დღე დაღამდა და არსაი-
დან-რა ხსნა იქმნა. ღამის 10 საათი იქნებოდა, ვიღაცამ კა-
რის ზარი დარეკა, მე კარი გავაღე. ერთმა კაცმა წერილი
მომცა, მომტანს მკითხე ვისგან არის ეს წერილი, მან გვარი
მითხრა, მე შინ შეველ, ის კაცი მაშინათვე წასულიყო, მე
გავხსენ წერილი, შიგ 300 მ. იდო და მასთან წერილი ასე-
თის შინაარსის რუსულათ დაწერილი:

„ძმაო ივან ივანიჩი! ამ დღეებში მე თქვენა გნახეთ და
შეგატყეთ, რომ გ. ერისთავისაგან ძრიელ დარდიანათ იყა-

-175-

ვით, რადგანაც თქვენი ერთად ერთი ჟურნალი „ცისკარი“
შეუძლებლობის გამო დახურულა. ასეთ საქმეს მე პატივს
ვცემ, ვაფასებ, რომ თქვენ, ქართველთათვის ჟურნალი დაა-
რსედ მე უკანონოთ მიმაჩნია მისი შეჩერება, მე თანაუგრძ-
ნობ მის არსებობას, ამიტომ გიგზავნით 300 მ. გარდაეცით
ერისთავს და მით დაიხსენით სტამბა და „ცისკრის“ ბეჭდვაც
განაგრძეთ, რაც შეეხება ამ 300 მ. ეს თქვენ გარდამიხადეთ
ისე, როგორც შეიძლოთ. თქვენი საქმის პატივის-მცემელი
შესტაკოვი.

ეს პირი ყოფილა იმ დროის გემნაზიის ერთ მასწავლე-

ბელთაგანი, რუსი, თავის დროის კვალად დიდათ განათლებული და მასთან ადგილობრივ ხალხთ ვითარების კარგათ მცოდნეც. ბიჭს პასუხიც ვეღარ მოუსწარ, ისე დაერიგებინა, რომ კონვერტის მიცემის შემდეგ შინ წამოდიო. გათენდა დილა, მე მაშინათვე გიორგი ერისთავთან წაველ, მივედი და 300 მ. მივეცი და თან დაუყვირე:

– აჰა, მიიღე, ეხლაც არ ამიხსნი სტამბაც? – მან მომიგო..

– ფული კი მომე და რაც გინდა ქენი!

სტამბა ახსნა. ეს ამბავი მე მაშინათვე „ცისკრის“ თანამშრომლებს ვუამბე, ყველა გაჰკვირდა ზემოხსენებულ რუსის მასწავლებლის საქციელზე, ყველა გაკვირვებული იყო. უფრო გაკვირვებული იყვნენ აგრეთვე თვით გ. ერისთავზედაც. ნახეთ უცხო კაცმა რა ქმნა და ჩვენმა, შინაურმა, ქართველმა მწერალმა კი რა ჩაიდინა, ჯიბრის გამო 300 მ. სტამბა დაკეტა და ერთად ერთი ქართული ჟურნალი „ცისკარიც“ შეაჩერა. ისიც ისეთი ჟურნალი, რომელიც თვით მანვე დაარსა, რომელ ჟურნალის სახელიც მას ეკუთვნის და რის დახმარების მოვალე თვითაც იყოვო.

ასეთის ვაი ვაგლახით დაარსდა „ცისკარი“, ასეთივე უბედობა დახვდა მეორე წელიწადს და ეს არც მესამე წელს ასცდენია თავიდან, ამას ქვემოთ ნახავთ.

-176-

„ცისკრის“ რედაქციას დიდის წვალეებით ნაშოვნის სტამბა დიდ ხანს არ შეერჩა ფარსაგათ, მესამე წლის ბოლოს საბეჭდი სტანოკი (დაზგა) ისე გაუტყდა, რომ მის გადაკეთება, ანუ განახლება შეუძლებელი გახდა, რედაქციას წელი მოსწყდა, სხვა სტამბებშიაც მაშინ არ იყო იმდენი ასოები, რომ „ცისკრის“ ბეჭდვა ეკისრათ, გინდ ეკისრათ იგი ისე ძვირად იქმნებოდა, რომ მის ხარჯს ღარიბი რედაქცია თავის დღეში ვერ აიტანდა, ვერ გაუძღვებოდა, როგორც იქმნა ხის დანჯღრეული სტანოკი დააკოწიწეს ისე რომ მას ორი-სამი თვე კიდევ შეეძლო ემუშავნა. „ცისკრის“ წყობა არ შეაჩერეს და ივანე კერესელიძემ ახალი სტანოკის შემენის საქმეს დაფიქრებს მიეცა, მაგრამ საიდან და რითა, არ საიდან-რა ღონისძიება უჩნდა, ბოლოს ეს ღონისძიება მოუგონია.

1860 წლებში, საქართველოში, ქართველთა შორის, დამსახურებულ ქართველთ მოწინავე პირნი მრავლად სცხოვრობდნენ. მათში ერივნენ ისეთი მოხელენიც, რომელთაც ხანდისხან მთავარ-მართველის თანაშემწის ადგილი ეკავათ. ზოგი ხანდისხან მთავარ-მართველობასაც ასრულებდნენ. ყველა მათ ქართული ენა კარგათ იცოდნენ. „ცისკარსაც“

იწერდნენ. ზოგი ქართულს ენაზე არას კითხულობდა, მაგრამ „ცისკარს“ კი მაინც იწერდა.

ბევრი თათბირის შემდეგ მოვისაზრე შემდეგი: ერთ დღეს დავსწერე რამდენიმე წერილი, ეს წერილები აქა-იქ ქართველ დიდ-კაცობას დაურიგე და ყველას ვსთხოვე საჭირო საქმის გამო ჩემს რედაქციაში მოზრძანდეთ საღამოს 8 საათზე, მცირე დროს დაკარგვა და მით მოსმენა ერთის საყურადღებო საქმის. იმ დღეს, პოლიციასაც გავაგებინე, რომ საღამოს, ჩემს სახლში რამდენიმე კაცი მოვა და გთხოვთ, გზაში დარაჯათ კაცი დააყენოთ, რომ მათ გზა უჩვენონო. საღამოს რვა საათზე დაიწყო ფაიტონებმა გრიალი და ცხრა საათამდე ოცამდე ქართველთ მოწინავე პირნი მოვიდნენ, მე მივიღე, ჩაი, ხილი და სასმელი მივართვი. მერე გ. მუხრან-

-177-

სკიმ მითხრა: „ეს ყველაფერი კარბი რომ მოგვართვი და პატივი გვეციო, მაგრამ ახლა ერთი ისიც გვითხართ თუ აქ ჩვენ რისთვის დავგიბარე, რა გესაქმება ჩვენთან, რა საქმე გაქვთ, რა გინდათ, გვითხარი“. ამის შემდეგ ივ. კერესელიძეს შემდეგის სიტყვით მიუმართავს.

„დიდად პატივცემულნო ქართველნო! დიახ, საქმეზე მოგიწვიეთ, თორემ ყოველ თქვენთაგანს ჩემზე უკეთესი ჩაი და ხილი მოეპოვება სახლში. მეც ეხლავ მოგახსენებთ რაც მწადიან. სამი წლის წინეთ, დ. ერისთავისაგან მე ვიყიდე პატარა სტამბა, ამ ხნის განმავლობაში რის წვალეებით 600 მ. გადავსწვვიტე, 300 მ. ვალი მაქვს კიდევ. ეხლა, უცებ საბეჭდი დაზვაც გამიტყდა. ეხლა დავრჩი უბეჭდავი, არ ვიცი რა ვქნა; როგორ რა მოვახერხო, რითი რა ვბეჭდო. საქმე ისე გამიძნელდა, რომ ლამის „ცისკრის“ ბეჭდვა მხოლოდ ამ წლის ბოლომდე ვალი-დიალო და მის შემდეგ კი მოვსპო, სამუდამოდ დავხურო. ხოლო ასეთი საქმის გაბედევა მე მართლ ჩემით ვერ გავბედე, ეს საზოგადო საქმე გახლავთ, ჟურნალის გამოცემა და პატრონობა თქვენც გეკუთვნის. მე გავბედე და ჩემი განზრახვა შეგატყობინეთ, ეხლა საქმე თქვენზე გახლავთ, თქვენ თუ ისურვებთ, მაშინ შეიძლება, რომ ეს ერთად ერთი ჟურნალი „ცისკარი“ არ მოისპოს, თუ არ ისურვებთ და მაშინ ყოველივე შესრულდება, ერთად-ერთი გამოცემა სამუდამოდ მოისპობა და მაშინ მომავალში საერთოდ ვიქმნებით პასუხის მგებელი ჩვენის შთამომავლობის წინაშე“.

ამ სიტყვის შემდეგ ჩქარი საუბარი და ყაყანი შეიქმნა, ერთხმად დაიძახეს, რომ „ცისკრის“ დახურვა არ შეიძლება, არა, არ იქმნება, სირცხვილია, როგორც უნდა იქმნეს და

გამოიცეს კიაო.

მე მკითხეს: რომ ახლა შენ რაღას ითხოვ, რა გინდა, რომ „ცისკარი“ არ დახუროვო?

-178-

მე, ერთი საბეჭდი დაზგა ვითხოვე, ამის ფასი იკითხეს? მე 1000 მ. დავასახელე. ამაზე ყველა თანახმა გახდა. გ. მუხრანსკიმ სთქვა შემდეგი: ამ 1000 მ. მე მთავრობას გამოვსთხოვ. მაშინათვე ქალაქი დამიწერეს, მეორე დღე, ეს ქალაქი მთავარ-მართებლის გამგეობაში გ. მუხრანსკის წარუდგინე. მან მაშინათვე რჩევას გარდასცა და თან დასძინა, რომ 1000 მ. დახმარება მივცეთო. ფული მალე მომცეს. სტანოვი მალე გამოვიწერე, „ცისკრის“ გამოცემის საქმეც გაიწალდა. მის არსებობის საქმე საიმედო ნიადაგზე დავაყენე. ჟურნალი შინაარსით და სივრცით გავაფართოვე და გავაუმჯობესე.

ივ. კერესელიძემ ეს სტამბა კარგა ხანს შეინახა და 1874 წ. ექვთიმე ხელაძეს მიჰყიდა, სტამბის ფასში ექვთიმე ხელაძეს მისთვის „ცსკარმა“ უნდა ებეჭდა, მაგრამ ამის შემდეგ აღარც „ცისკარმა“ იცოცხლა დიდხანს, იგიც იმავე წელს დაიხურა, აღარ გამოვიდა შემდეგ. ყოველ შემთხვევაში ითქმის ისიც, რომ ივ. კერესელიძეს სტამბაში პირველად ჩაიყარა საძირკველი სტამბის ხელოსნობის და ამის სტამბაში ბევრმა ქართველმა ისწავლა სტამბის ხელობა, რაც შემდეგ თფილისშიაც მოიფინა და გამრავლდა, თორემ მინამ თფილისში ეს ხელობა, ქართველებში სულ არ იყო გავრცელებული. კერესელიძეს ნაშაგირდალები ბოლოს სულ მესტამბენი გახდნენ, როგორც მაგალითად ექვთიმე ხელაძე.

ნიკოლოზ ავალიშვილი და მისი ჟურნალ „მნათობის“ სტამბა

187 წ. ქართველებმა თვლები გაახილეს, ამ თვალის გახილებას დიდი წიხლი ესროლა გაზეთ „დროების“ დაარსებამ. თვალეზ გახილებულ ქართველებმა ნაღვლით შეხედეს თავიანთ დაცემულ ცხოვრებას, მასზედ იწყეს დრტვინვა და გოდება. დაცემული ცხოვრების მოდავედ მწერლობა დაინა-

-179-

ხეს და ამიტომაც, ვისაც კი შაეძლო რამის კედება. ყველა ქართული მწიგნობრობის აღორძინების ცდას მიეცა. ქართულ მწერლობას გაჩაღებული სახე მიეცა.

ამიტომაც მოხდა რომ 1866 წ. დაარსებულ იქმნა გაზ. „დროება“ მას შემდეგ „სასოფლო გაზეთი“ და ამისავე დროს ანუ 1869 წ. თვიური ჟურ. „მნათობი“, მაშინ ამ ჟურნალს გარდა „ცისკარიც“ წ. გამოდიოდა. თუმცა იგი მეტად სუსტი გახლდათ იმ დროისთვის. მცირე ხანს შემდეგ „მნათობს“ ჟურნალ „კრებულიც მოჰყვა“. ასე და ამ გვარად, თფილისში 1870 წლიდან ქართველებს სამი ჟურნალი აქვდათ: „მნათობი“, „კრებული“ და „ცისკარი“ და სამიც გაზეთი, „დროება“, „სასოფლო გაზეთი“ და „მეურნე“. ჟურნალ „მნათობის“ რედაქტორად გახლდათ ნიკოლოზ ავალიშვილი. კაცი განათლებული და მომზადებული. ამ პირს ჟურნალის არსებობის დიდი სურვილი და ხალისი აქვდა, ხოლო ჟურნალის საქმეს სტამბის პირობები კი ერთობ აძნელებდა ბეჭდვის საქმეს.

მაშინ მთელ თფილისში ერთი სტამბა იყო სტ. მელიქიშვილის და ამიტომ აქ სტამბის ბეჭდვას ვეღარ ასწრებდნენ, სტამბები არ იყო. ამიტომ ნ. ავალიშვილმა სომეხთა ნერსესიანის სტამბიდან იყიდა ერთი სტანოვი (დაზგა), სასტამბო იარაღიც იშოვნა, ქართული ასოებიც ჩამოასხმევინა და 1870 წ. შემდეგ ამანაც გახსნა ქ. თფილისში ჟურ. „იმნათობის“ სტამბა. ამ სტამბამაც ცოტა ხანს იარსება, რადგანაც თვით ჟურ. „მნათობიც“ 1873 წ. დაიხურა. მერე ეს სტამბა ნიკოლოზ ავალიშვილმა სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუერთა, როგორც თვით გადმომცა: ეს სტამბა სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუერთეთ, ხოლო მერე იქიდან მე ვეღარა მივიღე რა და ამ გვარად დავკარგე ეს სტამბაო. სულ მიღირდა იგი 1000 მ. როცა ეს სტამბა მელიქიშვილის სტამბაში მივიტანე, მაშინ იქ გამგეთ სხვა იყოვო. მერე გაყრილიყვნენ და მე როცა მიველ და მელიქიშვილს სტამბა ვსთხო-

-180-

ვე, იმან უარა მითხრა, ივნენტარში არაფერია ჩაწერილი და აბა მე რა მოგცეო. ასე და ამგვარად, 1870 წლის შემდეგ, თფილისში ორი ქართული სტამბა დაარსდა, სადაც ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, ხოლო ორივეც მალე, თითქმის ერთ წელიწადს მოისპნენ და დაიხურნენ. მაინც „მნათობის“ სტამბამაც აღბეჭდა თვისი ნაკლი, მოკლე დროის განმავლობაში აქაც გამოცეს კარგი ქართული წიგნები. ასე მაგალითებრ 1871 წ. ამ სტამბაში გამოიცა „ბავშვების მოვლა“ კომბისა, პირველი გამოცემა, ასევე სხვა ასეთი წიგნები, რაც ნიკოლოზ ავალიშვილის შრომის ისტორიას ღირსეულის პატივით მოსავს.

თვით ნ. ავალიშვილსაც რაც კი შეეძლო თავის შრო-

მას და ენერგიას არ აკლებდა და სტამბას უვლიდა, მაგრამ მაინც მისთვის იმ დროს შეუძლებელ, ძნელი საქმე გახლდათ სტამბის შენახვა. მაინც 1870 წლებს ქართულ სტამბის ისტორიაში „მნათობის“ სტამბაც გამოჩნდება ყოველთვის, ორი ქართული ჟურნალი არსებობდა ამ დროს და ორთავეს თავის საკუთარი სტამბებიც აქვნიდათ. მაშინდელ სტამბებს მანქანა არ აქვნიდათ, არამედ პატარა სტანოკი. ასეთი სტამბა მაშინ 1200 მ. ჯდებოდა სულ.

გიორგი წერეთელი და მისი სტამბა

XIX საუკუნის შემდეგ, ქართველებმა ღრმა ძილით დაიძინეს, ამ ღრმა ძილს, 1800 წ. მოევლინა მძლავრი ძალა და დაინძრენ, რამაც გააღვიძა ქართველები და თვალები აუხილვა. ეს მუჯღუგუნო იყო 1866 წ. გაზეთ „დროების“ დაარსება და საქართველოში როგორც მოღვაწე მწერალ კაცების გაჩენა, ასეთ კაცნი გახლავან გიორგი წერეთელი, ნიკოლოზ ნიკოლაძე და სერგეი მესხი.

გ. წერეთელი შეიძლება დიდი, გენიოსური მწერალი არ იყო, მაგრამ იგი ქართველები კი დიდ მოღვაწეთ უნდა

-181-

ჩაითვალოს. ამ ჭირმა 1866 წ. გამოსცა კვირის გაზეთი „დროება“ ამის მერე 1868 წ. „სასოფლო გაზეთის“ გამოცემა დაიწყო და 1871 წ. ჟურნალ „კრებულის“ გამოცემა მოახერხო. გამომცემლობის გარდა გ. წერეთელმა სასტამბო საქმიეების ხელობაც გაიცნა პეტერბურგში, ამიტომ მან 1870 წ. იჯარით აიღო დუბლერის სტამბა, ეს სტამბა თფილისში 1846 წ. არის გახსნილი.

გ. წერეთელმა ამ სტამბას ჟურ. „კრებულის“ სტამბა უწოდა. მას სურვილი აქვნიდა, რომ ამ სტამბის საშუალებით „კრებულის“ ბეჭდვა გაადვილდებოდა, ისევე სსვა წიგნებიც ებეჭდა ერთი სიტყვით უნდოდა, რომ „კრებულის“ სტამბა ქართული წიგნის ბეჭდვის საკუთრებათ გამხდარიყოს. ასეთი დიდებული წადილი აქვნიდა გ. წერეთელს თავის სტამბის გახსნის გამო, ხოლო ეს წადილი მას ვერ აღუსრულდა, რადგანაც მაგ. იგი შეუძლებელი იყო. ჯერ დღესაც უხერხულია სტამბებისაგან წინამძღოლობა და აბა მაშინ ხომ სულ ვერ მოხერხდებოდა.

მაინც გ. წერეთელმა თავის ენერგია გვაჩვენა და იგი ქართული სიტყვიერების გასაძლიერებლად ყველი ღონის ძიებას ხმარობდა, ყველა ღონის ძიებას ღონობდა, რომ მით ეგები ქართული წიგნების ბეჭდვის საქმეც უკეთესად გაად-

ვილდება. ეს გაადვილება მოითხოვდა მომუშავეთა რიცხვს და მათ ხელს, ეს კი მაშინ ერთობ ძნელი და ძვირი იყო, სტამბის მუშები და ხელოსნები მაშინ ერთობ ცოტანი იყვნენ, ამიტომ გ. წერეთელს თავისი კეთილი აზრი ვერ შეუსრულდა, სტამბის შენახვა გაუძნელდა და სამი წლის არსებობის შემდეგ, სტამბა ისევ პატრონს დაუბრუნა. ხოლო თვითონ მაინც ბეჭდვის საქმეს თავი არ გაანება. ეს საქმეც გამოცდილება იყო, სტამბის საქმეც სცადა და მისი საოსტატო და სახელოსნო საქმეებიც უკეთ გაიცნა. ყოველ შემთხვევაში, მისმა სტამბამ მოკლე დროის განმავლობაში აღბეჭდა თავისი გზა და კვალი, ამ სტამბას აქვნდა ფირმა ასე:

-182 -

„სტამბა“ კრებულის" და გ. წერეთლის ამხანაგობის მართალია ამ სტამბამ მცირე ხანს იარსება, ხოლო მისმა არსებობამ კი ქართული სტამბის ისტორიაში ზომიერი ალაგი დაიკავა. ამიტომაც ჩვენც მოკლედ მოვიხსენიეთ ამ სტამბის არსებობის ცნობები და გ. წერეთლის ამაგი. ეს სტამბა გ. წერეთელმა შეიძინა 1870 წ. და მას შემდეგ დახურა 1873 წ.

სტეფანე მელიქიშვილი და ამხანაგობის სტამბა

სტეფანე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი არის წევრი იმ დროს მეანობისა და დროის, რომელსაც ეკუთვნიან დიმიტრი ბაქრაძე, ნიკოლოზ ლოლობერიძე, ვახტანგ თულაშვილი. თუმცა სტეფანე მელიქიშვილს ზემოხსენებულ პირთა მსგავსად არა აქვს მრავალფეროვანი აღწერის ცნობები, მაგრამ რაც არის და აქვს, უნდა ითქვას, რომ იგიც ღირსეული გახლავს ამ პირის დაფასების შესახებ: პირველნი თუ იყვნენ მარჯვენა ხელი, მაშინ ეს იყო მარცხენა, შემდეგ დროში კი ეს გახდა ორივე და თავის ღირსების და მამულიშვილობის დასამტკიცებლად თავისი საქმის მოყვარეობით და სტამბის გაძლოლის ენერგიით მეტად მორთული ღირსებაც დაიმკვიდრა.

სტამბას აქვნდა სახელი სტეფანე მელიქიშვილის და ამხანაგობის სტამბა და ჭეშმარიტად ამ სახელწოდების თანხმად მან თავისი სტამბის ღირსებაც კარგად შეინახა, ამისთვის მან ევროპაშიაც იმგზავრა, სასტამბო საქმენი სპეციალურად შეისწავლა და მის მერე თავის შრომას უმეტესად ბრწყინვალე მიმდინარეობაც მისცა. უკანასკნელ იგი ისე აღფრთოვნდა სასტამბო საქმის ტრფიალებით, რომ ზემოდ ხსენებულ ამხანაგებთაგან მთლად შეიძინა სტამბა და თავის საკუთრებათ გახადა.

სტეფანე მელიქიშვილის სახელის მექონი სტამბა გაიხსნა 1860 წ. სტამბის გახსნით წინდაწინვე დაიწყეს მათ ქარ-

-183-

თული წიგნების ბეჭდვა. 1866 წ. გამოსცეს ქართულს ენაზე გაზეთ „დროება“ რომლის გამომცემლად თვით სტამბის პატრონი სტ. მელიქიშვილი გახლდათ და რედაქტორად გ. წერეთელი ამ გაზეთის გამოცემა საქართველოში პირველი სამაგალითო საქმე გახლდათ. შემდეგ დროსაც, ეს სტამბა ქართველი ერის საქმეებს ბრწყინვალედ უძღვებოდა და ამ სტამბაში დაბეჭდილი წიგნები იფინებოდა მრავლად მთელ საქართველოში.

ასეთ საქმეთა გარეშე ესევე სტამბა ხელს უწყობდა ქართულ გაზეთების და წიგნების გამოცემის საქმესაც. მაგალითებრ აქ იბეჭდებოდა ჟურ. „მნათობი“ 1869 წ. ჟურ. „კრებული“ 1871 წ. გაზეთ „დროება“ და „სასოფლო გაზეთი“. 1868 წ. ასევე სხვა და სხვა წიგნები, თვით მეც ამ სტამბიდან დავიწყე პირველად წიგნის გამომცემლობა. ასე გვიწყობდა ეს სტამბა ამ სამწერლო საქმეში ხელს. სტეფანე მელიქიშვილის ამაგი ამ მხრით სიმპატიური გახლავსთ. მას ვრცელი საინტერესო ისტორია აქვს, იგი ღირსია ვრცლად ანუხვის, ხოლო სამწუხაროდ განსვენებულის შესახებ ჩვენ ბევარი არაფერი ვიცით და ამიტომ ჩვენც აქ ასე მოკლედ ავწუხსეთ. იმასაც მოვიხსენებთ, რომ სტამბის გამგეობაში მას მხარდამხარ ედგა ვახტანგ თულაშვილიც. 1880 წლის შემდეგ სტეფანე მელიქიშვილი თავის საქმეების გამო ტაშკენტში გადასახლდა. ამის შემდეგ აღარც სერგეი მესხმა იცოცხლა დიდხანს, 1883 წ. შემდეგიდამ გაზეთ „დროება“ სხვების მეთაურობით იწყო გამოსლვა ეს ხსენებული სტამბა კი სტეფანეს გამგზავრების შემდეგ გადავიდა მის ძმა იოსებ მელიქიშვილის ხელში.

იოსებ გრიგოლის ძე მელიქიშვილი

უნცროსი ძმა სტეფანესი. სკოლის შემდეგ ახალგაზღობიდან თითქმის სტამბაში აღიზარდა. სტამბის წარმოების

-184-

საქმე ზედ მიწევნით, კარგად შეისწავლა, სტეფანეს შემდეგ სტამბას ყოველთვის ეს განაგებდა. როგორც უფროსი ძმა ამის, ისევე თვით ეს იოსებიც გზლ-შემატკივარი მესტამბე გახლდათ ქართული მწიგნობრობის წინაშე. ესეც უწყობდა

ხელს როგორც გაზეთ „დროების“ გამოცემის საქმეს, ესევე ქართული წიგნების გამოცემის საქმეებსაც. სხვა მესტამბესავით, ესენი და ნამეტურ იოსები სტამბის ფას ფეხს არ აჭერდა, შეძლების დაგვარად ყველა გამომცემელს ხელს უწყობდა წიგნების გამოცემაში. თვით მეც ამათ სტამბაში დავიწყე წიგნების გამოცემა.

იოსებ მელიქიშვილი იქამდის დაახლოვებული იყო მშობლიურ მწერლების სიყვარულთან, რომ ხშირად თვით იგიც ბეჭდავდა სხვა და სხვა სასარგებლოს ქართულ წიგნებს თავის გამომცემლობით. გაზეთ დროება ხომ სულ ვერ გამოიცემოდა თავ-თავის დროს რომ ესენი არ ყოფილიყვნენ. ეს გაზეთი 1875 წ. ვერც კვირაში სამჯერ გამოვიდოდა და 1877 წ. ვერც დღიურად, რომ ეს პირნი არ ყოფილიყვნენ ამის მხრით, როგორც სტეფანეს, ისევე იოსებს მეტად დიდი კეთილი ამაგი და სამსახური მიუძღვით, თუ არ ესენი, მაშინ ქართველი ირი ნახევარზედ მეტ დროს უქართულ გაზეთოთ იქნებოდნენ. ამ გარემოებას მეტად დიდი სიმპატიური ისტორია აქვს, იგი ღირსია ვრცლად აღწერის, მხოლოდ სამწუხაროდ იგი არავის აგონდება, დღემდეც ამ პირთა კეთილი ამაგის ცნობები არავის აუნუხსავს. გაზეთ „დროების“ გამოცემის საქმე და მელიქიშვილების ამაგის ანუხსვას მთელი წიგნი მოუნდება და არა ეს პატარა წერილი, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენი წიგნი მარტოდ სტამბის არსებობის საქმეს ეხება და ამიტომაც ასე მოკლედ მნუხსავთ მათ შრომის შესახებ.

დავსძენთ აქ იმასაც, რომ გაზეთ „დროების“ არსებობაზედ, ნივთიერ შრომის გარდა ამ პირთ კალმით შრომაც აქვსთ დახარჯული და თვით ამათ დას, პატივცემულ ეკატერინე გრიგოლის ასულს მესხისას, მეტად დიდი ამაგი, დიდი

-185-

შრომა მიუძღვის ამ გაზეთის გამოცემაზედ. მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ გაზეთ „დროების“ არსებობის წინაშე იჯითქმის მთელი ამათი ოჯახი გახლავსთ ამაგდარი და ვალ-გადახდილი მშობლიურის ქვეყნისა და ერის მწერლობის წინაშე. ასეთი ბრწყინვალე ისტორია აქვსთ როგორც ამ ჭირთა შრომას, ისევე მათ სტამბის არსებობის საქმესაც ქართველთ წინაშე. თვით დღევანდელი „ქართველთ წიგნის გამომცემელ ამხანაგობის“ სტამბამაც ამათ სტამბიდან არის სხვათაგან შეძენილი და დაარსებული

ქართული სტამბის ისტორიიდან

ქართული სტამბის და ბეჭდვის ისტორია თუმცა ძველი რამ არ არის, მაგრამ რაც არის და რაც გვაბადია, ჩვენ არც მისი ავკარგიანობისა ვიცით-რა, თითქოს ერთის მხრით მის გაცნობას და ანუხვას არც კი ვსაჭიროებთ მაგრამ ეს არ არის ფარსაგი და სანუკარი, ყოველ ერს აქვს თავისი სტამბის ისტორიის ცნობები, მათ კარგათ იციან არა მარტო სტამბის დაარსება და წიგნების ბეჭდვა, არამედ იმ პირთა შრომის და ცხოვრების ცნობებიც, ვისაც კი სასტამბო ასპარეზზე უღვაწია. სტამბის და მწიგნობრობის ასპარეზზე უმთავრესად თუ ყველგან და ყველასაგან მარტოდ მწერლები, რედაქტორები და გამომცემლები ფასდებიან, ვიტყვით, რომ ამათ გვერდით მდგარათ უნდა გამოცხადდნენ სტამბის ხელოსნები და მუშებიც, რადგანაც ესენი არიან მეორე მხარე რედაქტორ-გამომცემელ-მწერლებისა და რასაც ერთნი სწერენ, იმას მეორენი ხორცს ასხმენ და საქვეყნოდ ასულმეტყველებენ.

ამიტომ ჩვენც საჭიროდ მიგვაჩნია, რათა ყოველ ჩვენს სასტამბო და სამწერლო ხელოსან-მუშაკთ მოღვაწეობის ცნო-

-186-

ბანიც ავსახოთ, ამომწყობი იქნება, მბეჭდავი თუ გინდ სხვა რაჟ ხელოსანი, ეს ჩვენთვის ორივე ერთია, რადგანაც ყველა ამ მუშებს ჩვენის ცხოვრების ასპარეზზე და ნამეტურ სტამბის წინაშე საკმარისი შრომა მიუძღვისთ. სამწუხარო ამ მხოლოდ ის არის, რომ ჩვენი ძველები არ მისდევდნენ ასეთ ცნობათა შესწავლას, ხელოსანთ შრომის დაფასებას, მათს შესახებ სულ არაფერი ცნობები დაგვიტოვეს, მაგ.: მე-სტამბე მიქაელზედ, რომანოზ ზუბალაშვილზედ და მრავალი თაც სხვებზედ. არა თუ ასეთ ძველებზედ, ჩვენ არა ვიცით-რა თვით უახლოეს დროის, XIX საუკუნის, რუსეთში ყოფილის ამომწყობის სვიმონ მესტამბე ტაბიძის შესახებაც კი, რომელიც მუშაობდა აკადემიის სტამბაში და რომელმაც ამოაწყო ყველა ქართული სააკადემიო გამოცემანი. თითქმის ყველა ქართული განსაცვიფრებელნი შრომანი. ამ უკანასკნელზედ ჩვენ მარტო შემდეგი ვიცით ბროსეს სიტყვით:

„სვიმონ მესტამბე ტაბიძე, ბეჭდვაზედ იყო მცდელია, დავბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად, განახლდა ძველის ძველია“-ო

ასევე არა ვიცით-რა 1820, 30 და 50 წლების ქართულ სტამბაც ამომწყობთა და მბეჭდავთ ცნობებიდგან. ასეთ საქ-

მეთა და პირთა ცხოვრების ცნობანი ჩვენში უძველეს დრო-
დამ იწყება, მაგრამ სამწუხაროდ, დღეს თითქმის ესეც უც-
ნობია ჩვენთვის, სრულიად მქრალი. ეხლა ჩვენ აქ შევეხებით
ერთის ასეთის მშრომელის ცნობათა განმარტვას და იმედია.
რომ ეს ანუსხვა თავისებურს მნიშვნელობას იქონიებს ჩვენის
ბეჭდვის ისტორიის ასპარეზზედ. ეს პირი, სახელდობრ არის
მესტამბე ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძე, რომლის ოცდა ათი წლის
სასტამბო მოღვაწეობის იუბილე იქმნა გარდახდილ, ამ 1902
წლის ივნისის 29-ს. ამ კაცის ცხოვრება, ფეხის ადგმა, ახალ-
გაზდობა და დაბერება მჭიდროდ არის შეკავშირებული ქარ-
თული სტამბის აღორძინების საქმესთან და მის ისტორიასთან,

-187-

რომლის უახლოესი დროც 1860 წლების შემდეგიდამ იწყება.

ექვთიმე ივანეს ძე დაიბადა 1846 წ. მამა მისი ივანე იყო
მღვდელი იგი სცხოვრებდა გურიის სოფელ მამათს, 13 წლის
ექვთიმე მიბარებულ იქმნა ჯუმათის მონასტერში, სადაც სწავ-
ლობდა ქართულ საეკლესიო წიგნების კითხვას. 1859 წ.
მონასტრის სკოლიდამ ოზურგეთის ორ-კლასიან სასულიერო
სასწავლებელში იქმნა გაადაყვანილი. 1863 წ. გადაყვანილ
იქმნა ქუთაისის ოთხ-კლასიან სასწავლებელში. ამ სასწავ-
ლებელში ზედამხედველათ იმყოფებოდა იმ დროის ცნობილი
და ღვაწლ.დადებული მოღვაწე გერასიმე კალანდარაშვილი, რო-
მელიც მოწაფეებზედ დიდათ მოქმედებდა, მოზარდ ბავშვებს
უხსნიდა სხვა და სხვა რთულ საგნებს მარტივად და ასეთ
კითხვათა გარეშე აცნობებდა თვით ახლად დაბეჭდილ ქარ-
თულ ჟურნალ-გაზეთებსაც და მასთან ბეჭდვის ცნობასაც
უმარტავდა, რასაც მოწაფე ექვთიმეზედ მეტად დიდი ზეგავ-
ლენა ჰქონია ბეჭდვის სიყვარული ექვთიმეს სკოლის სკამ-
ზედ ყოფნის დროს ჩანერგია. გერასიმე კალანდარაშვილი,
იქამდე აღმატებულის თვისებისა ყოფილა, რომ იგი 1867 წ.
სკოლის მოწაფეებს კარგად აცნობებდა თვით გაზეთ „დროე-
ბის ნომრებსაც, რომლის გამოცემაც 1866 წ. მარტის პირ-
ველიდგან იქმნა დაწყობილი. „დროების“ პირვილ ნახვის
უმაღვე აღტაცებულა აქეთიმე ხელაძე და გულში გაღვიძე-
ბია სტამბის ნახვა, გაცნობა, შესწავლა. 1866 წლის შუა
რიცხვს, 29 აგვისტოს მოწმობა აიღო და ქუთაისიდან ტფი-
ლისს გამოემგზავრა ფურგუნით, რათა სტამბაში შესულიყო
მოწაფედ. მეცხრე დღეს ქუთაისიდან ტფილისს ჩამოსულა
კიდეც.

ამ დროს, ქ. ტფილისში სულ ექვსი სტამბა იყო და მათ
შორის ერთი „ცისკრის“ რედაქტორის ივანე კერესელიძისა.

პირველადვე ექვთიმე ხელაძემ ივანე კერესელიძეს მიმართა და სთხოვა მოწაფედ მიღება. ივანე კერესელიძემ სიამოვნე-

-188-

ბით მიიღო და მაშინათვე მიუჩინა საქმე. 11 თვის განმავლობაში ექვთ. ხელაძემ სტამბის ხელობა ისე შეისწავლა, რომ მას თავისუფლად შეეძლო დაეკავა ადგილი თვით იმ დროის ერთის სტამბის გამგის, მაჭავარიანისა, რომელსაც წელიწადში 500 მან. ჯამაგირი ჰქონდა. სტამბაში მეტად ხელმარჯვე ხელობის მცოდნეთ აღმოჩნდა, ქართული კითხვის კარგათ მცოდნეთ, მუყაით ამომწყობლათ და მბეჭდავათაც. ასეთის სიყოჩალის და მუყაითობის გამო ექვთიმე ხელაძე ივანე კერესელიძეს დიდათ შეუყვარდა, ექვთიმე სტამბაში მას ყველა საქმეს უკეთებდა, აწყობდა, ბმკლავდა და ცისკრის" ხელის მომწერთაც ურიგებდა, რადგანაც ივ. კერესელიძეს ხშირად შეუძლებლობის გამო თვით „ცისკრის“ დამტარებელიც არ ჰყავდა. ერთად-ერთს ერთგულ გულშემატკივარ ბირად ეს ირიცხებოდა.

ამ დროს „ცისკარს“ და მის დამატებას „გუთნის დედას“ საკმარისი განსაცდელი მიადგა კარს. იმ დროის ქართველ მკითხველ საზოგადოების ნაწილი ძრიელ მცირე რიცხვისაგან შესდგებოდა. გაზეთ „დროების“ გამოცემამ „ცისკარს“ საქმე შეუფერხა, ხელის-მომწერლები ისე მოაკლდა და, თვით „გუთნის დედაც“ ისე შეწუხდა, რომ თუ არ ასეთი პირობები სტამბაში ხელოსნის მხრით, უამისოთ იგინი ერთობ ადრევე მოისპობოდნენ, ვერ შესძლებდნენ გამოცემას, რადგანაც შემოსავალი მარტო ბეჭდვასაც არ ჰყოფნიდა. ასეთ გარემოებაში მყოფ გამოცემას და მთლად ივანე კერესელის საქმეებს უანგაროთ ეხმარებოდა ექვთიმე ხელაძე. ივანე კერესელიძეც ისე აფასებდა ექვთიმეს შრომას და ისე პატივს სცემდა, რომ ამის გამო 1869 წ. მან ერთს თავის ნათესავს, საგინოვის ქალზედ ჯვარიც დასწერა. ამ ქალის ხელში ექვთიმემ სამღვდელოთ მომზადება დაიწყოთ მას ამზადებდა კუკიის ნიკოლოზის ეკლესიის დეკანოზი იმნაძე. 1870 წ. ექვთიმეს მეუღლე გარდაეცვალა და რაკი ასეთ შემთხვევის შემდეგ მღვდლათ კურთხევა კანონით აღარ შეიძლებოდა,

-189-

ამიტომ მის ძებნას იგი სამუდამოთ გამოეთხოვა და ისევ თავის ხელობის საქმეს დაადგა.

ამავე წელს, ეს შევიდა ცნობილ სტეფ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის სტამბაში და გაზეთ „დროების“ წყობა დაიწ-

ყო. იმ დროს „დროება“ ს. მესხის რედაქტორობით გამო-
დიოდა, მის ერთგულ თანამშრომლად ირიცხებოდნენ ნ. ნი-
კოლაძე, გ. წერეთელი, პ. უმიკაშვილი და ზოგიც სხვანი,
იმ დროს გამოჩენილი მწერლები. ყველა ამ პირებთან ექვ-
თიმეს დაახლოვებული განწყობილება ჰქონდა, მათგან სრუ-
ლი პატივისცემა დაიმსახურა და ესეც პატივისცემით ემსახუ-
რებოდა. ამ დროს სტეფ. მელიქიშვილის სტამბაში დაიწყო
ბეჭდვა გაბრიელ ეპისკოპოსის „ქადაგებებისა“, რომელიც
ექვთიმემ ამოაწყო და ამასთან სხვაც ბევრი ქართული წიგ-
ნები. ყველა ამოსაწყობს ეს ისე იაფად იღებდა, რომ მის
ფასის მოგონება და შედარება დღევანდელი ფასებთან ერთობ
შორი-შორს იქნება, შედარება არ შეიძლება.

მაშინდელი 13 მ. ამოსაწყობ-გასაკეთებელი დღეს 30 მ.
ჯდება, ასე შეიცვალა გარემოება. იმავე წლის ბოლოს, გ.
წერეთელმა იჯარით აიღო დუბელირის სტამბა, მელიქიშვი-
ლის სტამბიდან იქ გადიტანეს გაზეთი „დროება“, ახლად
დაარსებული „სასოფლო გაზეთი“ და ამათ 1871 წ. „კრე-
გულიც“ მოჰყვა. ყველა ამ გამიცემებს და ჟურნალ „მნა-
თობსაც“ ექვ. ხელაძე აწყობდა, ყველას იგი უძღვებოდა
წინა და თან ერთგულის გამგეობით სასტამბო საქმესაც ან-
ვითარებდა. სტამბის საქმესა და ამოწყობაში მონაწილეობას
იღებდნენ და ეხმარებოდნენ ბ. ნ. ნიკოლაძე და პ. იზმაი-
ლოვი, ამათ გარდა სტამბაში იარებოდნენ იმ დროის სომეხთ
ცნობილ პირთაგანნი გ. სუნდუკიანცი, შავერდოვი, „მშა-
კის“ რედაქტორი გრიგორ არწრუნი, ჩიმიშვიანი და სხვა
ქართველნი, რომელნიც შეერთებულის უფლით მოქმედებ-
დნენ, მაშინ ქართულ-სომხური წიგნები ერთ სტამბაში იბე-
ჭდებოდა.

-190-

ექ. ხელაძემ 1871 წ. მეორე ცოლზედ იქმნა ჯვარ-და-
წერილი. მეჯვარედ ს. მესხი იყო. ამ ქალისაგან მიეცა შვი-
ლები, ექვთიმეს სიძეა ჩვენი ნიჭიერი ბელეტრისტი ლალიო-
ნი, რომელმაც არა ერთის მოთხრობით მიიპყრო ჩვენი მწერ-
ლობის ყურადღება.

თუმცა ექვთიმე ხელაძე „ცისკრის“ რედაქტორს გამო-
და და სხვაგან მუშაობდა, მაგრამ მას იმდენად ახსოვდა ივ.
კერესელიძის ამაგი, რომ მუდამ ენატრებოდა ის ერთად-ერ-
თი ძველი ქართული ჟურნალი არ დახურულიყო, არ მოს-
პობილიყო. ამ დროს ივანე კერესელიძეს „ცისკარის“ საბეჭ-
დათ ძველად შეძენილი პატარა სტამბა ჰქონდა, მაგრამ სი-
ღარიბის გამო სტამბას ვერ უძღვებოდა, მეტი გზა არ იყო,
სხვა ვინმე უნდა ენახა სტამბის გამგეთ. ივ. კერესელიძე და

ექ. ხელაძე მალე შეთანხმდნენ და 1872 წ. ექვთ. ხელაძემ მთავრობას თხოვნა მისცა საკუთარი სტამბის გახსნის შესახებ. 24 ივნისს 1872 წ. გუბერნატორისაგან ნება-რთვა აიღო. მალე გახსნა სტამბა ქ. ტფილისში, იარმუკაზედ, ერთ უბრალო ოთახში და ივ. კერესელიძის ერთი ძველი დაზგა (სტანოკი) და სხვა სასტამბო იარაღიც გადიტანა ახალ სტამბაში და იქ მოათავსა.

მალე „ცისკრის“ აწყობაც დაიწყო. ამ სტამბის გახსნას იმ დროის ქართველობა მეტად სიამოვნების თვალთ მიეგება, რადგანაც სტეფანე მელიქიშვილის სტამბა ქართულ საბეჭდ საქმეებს ვერ ასდიოდა და სხვა სტამბა კი არსად იყო, ექ. ხელაძის სტამბაში მუდმივად იწყეს სიარული. ანტონ ფურცელაძემ, რომელმაც შემდეგ დროს ამ სტამბაში გაზეთ „გუთნის დედის“ გამოცემაც განაახლა, დაიარებოდა აგრეთვე პეტრე უმიკაშვილი, გ. წერეთელი და მრავალნიც სხვანი, იმ დროის ქართველთ მწიგნობარნი და ცნობილნი გვამნი. დრო ისეთი იყო, რომ ქართველნი სასტამბო საქმეებს ახლად ეწყობოდნენ და აშიტომ ყოველი საქმეც დიდათ უძნელდებოდათ, ხანდისხან თვით მწერლებიც კი მთელს ღამე-

-191-

ებსაც ატარებდნენ სტამბაში. ნამეტურ გაზეთ „დროების“ გამოცემის დროს, რაც პატივცემულმა ნიკოლოზ ლოლობერიძემაც დაასაბუთა, რომ „დროების“ გამოცემის გამო ჩვენ კვირაში ერთს ღამეს სტამბაში ვათენებდითო. ცხადია, რომ რაკი გაზეთის თანამშრომლები ათენებდნენ სტამბაში ღამეს, ამომწყობნი და მბეჭდავნიც იქ იქმნებოდნენ და ამათ უფრო მეტი ჭაპანი ექმნებოდათ გასაწევი.

თუმცა პატარა სტამბა იყო ექვთიმე ივანეს ძის ხელაძის მაგრამ საკუთარი სტამბის შეძენის მეოხებით ექვთიმე ხელაძისათვის დადგა ახალი ხანა სასტამბო საქმის ასპარეზზედ მოქმედებისა. როგორც ვსთქვით და ეს სხვაგანაც გვითქვამს*), ექვთიმე ხელაძემ სტამბის საქმეებში საკმარისი ენერჯია გამოიჩინა. ეს ცოტაა, მან ეს არ იკმარა. მან სტამბას მიაჩვია ქართველთა შვილები, თორემ მინამდე ქართველები ახლოსაც არ ეკარებოდნენ სასტამბო საქმეებს, ბაყლბას, კინტობას და მენახშირეობას მისდევდნენ და სტამბას კი ახლოსაც არ ეკარებოდნენ. ამისთვის ექ. ხელაძემ დაიწყო გურიიდან გურული ბიჭების ჩამოყვანა და შეგირდათ აყვანა სტამბაში. სამი წლის განმავლობაში სტამბა ამან გურულის წერა-კითხვის მცოდნე შეგირდებით გაავსო. მათ ერთგულად დააწყებინა ხელობის შესწავლა, მაგალითებრ, ასეთები არიან: ქუთაისის მესტამბე იოსებ ხელაძე ივანე კილაძე (მე-

სტამბე იქმნეთ, ლუარსაზ ხელაძე, დიომიდე კილაძე, რომლის ვი წლის ასოთ-ამოწყდაზ ქართულ წიგნთა გამომცემელ ამხანაგობამაც იდღესასწაულა. ჩვენ აქ ყველა ხელოსნებს არ ვასახელებთ, მოვიხსენეთ მხოლოდ ზოგიერთი უხუცესი პირები და ისინი, რომელთაც შემდეგ თავიც ისახელეს. აქ მოთვლილებში რამდენსამეს თბილისსა და იმერეთს სტამბეზიც აქვსთ დახსნილი და იგინი თავიანთ შემღების დაგვართაც მოქმედებენ, ქართულ საქმეებს დროის შესაფერად უძღვე-

---

*) „ისტორია ქართულის სტამბისა“, გამოცემა 1900 წ.

-192-

ზიან, ზოგიერთს მთელის ოცის წლობით უმუშაკნიათ ქართულს გაზეთებზედ, ეს ზოგ ალაგას დღესაც ისევეა, ყველა ვრცელი, დიდრონი წიგნები მთლათ ამ პირებმან ამოაწყვეს და დაბეჭდეს ყველა საქმის ესენი უძღვებოდნენ და ამას გარდა სტამბის მოწაფეებსაც ამრავლებდნენ. უნდა ითქვას, რომ ყველა იგინი კუ ექვთიმე ხელაძის მოწაფეთ ითვლებოდნენ, ამისაგან ჰქონდათ ხელობა შესწავლილი, იგინი ითვლებიან პირდაპირ ექ. ხელაძის მოწაფეთ.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ოდესმე თუ ქართული სტამბის აღორძინების ისტორია დაიწერა, იქ ექვთიმე ხელაძე ისეთსავე საპატიო ადგილს დაიკავებს, როგორც მაგალითებრ მის დროის პატივცემული ქრთველი კათოლიკე მესტამბე სტეფანე მილიქიშვილი, იოსებ მელიქიშვილი და სხვანი.

ექვთიმე ხელაძის სტამბის გახსნა, მისი მოღვაწეობა სტამბის ასპარეზზედ და მოქმედება აღსანიშნავია იმითაც, რომ ამ პირმა თავის პირველის დღიდგანვე სტამბის ხელობის შესწავლის და სტამბის გ.ხ'ნისათანავე ქართული სახალხო წიგნების ბეჭდვის საქმესაც ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია. მან სტამბის გახსნის უმაღვე დაიწყო ქართული სახალხო წიგნების ბსჭდვა მესტამბის გარეშე ქართულ წიგნთა გამომცემლის სახელიც დაიმკვიდრა, მისგან იმავ თავითვე დღემდე ძრიელ ბევრი ქართული წიგნებიც გამოცემულა. ბევრი მისი გამოცემა ჩვენი მწერლობის ასპარეზზედ საყოველთაოდ იქონიებს მნიშნელობას. ოდესმე ქართული სიტყვიერების და მწერლობის ისტორიის დამწერიც მოიხსენებს ექ. ხელაძეს ვითარცა ქართულ მესტამბეობასთან ერთად ქართულ წიგნების გამომცემლათაც. ექ. ხელაძის გამომცემლობის შესახებ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მან მეტად საჭირო დროს დაიწყო ქართული წიგნების ბეჭდვა, ისეთ დროს, როცა საქართველოში ქრთველ შორის წიგნს ბეჭდვა ჭაჭანებათაც არ იყო. მთელი წლები ისე გადიოდა, რომ ქართულს ენაზე სულ პატა-

რა წიგნაკია არ იბეჭდებოდა. ასეთ გარემოებაში მოთავსე-

-193-

ბულ ქართველთათვის ექ. ხელადის სტამბამ ის გავლენაც იქონია, რომ მან თვით ექ ხელადის მსგავსად სხვა ახალგაზ- და ქართველებიც წაახალისა წიგნების ბეჭდვის საქმეში, მან ბევრს ქართველს შეაჩვია წიგნების ბეჭდვის საქმე, ბევრს გა- უადვილა იგი და ბევრი ქართველის გული მორთო და შემო- სა ქართული წიგნების გამოცემის სურვილით, მის გაძლიე- რებით და აღორძინებით.

წიგნების გამოცემის გარდა, ექ. ხელადემ, საქართველოს დაბასა და სოფლებშიაც პირველად დაიწყო ქართული წიგ- ნების ტარება. მაგალითებრ, თბილისიდან ამან პირველად წა- იღო გურიაში ქართული წიგნები და დაუწყო ვრცელება, თვით საერო ბაზრობაზედაც მიდიოდა, თან წიგნები მოჰქონ- და და ჰყიდდა, რაშიაც ჯეროვან დახმარებას აძლევდნენ ად- გილობრივი ქართველი მოხელენიც, ყველა მოხელე ექვ. ხე- ლადის საქმეს სიამოვნებით უმზერდა, მხარს აძლევდნენ, რომ გურიაში პეტრე-პავლობას, ნაგომრობას და სხვა დღესასწაუ- ლებშიაც წიგნები ეტარებინა, მისი წარმოება არ მოესპო. ამ საქმემ გურიაში ნიადაგი იპოვნა და გეხი გაიმაგრა. შემ- დეგ დროებში იქ ექ. ხელადის გარდა სხვებიც აღმოჩნდნენ წიგნების მბეჭდავ-დამტარებელ-გამყიდველ-გამავრცელებლებ- ლათ.

სასტამბო საქმეების მართვით და მუშაკობით ისე წავი- და წინ, რომ ექ ხელადემ 1879 წ. შეიძინა მსწრაფლ-მბეჭ- დავი მანქანა. სტამბის ასე მოწყობამ მას შესძინა დიდი საქ- მიანობაც. ამის სტამბაში იქმნა მოკრებილი დასაბეჭდათ ყვე- ლა ქართული გამოცემანი, ერთი სიტყვით არ დარჩა რამე ქართული გამოცემა, რომ იგი ხელადის სტამბაში არ ყოფი- ლიყოს დასტამბული, სტამბა საქმიანობით ხშირად ისე იყო დატვირთულთ, რომ მბეჭდავი მანქანა დღე და ღამე მუშაობ- და. ბევრს ქართულ წიგნს მინიჭებია ამ სტამბის საშუალე- ბით ნათელი. 1875 წლამდე, ყველა საეკლესიო საბუთების,

-194-

ბლანკები და საეკლესიო ხუცური წიგნები რუსეთში იბეჭდე- ბოდა... ექვთიმე ხელადის მეცადინეობით და ფასს დაკლუ- ბით ტფილისში იქმნა გადმოტანილი, რომელიც დღესაც მისს სტამბაში იბეჭდება.

1896 წ. მთვრობის განკარგულებით 8 თვით შეჩერე- ბულ იქმნა ერთად-ერთი ქართული დღიური გაზეთი „ივე-

რია“. ამ ამბავმა ბევრი ქართველი შეაწუხა, მთელი ერი უგაზეთოდ დარჩა. ამ დროს ე. ი. 1896 წ. დამლევამდე ექ. ხელაძემ მთავრბას თხოვნა მისცა და დღიურ ქართულ გაზეთის გამოცემის „წყაროს“ ნება-რთვა სთხოვა.

წელს, 1902, 24 ივნისს, ამდენ საქმეთა შემდეგ, ბ. ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძეს შეუსრულდა 30 წელიწადი მას შემდეგ, რაც იგი ქართული სტამბის ასპარეზზედ საკუთარის სტამბით იმოქმედა. როგორც ძველათ, ისევე დღეს ექ. ხელაძის სტამბა დატვირთულია სხვა და სხვა ქართულის გამოცემებით და როგორც უწინ, ისევე დღეს ამ სტამბაში ბევრი ვრცელი ქართული წიგნი გამოსულა და უეჭველია კიდევაც გამოვა. ვალად ვრაცხთ დღეს აღვნიშნოთ ამ სტამბის 30 წლის არსებობა და ამ ხნის განმავლობაში მისგან სარგებლობის მოტანაც ქართველთ წინაშე.

როგორც თავშიაც ვსთქვით და ამას წინეთ ეს გაზეთ „ცნობის ფურცელშიაც“ გამოსთქვეს, ჩვენშიაც უკვე მოვიდა ისეთი დრო, და გარემოება, როცა ჩვენც უნდა პატივით შევხედოთ ჩვენთ სასტამბო მუშაკთა და მათი შრომის თავაზი და თანაგრძნობაც საქვეყნოთ ვაღიაროთ, რადგანაც ეს ვალა შესმენილის და შორს მხედველის ერის.

ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძე მოკლულ იქმნა 1905 წ. იარმუკაზედ, შიგ სტამბის კარებში, გამოსვლის დროს, იმ ჟამს, როცა ყაზახებმა იარმუკა აიკლეს და ზარბაზნების სროლით აქცევდნენ ყოველივეს. მიზეზი ამ უბედურების ის გახლდათ, რომ ამ დღეს, ამ სტამბის დიდი შენობის ერთი აკოშკიდან ერთ ბიჭს ყაზახებისთვის ბომბი ესრიალა ამის სი-

-195-

კვლილით მის სტამბასაც მოელო ბოლო, სტამბა აკლებულ იქმნა, დამწვარი ცეცხლისა და ზარბაზნებისაგან. განსვენებული საქმენი მეტად უბედურად წავიდა და სახლობაც უმწეოდ დაშთა. დარდისაგან შვილიც გაუბედურდა და მოკვდა და მით სტამბის ასპარეზზედ მოისპო ექვ. ხელაძის სახსენებელიც.

მესტამბე გრიგოლ ვასილის ძე ჩარკვიანი

გრიგოლი ვასილის ძე ჩარკვიანის მოღვაწეობა ორ ნაირია, ერთი ქართული წიგნის მაღაზიის გახსნის წინაშე, ქართული წიგნების ბეჭდვის და გამომცემლობის და მეორე სტამბის გახსნის და სტამბის წარმოებით. პირველ ნაწილს უფრო ფართო ისტორია აქვს, იგი ჩვენ ვრცლად გვაქვს ანუხსული, ამიტომ აქ მეორე მხარეს ამის მოღვაწეობისას, ანუ სტამბის

საქმიანობას მოკლედ ავნიშნავთ.

1878 წ. რაკი თფილისში, ჩარკვიანმა და მე ქართული წიგნის მაღაზია გახსენით, ამ გარემოებამ ქართული წიგნების ვრცელების საქმეს ხელი შეუწყო. ქართული წიგნების საჭიროება მაღაზიაში ნათლად გამოსჩნდა. ამ გარემოებამ გრიგოლ ჩარკვიანს სტამბის გახსნაც აფიქრებინა და მან გახსნა პატარა სტამბა. ამ სტამბას მერე სხვა ამხანაგებიც მიემატნენ, და სტამბა ცოტა გააფართოვეს. 1882 წ. ეს სტამბა უფრო გაადიდეს და მასთან ამხანაგებიც მიემატნენ ესენი იყვნენ გრიგოლ ჩარკვიანი, არსენ კალანდაძე და ალექსანდრე დრევიჩი. სტამბა ამათ მოათავსეს ლორის-მელიქოვის ქუჩაზედ, მესხიევის სახლში.

აქ სტამბამ ორ წელს იარსება, მერე არსენ კალანდაძეს და ალ. დრევიჩს უსიამოვნება მოუხდათ, სტამბა დაიკეტა, ერთი წლის შემდეგ მორიგდნენ და სტამბა სამათ გაყვეს. ერთი ნაწილი გრიგოლ ჩარკვიანს ერგო. ეს ნაწილი დროებით უმოძრავოთ იყო 1889 წ. მოახლოვებისას გრიგოლ ჩარკვი-

-196-

ანმა სტამბის იარაღს ახალი იარაღიც შესძინა და ახალი სტამბა გახსნა, სადაც მრავლად იბეჭდებოდა ქართული წიგნები.

ამის სტამბამ კარგა ხანს იარსება, ვინაიდგან მას საქმეები კარგად აქვდა. ეს სტამბა 1905 წლის კორიანტელსაც შეესწრა, აქ იბეჭდებოდა სხვა და სხვა ქართული წიგნები და გაზეთებიც. ერთის გაზეთის ბეჭდვის გამო გრიგოლ ჩარკვიანი ადმინისტრაციულად დასჯილიც იქმნა და გადასახლებული თფილისიდან, მერე გაანთავისუფლეს, ხოლო ამ სტამბას და მის პატრონს კიდევ განუმეორდა ასეთივე პირობები და სასჯელით. რაც სტამბაზედაც დიდათ მოქმედებდა. გრიგოლ ჩარკვიანს ზარალიც დიდი მოხდოდა. სახლობის პატრონ კაცს მუდამ ასეთი ალიაქოთი მობეზრდა და 1910 წლებში, სტამბა გაყიდა, მყიდველმა ეს სტამბა გადაიტანა გორს, დღესაც იქ არსებობს ეს სტამბა.

გრიგოლ ვასილის ძე თუმცა სტამბის ხელოსანი არ არის, მაგრამ იგი მაინც სტამბას კარგად უძღვებოდა, სტამბის არსებობას პირდაპირ ქართული დანიშნულება აქვდა, დღე და ღამ ამ სტამბაში სულ ქართული წიგნები იბეჭდებოდა. ასეთის შრომით გრიგოლ ვასილის ძე ვალ გადახდილია, მისი სტამბის არსებობას ყოველთვის ექმნება კარგი მოგონების ისტორია, ვინაიდგან ამას აჯილდოებს გიგო ჩარკვიანის შრომა სამშობლო მწერლობისადმი დიდი სიყვარული და ამაგი. ყოველივე ასეთ ღირსებას ზედ ერთვის და ემატება იმ შრომის და წვალების ცნობებიც, რაც კი გრ. ჩარკვიანმა ამ

სტამბის გამო აიტანა. მაინც ამ სტამბაში დაბეჭდილის წიგნები დღესაც ბევრი სჩანს კიდევ ჩვენის მწერლობის ასპარეზზე. სხვა რამ შრომას გიგო ჩარკვიანისას ჩვენ აქ არ ვნუხსავთ, რადგანც იგი სხვაგან გვაქვს ანუხული.

არსენ ივანეს მე კალანდაძე

არსენ კალანდაძე გურული გახლავსთ, პატარაობის დროსვე, იგი თფილისში ჩამოიყვანეს და კავკასიის მთავარ-მართებლის სტამბაში შევიდათ მისცეს. აქ შეისწავლა მან სტამბის ხელოსნობა. თფილისში ყოფნის დროს, იგი დაუახლოვდა ქართველ მწიგნობრობას და მათ შორის პ. უმიკაშვილსაც. ასეთ პირთა რჩევით არსენ კალანდაძემ ქართული სახალხო წიგნების ბეჭდვაც განიძრახა.

1873 წ. არსენამ და იაგ. (ნერსესოვმა, ქართველ გრიგორიანმა და ამავე სტამბის ხელოსანმა), ქართული სახალხო შაურიანი. წიბწესის გამოცემაც დაიწყო. გამოსცეს ქალვაჟიანი, ალექსიანი, არსენას ლექსი, მერე „მირიანი“, „ბარამიანის“, „დავრიშიანი“ და 1875 წ. „ვეფხის ტყაოსანიც“. ამავე დროს, ივინი ქართული წიგნების გასაყიდათ, იარმუკაზედ, კვირაობით, სტოლს სდგამდნენ და ქართულ წიგნებს ჰყიდნენ, ესეც პირველი მაგალითი იყო, არამც თუ მარტოდ თფილისში, არამედ მთელ საქართველოში.

წიგნების გამოცემის საქმე კარგად წაუვიდათ, წვრილი წიგნები ბევრი იყიდებოდა, ამ დროს მათ შეუამხანაგდათ ერთი გურული, ეპიფანე კალანდაძე, განათლებული და თავის დროის კვალად კარგად მომზადებული. ამ ეპიფანეს თავისნობით 1875 წ. ხიდის ყურზედ, ქართული წიგნის მაღაზიაც გახსნეს, ესეც პირველი საქმე იყო. წიგნის მაღაზიამ ცოტა ხანს იარსება, ვინაიდგან რაღაც სოციალური ბრალდების გამო დაკეტილ იქმნა მაღაზია და არსენ კალანდაძეც დაპატიმრებულ მეტეხში. ერთი წლის შემდეგ არსენა გაანთავისუფლეს, წიგნის მაღაზია კი აღარ გახსნა, წიგნების გამოცემა კი განაგრძო.

1880 წ. გრ. ჩარკვიანს შეუამხანაგდა და სტამბა გახსნეს, ამათ სტამბამ ცოტა ხანს იარსება, მერე გაიყვენ, არსენამ ცალკე გახსნა სტამბა, მაგრამ ესეც მალე წაუვიდა ხელიდამ, მერე არსენამ იმეცადინა და ილიკო ყანჩაველის ამხანაგობით გორში გადასახლდა და გორში სტამბა გახსნეს 1886 წ. ტეტეების ქვეყანაში ეს პირველი მაგალითი იყო.

მახლობლივ წიგნის მაღაზიაც გახსნა.

სტამბის საქმე კარგად წავიდა, აქ მალე სხვა და სხვა საქმეების ბეჭდვაც დაიწყო. გორს ეღირსა და პირველად აქ დაიბეჭდა ქართული წიგნი პატრი ანსელმო მღებრიშვილის მიერ „მიზაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელის მიერ. მერე სხვა წიგნებიც გამოიცენ, ზოგს თვით არსენ კალანდაძეც ბეჭდავდა. არსენი აქ მეცადინეობდა თავის შეძლების და გვარად. ცხოვრებით და სასტამბო საქმითაც დაწინაურდა. შემდეგ გორში დაცოლშვილიანდა. გარდაიცვალა 1913 წ. გორში, დარჩა მას მეუღლე და შვილები, სტამბას და წიგნის მაღაზიას დღესაც მადი მეუღლე აწარმოებს.

მოკლედ უნდა ითქვას, რომ არსენ კალანდაძეს ქართული სტამბის და წიგნთა გამოსაცემ ასპარეზზედ კარგი შრომა მიუძღვის.

კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძე.

ოზურგეთის სტამბა კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ გახსნა 1887 წ. კოწია თავართქილაძე გურული გახლავსთ, დაიბადა 1860 წ. წინეთ იგი სხვა აღებ-მიცემის კაცი იყო, ხოლო ამ დროს, მას დიდათ უყვარდა ქართული წიგნების კითხვა, ამ გარემოებამ იგი დაახლოვა ქართულ წიგნების მაღაზიების სავაჭრო საქმეთან, მერე აქედამ ქართულ სასტამბო საქმეებსაც დაუახლოვდა. კოწია თავართქილაძის კერძო ცხოვრების აღწერას ჩვენ არ შეუდგებით, მარტოდ ამ კაცის სამწიგნობრო, სამწერლო და სასტამბო საქმეებს ავსახსავთ, ესეც საკმარისი იქმნება ამ დაუცხრომელი მოღვაწე კაცის ცხოვრების სასაქმიანობის გასაცნობათ.

პირველად, როცა კოწიამ თფილისში ოზურგეთში სტამბის გახსნის ცნობა მიამბო, მე გაკვირდი, გამეცინა, ტყუილი მეგონა, სამაზრო ქალაქში სტამბის გახსნა. ბევრის წვლების და თათბირის შემდეგ ამ პირმა სტამბის გახსნის ნებართვაც აიღო, მასთან თფილისში იყიდა საბეჭდი სტანოკო,

-199-

ასოები, ასევე სხვა საჭირო ყოველივე იარაღეულობა და ყველა ესენი წაიღო ოზურგეთს. ხელოსნები ამან ოზურგეთში თფილისიდან წაიყვანა, სხვათა შორის ამასთან იყო ამწყოები **დიომიდე კილაძე**, რომელმაც მოუწყო სტამბა. ამ სტამბის ნახვა და გაცნობა მომიხდა 1900 წ. ვიყავ ოზურგეთს, იქ გავიცან ამ სტამბის ის ამბები, თუ სტამბის გახსნას გურულები როგორ მიეგებნენ. ყველას გახარებია, ოზურგეთის მცხოვრებნი სიხარულით აღვსილან. სხვათა შორის სტამბის

გახსნის დღეს, მისულა ყველასაგან პატივცემული თავი გრიგოლ დავითის ძე გურიელი, ერთი უწარჩინებულესი პირი იმ დროის გურიის ერში და ქართულ საზოგადოებისგანაც კარგად ცნობილი და უთქვამს სტამბაში:

– ამას რას ვხედავ, გურიაში. ოზურგეთში, წიგნის საბეჭდავი სტამბა. ოხ, თქვენს მარჯვენას კი ვენაცვალე, თქვენსას, რომ ეს მოგიხერხებიათ და მეც მოვესწარ ამას, ამ სასიხარულო დიდ საქმეს,

პატივცემულის გრიგოლ გურიელის მადლობას და სიტყვებს დიდად გაუხარებია კოწია. გენერალი დახმარებასაც დაჰპირებია უთქვამს, რომ ყოველთვის თქვენს ერთგულათ მიგულეთო. მოხუცი ამ სტამბით ისე აღფრთოვანდა თურმე, რომ მასზედ უკეთესი აღარა შეიძლებოდა რა მისგან, შემდეგ დროს, ამ პირის საფასით ქართული წიგნებიც კი გამოიცა. ესეც სამაგალითო საქმე იყო და კოწიას სულისა და გულის გასამხნეველად. ჭეშმარიტად, რომ ეს ასეც უნდა ყოფილიყოს და მისთვის სასიხარულო მიგებება მარტო გურულებს კა არა, მთელ ქართველობას უნდა ეთქვა. უნდა ეთქვათ მიტომ, რადგანაც ამ კაცის განძრახვაში კეთილი საქმის და ქართველ ერისადმი სიყვარულის მეტი სხვა არა გამოისჭვრიტებოდა რა. ამას შემდეგ დაამტკიცებს.

სტამბის საქმიანობის დაწინაურებას კოწია ისე მუყითად მიეგება, მან ეს საქმე ისეთ დიდ საქმეთ გამაჩნია, რაისა გამო სასტამბო მუშაკობას, ანუ საბეჭდავს ასოებზედ მურის

-200-

წასმით მუშაკობას თვისი მოხუცი დედაც შეაჩვია, ახალგაზრდა ძმები და შემდეგ თვისი მეუღლეც. ყველა ესენი სტამბის მუშაკებად აქცია. მისი პატიოსანი მოხუცი დედა სტამბაში მუშაკობდა და ვალოკებით საბეჭდავს ასოებს მურს უსომდა. ასევე ძმები იყვნენ, ყველა მათ შეისწავლეს როგორც ამოწყოზა, ისევე ბეჭდვა და კაზმვა, ყველა იგინი თავის დროს გახდნენ სტამბის უერდგულესი მუშაკნი, უერთგულეს მომაგენი ქართულის სტამბის, ქართული წიგნების ბეჭდვის და სხვაც ბევრის ასეთების, რაც მათვის ერთობ მძიმე უნდა ყოფილიყოს და აუტანელი. ამიტომაც მოხდა რომ ეს მარად სახსოვარ პირნი ასეთ წმინდა საქმის სამსახურის გზაზედაც დაიხოცნენ. მოხუც დედას სამუშაო საქმე ხელიდამ არ გაუგდია თვის სიკვდილის დღემდის, ასევე კოწიას ძმებს, ყველა ესენი ამ სტამბის და ქართული წიგნების სამსახურის გზაზედ დაიხოცნენ. ყველა ამათ სტამბისაგან დაჯაბნილებს ამოუვიდათ პირში სული. ასეთი არის ისტორია ამ პირთა შრომის და მოღვაწეობის, ასეთი არის ბედი და გარემოებაც

მოხუცებაში შესულის კოწიასი. თვის მიერ საყვარლათ გამხ-
დარ ქართული სტამბის და წიგნის გამო დაკარგა ყოველის-
ფერი, ქონება, ძმები, დედა და ბოლოს იქამდის მივიდა მისი
საქმე, როქ რედაქტორობის და წიგნების ბეჭდვის გამო ცი-
ხეშიაც ჩავარდა.

ყოველივე ამაებთან, ასეთ შრომა და ვაივაგლახთან, მა-
ინც კოწიას გული არ წახდენია, იგი მაინც დღე და ღამ წი-
გნების ბეჭდვით შრომობდა, ბეჭდვის გარეშე, მას ეს წიგნე-
ბი ზურგითაც დაჰქონდა, დღეს ერთ ქალაქში იყო, ხვალ
მეორეში, ზეგ მესამეს, ღამე მგზავრობდა და მასთან ყოველ
გადასატან წიგნების ტვირთს თვით ზიდავდა, ამის ასეთ შრო-
მას ისეთი დაუფასებელი მნიშვნელობა აქვს, რომ მასზედ ვე-
ება წიგნი დაიწერება და არა ეს პატარა წერილი, მაგრამ
რას, ვიზამთ, დრო ისეთი გახლავსთ, რომ აქ ესეც უნდა ვი-
კმაროთ, იქმნება შემდეგ სხვებმა უკედ ანუხსონ, ხოლო ის

-201-

კი ითქმის, რომ ყველა ასეთ აუტანელ შრომას, სიარულს, წიგ-
ნების ტარებას მძიმე ტვირთის ზიდვას და სხვებსაც. ბევრს
ასეთებს არ ვიცი ვინ აიტანს, ვინ იკისრებს, თუ არ თავის
ქვეყნისა და ერის სიყვარულით გამსჭვალული კაცი, თუ არ
უანგარო მუშაკი, ნამდვილი მუშაკი და სხვაც ასეთნი. ნუ
დავიწყებთ ამასთან იმასაც, რომ ასეთ პირს თან სდევს სა-
ყოველთაოდ გაჭირება, სიღარიბე, წიგნის გამოცემის უსახ-
სრობა, ვალები და ხშირად უსაჭიროესი პური, ანუ სადი-
ლიც არა აქვს კი. კაი გულისა და სულის კაცი უნდა იყოს
რომ ყოველივე ასეთ გარემოებას ზურგი არ მოუხაროს და
არ წახდეს, სასოება არ დაკარგოს.

ისიც რა გვარ უმადლო შრომის ასპარეზზედ, ისიც რა
და რა პირობებში, რა უმადლო, დაუმსახურებელ შრომაში,
ოდესაც გამომცემლის შრომა არის უნაყოფო. ბეჭდავს წიგ-
ნებს, იგი ამშვენებს სხვის ნაწერებს, ბეჭდავს სხვების თხუზუ-
ლებებს, ამაზედ იკარგება გამომცემლის შრომა, ამაზედ იხარ-
ჯება მისი ძალ-ღონე, ენერგია, მასთან შეძლება, სხვისი ნა-
შრომი ქვეყნიერდება, დამწერს ეძლევა პატივი, სახელოვნე-
ბა და ყოველივე ამაებთან გამომცემლის შრომა ჩალის ფასა-
თაც არა სჩანს, იგი დივარგული შრომა არის გამომცემლი-
სათვის, მას არავინ უმადლის, არავინ რად აფასებს.

დაფასების გარდა ხშირად მტრობასაც აძლევენ, ჰკლა-
ვენ უსამართლოდ, სწამებენ ჩარჩობას და ვინ იცის რას არა,
მაგრამ ეს კიდევ არაფერი, საქმე და ვაება ის გახლავსთ, რო-
ცა გამომცემელს რომელიმე სხვისი ნაწერების გამოცემის გა-
მო ვალები ედება, გამოცემაში, ზარალობს, აი ეს არის ცე-

ცხლი და უბედურება, თორემ სხვას კიდევ როგორც იქმნება კაცი გაუძლებს, აიტანს. მობმანდით და ასეთ გარემოებაში მყოფი მწიგნობარი კაცი და გამომცემელი გაამტყუნეთ რამეში. რასაც ჩვენ აქ ვლაპარაკობთ, ეს მარტოდ კოწია ჩითანის ძეს ეხება და მას ხატავს, ხოლო ასეთ პირობებში

-202-

სხვანც არიან, სხვა გამომცემლებიც განიცდიან ამ ვაებას. ეს ქართული მწერლობის მხვედრი გახლავსთ.

ყოველივე ასეთ უბედურობასა და ხელ შეუწყობლობას და გაუტანლობასთან, კოწიამ მაინც გული არ გაიტეხა და ოზურგეთს გარდა სტამბა გახსნა სენაკში, სადაც მან ქართული წიგნებიც კი ბეჭდა, ამას გარდა ადგილობრივ მეგრელებსაც შეაჩვია სასტამბო საქმეები, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენს ცხოვრებაში. სენაკს გარდა უკანასკნელ იგი თავის სტამბით ბათუმს გადასახლდა, სადაც იგი ქართულ წიგნებსაც ბეჭდავდა. დღეს ამის სტამბა თფილისში არსებობს, სახელდობრ „ნამძეა“ და უნდა ვსთქვათ, რომ დღეს კოწია თავის მეუღლით ათასწაირ ხელი მოკლეობას განიცდის, ხშირად უკიდურესადაც უჭირს მაგრამ მაინც თავისაგან არჩეულ სამწერლო გზას არ სტოვებს, ინახავს სტამბას და მასთანვე ბეჭდავს ქართულ წიგნებს, ყველა ქართულს გამოცემას ადევნებს თვალთ ყურს, ყველაფერს პატივს სცემს და ჰფარველობს ისე, როგორც მის ხელმოკლეობას შეჰფერის. ეს კაცი მთელის თავის ძალღონით, შემლებით და სიცოცხლით მარტოდ საქართველოს, ქართველ ერს და მის მწერლობის დაწინაურების ნატვრას ეკუთვნის. ეს ნამდვილია, ამის ღირსებებს კოწიას ვერავინ წაართმევს.

ამიტომაც კოწია თავართქილაძე დაუცხრომელი მუშაკია ჩვენში: იგი ბეჭდავდა სხვა და სხვა წვრილ სახალხო წიგნებს, მასთან მოწინავე მწერლებთა ნაწერებს, ზოგი მის გამოცემამო დაკავებულებიც იქმნა, ხოლო იგი ვერც ამ გარემოებამ დასცა სულით, იგი, როგორც წინედ, იგი დღესაც იმავე ხალისით არის სავსე, ისევე დასტრიალებს გარს ქართულ წიგნების გამოცემის საქმეებს და აქავ დროს, თავის სტამბის საქმეებსაც აწარმოებს, რომლის მართვა გამგეობაში მას თვისიმეუღლე თამარიც ეხმარება. დღეს კოწია 54 წლის კაცია და იმედი არის, რომ იგი დღეის შემდეგაც, ერთგულად თავისეზურის სამსახურის გაწევით დაურჩება ქართულ მწერლობას,

-203-

ქართველი ერის საქმეებს და სამსახურს. რაც შეეხება კალენ-

დრების ბეჭდვას, ნამეტურ კედლის კალენდრის გამოცემის შრომას, ამითიც ხომ მას მიუძღვის დაუფასებელი სასასაუ-რი. დიდათ სამწუხარო კი არის ის გარემოება, რომ ასით პირი განიცდის დიდს ხელმოკლეობას და უსახსრობას წიგ-ნების გამოცემის საქმეში. სტამბის ტვირთის ზიდვაც ხომ უსახსრობის და უთანხობის წყალობით ყოველთვის ვაება და გაჭირება ადგა კარს. აი ასეთი პირობებით გახლავსთ კო-წია თავართქილაძის მოღვაწეობა გარე მოცული. მისი შრო-მა და ამაგი ქართულ წიგნთა გამომცემლობის ასპარეზზედ დაუფასებელია და სამაგალითო, ხოლო მისთვის კი მეტად მწარე და უპირული.

დაუცხრომელმა შრომის და ქართველი ერის მოყვარე-ობამ: კოწია თავართქილაძე, ერთ საფეხურს, ოზურგეთის სტამბის ასპარეზზედ არ გააჩერა. მან კარგად იცოდა ის გა-რემოებაც, რომ მათ მოძმე მეზობელ მეგრელთა ძირეულ სამ-შობლო ენის საქმეს რაღაც ორმო ეთხრებოდა, ქართული ენის დამხობას, ზოგიერთ ყალბ პედაგოგები მახვილით მის-დევენენ, დღითი დღე ასე ბოროტნი სამზადისის თანამომ-ხრეებსაც იძენდნენ. აქ ქათ წინააღმდეგ ბრძოლა იყო სა-ჭირო, მაგრამ როგორ, სიტყვით და კამათით კი არა, არამედ ბოროტების წინააღმდეგ პრაქტიკულის, გონივრულის საქმიანობით. ამიტომ კოწიამ განიძრახა თავის შრომის სასტამბო საქმეთა შუაგულს სამეგრელოს ქალაქს სენაკში გადაეტანა. აქ გახსნა წიგნის მაღაზია და სტამბა რამაც იმ დროს იქონია მეტად დიდი ისტორიული მნიშვნელობა, ამ საქმის საიდუმლოება მაშინ არავინ იცოდა, იცოდა იაკ. გოგებაშვილ-მა და ორიოდემაც სხვებმა. აქ სტამბის გახსნის მიზეზათ ზოგი კოწიას ჩარჩობას ამბობდა, ზოგი ფულის მოგებას ზოგი ვინ იცის რაა არა, მაგრამ საქმე კი ასე არ იყოს. საგანი სხვა გახლდათ ეს რომ ცხადია. ამას ასაბუთებს შემდეგი გერემოება.

-204-

თუმცა კოწია თავართქილაძემ ოზურგეთშიაც სტამბის გახსნის დღიდანვე დაიწყო წიგნების ბეჭდვა, ხოლო სენაკის სტამბაში გამოცემანი კი ერთი ათად განავრცელოს ვინაიდ-გან სენაკში სტამბის გახსნის საქმეს სხვა დიდი საგანი ედო სარჩულად ამიტომაც ისე მრავლად დაიწყო აქ წიგნების ბეჭდვა, რომ საბეჭდი მანქანა დღე და ღამ მუშავობ-და. ამ გარემოებამ ადგილობრივ მეგრელებს კარგი ზარი დაურეკა და სტამბაში მათ არამც თუ მოსვლა დაი-წყეს, არამედ ქართული წიგნების გამოცემასაც შეუდგნენ, ზოგიერთ მეგრელებმა თავისი ნაწერებიც გამოსცეს, რაც იმ

დროს დიდი საქმე იყო იმ პირთა წინააღმდეგ, რომელნიც ქართული ენის დამხოზას ნატრობდნენ. ამას გარდა მეგრულ-ლებში გაჩაღდა საქორწილო და მიცვალებულთა და სხვაც ასეთ მოსაწვევ ბარათების ბეჭდვა.

ყველა ესეთი საქმენი კი ხელს უწყობდა ქართულის ენის საქმეს. გატაცებულმა კოწიამ სენაკის სტამბის საქმე ისე მოაწყო, რომ აქ წიგნების გამოცემა დაიწყეს თვით სხვა და სხვა ქვეყნებიდანაც, მეც კი გამოვეცი სენაკის სტამბაში რამდენიმე ნაირი ქართული წიგნები. ასევე ბეჭდეს სხვა გამომცემლებმაც. ასეთის საქმით, ანუ სენაკში ქართული წიგნების ბეჭდვის დაწყებით კოწია თამარ თქილაძემ, დიდი სამსახური გაუწია ქართული ენის საქმეს, ქართულ წიგნების გავრცელებას. ესეთი აღორძინება იყო პირდაპირი წინააღმდეგი ძალა, თითქმის მეხი იმ პირების, რომელნიც ამბობდნენ, რომ ქართული ენა მეგრული არ არის, მეგრელები ქართველები არ არიანო. ამის წინააღმდეგი ძალა მეგრელებში სწორედ თავის ნებით მიდიოდა წინ, რადგანაც იგი ბუნებრივი იყო და მეგრელებმა უფრო უკეთ იცოდნენ ის ისტორიული ჭეშმარიტებაც თუ იგინი ვინ იყვნენ, რა ტომის და რა ენის, ამათში უფრო ჭეშმარიტებით იყვნენ აღვსილნი და ესენი უფრო უკეთესად იძიებდნენ მეგრულ-ქართული ენის ურთიერთ ნათესავობას,

-205-

ვინემც ყალბ მახინჯ პედაგოგ- მასწავლებელნი, რომელთა მზეც უკვე დაბნელდა. ყოველივე ამ ჭეშმარიტ საქმიანობას და მამულისშვილურს სამსახურს დიდს ქომაგობას უწევდა სენაკში ქართული წიგნების ბეჭდვის დასაწყისი და წიგნების ვრცელება. ამით კოწია თავართქილაძეს მიუძღვის სახსოვარი შრომა და ამაგი.

კოწია თავართქილაძე, თავის შეძლების და გვარად იყო ყოველთვის მოქალაქურის მიმართულების. იგი ყოველთვის სცდილობდა, რომ ისეთი წიგნები ებეჭდა, რომელნიც ქართველებში მოქალაქურ განვითარებას და ქართული ერის იდეურად მომზადებას ხელს შეუწყობდა. ეს გარემოება კოწიას შესახებ ჩვენგან გაზვიადებული არავის ეგონოს. იგი ჭეშმარიტება გახლავსთ და ამასვე ასაბუთებს შემდეგი საქმენი.

კოწია თავართქილაძემ გამოსცა „მეცნიერებისათვის წამებულნი“ ტისანდიესი, თარგმანი. გამოსცა ეგ. ნინოშვილის ნაწერები რამდენჯერმე ნ. ჟორდანიას ნაწერები შეკრიბა და ცალკე ტომებად დაბეჭდა, რასაც მონადომა დიდი დრო და შრომა, დაბეჭდა „ანტიური ქვეყანა“ და ბევრიც სხვა

ასეთი წიგნები, რომელთაც ქართულ მწიგნობრობის ასპარეზზედ კარგი ალაგი დაიკავეს. ასეთი სამსახური კოწია თავართქილადისაგან ჩვენ დიდ საქმეთ მიგვაჩნია და თითქმის სამაგალითოთაც, ვინაიდგან ასეთ წიგნების ბეჭდვის დროსაც მას მაღლიერი არავინა ჰყავდა და მაღლიერებს გარდა მტერი უფრო ბევრი.

სიო ჩითანის მე თავართქილაძე.

ჩვენ ვსთქვით კოწიას აღწერაში, რომ მთელი კოწიას საოჯახო ძალა ქართული სტამბას შეეღიაო. ეს ნამდვილი გახლავს და მართალი, ამას ცხადათ ასაბუთებს ეს მაგალითებიც. კოწიამ თავის სტამბაში აღზარდა თავას ძმები სიო და-

-206-

ასლანი, სიო ისე გამოწურთნა სტამბის ხელოსნობაში, რომ მან ამოწობაც შეისწავლა და ბეჭდვაც. ერთსა და იმავე დროს ეს ახალგაზრდა ყმაწვილი კაცი ორივეს აკეთებდა სტამბაში.

ამ გარემოებამ გააბედვინა კოწიას სენაკში სტამბის გახსნის საქმე. ამ სტამბაში მან სიო ჩააბა, სტამბას წიგნის მაღაზიაც გაუხსნა, ყოველივე ესენი სიოს დააწვა კისერზედ ახალგაზრდა სიო სენაკის სტამბას ჩაება დიდის ხალისით და სიყვარულით, იგი გამხნეებულ იქმნა იმ გარემოებითაც, რომ აქ მეგრელებმა პირველად ნახეს სტამბა და ქართული ასოების ბეჭდვა, რასაც იგინი დიდს პატივსაც სცემდნენ.

სიომ სტამბას ჩინებულათ დაუწყო მართვა და გამგეობა, დროით ისე მოაწყო სტამბის საქმე, რომ მალე მეგრელებმაც დაიწყეს აქ საქორწილო ბარათების ბეჭვდა, ამას მოჰყვა ქართული წიგნების გამოცემა, რასაც მეგრელები სიამოვნებით უმზერდნენ და წიგნების ბეჭდვასაც ეჩვეოდნენ. ეს კიდივ გახლდათ დიდი საწინააღმდეგო ძალა იმ პირობების, რომლის წარმომადგენელიც გახლდათ აშორდიადა ის მცნება, რომ მეგრელები ქართველები არ არიან, მეგრული ენა და ანბანი სხვა არის და ქართული სხვაო. სენაკის სტამბამ და სიოს ქართულმა მოქმედებამ ამ ყალბ ცნობას ძირი გამოუთხარა და მეხი დასცა თავში.

სიოს მოქმედება სენაკში იყო საქმე, საქმის კეთება და არა ლაპარაკი, ქადაგება და თუნდ წერა. იგი საქმეს აკეთებდა და ეს საქმეც ებრძოდა ბოროტებას, ამით იგი ისე იყო მოწყობილი, რომ სტამბაში დღე და ღამეც არ ეძინა და მუშავობდა. ეს მე ჩემის თვალით ვნახე იმ დროს, როცა მეც დავბეჭდე რამდენიმე წიგნი სენაკში. სიო სიამბის მუშავობა-

ში ღამესაც კი ათენებდა მას ერთობ დიდი ნატვრა აქვნდა მის, რომ ამ შუაგულ სამეგრელიოს ქალაქის სტამბაში, რაც შეიძლება ქართული წიგნები მრავლად ებეჭდათ. ამიტომაც ამათ სენაკში უფრო ბევრი ქართული წიგნები გამოსცეს ვიდ-

-207-

რე ოზურგეთში, თუმცა ოზურგეთს უფრო წინედ დაარსეს სტამბა, აქაც კი მუშაკობდა სიო ენერგიულად.

სენაკში ჩემის ყოფნის დროს 1890 წ. სიომ ასეთი სიტყვა მითხრა: აქ, სენაკში, რაც შეიძლება მრავლად უნდა ვბეჭდოთ წიგნები და მით შევაჩვიოთ მეგრელებიც ქართული წიგნების ბეჭდვას და კითხვასაც. ეს თუ მოხდება, მაშინ მეგრელების მოციქულების საქმე თავის თავად დაიფუშება, იგინი ველარაფერს გააწყობენ. აშორდია ვერას გააკეთებს. ამის ნიშანიც უკვე სჩანს.

ასეთი შეხედულების იყო ეს ყმაწვილი კაცი და იგი მისთვის თავდადებითაც შრომობდა. სამწუხაროდ მისმა ბუნებამ დაუსრულებელი შრომა ვერ აიტანა, სტამბის მუშაკობისაგან დასნეულდა და 1902 წ. სოხუმის სანატორიეში გარდაიცვალა 26 წლის. ამის სიკვდილით დაიფუშა ბევრი რამ ქართული ენის სასარგებლო საქმენი სენაკში. კოწიასაც სიოს სიკვდილით წელი მოსწყდა.

მეორე ისეთივე უბედურება

როგორც ოზურგეთს, ისევე სენაკში საჭირო იყო მკაზმა ვიც. ეს კი იქ არ ჰყვანდათ და წიგნების დაკაზმისთვის ყოველთვის წვალეზაში იყვნენ. კოწიამ ისურვა ამის შევსებაც, ამან თფილისში ჩამოიყვანა თავისი მესამე ძმა ასლანი, შაგირდათ მისცა ერთ გამოჩენილს მკაზმავს, ზ. ცომიას, რომელიც იმ დროს ეს მკაზმავი განთქმული იყო მთელს თფილისში თავის კარგის ხელოსნობით. ასლანმა ასეთ მცოდნე ოსტატის ქარხანაში შეისწავლა ხელოსნობა და მერე თავის ძმის კოწიას სტამბაში წავიდა სამუშაოდ. როგორც სიო, ისევე ეს ასლანიც დაუცხრომლად მუშაკობდა ყოველთვის და სტამბის გარშემო ხალხს რთავდა დაკაზმულის წიგნებით.

სიოს სიკვდილმა ასლანზედ ერთობ ცუდი შედეგი იქონია, ვინაიდან იგინი თანაზრდილნი იყვნენ და კარგი თვი-

-208-

სების ძმებიც. სამწუხაროდ წლის თავზედ, 6 აგვისტოს

1903 წ. ასლანიც გარდაიცვალა 22 წლის. ამ უბედურება-
მაც ერთობ დიდი ზე გავლენა იძინო კოწიას საქმეებზედ,
ვინაიდგან მას მოსწყდა ჯერ მარჯვენა ხელი და მერე მარც-
ხენა. სამწუხაროდ, მართლაც, ამათ სიკვდილის შემდეგ კო-
წიას სტამბის საქმენიც ერთობ შეფერხდნენ და ცუდის პირო-
ბებით მორთვნენ. ასეთ. მსხვერპლის შეწირვა იყო საზოგადო
ხასიათის მექონი და არა კერძო ქართველთა ცხოვრებაში.

კოლია თავართქილაძის სტამბა ბათუმს

ბათუმს სტამბების გახსნის საქმე კარგად წაუვიდა, აქ
პირველ მესტამბე იყო სტეფან მელიქიშვილი, მერე ალექსან-
დრე მახარაძე, ამის სტამბა შესამჩნევი იყო მით, რომ ამ
სტამბაში, ქართველმა სამხედრო პირმა, თავ. ვაჩნაძემ, ბა-
თუმში რუსული გაზეთის გამოცემა დაიწყო, რაც პირვე-
ლი მაგალითი იყო ბათუმში. ამათ შემდეგ ბათუმში გაჩნდა
კოწია თავართქილაძე, ვის სტამბაშიაც პირველად დაიბეჭდა
ქართული წიგნი, ბათუმის ეს სამაგალითო მოვლენა ჩვენ
მაშინათვე ავსუხსეთ იმავე დროის გაზ. „კვალში“.

ამათ შემდეგ, ბათუმში სტამბები კარგად მრავლობს, მე-
სტამბენი არიან როგორც ქართველები, ისევე უცხო ტომი-
სანი. სხვათა შორის, ბათუმში არსებობს დღეს ერთი სამაგა-
ლითო კაცის სტამბა, ეს გახლავსთ კ. თავართქილაძე.

კოწია თავართქილაძის მოღვაწეობას სტამბის ასპარეზზედ,
მე კარგად არ ვიცნობ ხოლო იგი სხვებმა ღირსეულათ მაცნობეს
და ბევრი რამ საინტერესო ამბები გადმომცეს, ეს მეც მომყავს აქ.
ვინაიდგან იგი ეხება ქართული წიგნების გამოცემის ხელის შე-
წყობის საქმეს. ერთმა გამომცემელმა მიაშბო, რომ იმ დროს
როცა ბათუმის სხვა სტამბებში კაც ახრჩობენ დასაბეჭდის გადა-
სახადშიო მე კი ესა და ეს ქართული წიგნი თავართქილაძემ
ნისიდ დამიბეჭდა და ფულიც იმ დრომდე მადროვა და არ

-209-

შემაწუხა, ვიდრე წიგნებს გავყიდდი, ახალში ანალებიდან გა-
ლუხდითო. მეორე გამომცემელმა მიაშბო. მაგ გამომცემლო-
ბით თავართქილაძემ დამაყენა ფეხზეო. სამი წიგნი დამიბეჭ-
და ნისიათო და ამას გარდა, ერთის ვრცელის ტომის წიგ-
ნის ქალაღდიც თვით გამომიწერა და ისიც კი მანისიავაი.
ასეთი საქმით მე შევიძელ იმ ვრცელი ტომის გამოცემა თო-
რემ მე მას ვერა დროს ვერ დავბეჭდავდიო,

სხვებმაც სთქვეს ასეთი კეთილი საქმენი ამ პირის და
თან შეაქეს მისი საქციელი ქართული წიგნების ბეჭდვის წი-
ნაშე. ასეთ საქმეებს ეს მესტამბე თურმე ხშირად ასერხებს

და ამით ბევრს ღარიბ გამომცემელს აძლევს სახსარს გამომცემლობისას. ეს უეჭველია მართალი იქნება, ვინაიდან რაც ერთმა სთქვა, ის მეორემ დაასაბუთა, მესამემ და სხვებმაც. ამას გარდა საქმეებს თურმე ზოგიერთს იაფ ფასითაც იღებს თურმე და არა ძვირათ სქვა მესტამბეებივით.

ამიტომ ჩვენც ამ მესტამბეს ვუწოდებთ სამაგალითო მესტამბეთ და მისაბაძათ სხვათაგან. ასეთ მესტამბეთა საქციელი ქართულ მწიგნობრობას ფეხზედ დააყენებს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ჩარჩ მესტამბეთაგან ყველაფეს სული ამოეხუთება. ამ მესტამბეს ჩვენ ვნუსხავთ სამაგალითოთ და საქმემან მისმან შეაქოს თვით იგი და მისი მამულის შვილობა და ქართული მწიგნობრობის სიყვარულის პატივისცემა.

მიხეილ სპირიდონის ძე გაჩეჩილაძე.

1890 წ. ყვირილის ნორმალურ სკოლაში სწავლა დაამთავრეს რამდენიმე ქართველ მოწაფეებმა და მათ შორის მიხ. სპირიდონისძე გაჩეჩილაძემ, ალექსანდრე აარაბიძემ ივანე არდაშვილმა, ილია მაღლაკელიძემ და ტრიფონ ნიორაძემ. ყველა ამათ სკოლის სკამზედვე განღვიძებიათ გონება თვალი გაუხილებიათ და მწიგნობრობის კითხვასაც შესჩვეოდ-

-210-

ნენ კარგად. სკოლაში ყოფნის დროსვე, ესენი დაუახლოვდნენ ქართულ მწიგნობრობას და სკოლის შემდეგ ცხოვრებაშიც, მწიგნობრობა საქმეთ და საგნად გახადეს. ეს იყო მათი ახალგაზდური დევიზი.

მწიგნობრობით გაღვიძებულ ახალგაზდებს ფხიზლად გადახედეს თავიანთ მშობელ ქვეყნის კუთხის სოფლებს და მასში მცხოვრებთ ხალხს და კარგად გააცნეს მათი ცხოვრების ავ-კარგიანობა, გაიცნეს ისიც, თუ მათ რა უჭირებდათ ცხოვრებაში და რით იყვნენ დაქვეითებულნი. ყოველივე ამ ნაკლის სახსრად მათ უადვილესად დაინახეს ქართული მწიგნობრობა, წიგნების ვრცელება, დამინებულ გლეხობაში განათლების პატივის ცემის შეტანა.

ამიტომაც მათ განიძრახეს ყვირილაში წიგნის მაღაზიის დაარსება და ეს მალეც მოახერხეს, წიგნის მაღაზია გახსნეს, ეს მოახერხა ალექსანდრე არაბიძემ. წიგნის მაღაზიამ მათ ნათლად დაანახვა ქართული სახალხო წიგნების სილატაკე და ამიტომ მათ განიძრახეს წიგნების გამოცემა და დაიწყეს ესეც, მაგრამ გამოცემას ერთი და ორი კაცის ნივთიერი ძალა ვერ აკმაყოფილებდა, ამიტომ მათ დაარსეს ამხანაგობა ასეთის გამომცემელთ სახელდობრ „გლეხი“ და

ამ სახელით მათ დაიწყეს წიგნების გამოცემაც. პირველი წიგნი „გლეხის“ ამხანაგობის ამათ ბათუმს დასტამბეს 1893 წ. რაც მაშინათვე ავუნუსეთ ჩვენ გაზეთ „კვალში“ მერე ამ „გლეხის“ სახელით თფილისშიაც გამოსცეს რამდენიმე წიგნი. სტამბის სიშორემ მათ კარგად მიახვდინა ქართული სტამბის საჭიროებაც, განიდრახეს ყვირილაში სტამბის გახსნა და ამის მოხერხებასაც შეუდგნენ ამ დროს, მიხეილ გაჩეჩილაძე ბათუმიდამ ყვირილაში გადმოვიდა, სტამბისა და წიგნის მაღაზიას მოჰკვიდა ხელი ალ. არაბიძეს მაღაზია მან შეისყიდა მის შემდეგ სტამბის გახსნაც დროით იქმნა. ყვირილაში სტამბაც მალე გახსნეს და ქართული წიგნების ბეჭდვაც და-

-211-

იწყეს. სტამბის არსებობამ აქ 1905 წ. გასტანა, ხოლო ამ წელს კი აკლებულ იქმნა ჯარისაგან და მით მოსპობილ.

აქ მოკლეთ მოვიხსენიებთ კვალად ზემოხსენებულ ხუთ ქართველ ახალგაზრდებისა ნაყოფიერს და სიმპატიურს შრომას ყვირილაში. ამ პირებმა სტამბის გახსნით არ დაიკმაყოფილეს თავი, მათ სსვა საზოგადო საჭირო საქმენიც დაინახეს დასაარსებლად და მათს მოწყობასაც შეუდგნენ. მაგალითებრ ამათ განიდრახეს ყვირილაში თიატრის დაარსება და ესეც დაარსეს, რაც 10 ათას მანეთამდე მოუნდა, ესეც დიდი, მეტად კარგი საზოგადო საქმე იყო იმ დროს. განიდრახეს აგრეთვე სამეურნეო ბანკის დაარსება და ესეც მოაწყეს და ბანკიც დაარსეს, ამათ გარდა სხვაფრივაც ჩინებულად შრომობდნენ, ხოლო ყველა ამათ განდრახვას ბოლო დაედო 1905 წ. შემთხვევებმა და ყვირილის აკლებამ.

ამავე დროს შეწირულ იქმნა მსხვერპლად ვანო არდიშვილი, გონიერი, ყმაწვილი კაცი და თავის ქვეყნისა და ერის სიყვარულით ღრმად აღვსილი. მოკლულ იქმნა 1906 წ. უცაბედათ იმავე ქალაქ ყვირილაში. ამავე პირის სიკვდილის დროს მოისპო ყოველივე ამ პირთა ნაამაგდარი საქმენი. მიხ. გაჩეჩილაძე თფილისში გადმოსახლდა და 1906 წ. შუა ზაფხულს ყვირილის სტამბის ყოველივე თფილისში გადმოიტანა, ზოგიც პეტერბურგში ახალი საბეჭდი და იარაღეულობა იყიდა და ამ წლის აგვისტოში, მადათოვის კუნძულზედ სტამბა გახსნა, სტამბის ნება რთვა მე მაქვნდა აღებული.

ამ სტამბაში გ. ესაძემ დაბეჭდა პატარა წიგნი „ვირი და მუშა“, ამის გამო ოქტომრის 6 სტამბა დაიკეტა გუბერნატორის ბრძანებით და მეც მეტეხში დამაპატიმრეს, ერთი თვის შემდეგ თავდებით და ფულით გამანთავისუფლეს. ვეცადეთ და ნოემბრის გასვლამდე სტამბა გავხსენით. დეკემ-9 სტამბა გაქურდეს, კვირა საღამოს, 8 საათზედ ამერიკანკა

მოჰპარეს ამ გარემოებამ მთავრობის წინაშე დიდი აურზაური გამოიწვია. მ. გაჩეჩილაძე დააპატიმრეს, ასევე სტამბის

-212-

ხელოსნებიც სტამბა დაკეტილ დარჩა კარგა ხანს. ორი თვის შემდეგ მ. გაჩეჩილაძე გაანთავისუფლეს, ჩვენ ვეცადეთ და მესამე თვეს სტამბა გავხსენით იმავე ალაგას, საქმიანობა განახლდა. სტამბის არსებობას ბევრი რამ გადაელობა წინ, მაგრამ ყოველივე დავსძლიეთ. მეც მალე მოვიხადე ასტამბის უფლების ვალდებულება თავიდან.

მას შემდეგ ეს სტამბა მუშავებს თფილისში და მას აწარმთებს მ. გაჩეჩილაძე. თვით მ. გაჩეჩილაძე ბეჭდავს ქართულ წიგნებს, კალენდრებს და ხანდისხან დრო გამოცემათა საქმეებშიაც იღებს მონაწილეობას, რაც კი შეუძლიან მეცადინეობს ყოველთვის რომ ბევრი წიგნები გამოსცეს და მასთან საუკეთესო და კარგებიც. ამის ნიშნები მან უკვე გვაჩვენა. ბევრი რამ ევროპიელთ და ჩვენ მწერალთა ნაწერები ანტიკათ გამოსცა, ამას გარდა, ზოგი ჩვენ სიტყვა კაზმულ მწერალთა ნაწერები სახალხოთაც გამოსცა და მასთან თავად, მაგალითებრ ნ. ბარათაშვილის ლექსები 10 კაპ. ასევე სხვა წიგნებიც აქვს მას იაფად გამოცემული. იმედია, რომ შემდეგ უფრო მეტს უნარსა და ენერგიას გამოიჩენს ეს გამომცემელი თავის ასპარეზზედ სტამბას დიდი თანხა " მისცა გჩივამემ.

მესტამბე მიხა კიკნაძე

სტამბა „იდეალი“ და მესტამბე მიხეილ კიკნაძე.

სტამბა „იდეალი“ ჩვენში უცნობი არის, იგი მცირე ხანს არსებობდა, ხოლო ამ მცირე ხნის განმავლობაშიაც მან გვაჩვენა თვისი დანიშნულება, ანუ მიზანი არსებობის და მოქმედების აქ დაწყობილ იქმნა ქართული წიგნების ბეჭდვა მრავლად, სტამბას ისეთი გარეგან სახე მიეცა, იგი ისე გამოჩნდა, როგორც უტყუვრად დაამტკიცა მის შინაარსიანი მოქმედება, ისევე მის ქართული სულიერება, ქართულის

-213-

ერის ინტერესების მესაკუთრეობა და ამ ერის წინაშე სამსახური.

ამის ექვს და ცილს სტამბა „იდეალზედ“ ვერავინ იტყოდა, ვერავინ რას იფიქრებს. ასეთის ფართოს წესდებით დაარსდა ეს სტამბა, სამწუხაროდ, მხოლოდ მის ახალგაზრდა

პატრონს არ აქვდა ბედი ასეთის სამსახურის გაწევის და შესრულების. იგი უდროვოდ გარდაიცვალა და ამით მის წადილსაც მოელო ბოლო, მიეცა დასასრული პატიოსან მშრომელ მამულიშვილს თან გაჰყვა თავის მამულის და ერის სამსახურის დარღვები. ვინ იცის რამდენი მწუხარება, რადგანაც სამ სტამბის საქმე ასე გათავდა, ამიტომ იქ მოვიყვანთ ცნობებს თვით მესტამბე მიხეილ კიკნაძეზე.

მიხეილ კიკნაძე კახელი, თელაველია, თბილისლისში, ხელაძეს სტამბაში სწავლობდა ხელოსნობას. შაგირდობაში მან გამოიჩინა საუცხოვო სახელოსნოს ნიჭი, შნო და დიდი ენერჯია. ამას გარეშე იყო ქართული მწიგნობარიც, თავის შემღებების დაგვარად იცოდა საქართველოს ისტორია, იცნობდა მწერლობას, შესწავლილი აქვდა ქართველი ერის ცხოვრების პირობები. დიდი მოტრფიალე იყო ქართველი ერის საერო განათლების და მასთან სახალხო წიგნების გამოცემის, ამით იგი ისე იყო აღფრთოვანებული, რომ სტამბაში ის იყო შაგირდობა გაათავა და მაშინათვე ქართული წიგნების გამოცემა დაიწყო, მოკლე დროის განმავლობაში მან გამოსცა სამი საბავშვო წიგნი, მასთან ყველა ესენი ისე კობტათ, ლამაზათ, კარგ ქალაღზედ, სხვა და სხვა ყვავილიანის ასოებით და სურათებით, ერთის სიტყვით ისეთი ანტიკა წიგნები გამოსცა, რაც მოკლე დროის განმავლობაში სულ გასაღდა. ყველა ემადრიელებოდა ასეთი ანტიკა წიგნების გამოცემის გამო. გაზეთებშიაც კაი წერილები მიუძღვნეს.

მიხა კიკნაძე რა თვისების და მამულიშვილობითაც იყო სავე, მას რა მომავალიც ექმნებოდა ეს დღესაც ბევრს მის ამხანაგებსაც ეხსომებათ. მოკლე დროის განმავლობაში იგი

-214-

ისე წავიდა სტამბის ხელოსნობით წინ, რომ თავმოწონებით და ქებით გადვიდა სამუშაოდ „ქართულ ამხანაგობის სტამბაში“. 1900 წ. საფრანგეთში მსოფლიო გამოფენა რომ გამოცხადდა, ახალგაზრდა მიხამ პარიჟში წასვლა მოინდომა, თავის განძრახვა ზოგიერთებს აუწყა, იგი ყველამ მოუწონა. გზის ხარჯი უჭირებდა საქმეს, შემღების დაგვარად მოუხერხეთ წასასვლელი ფულიც. მოგროვების საფუძველს ის გვამღევდა, რომ მიხა პატარაოდის დროს, სტამბაში შაგირდობისას, ავით გასდა, ანთებით და მისგან იგი დაყრუვდა და დამუნჯდა კიდეც. გამოფენის მკურნალსთა მეცნიერებისაგან მორჩენის, იმედი აქვდა, ამიტომაც უწყობდით ხელს, რომ ეგები იქ მორჩენილიყო.

გამოფენამ მისთვის ამაოდ ჩაიარა, ვერ მორჩა, ხოლო პარისში დარჩა, სტამბაში შევიდა, მოკლე დროის განმავლო-

ბაში ჩინებულად დაწინაურდა ფრანგულ ენაში და მასთან. სტამბის ოსტატრბაშიაც. თუ მან სმენა წართმეულმა რაგვარ შეისწავლა ფრანგული ენა და რა გვარად დაუახლოვდა ევროპიელს განვითარებას, როგორ შეითვისა იგი, ეს არის თმობის საყურადღებო. ჯერეთ 1905 წ. მოახლოვებული არც კი იყო, რომ ევროპაში მყოფთ ქართველთ წინაშე აზრი დაიბადა საქართველოს შესახებ გაზეთის გამოცემის როგორც ფრანგულს ენაზედ, ისევე ქართულზედ. ასეთ პირთა განძრახვას დასასრული მიეცა პარისში, აქ გადასწყდა საერთოდ რომ პარისში დავაარსოთ ფრანგული და ქართული გაზეთიც. რითაც შეგვეძლება ჩვენი ქვეყნის ამბები ევროპიელთ შევატყობინოთ, გაგვიცნან და ქართულის გაზეთითაც მთელ ქართველობას ვესაუბროთო. ვაცნობოთ ისეთი ამბები რასაც იგინი საქართველოში გაიცნავენო.

დაასკვნეს ამის წადილი და საქმესაც შეუდგნენ, ამ დროს, და ამ წრეში სხვათა შორის ერია მიხა კიკნაძეც. ბევრი თათბირის შემდეგ სტამბა მოაწყეს, ასოები გაიჩინეს და გაზეთი „საქართველო“ გამოცემა დაიწყეს ორს ენაზედ. ფრან-

-215-

გულსა და ქართულზედ. ასეთ საქმის მოწყობას, გინდა რომ თანხაც დიდი აქვანდესთ, მაინც ენერგიული შრომაც სჭირიათ, განუსაზღვრელად საქმის სიყვარული, ენით მოუთვლელი ცდა. ისეთ პირათ ჩვენ ვხედავთ მიხეილ კიკნაძეს, რომლის იქაური შრომა და ამაგი არის მეტად სიმპატიური და საყურადღებო. ვიდრე „საქართველო გამოდიოდა, მიხეილიც იქ იყო და შრომობდა, ყოველივეს ეს აწარმოვებდა, ეს უძღვებოდა წინ. როცა „საქართველო“ დაიხურა და საქმეც დაიშალა, მის შემდეგ მიხეილიც ცუდათ აღარ დადგა, თავის სამშობლოში დაბრუნდა და მოკლე დროის განმავლობაში გახსნი სტამბა „იდეალი“. რასაც საწყალი კარგად აწარმოებდა, მაგრამ მალე გარდაიცვალა 1913 წ.

„ხაშურის სტამბა. სურამს აქეთ, ქართლის სოფლის სალხს ღრმად სძინავსთ. ქართველ ტეტეებს სულ არაფერი აღვიძებსთ და ამხნევებსთ. მათთვის არც ვაჭრობა არსებობს, არც სხვა რამ ასეთნი, ეს კი არა და დრო იყო, რომ იგინი არც არა საჭირო ხელოსნობას მისდევდნენ. თვით მათივე საჭირო კალატოზი და დურგალიც კი იშვიათი იყო მათში. ქართლის გლეხ-კაცობაში სოფლად, იქმნება სადმე თითო იროლა მიკიტანს შეხვდეთ. სხვას ვერაფერს ნახავთ, ისიც შეიძლება სომეხი იქმნეს. ან სხვა ვინმე ტომის. ქართველობაში კი მარტო გლეხებს კი არ სძინავსო, არამედ სძინავსთ თვით მათ შემქმელ თავად-აზნაურებს, ანუ იმ წოდების პირთ,

ბაში კი მირტო გლეხებს კი არ სძინავსო, არამედ სძინავსო თვით მათ შემჭმელ თავად-იზნაურებს, ანუ იმ წოდების პირთ, რომელთა არსებობამაც გამოიხრა საქართველო, საქართველოს სამეფო და ქართველი ერის ნაცია – გვარი.

ასეთ ერისთვის ქართლსა და კახეთში, საერთოდ ჭამა, სმა, ქეიფი და ლოთობის მეტი სხვა არაფერია დაშთომნილი ესენი მარტოდ ამას უნდებიან და მერე სმისაგან დაბრმავე-ბულ და გამოლაცხებულნი მისდევენ თავიანთ უძრავ ქონების დასყიდვას, ასე და ამ გვარად, ტეტეებში ყოველივე უძრავს ჰყიდის თავადი, ჰყიდის აზნაური და ჰყიდის და ან არ ყიდულობს თავის თავის მტერი ქართლელ-კახელი გლეხიც. ასე-

-216-

თის დამხვრჩვალის ერისთვის ქვეყანაზედ საჭიროდ აღარაფერია დარჩენილი თვინიერ თავიანთ ოჯახის მტრობის, მოსპობის და ათასიც სხვა ასეთების, რითაც ბრწყინავენ ტეტეები. ასვეთ ერს, ასე დაქვეითებულთ და გათახსირებულთ თვით თავიანთ თავიც არ აგონდებათ, თავიანთ ოჯახის საჭიროება და ამათ აბა მწიგნობრობის საქმე და სტამბის გახსნის საჭიროება ვიღამ უნდა ჰკითხოს, არავინ.

ყოველივე ეს გაგვახსენა ხაშურის სტამბის საქმემ და იმ გარემოებამაც. რომ ამ ძირეულ ტეტეების კუთხეში ამ ძირეულ ტეტეების აკვანში, სადაც მათ ასე ტკბილის სიმკვიდრით სძინავსო, სტამბა გახსნა ვიღაცამ, მაგრამ ეს ვიღაცა ტეტია კი არ გეგონოსთ. არა, იგი მათ ღმერთმა აშოროს: ამასთან იგინი შორს გახლავან, ეს მათი საქმე არ არის, ამას ასაბუთებს იგივე ცხადი ჭეშმარიტება, რომ ხაშურის სტამბა ეკუთვნის იმერელს, გურულს. თუმცა ჩვენ გვძინავს, მაგრამ მადლობა ღმერთს, რომ იმერთ მაინც ღვიძავსთ.

ხაშურის სტამბა გახსნა იოსებ ფილიპეს ძე ყაჭეიშვილმა. ახალგაზრდა გურულმა, სტამბის საქმიანობის არა მცოდნემაც კი, მაგრამ მის საქმიანობს შეგნების მოტრფიალემ, სტამბის, ანუ ბეჭდვითი სიტყვის დიდი პატივისმომიქმელმა. ამან თავის ენერგიულის შრომით დასძლია ყოველ სასტამბო უცოდინრობას და მხოლოდ ერთად ერთი საქმის სიყვარულის წყალობით ხაშურში, ტეტეებს გაუსსნა პატარა კოხტა სტამბა და ამავე სტამბის მახლობლად მოაწყო წიგნის მაღაზია და საკაზმავიც. ასეთი საქმე, ანუ სტამბის გახსნა იოსებ ყაჭეიშვილისაგან იმდენად პატივსაცემია და მნიშვნელოვანი, რაისა გამო არ შეიძლება, რომ მისი წარმატება, პატრონის დღეგლძელობა და დაწინაურება არ ვინატროთ. ეს უნდა ვიწაბროთ მით უფრო ვინაიდგან იქმნება ასეთ საქმიანობა მაინც გამოაღვიძოს ეს მძინარა ფუყე ტეტეები.

ამის ძალათ და წამლად ამ სტამბას მიტომ ვასახელებთ, რადგანც მიუხედავად მის, რომ ამ შუა ძირეულ ტე-

-217-

ტიათა ქვეყანაში, იოსებ ყაჭეიშვილმა გახსნა პაწაწკინტელა სტამბა, ხოლო ამ პატარა სტამბის პატრონმა თავის სტამბასა და გულში დიდს საქმესაც მისცა ალაგი, ხაშურის სტამბაში მოაწყო ქართული ასოები და 1912 წ. ქართული წიგნების გამოცემაც კი დაიწყო მოკლე დროის განმავლობაში, ანუ სტამბის გახსნიდამ დღემდე ამ სტამბაში გამოიცენ შემდეგი წიგნები: 1) მოთხ. „მართალი ამბავი“ გიგაურის ასულის, ფასი 5 კაპ., 2) „ლექსები“ კ. რამიშვილის ფ. 10 კ., 3) „ექიმი აშრი ბაჯიანი“ კომედია რამიშვილის ფასი 25 კ. და სხვანიც. რომელთაც ჩვენ აქ არ ვასახელებთ, საქმის დასამტკიცებლად ეს სამი წიგნის დასახელებაც კმარა.

ეს რომ იმერეთში დაებეჭდა ვისმეს, მასზედ არას ვიტყვით, მაგრამ რაკი ეს მოხდა ამ ძირეულ ტეტიათა ქვეყანაში, ამიტომ ეს იქ ასეთის სასიხარულოს კილოთ აღვნიშნეთ, ვინაიდგან როგორც გადმოგვცა თვით იოსებ ყაჭეიშვილმა, ამას ნატვრა აქვს, რომ არამც თუ მართოდ სხვის ნაწერე-ბი ბეჭდოს, სხვების საფასით, არამედ სურვილი აქვს რომ თვითც გამოსცეს სხვა და სხვა დროს წვრილი, სახალ-ხო წიგნები და მით ადგილობრივ, ქართველებში ხელი შეუწყოს წიგნებს გავრცელების საქმეს. ეს არის ჩვენთვის სანატრი და ამიტომაც ამ ახალ სტამბას უსურვებთ წელში გამაგრებას და პატარა სტამბად დიდს მაშინაზედ გადასვლას, რათა იოსებ ყაჭეიშვილის შნოთი და ცდით ხაშურშიც გაისმას ქართული წიგნების ბეჭდვის მანქანის გუგუნი. ეს სტამბა გახსნეს 1912 წ.

ხონის მესტამბე ალექსანდრე თეოდორეს ძე მაჭარაძე

ხონი ძველად არის დაარსებული, მისი ქალაქათ გადაკეთება ეკუთვნის 813 წ. იმავე დროს, ეს ხონი გაუმშვენებისაფსაზეთის მთავარს თეოდოსე პირველს. ამ თეოდოსეს

-218-

მეუღლე იყო აშოტ კურატპალატის ქალი. „ქართლის ცხოვრებაში“ ეს თეოდოსე საკმარისად არის აწერილი. ხონის დარქმევის ისტორიაც ასეთი გახლავსთ: მერვე საუკუნის დასასრულს, ისლამის მაღიარებელნი ებრძოდნენ ლაზებს, მა-

შინ ლაზები და აფხაზები ერთ სამეფოს შეადგენდა. ასევე ამათი მტერი ბიზანტიელთაც ებრძოდა, ამიტომაც ლაზებმა აფხაზებმა და ბიზანტიელთა პირი შეკრეს, შეებრძოლენ და მტერი დაამარცხეს, განდევნეს.

მტრის გაძევების შემდეგ ქალაქ ხონს გააკეთეს კარგის ეკლესია წმ. სტეფანეს სახელზე და ამიტომ ამ ქალაქსაც ბერძნულად უწოდეს „ჰანო გურისი“, შემდეგ, ანუ მეცხრე საუკუნეში, ამ ბერძნულის სიტყვიდამ გადაკეთდა და დაერქვა ხონი. ასეთია მოკლე ისტორია ხონის ქალაქის დაარსებისა.

ასეთ უძველეს ქალაქში 1889 წ. პატარა სტამბა გახსნა ალექსანდრე მაჭარაძემ, ხონელმა მკვიდმა, მასწავლებელმა, ამ სტამბამ თავის ნაყოფი გამოიღო, მართალია იგი პატარა სტამბა არის, მაგრამ მან გამოზარდა სტამბაში ისეთი შეგირდები მესტამბეთ, როგორც არის დღეს ბათუმის მესტამბე ნიკო სვინგია და სხვა ასეთნიც. სტამბა დღესაც ერთობ მცირეა. დღეს კი ღირსია ეს ქალაქი, რომ აქ უკეთესი სტამბა იყოს, ვინაიდან ხონის ერს დიდი მაზრა აქვს და ამას გარდა ქალაქიც ფართოა, აქ არის საოსტატო სემინარია, სახელოსნო სკოლა, კლასიკური გიმნაზია და სხვაც ბევრი ასეთ საზოგადო დაწესებულებანი. აქ კარგი, ფართო სტამბაც იმუშავებს. ამიტომ ვუსურვებთ ხონის სტამბას გაფართოვებას.

ფოთის სტამბა და ლავრენტი ტულუში

ლიერენტი ტულუში გურული გახლავსთ, გაიზარდა ბათუმს, სასტამბო ხელობა ალ. მახარაძის სტამბაში შეისწავლა დროს მიხწეული ხელოსანი თვით ამ მესტამბე ალექსანდრეს,

-219-

დაესიძავა, მათი დაი ალათი ნიკოლოზის ასული შეირთა ცოლად. ამის შემდეგ ლავრენტის ცხოვრების საქმე გიორკეცდა, ამას მოჰყვა მეცადინეობა და ამ შეერთებულის მეცადინეობით მათი დასკვნა ფოთში სტამბის გახსნის საქმე გახადა, ესეთი საქმე მაშინ ძნელი იყო, ჯერ სტამბის მოწყობა და მერე ნება-რთვის აღება, მაგრამ არა, ახალგაზრდა ლავრენტი ამას არ შეუშინდა მით უფრო, რადგანაც გვერდს უდგა ისეთი ამხანაგი მეუღლე, რომელსაც ცოტად თუ ბევრად სტამბის საქმის შეგნებაც აქვნდა, ასე რომ ერთის მხრით ესეც ამოუდგებოდა გვერდში მის საქმიანობას, ესეც შეუწყობდა ხელს სტამბის აღორძინების საქმეში. მეორე: ამათ ახალისებდათ ის გარემოებაც. რომ იმ დრომდე ფოთში, ამ ნავთ-საყუდარი ქალაქში სტამბა არ არსებობდას.

ამ ორმა გარემოებამ წახალისა და გაამხნევა ლავრენტი ტულუში, ამით მან ფოთში სტამბა გახსნა და მით სასტამბო საქმეთა ისტორიაში დაიკავა ამის პროგრესიული სახელწოდება, რომ ფოთში პირველად მან გახსნა სტამბა, პირველად ამან შედგა აქ სტამბით ფეხი, რასაც აქვს მეტად კადნიერი მნიშვნელობა ჩვენის ტომის გაღვიძების, განახლებისა და აღორძინების, ისტორიაში. ასეთ საქმე არის თითქმის მსოფლიოც, ვინაიდან ყოველივე ბეჭდვის სიტყვით ახლდება და ვითარდება, ამას გარეშე, ჩვენთვის, ქართველებისთვის, ლავრენტი ტულუშის სტამბას აქვს კერძოებითი მნიშვნელობა და ხასიათიც, ვინაიდან მან რამდენათაც თვისი სტამბა უცხო ტომთა ენათა ასოების საბეჭდად მოაწყო, მათ ზედ უმეტესად თავის საგვარტომო ასოებსაც დაუთმო ადგილი, სტამბას ერთის მხრით ქართული სახელოვნების სახიერება გამოაქვეყნ-გამოაშვარავა. ეს შემდეგ მან საქმიანად დაამტკიცა, როცა მან თვის სტამბაში ქართული წიგნების გამოცემა დაიწყო და მასთან თითონაც მოჰკიდა ხელი გამომცემლობას და ბეჭდა სხმა და სხვა კაი წიგნები.

წიგნის გამომცემლობას ამან დიდის ხალისით მოჰკიდა

-220-

ხელი, ამას გარეშე, სტამბაში ქართულ წიგნების გამოცემას ისეთი ადგილი დაუთმო, რაის საშუალებით მის სტამბაში გამოიცნეს ისეთ უძველეს დროის წიგნებიც, როგორც არის დორეთის ცხოვრება VI საუკუნისა და „კიბე ცად მყვანი“ ანუ „კლემასი“ ეფრემ სირინისა, XI საუკ. ქართულ თარგმანი. და ქადაგებანის I ტ. ეპისკოპოს ლეონიდისა. ამათ წიგნებს გარდა სხვაც გამოიცნეს აქ საყურადღებო წიგნები დხ ეხლაც იბეჭდება ამ სტამბაში ქართული წიგნები. თვით ლავრენტის კი თავის გამომცემლობის საქმე ვერ წაუვიდა კარგად, ესე იგი ისე წაუვიდა როგორც ქართველებში არის დაყენებული, რომ გამომცემელი წიგნს გამოსცემს, ფულს დახარჯავს, მაგრამ აღებით კი ვერას აიღებს. წიგნებს თუ არავის მისცემს გასაყიდათ, მაშინ ეს წიგნები შინ დაულპება, თუ ვინმემ წაიღო, ის გაჰყიდის და პატრონს არას მისცემს, გამომცემელი იზარალებს ასე არის ჩვენი საქმე დაყენებული და ყველა ჩვენ გამომცემელნი ვალებში ვიხრჩობით. წიგნების ფულს მეწიგნე გამსყიდავნი სჭამენ და გამომცემლები კი ვალიანობის ცეცხლში სცვივიან. პირველ დაწყებითვე ასე მოექცნენ ლავრენტი ტულუშს და ამიტომ ამან დროებით გამომცემლობა შეაჩერა. ამის შეჩერება დროებით გახლავსთ.

იგი საზოგადო იდეების, ანუ აზროვნების მოქალაქე

არის, იმავე თავიდგანვე ყოველთვის ქართულ საზოგადო საქმეებს პატივს ცემით უმზერდა და უმზერს კიდევაც, ასეთივე არის მათი მეუღლე. მათ 1905 – 06 წლებს განიცადეს ბევრნაირი ვაება და ზარალი, ბევრნაირი ვიწროება და შეწუხება, მაგრამ რაც შეეხება თვის რწმენისაგან შორს გადგომა, გადრეკა, მოცილება და თვის რწმენათა უარყოფა და გმობა ეს ისე როგორც ბევრში მოხდას და ხდება კიდევ, მათში არ მომხდარა. მთელი ფოთი იტყვის ამათ ღირსების შესახებ სისწორით. უმამრო არავინ არის, ამათაც ეყოლებათ მტერი, მაგრამ ეს მტერი იქმნება სხვათა ბოროტებით გაჩენილი და არა მათის რამე საქმიანობისაგან გამოწვეული.

-221-

ამაზედ ჩვენ აქ მიტომ ვილაპარაკეთ, რადგანაც მისი მტრობა გაზვიადებული მოგონება კი არ არის, არამედ ნამდვილი ამბავი, მეორე: იგი აღსანიშნავი არის იმ მხრითაც, რომ ამ მტრობამ მის სტამბის წარმატებასა და არსებობაზე დაც დიდი გავლენა იქონია, იგი მეტად ცუდათ შეუფერხა, დიდი განსაცდელი მიაყენა, ეს განსაცდელი გარემოცულია ქართული საქმეების მაზარალეზლობის პირობებითაც. ნამეტანის შური. მაინც ქართველები ამით ვართ ქებული.

ფოთში სტამბის გახსნამ დიდი გავლენა იქონია ნამეტურ მეგრელებში პირველად განისმა ქართული ასოებით საქორწილო ბარათების ბეჭდვა, ასევე მიცვალებულთა დასაფლავებას განცხადებათა ბეჭდვა და მრავალიც სხვა ასეთნი, ამაებზედ უმთავრესად კი პატარ-პატარა წიგნაკების ბეჭდვაც, რასაც მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვნდა ადგილობრივ. ასეთ შრომასა და ამავს გარდა ესევე სტამბა სწურთნიდა სხვა და სხვა შეგირდებს, როგორც მეგრელებს, ისევე გურულებს და მათ ასწავლიდა სასტამბო ხელობას, ლავრენტის შრომად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მან ზუგდიდში პირველად გახსნა პატარა ქართული სტამბა, სადაც მეჭდვითი სიტყვამ პირველად შეანათა იქ, ეს მაგალითი შუაგულ სამეგრელოში და ისიც ამორდიას ხანაში სანაქებო არის და დაუფასებელი.

მეგრელებმა აქ ნახეს სტამბა და მასში მოწყობილ-მოთავსებული ქართული წიგნების ბეჭდვა. ასე თუ ისე, ლავრენტი ტულუმის მოღვაწეობას აქვს ორნაირი მნიშვნელობა, პირველი საზოგადოებრივი, პრაქტიკული და მეჭირე ნაციონალურ პროგრესიული, რადგანაც ამის სტამბა მთელ ფოთის, ზუგდიდის და სხვათა მეგრელთა მიდამოებში ქართული წიგნების გავრცელებას ხელს უწყობდა, ამასთან რასაკვირველია სხვა და სხვა საგანთა ცოდნა და განვითარებაც იფინებოდა.

ლავრენტი როგორც იყო წინედ, ახალგაზდობაში, იგი დღესაც ისევე გახლავს, დღესაც იმავე სასტამბო საქმეთა

-222-

სიყვარულით, საზოგადოებრივი საქმეთა ინტერესებით, როგორც წინედ იყო, დღესაც იმავე სახით ემსახურებიან ყოველივეს და ნამეტურ სამშობლო ქვეყნის, ერის და მწერლობის აღორძინებას.

პირნათლად უნდა ითქვას, რომ ფოთში სხვა ტომის კაცს გაეხსნა სტამბა და იგი რაც გინდ მდიდარის მოწყობილებით ყოფილიყოს მოწყობილი, იგი იმ მნიშვნელობას სულ არ იქონიებდა ქართული ენის დაფარვა პატრონობის და წიგნების გავრცელებაში, როგორც იქონია ლ. ტულუშის სტამბამ და საერთოდ თვით ლავ. ტულუშის შრომაც. ამ სტამბის არსებობამ არამც თუ მართოდ ხელი შეუწყო ქართული წიგნების გავრცელების საქმეს მეგრელებში, არამედ ფოთში მწიგნობარი ქართველთ კაცის სტამბა, აქ ქართული ასოების გამეფება და ბეწვდა იყო პირდაპირი საწინააღმდეგო ძალა, თავზარ დასაცემი ცული იმ წინააღმდეგ პირების, რომელმაც ამტკიცებდნენ, რომ მეგრელები ქართველები არ არიან, ქართულ ენას მეგრულთან არავითარი ნათესაური კავშირი არა აქვსო, ამიტომ მეგრული ანბანიც კი შეადგინეს, მის გამო მეგრული დედა ენაც დაბეჭდეს. ასეთ პირებს ზოგნი კალმით ებრძოდნენ, ლავ. ტულუშის სტამბა თავის თავად საქმით ებრძოდა, ესე იგი ქართული ასოების გამეფებით, წიგნების ბეჭდვით და სხვანი.

ფოთის მეორე სტამბა. ფოთში ლ. ტულუშის სტამბაში სწავლობდა აბიბო ვადაჩკორია, სტამბის ხელობა შეისწავლა, მერე თავის ოსტატასაგან გავიდა და სხვათა ჩაგონებით ფოთში მეორე სტამბა გახსნა. ეს იყო მისგან ჯიბრით და მტრობით გამართული. მტრობით გამართულ საქმეს მაინც არ მიეცა მომავალი და სტამბა უსაქმოდ იყო. ეს ასეც იქნებოდა, ვინაიდან ფოთში ერთი სტამბაც კმარა.

ერთ დროს ვადაჩკორიამ მე დამავალა შემდეგი: აქ, ფოთში საქმე არა მაქვს, ჩემი ნაოსტატარის ჯიბრში ჩაგდომაც მერიდება. ეგება იცოდე სადმე რამე ქალაქი, რომ იქ

-223-

სტამბა საჭირო იყო? მე ჩემს სტამბას იქ გადავიტან. მე ცნობები შევკრიბე და მერე ურჩიე, რომ ქ. ართვინში გადასულიყო და სტამბა იქ გაეხსნა. ეს მან იშოვა მერე გორჯომი ურჩიე, 1905 წ. მართლაც ბორჯომში გადმოიტა-

ნა სტამბა და გახსნა. ბორჯომში მის სტამბას დიდი მომავალი ელთდა.

1905 წ. ლავრენტი ტულუშის სტამბა დროებით შეჩერდა. ამით ისარგებლა ა. ვადაჩკორიამ და თავის სტამბა 1906 წ. ისევ ფოთს გადაიტანა. ბორჯომს მას კაი საქმის მომიჯალი ელოდა.

ნიკო იაკობის მე ხვინგია

(მოკლე ანუსხვა)

ნიკო ხვინგია ხონელი გახლავსთ, იგი დაიბადა 1887 წ. სწავლა მიიღო იმავე ქალაქის ორ კლასიან სასწავლებელში. მერე იქვე, მაჭარაძეს მიერ გახსნილ პატარა სტამბაში შევიდა მოწაფედ და სასტამბო ხელოსნობა შეისწავლა. 1893 წლებს მე ქართულის წიგნებით ვიყავ ხონს, ამ დროს გავიცან პატარა ნიკო, სტამბის მოწაფე. ჩემი გაცნობა მას დიდათ ესიამოვნა, ტანზედ რომ შემომხედა, არც სჯეროდა, რომ მე ვიყავ ის, ვისაც იგი ფიქრობდა.

ნიკომ ჩემს წინ ფიანდაზად გაშალა თავის სული და გული. ასალგაზრდა ბავშვს მეტის მეტი მამულიშვილური სიყვარული შეემცნა. ჩვენს კოსმო-პოლიტიურ ხანაში, ამაზედ მე დიდათ გავკვირდი. მერე ჩემი წიგნების გასაღებას სელი მოჰკიდა და ერთი დღის განმავლობაში მთელი ჩემი წიგნები ხონის ვაჭართა მოწაფეებში დაფანტა. ამას გარდა შემომპირდა, რომ დღეის შემდეგ, მე თქვენს ერთგულ შვილად მიგულეთ, ახალ-ახალი წიგნები მიგზავნეთ, მე გავასაღებ აქ, არაფერს დაგიკარგავთო.

ამისმა მხნეობამ მე დიდათ გამახარეს. გამახარა მით უფ-

-224-

რო, რადგანაც ნიკოში მე დავინახე ქართული მწერლობისაგან განხორციელებული მსახურება, მასში დიდი მიდრეკილება თვით ცნობიერების შესახებ. თავის შეძლების დაგვარად იგი კითხვებს მაძლევდა ჩვენის ტომის შემცირების შესახებ, ნამეტურ ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ, ქართველ კათოლიკეებზედ, ქართველ გრიგორიანებზედ და ქართველ ებრაელებზედაც კი. უმთავრესად კი იგი გატაცებულ იყო ქართველ მაჰმადიანთ გარდმოცემისაგან.

1890 წლებს შემდეგ, მე განუწყვეტელი კავშირი მქონდა გონიერს ნიკოსთან. ამ განმავლობაში იგი თავის მხიარულის და მოცინარის სახით დავაჟკაცდა კიდევ, მე მას ხშირად ველარ ვხედავდი, მაგრამ მიწერ-მოწერა კი ყოველთვის

მქონდა მასთან და წიგნების გზავნა. 1900 წლებს მე განვა-
ახლე შავშეთისაკენ მგზავრობა, გავიარე ბათუმში და ჩემი
პატარა ცქრილა, კოჩალი ნიკო ბათუმში ვნახე. ამაზედ მე
დიდათ გავკვირდი.

ნიკო, აქ რა გინდა ვკითხე. მან თავისებურის ცოცხალის
სახით უმწიკვლო გულით მომიგო – აქ ბატონო სტამბაში
ვმუშავებ. ეს ამბავი მე დიდათ მესიამოვნა. ჩვენ ლაპარაკი
დავიწყეთ. მერე მან ქართველ მაჰმადიანთ გაცნობა მთხოვა.
მეც გავაცან მას ზოგიერთ ქართველ მაჰმადიანები.

ნიკოს ეს დიდათ ესიამოვნა. ქართული წიგნების გამო
დამპირდა, რომ ბათუმში მე დიდათ დავეხმარები თქვენი წიგ-
ნების გასაღების საქმესო, ნამეტურ ვეცდები, რომ ქართველ
მაჰმადიანებს დაუახლოვდე და მათში წიგნები გავავრცელო-
ვო. მე მადლობა უთხარ და ბათუმიდან შავშეთში წაველ.
შავშეთში მგზავრობის შემდეგ, ბათუმში ჩამოვიარე და ნიკო
კიდევ ვნახე, ამას ყურადღება ბათუმში დიდათ მიეზიდნა ქარ-
თველ კათოლიკეთაგან კარგი ეკლესიის ადგების საქმეს და
ახლა ქართველ კათოლიკებზედ დამიწყო საუბარი.

ნიკოს საუბარი ყოველთვის ამ ერთა ნაციონალურად
გათვითცნობიერებისაკენ ტრიალებდა. ქართველ კათოლიკებ-

-225-

ზედ მას ბევრი რამ უამბე, მასთან მას უკვე წაკითხული ჰქო-
ნიყო ჩემ მიერ ნახეჭდი წიგნები ქართველ კათოლიკეთ შე-
სახებ. გულ დაწყვეტილი იყო პატრი ნიკოლას და სოლომონ
ლეონიძის ამბებზედ. მე ბათუმიდამ წამოველ თფილისს, მას
შემდეგ ნიკო მე აღარ მინახავს. ვნახე 1905 წ. ვისაგანაც
ბევრი რამ ცნობები შევიტყე იმ ქარიშხალის შესახებ რაც კი
ჩვენს სამშობლო ქვეყანას თავს დაჰქროდა. მერე ჩვენ შო-
რის მიწერ-მოწერა გაწყდა. გარემოება ისეთი გახდა რომ
ერთმანერთი აღარავის ახსოვდათ.

1910 წ. მე წაველ ბათუმს, აქ ნიკო ვნახე და ჩემდა
სასიხარულოდ რა ვნახე, რაც მენატრებოდა სულით და გუ-
ლით, რაც ჩემს სიხარულს შეადგენდა, ჩემს დავაჟკაცებულს
ნიკოს ბათუმში სტამბა შეეძინა. სტამბაში ამხანაგად სტამბის
ხელოსანი ვახტანგ ჩანტლაძე შეეყვანა. ამ გარემოებამ მე
დიდათ გამაკვირვა, თითქმის სახტად დავრჩი, მაგრამ როცა
ნიკოს დაველაპარაკე და მასში დავინახე სრულიად სხვა, ახა-
ლი მხნეობის სურათები და დაუცხრომლად შრომის მოყვა-
რეობა, მაშინ კი ჩემთვის უცხო აღარა იყო რა.

ვსთქვი: რო კაცის მხნეობა, ცდა, დაუშრომელი ენერ-
გია და დაუშრეტელი ხალისი უეჭველია ყოველთვის შესძ-
ლებს და თავის საწადელს მიაღწევს, რაც მეცნიერულადაც

არის შესწავლილი. სტამბის საქმიანობით ნიკომ თავის ახალ-გაზდობის ნიჭი გაშალა, თავის ენერგია გამოიჩინა და სტამბის საქმე ფეხზე დააყენა, რაც მასთან ქართველ მუშებში ბევრისთვის არ იყო სასიამოვნო. ამ დროთა განმავლობაში, მხნე და ენერგიული ნიკო სხვაფრივთაც დაწინაურდა და მან წინანდებურად ხელში ქართული კალამიც აიღო.

იგი ჯერეთ ხონში იყო, რომ თფილისის ქართულ გაზეთებს ახალგაზრდა ნიკო წერილებს უგზავნიდა, რასაც რედაქციები ყოველთვის სიამოვნებით ბეჭდავდენ. ბათუმში მან უკეთესი ნიჭი და შნო გამოიჩინა კალმის ხმარებაში და ბო-

-226-

ლოს გახდა ერთგული მუშაკი ბათუმის ქართული გაზეთის. კალმის ხმარების და შრომის გარდა ისიც კი, რომ ბათუმში ქართული გაზეთის გამოცემის საქმეც სულ ამ ნიკოს მხნეობა იყო და წადილი. ამისთვის მას ისეთი ცდა და შრომა მიუძღვის, რასაც ფასი არა აქვს. მაინც აქაც კოჩალი, მხნე მშრომელი მისწვდა თავის საწადელს და ბათუმში ეღირსა ქართული გაზეთის გამოცემის დანახვას. ამ საქმით იგი ისე გამხნევედა, ისე გაიშალა წელში და ისეთის მამულისშვილობით აღფრთოვანდა, რომ მალე მასში გაიშალა ენერგია და სიყვარული კალმით შრომის და მეცადინეობის ამავე ბათუმის გაზეთებში.

ჩვენი ლაპარაკი რომ ამ მშრომელის შესახებ მართალი გახლავსთ, ამას დაასაბუთებს ბათუმის ქართული გაზეთის რედაქტორი და მთელი რედაქცია. ყოველ სასიკეთო მხარეს გარეშე ნიკო ხვინგი გახლავსთ კარგად მომზადებული მესტამბე, თავის ხელობის საქმე კარგად შესწავლილი, ამის გარეშე სტამბის მუშათა სულიერ მხარეებსაც კარგად იცნობს და იგი მათ ინტერესებს ფეხდაფეხ მისდევს და ყოველივე მათს ვალდებულებას ასრულებს თავის შეძლების და გვარად. დღეს ჩვენში თუ სადმე ერთი და ორი მესტამბე გამოსჩნდება თავის სახელოსნოს შრომის ენერგიული და ქართულის მამულისშვილობით, იქ მათ რიცხვს არც ნიკო იაკობის ძე ხვინგია მოაკლდება.

იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვი

იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვი თფილისის გუბერნიის, თფილისისავე უეზდის, სოფ. მარტყოფის მცხოვრებთაგანი გახლავსთ. მამა ამათი დეკანოზი ალექსანდრე, კარგა ხანს მსახურობდა თფილისის კადეტის კორპუსის მღვდლად.

იგი იყო თავის დროის კვალად წამოსადეგი მღვდელი. კარ-
გი რიხიანის სახის, მაღალის ტანის და მასთან კაი შესახედა-

-227-

ვიც. ყოველივე ამასთან იყო მახვილ გონიერი და მასსთან თავ-
ვისებურის, ორგინალური ხასიათის მოძღვარი.

იაკობმა ჯერეთ თფილისის სასულიერო სასწავლებელში
მიიღო სწავლა და მის მერე სემენარია დაამთავრა. სემენ-
არიაში სწავლის დროს, იგი იყო თავდაჭერილი მოწაფე, სწავ-
ლაში მეტად მუყაითი და მასთან საქვეყნო წიგნებსაც კით-
ხულობდა, მაგრამ მეტად ოსტატურად, ჩუმად და არა ისე,
როგორც ეს მაშინდელ სემენარიის ზოგიერთ შეგირდებმა
იცოდნენ. იაკობმა თავის ოსტატობით სწავლა ისე გაათა-
ვა, რომ იგი ერთხელაც არ ყოფილა გამგეობისაგან შენი-
შნული, იგი ყოველთვის პირველი შეგირდიც იყო სემინა-
რიაში.

სემენარიის სწავლის გათავების შემდეგ იგი რუსეთში
გიახლათ, სწავლობდა პეტერბურგში. იქაც იგი ყოველთვის
თავ-დაჭერილ სტუდენტათ ირიცხებოდა, მისი სახელოვნება
არც მაშინ განისმოდა, მის შესახებ ჩვენ სრულებით არაფე-
რი ვიცოდით. ბოლოს კი გამოჩნდა ისიც, რომ იქაც იაშა
ისეთივე კოჩალი შეგირდი ყოფილა და კარგი მოსწავლე, რო-
გორც სემენარიაში სწავლის დროს. სწავლის უმაღვე 1885 წ.
იგი სამშობლოში დაბრუნდა. რუსეთში სწავლის დროს, იგი
დიდი მეცადინე იყო და მასთან ფრთხილი, ამიტომაც მან
ჩინებულათ დაამთავრა სწავლა. იაკობი საკმარისად მომზადე-
ბულ პირად აღმოჩნდა და მასთან ქართულ მწერლობასთა-
ნაც იმოდენად დაახლოვებულად, რომ თვით ქართულად კალ-
მის ხმარებაც თავისუფლად შესძლებოდა. იგი თამამად დაუ-
ახლოვდა იმ დროის ერთად ერთ ქართულ გაზეთ „ივერიას“
მაშინ ეს გაზეთი ისეთის ფრთხილი კაცის გამოცემა გახლ-
დათ, რომ იქ იაკობი ფეხს ვერ შესდგამდა თუ იგი საკმარ-
სად მომზადებული არ ყოფილიყოს.

იაკობის საქართველოში ჩამოსვლა ეკუთვნის 1889 წ.
ასე რომ 1890 წლამდე იგი უკვე მთელ საქართველოში
კალმით სახელოვნებდა. იგი გაზ. „ივერია“- ში სწერდა მეც-

-228-

ნიერულ ფელეტონებს, სახელდობრ „უცხოთა შორის“ სა-
დაც მკაფიოდ და მარტივად ჰკინძავდა ევროპის მეცნიერთა
უკანასკნელ მეცნიერულ თქმულებას და სამწუხარო ახსნას.
ამ წერილებს იმ დროის ქართველი საზოგადოება დიდის ხა-

ლისით კითხულობდა ესეთი წერილები დღესაც კი გამოდგება საკითხავად.

ასეთ ფელეტონებს გარდა იაკობი სწერდა გაზეთისთვის სხვა და სხვა შინაარსის წერილებს. მეთაურებს, ბიოგრაფიულ წერილებს, მოგონებას, ჩვენ მოღვაწეთა შესახებ ერთის სიტყვით ყველაფერს და ყველა საგნის შესახებ, რაც კი ჟურნალისტს შეჰფერის და მოეთხოვება. იაკობი თავის სამწერლო შრომით კარგად, ცნობილ იქმნა ილია ჭავჭავაძის წინაშეც. ი. ჭავჭავაძემ იაკობი დაინახა სამწერლო შრომის განუსაზღვრელი მოყვარეობა და მასთან ყველა საქმეში სიფრთხილე და თავდარიგი. იაკობის ეს ღირსება არც სხვებისთვის იყო დაფარული.

ასე ცნობიერება იაკობსაც რასაკვირველია დიდს ნდობას უკეთებდა მთელს ქართველობის წინაშე. ამ დროს წერკითხ. სამართველოში საჭირო იყო მდივანი. ამ თანამდებობის ღირსეულ პირად იაკობი დაინახეს. იაკობი მალე ჩაება ამ საზიგადოების უღელშიც. აქაც მან გამოიჩინა თავის ანერგიული შნო და იმსახურა სინდისიერად და იმავ დროს მან თავის კალმის ხმარებაც არ დასტოვა და გაზ. „ივერიას“ ემსახურებოდა.

წერა-კითხვის სამართველოდამ იგი გადავიდა თფ. გუბერნიის თავად-აზნაურთა ბანკში სამსახურისთვის. აქაც მან გამოიჩინა თავის სინდისიერი შრომა, მართლი სამსახური, საქმის სისწორე, კარგად წარმოება და სანაქებო შრომა. ამის ასეთი ჭეშმარიტი ღირსება სამაგალითო იყო ილია ჭავჭავაძისათვის. ამიტომაც იაკობ მანსვეტოვი გადაყვანილ იქმნა ბაქოს, ბანკის განყოფილებაში გამგეთ. აქც იაკობმა გამოიჩინა თავისებური ენერგია, სამაგალითო სიმართლე თანა-

-229-

მდებობის აღსრულების დროს. რაც სამაგალითო იყო ყველასათვის და ნამეტურ ბანკის გამგეობის წინაშე, ასეთ ღირსებამ იაკობს დიდი პატივისცემის სახელი მოეხვეჭა და პატივისცემა ყველასაგან. ბაქოში იგი ბანკის საქმეებს აწარმოებდა ჩინებულად და სამაგალითოდ, შემდეგ იგი ბანკის სამსახურიდამ ნავთის სამრეწველო ნაწილში გადამიდა. დღეს ამ წარმოების გარშემო ტრიალებს.

იაკობ ალექსანდრეს ძე ქართველი ერის წინაშე ვალგადახდილია ბევრნაირის შრომის ამაგით, როგორც კალმით, ისევე წერ. კითხ. საზ. სამ. ჩინებულის სამსახურით და ამათზედ უპირატესი საქმე გახლავსთ შემდეგი სამაგალითო გარემოება, რომელსაც აქვს მეტად დიდაი, ფართო მნიშვნელობა და კარგი ისტორია, ამაზედ მთელი წიგნი დაიწერება და არა

ეს პატარა წერილი, ხოლო ამ ჯერედ ჩვენ ეს ვიკმაროთ დროებით. მაშ მოკლედ მიაგახსენებთ.

იაკობ მანსვეტოვი თავის ყმაწვილ კაცობიდან იყო ერთგული წევრი თავის სამშობლოსი და ქართველი ერის, რაც მან არა ერთხელ ეს კალმითაც დაამტკიცა. მას კარგად აქვნდა შეგნებული ქართული მწიგნობრობის სიდატა კე და სასტამბო საქმეთა სიდუხჭირე, იგი ქართულ მწერლობასთან ჯერედ ისევე ახლოს იდგა, რომ მან შეიძინა თეის საკუთრებათ სტ. მელიქიშვილისევი ქართული სტამბა და დაიწყო სტამბით მოქმედება.

მიზანი სტამბის შექმნის იყო უმთავრესად ის გარემოება, რომ მით იაკობს სასახელოდ იანდა გაეწია ქართული მწიგნობრობისათვის და მართლაც მან ასეთისავე საქმიანობით დაიწყო სტამბის მართვა-გამგეო, ეს მე თვით ვიცი, ვინაიდგან სტამბაში მეც ვბეჭდე ქართული წიგნები, ამ დროს, მე დავრწმუნდი იმ მცნებაზედ, რომ იაკობს სტამბა შეეძინა პირდაპირ ქართული მწიგნობრობის სასარგებლოდ და ქართველი ერის ინტერესების სამსახურად ეს ასე გახლდათ და ამას ასაბუთებს შემდეგი გარემოებათ:

-230-

სწორედ ამ დროს, თფილისში დაარსდა „ქართველ წიგნების გამომცემელ ამხანაგობა“. რომელსაც აქვნდა მიზანი ქატული წიგნების მრავლად ბეჭდის, ქართული მწიგნობრობის აღორძინების და აღდგენის მის, რაც მანამდახს ქართველებში ეს არ იყო. ასეთი საზოგადოება დაარსდა პაიბით. პაი და ფული ამხანაგობას ვერას უზამდა, აგინი წიგნების გამოცემას სულ ვერ დაიწყებდნენ, რომ მათ თავიანთის კარგი, მოხდენილი სტამბა არა ჰქონოდათ. ეს გარემოება ყველამ იცოდა, ვისაც კი ჩვენს მწერლობასთან დაახლოვებული კავშირი აქვნდა.

ამიტომაც იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვმა ხსენებულ საზოგადოებას ეს სიმნელეც ააცილა თავიდან და თავის საკუთარი სტამბა წმინდა საქმეს ძღვნად მიართვა, თამის წილად მთელი სტამბა შეიტანა ბიების ნაცვლად და ამ გვარად, ახალი, ნორჩი შეუძლო ამხანაგობა გახადა კარში სტამბის, ანუ შემღების პატრონად. იაკობის საქმე ქართველთა ცხოვრებაში იყო პირველი მაგალითი, პირველი სამაგალითო საქმე. ამხანაგობა ამით ფეხზედ დადგა. წელში გაიმართა.

სტამბის საქმე მალე მოაწყეს, მიზანს განხორცილება დაუწყეს და მალე დაგვირგვინდა იაკობის აზრიც და დაიწყეს მშვენიერი ქართული წიგნების ბეჭდვა. კარგი წიგნების ბეჭდვით მათ მალე აღბეჭდეს ნავალი და იაკობსაც შეუსრულ-

და თავისი ნატვრა, რომ მისგან ბოძებული სტამბა მოიამარეს კეთილათ და სამშობლო ქვეყნის ერის და მწერლობის აღორძინებისათვის მოქარგეს თავისი მუშაკობა.

ამ კეთილ დაწყობილებას და სტამბის მოქმედების მიმდინარეობას ვრცელი საინტერესო ისტორია აქვს, იგი შეკავშირებულია ქართული მწერლობის ისტორიასთან, როცა კი დაიწერება ქართული მწერლობის ისტორია, იქ ნათლად გამოჩნდება ამ სტამბის მოქმედების ნაყოფი და მისი ისტორია და ამავე ისტორიასთან დაკავშირებულ იქმნება იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვის ის ამაგი და მამულის შვილუ-

-231-

რი საქციელი და მოქმედება, რაც მან თავის ახალგაზდობის დროს ქართულ მწერლობას და ქართველ ერს გაუწია და არგუნა მას წილად.

მორიდეებით გაგახსენებთ ბატონო იაკობ ალექსანდრეს ძე, რომ ქართველებში ასეთის საქმიანობით თქვენ პირველი მაგალითი ბრძანდებით. დავსძენთ აქ კიდევ შემდეგს: თუმცა იაკობ ალექსანდრეს ძე თავის საქმიანობის გამო ქართულ მწერლობას კალმით შრომას განშორდა, ხოლო მას ქართული საზოგადო საქმისადმი პატივისცემა და თანაგრძნობა კი არ დავიწყებია, როგორც გულ-შემატკივარი მამულის შვილი ყველა ჩვენს საზოგადო საქმეთა მიმდინარეობას პატივით ეპყრობა, ასევე მხურვალედ ადევნებს თვალ-ყურს ქართველთა ერის განათლებას, მწიგნობრობის აღორძინებას და თვით ქართველ მაჰმადიანთა განღვიძების ნატვრასაც. მათის დახმარებით ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ მე დავბეჭდე ორნაირი წიგნი.

იაკობი დღეს 50 წლებს მიღწეულია და მას საღათ აქვს შერჩენილი თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის სიყვარული შეურყევლად. იმედია იგი შემდეგისთვის ასევე დაშთება. რაც იაკობს ვიცნობთ, მას შემდეგ 30 წელია გასული, ამ ხნის განმავლობაში იგი ზდგას გზა-კვალ მიმართულება და აზრთ უცვლელი რაც საქებია ჩვენ გათახსირებულ დროში.

დიახ, იაკოვ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვის მიერ ბოძებულ სტამბას მდიდარი ისტორია აქვს და ეს ისტორია დაკავშირებულია იაკოვ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვის ბიოგრაფიასტან.

ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბადარი

ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბადარს სამაგალითო ბიოგრაფია აქვს, იგი სავსეა სხვა და სხვა ღირსეულის ცნობებით და მასთან სასტამბო საქმეთა შრომით ხომ შესანიშნავი ფაქტორი. ჩვენ აქ მარაოდ მართოდ მის სტამბო მოღვაწეო-

ბაზედ უნდა ვისაუბროთ, რადგანაც ესეც საკმარისია იმის საბუთად, რომ ვიცოდეთ ამ კაცის ენერგიული შრომა და

-232-

სიმაღლესი ქართველის ტომის და ქართულის მწიგნობრობის ბეჭდვის და ქართული სტამბის წარმოების წინაშე.

ალექსანდრე ჯაბადარმა იაკობ მანსვეტოვის მიერ ბოძებული სტამბა კარგად მოაწყო და მოქარგა.

სტამბას რა დანიშნულებაც დაუდო წინ იაკობ მანსვეტოვმა, ჭეშმარიტად, მის შესრულებას და განხორციელებასაც ალექსანდრე გოორის ძე დიდის ხალისით დაადგა, მოკლე დროის განმავლობაში ალ. ჯაბადარმა ასახელა კარმულ წიგნთ გამომცემლობა და გამოსცა რამდენიმე შესანიშნავი წიგნები ქართველთა წაწარჩინებულ მწერალთა, ამას გარდა მანვე სტამბის საქმეც ჩინებულად მოაწყო და ამ გარემოებამ მის გამომცემლობასაც ხელი შეუწყო და დააწინაურა.

სტამბის კარგად მოწყობის საქმემ ალ. ჯაბადარს გაუადვილა და შეაძენინა გამოსაცემად ჟურნალ „მოამბე“ რომელ ჟურნალიც ალ. ჯაბადარისავე გამომცემლობით თითქმის 8 წელს იბეჭდებოდა და უნდა თქვას, რომ ეს ჟურნალი ისე კარგად და შინაარსიანად გამოდიოდა, რასაც ღირსებით სხვები სულ ვერ შეედრებიან. „მოამბის“ ასეთი ღირსება მთელს ქართულის საზოგადოების წინაშე ცნობილია კარგად და ამიტომ მაზედ აქ ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით, იმას კი მოვიყვანთ, რომ ჟურნალის გამოცემის საქმეს დიდათ უწყობდა ხელს სტამბის არსებობის საქმეც.

ქართული სტამბა მარტოდ „მოამბის“ გამოცემის საძირკვლად და სახსრად არ დარჩა, იგივე გახდა უმთავრესი იარაღი იმ სამწერლო გარემოების, რომ ალ. ჯაბადარი გახდა რედაქტორად დღიურის გაზეთ „ცნობის ფურცლის“ რომელ გაზეთის გამოცემაც მან ვ. გუნისაგან შეიძინა. რადგანაც ამ ეაზეთმაც ალ. ჯაბადარის რედაქტორობით იწყო გამოსვლა და მასთან იგი გამოდიოდა საზოგადოთ, ამიტომ აქ მასზედ ვიტყვით ორიოდ სიტყვას, სულ მოკლედ.

ქართულს ენაზედ ბევრი გაზეთი ვერ შეედრება „ცნ. ფურცელს“ ვერც ღირსებით და ვერც სხვაფრივე, ამეს გარ-

-223-

და იხი გამოდიოდა ფართოს ზომის, სურათებიანის დამატებით და მასთან ისე იაფადაც, წლით ღირდა 6 მ. და ნომერი 3 კაპ. რის მაგალითიც ქართველებში არ ყოფილა და რის გამოცემაზედაც მართლაცა და ალექსანდრე ჯაბადარს მიუძღვის დააფასებელი შრომა, უანგარო სამსახური, მისის ცდით

და ხასითის გაუმჯობესობით საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ ერთ დროს ამ გაზეთს 12 ათასი ხელის მომწერი მიყავდა, რაც ქართველებში პირველი მაგალითი იყო.

ალ. ჯაბადარი ყოველს თავის ენერგიულს შრომასთან იგი ღვაწლ დებულა მითაც ხომ საქართველოში მან შემოიღო ცინკოგრაფია და ესეც გახსნა სტამბაში, ესეც მეტად დიდი საქმე იყო და პატივისცემაც მრავალთაგან. ცინკოგრაფიამ ხელი შეუწყო გაზეთის დამატების გამოცემის და გავრცელების საქმეს რაც ჩვენში ყველამ ვიცით კარგად. სტამბას სჭირდებოდა ხშირად სხვა და სხვა ზომის ასოები და იმეცადინა მან და სტამბასთან გახსნა ასოების ჩამოსასხმელი ანუ სლავალიტნი. სტამბის სახელოვნება მართოდ ამით არ განისაზღვრა, მისთვის საჭირო იყო საკაზმავი და ესეც მოაწყო, სადაც კეთდებოდა ყველა ქართულ გამოცემანი. ბვერი წიგნის ყდები მეტად ანტიკად და სუფთად.

ალ. ჯაბადარმა სტამბა ისე მიაწყო და ისე გაამდიდრა სასტამბო იარაღებით, რაც აუცილებლად საჭიროა ყველა სტამბაში და რითაც ეს სტამბა თფილისში გახდა პირველ ხარისხის სტამბით. ასეთ პირველ ხარისხის სტამბა კარგად ეხმარებოდა როგორც „მომბის“ საქმეს, ისევე გაზ. „ცნობის ფურცლის“ გამოცემას და მასთან სხვათა საქმეებსაც, ზაკაზჩიკების და ნამეტურ ქართ. წიგ. გამ. ამხანაგობის გამოცემას ხომ ძიძათ და არაღათ მოევლინა და ამ საქმის საშუალებით გაბრწყინდა კარგი ქართული წიგნებისა გამოცემა და მასთან ვრცელი წიგნების ტომების.

ასეთის საქმეებით ალ. ჯაბადარმა ისეთი დავალება დასდო, ისეთი ამაგი გაუწია ქართველ ერს, რასაც ფასათ არა

-234-

აქვს, იგი დაუფასებელია. ამისი შრომა არის მეტად ძვირფასი და ვალ გადახდილი წინაშე სამშობლო ქვეყნის, ქართველი ერის და მწიგნობრობის. ჭეშმარიტება არის ამის მოწამე, რომ ალ. ჯაბადარმა ქართველ ერს სინდისიერად ემსახურა მწიგნობრობის მხრით და მისი გამოცემანი და ჟურნალ გაზეთიც ერთობ იაფად ღირდა. ამ ენერგიის კაცს სურათები რუსულს ენაზედაც რომ დაეწყო გამოცემანი იქ მას უთვალავი ხელის მომწერნი ეყოლებოდა და კაი ფულსაც შეიძენდა და ქართველებში კი მან შარომის მეტი არა შეიძენდა და ქართველებში კი მან მტრობის მეტი არა შეიძინა რა.

მადლობის მაგიერ ალ. ჯაბადარი და მის სასტამბო მოქმედებას ბევრნი საყვედურებს უთვლიდნენ. მადლობელი არ იყვენ მასზედ, რომ გაზეთსა და ჟურნალს ისე იაფი ფასი

აქვინდა წლიურად, ამას გარდა ხშირად ბეჭდავდა ვრცელ ტომებს, რის მაგალითიც სხვაგან ჩვენში ეს არსად ყოფილა. მუხედავად უმადურობის ალ. ჯაბადარი გულს არ იტეხდა, თავის ვალდებულებას სტამბის წინამე და წიგნების გამოცემის სვინიდისიერად ასრულებდა, როგორც ფართო გაზეთის გამოცემას და ჟურნალის, ისევე მშვენიერ წიგნებსაც ბეჭდავდა. ამ ამხანაგობამ, მისმა სტამბამ და ალ. ჯაბადარმა შექმნა თითქმის ქართული ახალი ხორც-შესხმულ წიგნების მწერლობა.

ასე სინიდისიერად უძღვებოდა ალ. ჯაბადარი როგორც წიგნების გამოცემის საქმეს, ისევე სტამბის წარმოებას. რკინის გზის საქმის აღებამ ხომ ალ. ჯაბადარს ყველაფერი შრომა გაუორკეცა და გაუდიდა. რკინის გზის საქმის წინამე გაძლოლას უნდა დიდი ენერგიული კაცი, უნდა მომზადებული და სტამბის საქმეებშიაც კარგად გამოწურთნული ფაქტორი, უამისოდ აქ კაცი ვერაფერს გააწყობს, სტამბა მეტად რთული, დიდი და ძნული აღსასრულებელია.

ყველაფერს კარგად აწარმოებდნენ და სტამბა დღითი დღე სახელოვნებას იძენდა, მათან ქონებითაც მდიდრდებ-

-235-

ბოდა, ამ დროს მოხდა ჩვენის ქვეყნის 1905 წ. აურ-ზაური. ამ გარემოებამ სტამბაზედაც იქონია დიდი გავლენა. ამით სტამბა შეფერხდა საკმარისად და ამას ზარალიც მოჰყვა, ურომლისოდაც შეუძლებელი იყო. ვინაიდგან არც ერთი ასეთი დაწესებულება არ გადარჩა ასეთ ზარალს, ზოგი მოისპო კიდევ, ხოლო ეს სტამბა კი დაზარალდა და მოსპობით კი მას არაფერი შემჩნევია. რასაკვირველია ესეც ალ. ჯაბადარის ენერგიული შრომა გახლდათ.

დავალიანებამ სტამბა მოვალეებს ჩაუგდო ხელში, პირველ მოვალედ დავით პაატას ძე მაჭავარიანი გახლდათ, ვინც დაუწყო სტამბას წარმოება და შესავლიდამ ვალეებს დაუწყო ძლევა. ამ გვარად მის ხელში კარგა ხანს დარსა სტამბა, ვალეების ზოგი გადაწყდა, ზოგი გადაუწყვეტი დარჩა, ეს გარემოება ალ. ჯაბადარისთვის ისეთ გაზვიადებულად აღმოჩნდა, რაისა გამო დახანება ალარ ინდომეს, გაგრძელება, ალ. ჯაბადარმა მოახერხა და ეს უკანასკნელი მოვალეც მოიშორა და მით სტამბა მათის ზედამხედველობისაგან გაანთავისუფლა. დღეს სტამბის გარემოება ასეთი არის, რაზედაც ალ. გიორგის ძეს ერთობ ბევრი შრომა და ცდა მიუძღვის.

ეს სტამბა ისტორიული სტამბა გახლავსთ. იგი დაარსებულია მდიდარის მიზნით, ბევრის მოღვაწეობის და სამსახურის შემდეგ, ამ სტამბის ბოლოც რიგიან ბოლოთ დაგვირ-

გვინდა, იგი შეიძინა იაკობ მანსვეტოვმა და მერე იგი გახდა „ქართველ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის“ საკუთრებით, ქართველთ ცხოვრებაში ამ სტამბას ისეთი სამსახური მიუძღვის, მას ისეთივე მნიშვნელობა აქვს, როგორც ქართველთა ცხოვრებაში წ. კით. საზოგადოებას, ქართულ თეატრს, ქართულ სასწავლებლებს და სხვა ასეთ საზოგადო დაწესებულებათა, მათზედ უფრო მეტი და მასთან კულტურულ პროგრესული. ამიტომ ვინატრებთ ამ სტამბის დღეგრძელობას და დღითი დღე გამდიდრებას და წარმატებას.

-236-

მღვდელი დავით ღამბაშიძე და მისი სტამბა

მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგ, საქართველო ქრისტიანობის სიყვარულით თავის თანამორწმუნე რუსეთის იმპერიას ჩაბარდა, შეუერთდა. ამ გარემოებით რასაკვირველია ქართველ სამღვდელოებას უნდა ესარგებლნა მათ საქართველოს მოსვენებულის გარემოებით, ქართველთ შორის, ქართული მწიგნობრობის საქმე, სკოლების დახსნით და ქადაგებითაც ერთი ათად უნდა დაეწინაურებინათ, გაეგრძელებინათ და აელორძინებინათ, რასაც უეჭველია არც რუსეთის მთავრობა და სინოდი დაუშლიდა. ასეთ სამსახურს კი ქართველ სამღვდელოება ადვილად მოშორდა, იგი გახდა სამწუხარო წოდება, წოდება მჩატე, გაყიდული, გადაგვარებული და ყველაფერში უაზრობის წარმომადგენი.

ესენი სჩადიოდნენ იმის, რასაც მათ არც რუსეთის სინოდი სთხოვდა, არც რუსის ეგზარხოსები, არც თვით მთავრობა. მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგ, რაკი ამათ იგემეს მოსვენება, მასთან ფულსაც ხშირად ადვილად იღებდნენ მრევლთაგან და ხან მთავრობისაგანაც ეძლეოდათ მათ ჯილდო და ჩინები. ამიტომ ამათაც მორთეს ლაპარაკი ასე: ჩვენ და რუსები ქრისტიანები ვართ, ჩვენი ორივეს სჯული ერთია, მართლმადიდებელი, სულ ერთი ვართ, ამიტომ ჩვენც უნდა სლავენურ-რუსულად ვილოცოთ და ვსწიროთ. უნდა ვეცადოთ, რომ მასე გავხდეთ რუსები. ამით საქმე იქამდის მივიდა, რომ ესენი ამის ნატვრას თვით ეგზარხოსებსაც ასმენდნენ, მთავრობასაც აუწყებდნენ, რომ ჩვენ ვცდილობთ რომ რაც შეიძლება მალე ერთნი გავხდეთ, გავერთდეთო.

ამათის გულ-გრილობით ქართველებში დავარდა ქართული გალობა, მოისპო საღვრთო წიგნების ბეჭდვა. 1810 წ. – 1865 წ. საერთო სახარება ერთხელ დაიბეჭდა, ისიც რუსულად, ქართულად იგი „ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოებამ“ დაბეჭდა, ფასიც 2 მ. ღირდა. ამ გარემოებას ისევ

და ისევ დიდი ყურადღება მიაქცია „ბრიტანიის ბიბლიურმა საზოგადოებამ“ და 1875 წ. მათ დაბეჭდეს ქართულ ენაზე პირველად სახარება, პატარა გამოცემა, რაც ღირდა 20 კაპ. ორ წელიწადში მათ დაბეჭდეს 40 ათასი ცალსა მეტი, ასევე დავითნი, საქმე – მოციქულთა და სხვანიც, ყველა ამათგანს ბეჭდავდნენ ათი ათასობით, ეს პირველი მაგალითი იყო, ამიტომ ქართველი ერი ხსენებულ „ბიბლიურ საზოგადოებას“ დიდს მადლობას უძღვნოდა. ამ დროს ქართველ სამღვდელთა კი ეძინა. ესენი სჭამდნენ, სომდნენ, მარხავდნენ, ნათლავდნენ, ჯვარს სწერდნენ და სხვანი.

ამათი გულგრილობა იქამდის მივიდა, რომ თფილისში, ამ ძირეულ საქართველოს სატახტო ქალაქში, ქართველის ეპისკოპოსისაგან წირვის გადახდაც კი იშვიათად შეიქნა, როგორც დავარდა ქართული გალობა, ქართული საეკლესიო წიგნების ხსენება და ბეჭდვაც მისწყდა, ასევე მღვდელთაგან რეზნაც დაავიწყდათ ქართულს ენაზედ სამღვდელ-მთავრო წირვის შესრულება და სხვაც მრავალ ასეთნი. ეპისკოპოსის წირვა-ლოცვა კი არა და თვით მღვდლებსაც კი ავიწყდებათ ქართულს ენაზედ წირვის წესების შესრულება. ეს ცხადი ჭეშმარიტება არის და უტყუარი. ეს რომ ჭეშმარიტი გახლავსთ ამას ფიცი არ უნდა და ამასვე დაამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ მთელი საუკუნის განმავლობაში ქართველ სამღვდელთა პირთაგან, საეროდ ლოცვის წიგნები და კატეხიზმო და სხვანი ერთხელაც არ დაბეჭდილა.

აბა დააკვირდით ამას „ახალი აღთქმა“ დაბეჭდეს მოსკოვს 1815 წ. „დავითნი“ მოსკოვს 1824 წ. „სახარების განმარტება“ მოსკოვს 1815 წ. „იოანე ოქროპირის სიტყვა მღვდელთათვის“ 1845 წ. მოსკოვს, „კანონი წმ. გენადისა“ პეტერბურგს 1847 წ., „კურთხევანი“ მოსკოვს 1826 წ., „ლოცვანი“ მოსკოვს 1826 წ., „მოკლე განმარტება ლიტურღისა“ 1852 წ. თფ., „პარაკლიტონი“ მოსკ. 1822 წ., „სადღესასწაულო“ მოსკ. 1805 წ. „სამღრთო და სამღვდე-

-238-

ლო სახარება“ 1803 წ. მოსკ. აი ეს გახლავსთ სულ ქართველ სასულიერო პირებთაგან ნაბეჭდი წიგნები 1860 წლებამდის. ეს ნამდვილი, ოფიციალური ცნობა არის. ასე აილო ქართველ სამღვდელთაგან თავის თავსა და ვინაობაზედ ხელი-ასე ადვილათ დაკარგეს მათ ყოველივე დ. დაივიწყეს.

ასეთ სამღვდელთაგან წინაშე 1864 წ. მღვდელმა გიორგი ხელიძემ გამოსცა თვით ქართულ სასულიერო ჟურნალ „საქართველოს სასულიერო მახარებელი“, ამ ჟურნალმა

1866 წ. გასტანა. რედაქტორი მისი ქართველი კაცი იყო, იგი ქართულ-რუსულ ჟურნალსაც ბეჭდავდა, ხოლო რაც შეეხება მის მამულისშვილობას და მიმართულებაც იგიც ისეთივე პირი გახლდათ მაშინ, როგორც სხვები იყვნენ და ვინც ჩვენ ზემოდ ავსუხსეთ გაკვრით. ამათ შემდეგ, ანუ 1882 წ. მღვდ. დამით ღამბაშიძემ გამოსცა ქართული სასულიერო გაზეთი „მწყემსი“ და მცირე ხანა ამ ეასეთის გამოსაცემად სტამბაც გახსნა ყვირილაში და კუთაისიდან „მწყემსი“ აქ გადმოიტანა და ბეჭდა. ქართველებში პირველი მაგალითი აყო სამღვდლო პირისაგან სტამბის გახსნა, ამიტომ აქ მოკლედ მოვიყვანთ ამ სტამბის ცნობებსაც. მღვდელმა დავით ღამბაშიძემ ეს სტამბა კარგა ხანს შეინახა, აქ ბეჭდა მან თვისი გაზეთი და მასთანავე სხვა და სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. დეკანოზი დავით ღამბაშიძე ამით, ანუ ქართულ სასულიერო წოდების წინაშე ამაგდარი და ღვაწლ-დებული არის, მას მათ წინაშე კაი ამაგი დაუთესია, არა რაისაგან მათ გაუჩინა მწერლობა, საჭირო წიგნები უბეჭდა და როცა საჭირო იყო სადმე, იქი იგი მათს დარაჯათაც ჩნდებოდა, დავით ღამბაშიძე მეცხრამეტე საუკ. ქართველთ ცხოვრებაში არის შესამჩნევი პირი, მისი ბიოგრაფია მეტად მდიდარი შინაარსისა გახლავსთ, იგი სასულიერო საგნებს გარდა სავსეა ქართველთ სამოქალაქო ცხოვრების ცნობებითაც, სასწავლებლების ცნობებით, სხვა და სხვა, საჭირ-ბოროტო კითხვებით და ვინ იცის კიდევ რამდენ რით. დეკანოზი დავით ღამბაში-

-239-

ძე გარდაიცვალა 1909 წ. გარდაცვალების შემდეგ მისი სტამბა სხვის საკუთრებათ გადავიდა. დღისაც არსებობს ამ სტამბადანაშთი ყვირილაში.

მღვდელი სიმონ მჭედლიძე და მისი სტამბა ქ. ქუთაის

დეკანოზ დავით ღამბაშიძის სიცოცხლეშივე თავი გამოიჩინა მღვ. სიმონ მჭედლიძემ ამის ვინაობა ჩვენთვის უკვე ცნობილი გახლავსთ, რადგანაც იგი დღესაც მოღვაწეობს სასტამბო, სამწერლო და სამღვდლო ასპარეზზედ. მას ქუთაისში აქვს საკუთარი შესაფერი სტამბა, თვით აწარმოებს ამ სტამბას და საქმიანობას უძღვება თავის შესაფერად. სტამბის მუშაკობის გარეშე, იგი ცნობილი მუშაკი გახლავსთ ქართულ სასულიერო და საერო მწერლობის, იგი ბეჭდავს სხვა და სხვა ისტორიულ წიგნებს, ამასთანავე გახლავსთ რედაქტორი სასულიერო და სამოქალაქო გაზეთ „შინაური საქმე-

ები“ რომელიც დღესაც გამოდის მისის რედაქტორობით ქუთაისს. ამის გარდა I1913 წ. დასაწყისიდან მანვე დაიწყო გამოცემა თვიურ ჟურნალ „განთიადის“, ამ ჟურნალის გამოვიდა რამდენიმე წიგნი. ასეთის სამსახურის მას სხვაც ბევრამ მიუძღვის.

იგი განაგრძობს დეკ. დავითის მაგიერობას, გაზ. „შინაური საქმეები“ გამოჰყავს თავის შეძლების და გვარად, ამით იგი დიდს შრომას და ამაგს სდებს არა მარტო იმერეთის ერის წინაშე, არამედ მთელის ქართველის სამღვდელოების და ქართველი ერის. იგი მიმართულებით რამდენათაც ეკუთვნის სასულიერო მიმართულებას, იმდენადვე იგი ქართული მოქალაქეც გახლავს ქართველი ნაციონალისტი და ქართველი ერის გონიერად დაწინაურების მონატრე. ჯერედ დიდი ხანი არ არის რაც ეს მოძღვარი ქართული სასტამბო და სამწერლო ასპარეზზედ გამოვიდა და მან ამ ხნის განმავლობაშიაც უკვე

-240-

გვაჩვენა თავის სამოღვაწო საიმედო ნიშნები, საქართველოს ერისადმი ღრმა პატივისცემა და თვის ერის აღორძინებისადმი დიდი გულის ტკივილი.

ნიკოლოზ იაკობის მე ნიკოლაძე

ის, რაც ანტონ კათალიკოზმა თავის შესახებ სთქვა, ამას ჩვენ ვიტყვით ნიკოლოზ ნიკოლაძეზედ ასე: – „მივიცალე სხათა ყოველთა კეთილთაგან და ვერა მოვიცალე საქართველოს მსახურებისაგან“. ნ. ნიკოლაძის ბიოგრაფია ასეთი მდიდარი გახლავს, რომ მის დაწერას მთელი ტომი მოუნდება და არა პატარა წერილი, ან წიგნი. იგი სამაგალითო იქმნება თვით ჩვენის მოზარდის თავობისათვის, ვინაიდან ამ კაცის ცხოვრებაში ნახვენ ბევრს სამაგალითო და მისაბამ მხარეებს. ამას ჩვენ პირუთვნელად ვამბობთ. ჩვენ ცხოვრებაში, არ მოიპოვება არც ერთი მხარე, რომ მას ნ. ნიკოლაძე თავის ბრწყინვალეს კალმით არ შეხებოდეს. ასევე ამ ცნობილს დამსახურებულს გონიერს მამულისშვილის მწერალს დიდი ამიგი მიუძღვის ქართული სტამბის წინაშეც.

ნ. ნიკოლაძემ პარისში სწავლის დროს სასტამბო საქმენიც შეისწავლა, სტამბაში თვითაც მუშავობდა, პრაქტიკულად კარგად მოემზადა, მერე მან თავის სამზადისი ქართულ სტამბას გამოაყენა და ამიტომ მან ამის სასარგებლოთ ფულიც ბევრჯერ დახარჯა. სტამბის და ქართული ანბანის გალაზათიანებით იგი ისე იყო აღფრთოვანებული რომ ერთ დროს, იგი ქართული ახალი ანბანის შედგენაზედაც შრო-

მოზდა, რაც ჩვენ ზემოთაც ავნიხსეთ.

კირილე ბეჟანის ძე თ. ლორთქიფანიძე

კირილე ბეჟანის ძის სახელი ბევრისთვის უცნობია ჩვენში. ჩვენ აქ სულ მოკლედ ავნიხსავთ ამ საყურადღებო მო-

-241-

ღვაწის ცნობებს. კირილე ბეჟანის ძე ეკუთვნის იმ ხანასა და ქართველთა მწერალთა და მოღვაწეთა ჯგუფს, რომელთაც ქართულ მწერლობაში მე-60 წლები ეწოდება.

ისტორიული მართლ-მსაჯულება მოითხოვს, რომ სადაც მე-60 წლების ქართველთა მწერლებს და მოღვაწეებს გამოცხადებია, იქ მათ რიცხვს არც კირილე ბეჟანის ძე გამოაკლდება, თუმცა ხშირად ეს ასე არ არის და ამ პირის შესახებ კრინტსაც არ სძრავენ. ეს ჩვენ მოგვდის უცოდინრობით, უცნობლობით და არა შურით, ან ბოროტებით.

კირილე ბეჟანის ძე რომ ნამდვილ ეკუთვნის ხსენებულ პროგრესულ ქართველთა მოღვაწეთა ჯგუფს, ეს მტკიცება ცხადად შემდეგიდამ: პეტროგრადში სწავლის დროს, კირილე ბეჟანის ძემ, ქართულს ენაზედ გამოსცა ერთი მშვენიერი წიგნი, ქართველ წარჩინებულ მოსწავლეთა ლექსების კრებული, სახელდობრ: – „ჩონგური“. ამ წიგნში ვითავსებულ არს ნ. ბარათაშვილის ლექსები, გ. ორბელიანის, ილ. ჭავჭავაძის, აკაკის და სხვათა, აქვე მოთავსებულია რუსის გამოჩენილის ნეკრასოვის: – „პოეტი და მოქალაქე“ და ზოგიც სხვა ლექსები, დობროლუბოვის, ნიკიტინის, პლემჩევის და სხვათა, რომელთა თარგმნაც ეკუთვნის თვით კირილე ბეჟანის ძეს და რაც ცხადი საბუთია მის, რომ იგი დიახ, იმ დროს, ყოფილა მხურვალეს იდეებით გამსჭვალული.

წიგნი „ჩონგური“ დაბეჭდილია 1865 წ. ისეთ დროს, როცა ქართულს ენაზედ წიგნის ჭაჭანებაც არ იყო. მასთან გამოცემა არის კოხტა და ლაზათიანი ისე, რომ მისთანა გამოცემა დღესაც იშვიათია ჩვენს მწერლობაში. დღეს ამ წიგნის პოვნა ერთობ ძნელია.

რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნებული კირილე ბეჟანის ძე ჩაება სამშობლო ქვეყნის სამწერლო უღელში და იგი 1873 წ. გახლდათ ჟურ „კრებულის“ რედაქტორად, მერე გაზეთ „დროების“ იმ დროს, როცა რედაქტორი ს. მეს-

-242-

ხი სამზღვარ გარედ წავიდა. მაშინ გაზეთს კირილე ბეჟანის

ძე რედაქტორობდა და მის კალმით შრომას გარდა ფულიც ბევრი დაეხარჯა, რადგანაც მაშინ გაზეთის შესაეალი გასავალს ვერ ჰფარავდა და ამას გარდა ს. მესხის გამოსაზღვრული ძმებიც კირილეს დააწვინენ კისერზედ შესანახად. არც ესენი უზის მას იაფად. „კრებულსა“ და გახედ „დროებას“ გარდა კირილე ბეჟანის ძეს სხვა სამწერლო შრომანიც აქვს. მათი ლექსების კრებულები, დაბეჭდილი 1910 წ. „სანთური“ ხომ მშვენიერი, იდეების ლექსების კრებული გახლავს.

ბევრს სამწერლო საქმიანობას გარეშე, კირილე ბეჟანის ძეს ქართული სტამბის წინაშეც კაი სამსახური მიუძღვის. მან ადრევე მიაქცა ქართულ სტამბას დიდი ყურადღება და იგი ყოველთვის მეცადინეობდა, რომ ქართული კარგი, ახალი ანბანი შეადგინა, ეს მოახერხა კიდეც და 1880 წლებს, მან ჩამოასხმევინა თავისაგან შედგენილ ქართულ ასოების ანბანი, ამ ანბანის ასოების ხმარება 1881 წ. დაიწყო ქუთაისში, ხაზ. „შრომაც“ ამ ასოებით იბეჭდებოდა, ასევე იმ დროის ქართველ ქალთა ჟურნალი, თვით „ვეფხისტყაოსანიც“ კი გამოსცა ამ ასოებით კირილე ბეჟანის ძემ. საზოგადოებას ეს ანბანი არ მოეწონათ, ამიტომ იგი ხმარებიდამ გაძევებულ იქმნა. შემდგომ ამის კირილე ბეჟანის ძემ შეადგინა მეორე სხვა ახალი ანბანი.

ახალი ქართული ანბანი, ჯერეთ ამის ასოები არ ჩამოუსხმევინებია. ამ ანბანის ნიმუში ჩვენ აქ დავბეჭდეთ და მიტომ მის ავ-კარგანობაზედ ჩვენ არას ვიტყვით. ეს საზოგადოებამ დააფასოს.

კირილე ბეჟანის ძე არის ღრმად განვითარებული პირი, იგი რუსულს და ევროპიულს სამეცნიერო, ფილოსოფიურ თუ პოლიტიკურს მწერლობას ისე იცნობს, როგორც თავის ხელის გულს. იცნობს აგრეთვე კარგად ქართველ ერის ცხოვრებას, ქართულ მწიგნობრობას, იცის კარგად საქართველოს ისტორია და ბევრიც სხვა ასეთნი, რაც კი ქართველ ერის

-243-

ცხოვრებას შეეხება. მისი შეხედულება ქართული ანბანის შემოღებაზედ საქართველოში არის მეტად საინტერესო და ლოლიკურს დასკვნასთან ერთობ ახლოს მდგარი.

ყოველ შემთხვევაში თამამად ითქმის, რომ ქართულ სტამბას კარგად განათლებული მფარველი ჰყავს, ამით სტამბას მედიდურობაც კი შეუძლიან, რომ მას გარს უვლის ასეთი მომზადებული მოღვაწე პირი. კირილე ბეჟანის ძის შრომის შესახებ მთელი წიგნი დაიწერება და არა ეს პატარა წერილი, მაგრამ რა გაეწყობა, ჯერეთ ეს ვიკმაროთ ჩვენ.

მესტამზე ბორის სპირიდონის ძე ესაძე

მამა ბორისის გახლდა სპირიდონ ესაძე, გურული გახლდათ და მასთან იგი იყო გადაგვარებული. ქართული არ იცოდა, მეუღლე გახლავსთ მათი არღუთაშვილის ასული. სპირიდონმა კარგად იცოდა სომხური ძველი და ახალი ენებიც. მან შვილები გამოზარდა გადაგვარებით, ამიტომ ბორის ესაძემ ქართული ენა არ იცოდა, არც წერა-კითხვა, მაგრამ ყოველივე ამასთან იგი იყო წრფელი მამულიშვილი და ბევრათ, უკეთესი და მჯობთა მჯობი მათზედ, რომელთაც ქართული ლაპარაკიც იციან, წერა-კითხვაც, მაგრამ ყოველივე მასთან უკუღმართები არიან.

ბორის ესაძე გახლდათ სამხედრო პირი და მასთანვე თითქმის მოწამე პოტოსი. გულით თა სულით იყო მოყვარე თავას სამშობლო ქვეყნის, ირის და საქრთნელოს აღორძინების. მისი სული და გული, მისი მისწრაფება ყოველთვის მშობელი ქვეყნის ინტერესების გარშემო ტრიალებდა, მისი მამულისშვილური იდეალები იყო სუფთა, მოქალაქური, ადამიანური და არა ისეთი, ეს როგორც ზოგიერთებს სჭირდათ.

მისი ყოველი ცდა მიმართული გახლდათ გადაგვარებულ ქართველთ წინააღმდეგ, იგი თავის ჩვენის რუსულის

-244-

ენით და კალმით ნათელს ჰფენს და აცხოველებდა ქართველთა გადაგვარებულთ, გულს და სულს.

თვითაც სინანულში იყო რომ დედა-ენა არ იცოდა, მაგრამ მის მშობლიურ მისწრაფებას ეს არ უშლიდა ვინაიდან ქართველთ გადაგვარებულ პირებში მას შეჰქონდა რუსულის ენით თავის ჰაზრის სხივები. მან ბევრი გადაგვარებულ ოჯახები მოაბრუნა მშობლიურის გზაზედ, ბევრს ახალგაზრდა სამხედრო პირს შეაყვარა საქართველო და გააცნო ქართული მწიგნობრობა. ბევრს გადაგვარებულ ქართველ გენერალს მოუბრუნა მშობელს ქვეყნისაკენ გადახვეწებული პირი.

ბორის სპირიდონის ძე იყო ბჭე და სამირკველი საქართველოს აღორძინების და გათვითცნობიერების, ჩვენს დროში ასეთ გულ-გამთბარ მამულიშვილებს ერთობ მცირედ ვხედავთ. მთელი მისი ზრუნვა სიტყვით, საქმით, თუ კალმით სულ თავის ქვეყნის ბედნიერების გარშემო ტრიალებდა. იგი ქართველების ცხოვრებაში იყო დიდი ნუგეში, დიდი წინააღმდეგი ძალა გადაგვარებულ ქართველთა წინაშე. ამიტომ ჩვენთვის ქართველებისთვის ასეთი კაცის დაკარგვა და ისიც ისე უდროვოთ იყო თავ-ზარ დაცემა. დიდი უბედურება, დიდი მეხი ჩვენის გვარისათვის.

იგი იყო მხურვალე დარაჯი საქართველოსი და ქართუ-

ლი ერის. მის მოღვაწეობას ჩვენ სხვაგან ავნიხსავთ, აქ კი მარტოდ მის სტამბის არსებობის პირობებს შევხებით.

ბორის ესაძემ სტამბა შეიძინა ვალერიან გუნისაგან მის ხელში სტამბამ ცოტა ხანს იარსება, ვინაიდან იგი სამხედრო ჰირი იყო და სტამბის მართვა-გამგეობის დრო სულ არ აქვდა.

იგი იყო ერთობ ახლოს მდგარი ყველა ქართულ საზოგადო საქმეებთან, ქართული მწერლობასთან, ერთის სიტყვით ყველა ქართულ დაწესებულებასთან ახლოს იდგა. იყო ერთ დროს რუსულ სამხედრო გაზეთის რედაქტორიც. სადაც იგი ქართველ ერის ინტერესებს ყოველთვის დიდის მართლ მსაჯულებით იცავდა.

-245-

იგი არც ერთ ქართულ საზოგადო საქმეს მოაკლდებოდა. მას ყველგან შეჰქონდა თავის წვლილი. ყველა ჩვენ საქმის მიმდინარეობასაც დიდათ იქცევდა ყურადღებას. რუსეთის სატახტო გაზეთებშიც ხშირად სწერდა ჩვენის ტომის განსაცდელის შესახებ. განსვენებულს ქართველთ შესახებ ძრიელ ბევრი ნაწერები აქვდა რუსულს ენაზე დაწერილები.

მის ნაწერების ქართველთ შესახებ რამდენიმე ტომი გამოვა. ჩვენ ვნახეთ ჯერეთ მათს სიცოცხლეში მათი ნაწერების და გაჰკვირდით მათს სიმრავლეზედ. არ არის არც ერთი მხარე ქართველთ ცხოვრების, რომ მასზედ განსვენებული ნაწერი არ აქვდეს რამე და მასთან მასში გატარებული არ იყოს მისი მშობლიური ქვეყნის სიყვარულის სხივები და იმ დარდებისა და ნაღველის ფიქრები, რითაც იგი გატაცებული იყო ყოველთვის.

დიახ საქართველოს მგლოვიარობით იგი განუსაზღვრელის დარდით იყო გარემოცული. გარდაიცვალა ჯერეთ ისევ ხონს შეუვალი. 53 წ. მიიცვალა 1913 წ. ქ. ყარს, დასაფლავებულია თფილის, ვერის სასაფლაოზედ,

ვალერიან გუნია

დამსახურებული მოღვაწე ქართული სცენის და ქართულის მწერლობის. ერთ დროს ამან შეიძინა სტამბა და რამდენსამე ხანს აწარმოვა. სტამბის შენახვა მისთვის მძიმე იყო და აუტანელი ამიტომ იგი გაყიდა.

გრიგოლ ნიკოლოზის ძე დიასამიძე

ცნობილი პირი, ქართველი ერის მოღვაწე, გაზ. „თე-

მის“ რედაქტორად ყოფილი, ქართველ საზოგადოებისაგანაც კარგად ცნობილი და ნიჭიერი, გრძნობიერი მწერალი. ერთ

-246-

დროს ამასაც აქვდა სტამბა, სადაც მეც ვბეჭდე ქართული წიგნები.

გრიგოლ დიასამიძე არის საკმარისად ცნობილი პირი ჩვენში, იგი ჯერედ ახალგაზრდა კაცია, მას დიდი მომავალი აქვს, ამის ნიშანი ჩვენ მასში ადრიდგანვე ვნახეთ, იგი თავის ახალგაზდობიდან დღემდე სდგას გზა, კვალ გადახვეული და ქრთველი ერის ინტერესებს იცავს სისწორით და ჭეშმარიტებით. მან თავის შრომით და მამულისშვილობით ბევრი რამ-საყურადღებო საქმენი შექმნა ქართველ გვარის სასარგებლოთ და კიდევაც ბევრს გააკეთებს.

სტამბა მან ცოტა ხანს შეინახა, ვინაიდგან სტამბის გამგებმა მას სტამბის ყოველივე შეუჭამეს. მერე ეს სტამბა ვალერიან გუნიათ შეიძინა.

ტიგრან მარკიანეს ძე როტინოვი

თფილისელი მოქალაქე, ტომით სომეხი, კაცი განათლებული დ. ყოველთვის და ყოველგან ქართველთა და სომეხთა შორის სიყვარულის და ერობის მფენელი. არის მეტად კეთილშობილური იდეის პატრონი, იგი არის კარგად მომზადებული პირი, განათლებული თავის დროის კვალად,

ტიგრან მარკიანის ძეს სტამბა დარჩა მამისაგან. ეს სტამბა ისტორიული სტამბა არის, იგი დაარსებულია 1860 წ. ამ სტამბაში გამოსცა ილია ჭავჭავაძემ პირველად საქართველოს მოამბე“ 1863 წ. ამავე სტამბაში დაიწყო გამოცემა 1877 წ. გაზ. „ივერიის“, ამათ გარდა ამ სტამბაში სხვა გამოცემანიც გამოდიოდნენ ჟურ. „იმედი“. და სხვანი. ქართული წიგნებიც ხშირად იბეჭდებოდა აქ. 20 წლის განმავლობაში თვით მეც ამ სტამბაში ვბეჭდავდი ქართულ წიგნებს.

ტიგრან მარკიანის ძე არის სტამბის საქმის კარგად მცოდნე. საქმის შესრულების დროს, როგორც მე ისევე სხვებს

-247-

დიდს შეღავათს უწევდა, იგივე არის სტამბის მუშათა ცხოვრების კარგად მცნობი და მასთან კარგი მფარველი –: მუშა ხალხის, მის სტამბაში სომეხს და ქართველ მუშებს გარჩევა არი აქვს, ეს როგორც სხვებმა იციან. ასეთის საქმით იგი სა-

მაგალითო ადამიანი და მასთან წისაბაძი მრავალთაგან.

მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ ტიგრან როტინოვის სტამბის დიდი მიუძღვის როგორც ქართული მწერლობის წინშე, ისევე სომხურის და რუსულისაც. ადრე ამ სტამბის თავის საკუთარი ასოების ჩამოსასხმელიც აქვდა – სლავალიტნი.

იმერეთის სტამბები და დაბეჭდილი წიგნები იმერეთში.

იმერეთში, ქართული სტამბა 1770 წ. გახსნეს, სოლომონ პირველ მეფის ბრძანებით, ამავე მეფის საფასით.

სასტამბო იარაღი და ასოები თფილისის სტამბიდან გაიტანეს. ასოები, დაზგები, ანუ კასები და საბეჭდი დაზგაც თფილისიდან იქმნა გადატანილი.

სტამბის ხელოსნებიც თბილისიდან გადმოვიყვანეს. ამათ მომართეს ყოველივე სტამბის საქმენი. ცნობა არის, რომ 1780 წლიდან, იმერეთში, სტამბის ხელოსანთა რიცხვი გამრავლდა თურმე.

სტამბის ოსტატები უცხო ტომის კაცნიც ყოფილან, იგინი აჩვენებდნენ ყველაფერს, თუ სად რომელი ასოები უნდა ჩაეყარად კასაში, ანუ კასაში და მერე როგორ უნდა ეწყოთ. იმოდენა წიგნებს ხუცურს თუ მხედრულ წიგნებს ორი და სამი კაცი ვერ ამოაწყობდა იმ დროს, თუ არ ოცი და მეტი ხელოსანიც, ამიტომ 1770 წ. თფილისში მესტამბეთა რიცხვი იმოდენი იყო, რომ აქედამ იმერეთშიაც გადავიდნენ, სტამბა გახსნეს, წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს.

თუმცა იმერეთის სტამბა სოლომონ დიდის საფასით

-248-

თბილისში შეიძინეს 4,000 მ. და გადიტანეს, მაგრამ იგი მაინც იმ დროის კვალად ეს პატარა სტამბა 2,000 მ. მეტი დამუდარა. სტამბა დაარსებულ იქმნა ქუთაისში. ამ სტამბაში პირველად დაიბეჭდნენ შემდეგ წიგნები:

პატარა ლოცვის წიგნი, უშმუცტიტულო, ანუ უზედაპირო. სულ 40 გვ. 1771 წ. სოლომონ მეფის საფასით.

ანბანი და უფალო ღმერთო სულ 8 გვ. 1777 წ. მეფის საფასით.. დაუჯდომელი ღვთის მშობლისა. გამოცემული 1777 წ. სახარება მხედრული, სამღვდელი და საეროდ 1777 წ. დავითნი სამღვდელი და საეროდ მხედრული 1777წ. სოლომონ მეფის ბრძანება ქუთაისის ვაჭართ წინამე 1778 წ. ყველა ეს წიგნები იბეჭდებოდა ცოტ-ცოტა რაც უეჭველია ერთობ ძვირათაც დაჯდებოდათ. ამ წიგნების დაბეჭდვის შემდეგ

სტამბა დაიხურა. იმერეთში სტამბის გახსნის ეს წელი არავის ეუცხოვოს. ცნობა არის რომ სტამბის გახსნა სოლომონ პირველის მამას ალექსანდრესაც სდომნია. 1720 წლებში ამის შესახებ ლაპარაკიც ჰქონია, სტამბის იარაღიც შეუძენიად, ხოლო საიდან ამის კი ჩვენ არაფერი ვიცით. სტამბის მოწყობის სურვილი 1740 წლებს ეკუთვნის. დასჭედეს რამე თუ არა არც ამისი სჩანს ცნობა.

მარტოდ 1770 წ. სჩანს, რომ იმერეთ-ქუთაისის სტამბა არსებობდა და წიგნებიც იბეჭდებოდა. ეს სტამბა 1780 წ. კვალად განახლებას ეძლევა და წიგნების ბეჭდვასაც იწყებენ. ამის შემდეგაც ამ სტამბამ იარსება 1810 წ. ვიდრე იმერეთის სამეფო არსებობდა, ქუთაისში სტამბის ხარჯი სამეფო, რაც იბეჭდებოდა, ყოველივე იგი სოლომონ მეფის ხარჯით გახლდით. აქედამ ჩვენ მივიდეთ კვალად სტამბაში გამოცემულ წიგნებზე ქუთაისის სტამბაში 1800 წლიდან გამოიცენ შემდეგი წიგნები:

- ანბანი და „უფალო ღმერთოს“ ლოცვები . . . . . 1801 წ.
- დაუჯდომელი ვრცელი . . . . . 1807 წ.
- უშვილობის წამლობა კათოლიკის ბერების . . . . . 1807 წ.

-249-

- შღვთისმშობლის ქება და დიდება ლოცვით . . . . . 1803 წ.
  - სოლომონ მეფისადმი მიმართ ლექსი . . . . . 1803 წ.
  - ანბანი ქართული კათოლიკის მისიონერთაგან . . . . . 1804 წ.
  - ლოცვა ღვთისმშობლის კათოლიკეთათვის . . . . . 1805 წ.
  - პარაკლისის წიგნი პატარა . . . . . 1805 წ.
  - ლოცვანი პატარა . . . . . 1805 წ.
  - იმერეთის სამეფო დავთარი პატარა . . . . . 1806 წ.
  - ახალციხელ ქართ. კათ. ვაჭრების თხოვნა და სოლომონ მეფის წინაშე მირთმეული ვაჭრობის გამო 1807 წ.
  - ვაჭრობის განწესების რიგი, პატარა ფურცელი . . . . . 1808 წ.
  - პატარა დაუჯდომელი . . . . . 1800 წ.
  - იმერეთის სამეფოს გაუქმების პროკლამაციები . . . . . 1810 წ.
- და სხვანი კიდევ მრავალნი ასეთნი სამეფო ბრძანებანი, მეფე სოლომონის კქებანი, ქუთაისს ვაჭართა მისვლის ამბები და სხვაც ასეთნი მრავალნი. რომელთა ფურცლებმა ჩვენ დრომდის ვერ მოაღწიეს. ამის ცნობანი კი გამოვკრიბე ვინმე მესხის ძველის მისიონარულის დღიურიდან, რომელიც 1815 წლებში არის ნაწერი ქუთაისში მყოფ ახალციხელ კათოლიკე მღვდლებ მისიონერებისაგან.

ასეთი გახლავსთ იმერეთის სამეფო სტამბის ისტორია. 1810 წ. რომ ამ სტამბაში რუსის მთავრობას თვის ბრძანე-

ბის ბევრი რამ ფურცლები უბეჭდავს, ნამეტურ იმერეთის რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირება. თვით აქტებიც გვეუბნება, რომ შეერთების დღეს, 1810 წ. ქუთაისის ქუჩებზედ გაკრულ იქმნა დაბეჭდილი ქაღალდები სადაც მოთვლილი იყო ყველაფერი წესების დამყარების ცნობებით. ასე რომ 1810 წ. ამ სტამბაში რუსეთის ახალ მთავრობის ბრძანებით ბევრი რამ განკარგულეზანი დაბეჭდილან. ამ წლის შემდეგ კი ეს სტამბა ქუთაისში აღარ სჩანს, იგი იკეტება მას იჩემებს ზ. წერეთელი.

იმერეთის სამეფო სტამბის მოსპობის შემდეგ, კერძო პირთა სტამბა გახდა, ანუ ზ. წერეთლისა რომელიც 1825

-250-

წ. არსებობდა და თითო ოროლა სასულიერო წიგნებს ბეჭდავდა, რუსეთის მთავრობის აღორძინების შემდეგ, პირველ რუსულ-ქართული სტამბა იმერეთში, ქუთაისის გაიხსნა 1830 წ. ამის მერე ეს სტამბა 1854 წ. დაიკეტა, მოიშალა. მერე, ანუ რუს-ოსმალის ომის გათავების შემდეგ ეს სტამბა 1857 წ. ისთ მოაწყეს. 1880 წ. უკვე სტამბა გამოჩენილად არსებობდა. აქ ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო.

ასოთ-ამწყობთ ცხოვრება.

სტამბაში მუშაობენ სხვა და სხვა დარგის ხელოსნები. მაგალითებრ ამომწყობნი, მბეჭდავნი, ქაღალდის მიმწოდებელნი, მურის წამსმელნი, მანქანის ჩარხის დამტრიალებელი, და ზოგნიც სხვანი უბრალო მუშაკნი. რაც სტამბის ხელოსნობა განვითარდა და ელვით მანქანების მუშავობაც შემოიღეს, მას შემდეგ, სტამბებში ზოგიერთ დირგის მუშათა რიცხვმაც იკლო, მაგალითებრ როგორც ჩარხის დამტრიალებელთ და მურის წამსმელთ. ნამეტურ მოისპო სტანოკზედ (დაზხა) მომუშავეთა რიცხვი.

ასოთ ამწყობლობა საქართველოში 1707 წ. იწყება, მის შემდეგ ეს საქმიანობა ნეა-ნელა ვრცელდებოდა, ოსმალ სპარსთა ომები ქართველებს ნების არ აძლევდა სასტამბო საქმეთა აღორძინებას და წარმატებას. მე-19 საუკ. შემდეგ კი რაკი საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, მის შემდეგ, საქართველოს მცხოვრებთაც მიეცათ დრო მოსმენების, ცოტათ მოქალაქურად თვალის გახილების ამ გარემოებამ სასტამბო საქმეებზედაც კაი გავლენა იქონია.

1801 წ. ქართლ-კახეთი რუსეთის იმპერიას ჩაბარდა, ამ დროს იფილისში არსებობდა ორი სტამბა ერთი მეტეხში კეჟერაშვილის და მეორე სამეფო სტამბა, სამეფოსი, რაც

1881 წ. 30 ათასი მანათი დაჯდა. ორივე სტამბაში 10 კაპიტალზე მუშაობდა, მაშ ორი სტამბოლელი სომეხი იყო,

-251-

დანარჩენი ქართველები. 1801წ. რაკი მეფობა მოიშალა მესტამბეებმა სტამბებიც მოშალეს, ნივთები აქეთ იქით მიშალეს, ცოტა ოდენი კი დასტოვეს სამეფო სტამბაში. მეტეხის სტამბა ისე ჩაიყლაპა, რომ შემდეგ მის ხსენების ცნებაც აღარ გამოჩენილა. 1801 წ. შემდეგ რუსთის ახალ მთავრობისათვის სტამბა საჭირო იყო, მაგრამ ძველი სტამბის მათ ვეღარა ნახეს რა, მერე მცირე ოდენი იარაღი მოიპოვეს 1805 წ. დიდის ვაი ვაგლახით გახსნეს საამბა. სტამბაში ზოგი ძველი ქართულ სამეფო სტამბის იარაღი შეიტანეს, ზოგიც ახლად გააკეთებინეს. ამ დროს თფილისში ბევრის ძებნის შემდეგ სულ სამი კაციღა აღმოჩნდა სტამბის ხელოსანი, დანარჩენ მუშაკნი სულ აქეთ იქით დაქსასულიყვნენ.

მიტომ მთავრობამ იზრუნა და 1805 წ. გაიხსნა თფილისში მთავრობის პირველი სტამბა, სადაც სულ ხუთი კაცი მუშაობდა, სამი ქართველი და ორი რუსის სალდათები ამომწყობნი და მბეჭდავი, ჯარის კაცები მოპოვილნი.

სტამბის საქმეები ნელ-ნელა წარმატებას ეძლეოდა, ამიტომ მასში მუშათა რიცხვიც მატულობდა. სტამბის საქმე და ხელოსანთა რიცხვი ისე წავიდა წინ, რომ 1817 წ. როცა პირველად „საქართველოს გაზეთის“ გამოცემა დაიწყეს, მაშინ თფილისში უკვე 10 კაცი იყო სტამბის მუშაკნი. მის მერე ამ ხელობის მუშათ რიცხვი ნელ-ნელა მატულობდა. საქმე ისე დაწინაურდა რომ 1830 წ. თფილისში უკვე სამი სტამბა არსებობდა, ერთი მთავრობის, მეორე სომხის და მესამეც ქართველის, სამიმ სტამბაში მუშაკთა რიცხვი 30 კაცამდის იყო. ერთი სტამბა, ანუ ქართველის 1832 წ. დაიკეტა, დარჩა მთავრობის და სომხის.

ამის შემდეგ მთავრობის სტამბა დაწინაურებას მიეცა, ამ გარემოებამ მუშათა გამრავლებაზედაც იქონია გავლენა. 1840 წ. თფილისში სტამბის მუშაკნი უკვე სჩანდნენ, ეს რიცხვი 1846 წ. შემდეგ უფრო დაწინაურდა, მიტომ რომ ამ წელს ახალი მთავარ-მართებელი მოვიდა, მასთან თფი-

-252-

ლისში ორი რუსული გაზეთის გამოცემა იწყეს „კავკაზის“ და პლ. იოსელიანმა „ზაკავკაზსკი ვესტნიკის“.

საქმე ისე მოიშრთა, რომ 1850 წ. თფილისში სასტამბო ასპარეზზედ უკვე სტამბის მუშათა შესაფერი რიცხვი

სჩანდა, მთლად მომუშავეთა რიცხვი 60 კაცამდის ავიდა, ამ გარემოებას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ 1846 წ. თფილისში გაიხსნა ერთი ახალი სტამბა ვინმე ებრაელის დუბლერის, ამ სტამბას მერე ორიც სხვა სტამბის გახსნა მოჰყვა, მასთან გამოცემა იწყეს ქართულ-სომხურ გაზეთების, წიგნების და ჟურნალ-გაზეთების, ამ გარემოებამაც სტამბის მომუშავეთ რიცხვზედ წარმატება იქონია.

საქმე ისე დატრიალდა, რომ 1860 წ. თფილისის სტამბებში მუშაკთა რიცხვი უკვე კარგად დაწინაურდა. ეს ცნობები მაშინდელ მომუშავეთაგან არის მოთხრობილნი. ორიოდ კაცი ამ დროების დღესაც არიან ცოცხლები. აწინდელ თფილისის სტამბების ისტორიას ასეთი წარსული აქეს. წინედ, რადგანაც სტამბის მომუშავეთა რიცხვი მცირედ იყო, ამიტომ მათ არავითარი სასტამბო დაწესებულება არ აქვნდათ, ანუ საამქრო წესები. თუმც ამქრული წესების მინაგვარი ერთობაკი მათაც ჰქონდათ ყოველთვის.

დრო შეიცვალა, დღეს ბევრისთვის ეს ამბები უცხო იქმნება, ამიტომ ვათავსებ ერთ სურათს მაშინდელ მომუშავეთა, რომელსაც ამ ხელობის სწავლა 1840 წლებს მისწვდება. ეს არის ბუღდან მენტოევი. ამათხედ ხნიერ მუშებს მე სხვებსაც ვიცნობდი, მაგრამ სამწუხაროდ, მათი არც ცნობები მაქვს ნაწერი, ვერც ვისარგებლე მათის ცნობებით. დღეს მთელ საქართველოში, ანუ კაიკასიაში უკვე მთელი ძალა არსებობს, მთელი მუშათ დიდი რიცხვი სასტამბო ასპარეზზედ ამათი რიცხვი მრავლად სჩანს თფილისში, ბაქოს, ქუთაისს, ბათუმს და ბევრიც სხვა ქალაქებში. მუშათ რიცხვში გახლავან როგორც ქართველები, ისევე სომხები, რუსები და თათრებიც. თათრებმა ამ ბოლოს დროს იჩინეს თავი.

-253-

თუმცა თათრული პირველ სტამბის გახსნა 1880 წ. ეკუთვნის როცა თფილისში პირველი თათრული გაზეთიც გამოიცა.

სტამბის საქმიანობა უკანასკნელ წლებს ერთობ დაწინაურდა, ამ გარემოებას დიდად შეუწყო ხელი სწავლა განათლების აღორძინების საქმემ, მასთან ჟურნალ-გაზეთების და სხვა და სხვა წიგნების გამოცემის გამრავლებამაც. 1820 წ. თუ ათი კაცი მუშავობდა ამ საქმეებზე, 1850 წ. თუ 40, კაცი და 1870 წ. 60 კაცი, მარტოდ თფილისში, დღეს მუშავობს ასობით და სხვა ქალაქის მუშებით ერთად ათასობითაც ითქმის. ამ ხელობაში წინედ უმეტესად უსწავლელი ბიჭები მუშავობდნენ, მაგალითებრ მაგრდებო იყვანდნენ ისეთებსაც, რომელთაც წერა-კითხვა სულ არ იცოდნენ, ასეთებს სტამბაში ამუშავებდნენ ისეთ საქმეზედ, რასაც წე-

რა-კითხვა არ სჭირდებოდა, და აქ ასწავლიდნენ ბა-ბუთ ანბანის კითხვას როცა ცოტათი კითხვას შეიგნებდა, ასოების გარჩევას, მის მერე კი ასოების ჭახრაკსაც მისცემდნენ ხელში, კასაზედ (დაზგაზედ) დააყენებდნენ. მაშინ შაგირდებს რამდენიმე წლით იყვანდნენ. რასაკვირველია მუქთაო. ხოლო აცმევდნენ, პურსაც აჭმევდნენ. სწავლის შემდეგ მცირე ჯამაგირს უნიშნავდნ.

სასტამბო საქმის ხელობას, ანუ აწყობა-ბეჭდვის განვითარებას დიდად შეუწყო ხელი იმ გარემოებამაც, რომ საქართველოდამ სხვა და სხვა კეთილ პირებმა რუსეთში წაიყვანეს მოწაფეთ რამდენიმე ქართველნი, იქ ამათ სასტამბო ხელობა შეისწავლეს, მერე ნასწავლნი დაბრუნდნენ თფილისში, ასეთ ხელოსანთა რიცხვს მეც მოვესწარ თბილისში.

ერთ ასეთ პირთაგანი განსვენებულ ნიკოლოზ ლოლობერიძემაც გამოზარდა რუსეთში. ისკი უნდა ითქვას, რომ ეს ხელოსნები რუსეთში ძრიელ შესჩვეოდენ არყას სმას, თუმცა ხელოსნობა კი კარგად იცოდნენ. რუსული ლაპარაკი ისე შეესწავლად, რომ ქართული აღარცკი ეხერხებოდათ თუმცა ქართულის აწყობაც კარგად იცოდნენ. ეს საწყლები

-254-

სულ ჭაჭის არყის სმით დახოცნენ. თფილისში მათი ცხოვრება ისეთი იყო, რომ თითქმის სადგომი ბინაც არ აქვნდათ და ღამე სტამბებში ათენებდნენ. ასე მოისპნენ და დაიხოცნეს სულა. ნამდვილ „ბოსი-კამანდა“. იყო მათი რიცხვი.

2.

დრო შეიცვალა, სტამბის ხელოსნობის საქმეც დაწინურდა, მისი სწავლა ყველგან გამეფდა. დღეს ამ ხელოსნობის ასპარესზედ არამც თუ კაცები, ქალეგიც კი გამოვიდნენ, თვით ქართველ ქალებმაც იჩინეს თავი. მუშათა შორის დღეს უკვე ისეთი ხელოსნებიც არიან, რომელთაც სკოლებში განათლება მიუღიათ, მასთან მწიგნობრობის სიყვარულიც გაღვიძებიათ, იგინი საზოგადოთ განვითარებასაც მისდევენ.

შაგირდებს წინედ წლობით იყვანდნენ მუქთათ, ეხლა ოთხი თვით უნდა აიყვანონ, ამ ხნის განმავლობაში არას აძლევენ, ყოველივე საცხოვრებელი შეგირდისა არის. მეხუთე თვეს 3 მანათს მისცემენ ჯამაგირად, თუ გაიშნო დაეტყობა სწავლის, მერე თვე და თვე თითო მანათს მოუმატებენ, ასე რომ წლის გასულს 10 მ. ექმნება ჯამაგირი, მასთან ხელობასაც ნელ-ნელა შეჩვევა. შაგირდობიდან ქარგლად გადავა და ქარგლობაში თუ იგი კარგად მოიქცევა, მაშინ იგი ნელ-ნელა კაი ჯამაგირსაც მიაღწევს, ასე რომ

თვეში 50 – 60 მ. აიღოს, თუ ჩვეულებრივი ხელოსანი გამოვა მაშინ იგი 30 – 40 მ. ზევით ვერ წავა. აქამდის შეგირდების ცხოვრების და სწავლის პირობები ასე იყო, დღეის შემდეგ როგორ იქნება, ეს უწყის მათმა მომავალმა და მისმა წესებმა.

საერთოდ კი უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნები არ არიან მაინცა და მაინც კაი მდგომარეობაში, ყოველი მათგანი გაჭირვებით ცხოვრობს. მათ მართოდ სახელოვანი სახელი აქვსთ, თორემ სხვაფრივ დიდი არაფერი. ნამეტურ ამ უკანასკნელ წლებს მათი ფასი ცოტათი შემცირდა, მიზეხსი

-255-

ამის ის იყო, ამ ხელობას ასპარესზედ სხვა და სხვა სკოლებიდან გამორეკილი შეგირდები მრავლად მოაწვნენ, შეგირდობა იწყეს, მერე ქარგლობა, ორი სამი თვის განმავლობაში ვინც კი ქასას დასწავლიდა, მერე იგი მიდიოდა სხვა სტამბაში და საქარგლო საქმეს ეძებდა. ამ გარემოებამ ხელოსნებს ძრიელ ავნო. ამავე გარემოებას ძალიან წაექომაგა სტამბაში მომუშავე ქალების გამრავლებამაც.

უმთავრესად კი ყოველი უბედურების მიზეზნი თვით სტამბის ხელოსნები არიან. მათ რომ ჰკითხოს კაცმა რამე სახელოსნო ცნობა, პასუხს აგებენ ასე:

ჩვენ, ყველა ხელობის მუშებსა და ხელოსნებსედ ცოდნით და ღირსესით მაღლა ვდგევართო.

ეს რასაკვირველია ასეც უნდა იყოს, რადგანაც იგინი მართლაცა და უმრავლეს მუშებსა და ხელოსნებსედ მაღლა უნდა იდგნენ, რადგანაც იგინი ასე თუ ისე სახელოსნო პირობებით უფრო მაღლა დგანან, მათ ახლო დამოკიდებულება აქვს მწერლობისთ წარმომადგენ პირებთან, მაგალითებრ რედაქტორებთან და წიგნის გამომცემლებთან.

ერთნი თუ არიან მწერლები და გამომცემლები, მიტომ ესენიც მათი ნამოქმედრის სულის ჩამდგმელნი გახლავან, და მასთან მჭიდრო ამხანაგი საქმეში, რაც რასაკვირველია მათზედ დიდს გავლენას უნდა ახდენდეს, ეს გარემოება მათ გონივრულად და ცოდნითაც ძ აწინაურებდეს, მაგრამ სამწუხაროდ აქ ეს ასე არ არის, ამათში ყოველივე ოსტატურად სრულდაბა და ამიტომ გონივრულ გავლენიას და პროგრესიულ მიმართვას გონივრული მიმდინარეობა არ აქვს მათში.

ეს რომ ცხადია ამას დაამტკიცებსა თვით აწინდელ სტამბის მომუშავეთა ბიოგრაფიული ცნობებიც. ეს ჭეშმარიტება არის, თორემ ასე რომ არ იყოს, მაშინ მათშიაც იქნებოდნენ ისეთი ბრწყინვალე პირნი, როგორიც იყენენ

ნიც ერთ დროს სტამბაშიც მუშაობდნენ, ანუ ჩვენში კარგად ცნობილი მოღვაწე ნიკოლოზ ნიკოლაძე, რომელიც სტამბის ერთ უმთავრეს გმირათ შეიძლება ჩაითვლოს, მაგრამ გვითქვამს, რომ ქართველ ხელოსნებში ასეთი არავინ იყო აქამდის, არც არავინ დღეს სჩანს იგინი დღეს ცარიელ ჩონჩხს წარმოადგენენ, ასეთი პირნი არიან როგრც ქართველ ხელოსნები, ასევე სომხები და რუსებიც. ეს რომ ცხადი გახლავთ, ამის დაასაბუთებს შემდეგი ცნობები მათის ცხოვრების, რაც ნამდვილი არის და მართალი.

სტამბის ხელოსანი საპატიო მუშა არისო. სტამბის მუშებს კი არა აქვს ურთ-ერთ შორის თანხმობა, ერთობა, ან პატივის ცემა და საბრალოლი. როგორი გმირებიც არიან თავიანთ თავის წინაშე, ისეთნივე გახლავან სტამბის ხელოსნებში და სხვაგანაც. მასთან თვით თავიანთ საზეინების წინაშეც, უმთავრესად კი თავიანთ პიროვნების საქმეებშიაც, თავმოყვარეობის და ასეთის მხარეების, რაც მათ გარს ახვევიათ, რაც მათ ჰფარგლავს. სტამბის ხელოსანი არის ტრაბახი სიტყვით, ბაქია, მასთან რომელიმე პარტიის წევრი, გმირი რომელიმე ვითოდა ძმობის და თანასწორობის, მაგრამ ამაოდ, იგი არის მარტოდ მედიდურება იმ გარემოების, რომ იგა არის სტამბის ხელოსანი და სტამბის ხელოსნობა ხომ სხვა ხელოსნებზედ ბევრად მაღლა სდგას ღირსებითაო. ეს არის მათი ფიქრი და იმედი, თორემ სხვა ამას გარეშე იგინიც ისეთი პირნი ბრძანდებიან, როგორც ერთნი და ორნი უაზრონი და ცხოვრებით უშინაარსონი.

სტამბის მუშა არამც თუ მაღლა სდგას სხვა ხელობის ხალხზედ, არამედ იგინი დაბლა სდგანან ბევრთ ხელოსანთ მუშებზედ, ბევრი რამ უხეირობა რაც სხვა და სხვა ხელოსნებში არსებობს, იგი ამათშიაც გახლავსთ, ამათშიაც ბრძანდებიან ყოვლივე სივერაგის მექონნი და ბედრანგნი, სხვა ხელობის ხელოსნებში თუ სივერაგე და უხეირობა არსებობს, მასთან მათ სიკეთეც აქვსთ, ბევრი, ბევრი კარგი რამ მხარე-

ნი, სტამბის ხელოსნები კი მარტოდ თქმანი არიან და ბაქი-ბუქიობქნი, თორემ სხვა მათ სამკაულებითი თვისების მათ არა სცხიათ რა, ნაცვლად ამის იგინი ბევრად, მეტად დიდად დაბლაც სდგანან. ამას აჭეშმარიტებს შემდეგი გარემოება ამათის ცხოვრების.

სტამბის ხელოსნებს არა აქვსთ თავიანთ სახელოსნო დაწესებულება, ანუ სახელოსნო ამქარი, ამიტომაც ამათში ყოველთვის სახელოსნო აურ-ზაური არსებობს, ვინც კი ისურვებს და ცოტად ისწავლის სტამბის საქმეს, მერე ის ადვილათაც გამოდის სტამბის ხელოსნათ და ალაგს ეძებს ისე როგორც ნასწავლი ქარგალი. ესეთი გარემოება სტამბის ხელოსნებს სახელოსნო საქმეებს ძრიელ უფუჭებს. ასეთ საქმეთა გარეშე მათში ბევრიც სხვა უბედური წესები არსებობს, მაგალითებრ ავით გახდა ხელოსანი, ან ლოგინათ ჩავარდა, წამლობა უნდა და სხმა ასეთნი. ერთ თვეს, ან ორს. თუ გაჭირდა საქმე მაშინ სამ თვეს შეიძლება მისცენ. ამის დახმარება ისიც იმ სტამბიდან, სადაც იგი მუშაობდა, სხვაგნიდამ კი ვერას მიიღებს. მერე და მერე კი მას აღარას მისცემენ, ყველას მიავიწყდებათ, იგი გარდაიცვლება უბედურად და გამწარებულის ცხოვრებით.

ასეთი მაგალითები ბევრჯელ მინახავს, დავსწრებივარ სტამბის ხელოსნის დასაფლავებას და იქ ხელოსნების ერთი კაციც არ მოსულა კუბოს ასაწევად; ხალხი ქეჩა-ქუჩა გვიგროვებია და ისე გაგვისვენებია დიდი ხნის ნამუშაკევი სტამბის ხელოსანი. ყოფილა მაგალითი კიდევ: რომ სტამბის ხელოსანს ცოლი მოჰკვდომია, დასაფლავებაზედ, ჭირისუფალს ამხანაგთან არავინ მოსვლია, დასაფლავების დროს ჭირისუფალი არავის ამხანაგთაგან არ უნუგეშებია. ასეთ პირთა დასაფლავებაც მეტად გაჭირვებით შესრულებულა. ამ დროს, მინახავს ისეთი გაჭირვებანი და მწარე წუთები, რაის საშუალებითაც მოთქვამს საჯაროდ, რომ სტამბის ხელოსნები არამც თუ უნდა ყოყოჩობდენ, რომ იგინი ხელოსნობით სხვებზედ

-258-

წინ არიან წასულნი, არამედ მათ თვით მეთივები და მედროგებიც კი სჯობიან თავიანთის სახელოსნოს დაწესებულებას-ორგანიზაციით. ეს ცხადი გახლავსთ.

ასეთია სტამბის ხელოსანთა საქმე, ასეთ უმაღლეს ცხოვრების და ღირსების მექონნი არიან დღეს იგინი. დავსძენთ აქ კიდევ შემდეგს: სიკვდილი ხომ სიკვდილია და ამ დროს უბედურია სტამბის ხელოსანი და ნამეტურ მისი მეუღლე. უბედურებაზედ უბედურება ის არის თუ ამათ ობლები რჩებათ. მკვდარმა იქნება მოისვენა და მორჩა დავიდარაბას, ახლა საქმე ცოცხლები არიან საქმენი, რომელთაც არც ერთი სტამბის ხელოსანთაგანი არ მიხედავს მათ თუნდა ერთი შაურით. ესეთი წესები ამ ხელოსნებში კი არა, არამედ მეჯღანებშიაც კი არ არსებობს, ყველგან ხელოსნები თავიანთ ხელოსნის ობოლთა და ქვრივ-ოხერთ სიბრალოული და მზრუნ-

ველობა იციან, ესენი კი, ეს უმაღლეს სახელის მექონ სტამბის მუშები კი ყველაფერში გამოწყვეტალნი არიან, უკან ჩამთრჩენილნი. ამათ ერთი მხოლოდ ენა აქვსთ, ცანზედ სუფთა ტანთსაცმელი, მასთან იმის ძახილი, რომ ჩვენ კულტუროსან მუშები ვართ, გონებრივი, ესე იგი სტამბის ხელოსნებიო, თორემ სხვა ამათ გარეშე მათს თავსა, ცოდნასა და ლოდიკაში სულ არაფერი ჰყრია, რომ ეს ასე გახლავსთ, ამას ასაბუთებს თვით მათი ცხოვრების და სახელოსნო წესების უწესოდ მოწყობილ-საქმენიც.

ამათ რომ თავიანთ საოჯახო საქმის ზრუნვა ჰქონდეთ და მის ავკარგიანობის შეგნება, მაშინ ხო მათი სიკვდილ-სიცოცხლის და ავათმყოფობის დრო და წუთნი ასე არ იქმნებოდა დაყენებული და ხშირად იგინი მათხოვრობით არ დაიმარხებოდნენ, ან მათი შვილნი კარდა-კარ მოხეტიალე წუპაკებათ არ გახდებოდნენ. ამის მაგალითები მათში სშირია ერთობ უხვი. სახელოსნო საქმეებშიაც რომ ესენი მაინც და მაინც არ გახლავან გმირნი და ხელოსნური საქმის გოლიათნი, ესეც ცხადია, რადგანაც ამათ სასტამბო საქმეთა პირობე-

-259-

ბიც ასე იქმნებოდა არეულ-დარეული, არც თვით იქმნებოდნენ ასე დაკარგულნი, რომ როგორც ძალლი პატრონს ვერ იცნობს, ისე ესენი ერთმანეთს ვერ იცნობენ, ახალგაზრდები ცალკე დგანან, ბებრები ცალკე, ყველა თავისთვის გარბის, ვინც სად რას მოასწრებს და მოიხელთებს იგი მით არას ბედნიერი. ასე არეულ-დარეული სახელოსნო წყობილება თვით ფინაჩებს და მეჯღანებშიც კი არ იქნებოდა არაოდეს. ამს ეჭვი არ უნდა.

ეს კი არ ეკადრებათ ასეთ სახელოვან ხელოსნობის სახელის მატარებელთ ოსტატ-მუშა ხელოსნებს. ამბობენ, როს ასოთ-ამწყობებში ამ უკანასკნელ წლებს უკვე გამოჩენილან ისეთი ხელოსნებიც, რომელთაც ეს ნაკლ შეუგნიად, ამაზედ მათ საუბარი გაუმართავთ, თფილისის მკაზმავენიც დაუკავშირებიათ და საამქრო წესების დაარსებისათვის მთავრობისათვის თხოვნა მიუციათ. ღმერთმა ქმნას. ხოლო იმას კი ვიტყვით, რომ მკაზმავენს კარგა ხანია თავიანთ სახელოსნო წესები დადგენილი აქვსთ. თუმცა მათში ბევრი არ ემორჩილება ამ წესებს და თავთავიანთვის ჩუმად მუშაობენ სახლებში.

ორს ნაკლთან სასტამბო ხელოსნებს მესამე დადი ნაკლიც აქვსთ, ეს ნაკლი გახლავსთ მათი გონებრივი სიფუყე და სიმჩატე, მათში რიალურად მომზადებულთ პირთ კაცი სულ ვერ ნახავს, ორიოდ პირნი კი არიან, რომელნიც ლექ-

სებს სწერენ, მოთხრობებს და სტამბის ისტორიის შესახებ წერილებიც დასტამბეს, მაგრამ ეს არ კმარა, ეს ცოტა არის, ამათ მეტი მოეთხოვებათ, რადგანაც ესენი მეტის ქებით ატრაბახებენ თავიანთ სახელს. ამაში თვითონაც დამერწმუნებიან. ეს რომ ასე არ იყოს, მაშინ ქართველ ამომწყობლებში მთელი გუნდი უნდა არსებობდეს გონივრულად მომზადებულ ხელოსნების, რომელთა რიცხვმაც თვალ ყური უნდა ადევნოს არამც თუ მარტოდ ქართველ მწიგნობრობას, არამედ საქართველოს ერის ცხოვრებას და ქართველ ერში

-260-

კარგი წიგნების გავრცელების საქმეებსაც. მწიგნობრობის წინაშე ყველაზედ უკეთესად ამათ შეუძლიანთ სამსახურის გაწევა და სიკეთის ქმნა, ამ გარემოებისათვის მათ რომ ყურადღება მიექციათ, დღემდის ვინ იცის რას არ შექმნიდენ, რას არ გააკეთებდენ, მაშინ ჩვენში სულ ვერ გაჩნდებოდნენ ის მახინჯ მეწიგნენი და წიგნების მბეჭდავნი, რომელთაც თვლისი და ქუთაისის ბაზრები მორთეს წუპაკის წიგნებით, ქართველ მდაბიონიც დაშხამეს უფრო უარესად.

სამწიგნობრო ასპარეზი ცარიელია, ინტელიგენცია მარტოდ შეგნებულ წოდებას გამსახურებს დაბალი, ანუ შეუხებელი ხალხი კი დარჩენილი არის ამ დაწყვეტილ სალახანა ჩათუქესნების სამსხვერპლოდ, ამათ მახინჯ წიგნებს ხშირად აწყობენ ისეთ მუშაკნი, რომელთათვისაც სწორედ სირცხვილი უნდა იყოს მათი მუშავობა, მაგრამ რას იზმენ, მესტამბეს ფულს აძლევენ, ხელოსანიც აწყობს ფულის ძალით. დღეს ასეთ დაშხამულ მეწიგნეებისაგან იშხამება მთელი საქართველოს მდაბიო ერი. მათი მახინჯი წიგნები ათი ათასობით იბეჭდება, მასთან სიზმრის ახსნა, ყველას მოთვლა აქ ძნელია, მთელი მწერლობა, მთელი დიდი რიცხვი არსებობს ამ მახინჯ წყეულის წიგნების, ზოგი წიგნი მეათეთ და მეოცედაც იბეჭდება, ამით იგინი კაი ფულსაც იღებენ, ჯიბესაც იმაგრებენ, მით ცეცხლზედ ნავთს ასხამენ, დაშხამულ წიგნებთა რიცხვს შესამჩნევად ამრავლებენ.

ამ დროს კი ქართველ ასოთ-ამწყობებს ღრმა ძილით სძინავს, დროსა და ცხოვრებას ლოთობას, სუხარნიკობას და ჭორიკანობაში ატარებენ, ეს კო არ შეჰფერით მათ. ამათში ამ სენს ორიოდ კაცმა კი დაახწია თავი, აწყობის ხელობა დასტოვეს, წიგნების გაყიდვას მოჰკიდეს ხელი, მერე ქართული წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს, მაგრამ სამწუხაროდ, მაინც ხელთ იგდეს ქართველ მდაბიო ერის დასაშხამი ოსტატობა, მათაც იწყეს შხამის ვრცელების ოსტატობა, მათაც მახინჯი, უმინაარსო წიგნების გამოცემა განაგრეს.

ასეთი გარემოება კი ქართველ სტამბის ხელოსნებს დიდ-დათ უნდა არცხვენდეს და აფიქრებდეს, მათ რომ მოინდომონ, მაშინ ქართულ მწერლობაში ბევრს რამეს გააკეთებდენ, ბევრს რამეს შექმნიან, ამათ რომ მოინდომონ და გამომცემლობა დაიწყონ, მაშინ მათ შეეძლებათ სულ ფერად-ფერადი კაი წიგნები გამოსცენ, წიგნები როგორც მითხრობების, ისევე ლექსების, ისტორიულნი, სამეცნიერონი, ფილისოფიური და სხვაც მრვალნი, რითაც ვინ იცის რა სიკეთეს, რა დიდებულ საქმეს არ შექმნიან, ამას ფასი არ ექმნება და მასთან წუჰაჟ წიგნების გამომცემელ და მჯღაბნაენიც თავიანთ თავად მოისპობოდნენ, მათთან მომავალში ქართულ პრესას ბრძოლა აღარ მოუწებოდა.

ამ სახით და გზით ხტამბის ხელოსნები დიდს საქმეს, დიდს ღვაწლს დასდებენ ხალხის განათლების საქმეს. მეორე, არც თვით იზარალებენ, თვითაც საქმეებს მოიმატებენ. ამის მაგალითები მე თვით შემიძლიან მივსცე. აუარებელი წიგნებია გამოსაცემნი, ზოგი მეორედ, ზოგი მესამედ, რომლებიც ათასობით იყიდება, მაგრამ გამომცემლები არ ირიან. ვინც გამომცემლები ვართ, ცვენ კიდევ ტანხა არა არა გვაქვს, რომ ყველას საქმეს გაუძღვეთ. ამიტომ ვურჩევ ქართველ ასოთ-ამწყოთ რომ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციონ, ეს სახელოვანი საქმე თავს იდვან და მაშინდარწმუდებიან იგინი, რომ მით არას იზარალებენ, არამედ დიდს, ისტორიულს ვალს გადიხდიან თავიანთ სამშობლოს და ერის წინაშე თვითაც საქმის გაიჩენენ, ამით ფულსაც კაის აიღებენ. აჟ, მხოლოდ შეერთებულა ძალა არის საჭირო.

ვიტყვი თ აჟ ამასაც შენიშვნად: საქართველოში იმდენი მურტალი წიგნები არც სომხურს ენაზედ იბეჭდება, არც რუსულზედ, არც თათრულზედ, თბილისში ამ წყეულ წუჰაკ წიგნებს მარტოდ ქართველ სომხები ბეჭდავენ და ქუთაისში ქართველ ებრაელნი. რაც ქართულს ენაზედ ამათგან მურტალი და წუჰაკი წიგნები იბეჭდება, იმათ დაბეჭ-

დვას სომხურს ენაზედ ვერ გაბედავენ, იჟ მათ ჩააქვავენ, რადგანაც სომხური მწერლობა თვალ-ყურს ადევნებს, ეს ყოველივე სისამაგლე, სიმახინჯე და სიბოროტე მარტოდ ჩვენში ხდება, მერე სამწუხაროდ კანონიც ისეთი არის, რომ მათ ვერავინ რას დაუშლის, მათი დამშლელი შეიძლება იჟმნეს მარტოდ კაი წიგნების გამოცემა და მათი ჯიბრში ჩადგენა, თორემ 1913 წ. თფილისის სომხებმა ქართულს ენა-

ზედ 10 ათასი „სიზმრის ახსნა“ გააოსცეს და ქუთაისის ურთიერთ-ამდენივე, ესე იგი ერთი წლის განმავლობაში 20 ათასი ეს ბოროტება დაბეჭდეს და მით დაშხამეს ქართველი ერი. ეს გარემოება თვით ქართველ ასოთ-ამწყოებს უნდა აწუხებდეს, თვით იგინი უნდა სდევნიდნენ ამ საძაგლობას თუ იგინი კულტუროსან ხელობის ხელოსნები გახლავან.

მეცი ლაპარაკი აქ საჭირო არ არის, ამ რჩევის განმარტება, მის დანაწილება მოწესრიგება და ყოველივე ასოთ-ამწყოთ შეემღებათ რომ მოიფიქრონ და ყოველივე მოაწესრიგონ, აქ მარტო საქმის სურვილი არის საჭირო და მამულისშვილობა, ქვეყნის სიყვარული, თანამემამულეთ დაწინაურების, ანუ რეალურად აღორძისების საქმე პროგრესი და მისი ლტოლვა, თორემ ყოველივე მოხდება. ქართველ სტამბის ხელოსნების ხელოსნებისთვის ეს საუბარიც კმარა. ხოლო ვსტოვებთ აქ სიტყვას საქმის აღსრულებლად, რომ ქართველ მდაბიო ერის დასამხოვი წიგნები უსათიოდ უნდა მოისპოს, ამ გარემოებას სტამბის ხელოსნებს გარდა თვით მწერლობამაც უნდა მიაქციოს ყურადღება. მსმენელთათვის ესეც კმარა.

წუწკი წიგნების გამოცემა იწყეს. სიზმრის ახსნა და ასეთებს უფრო გამრავლება იწყეს. სიზმრის ახსნა და ასენები სულაც რომ არ გამოსულიყვნენ, იგი ათი ათასჯერ უკეთესი იქმნებოდა. ამ პირებმა თავიანთის უსვინიდილობით, უსდებლობით და ფულის სიყვარულით შხამს შხამი მოუხტეს, მდაბიო ქართველობა თვის წიგნებს კაპეიკების მსხვერპლად ხდიან. ქუთაისის ებრაელთა ზოგიერთებმაც ხომ თავი აიწ-

-263-

ყვიტეს ყოველ წელს ათი ათასობით ბეჭდავენ მურტალ წიგნებს და მით უშხამავენ უპატრონოდ დატოვებულ იმერეთის ერს.

რასაც ურიები აკლებენ და ვერ რულებენ, იმას თფილისში ორიოდ სტამბის მუშა ხელოსნები ამთავრებს, ეს მუშა ხელოსნები საქართველოს სომხები არიან, იქმნება შთამომავლობითაც ქართველნი, ხოლო სჯული აქვსთ სომხის. ასეთ პირთაც მოჰკიდეს სამწიგნობრო საქმეს ხელი, ამათ რადგანაც თავიანთი ენა გაწყეტილი აქვსთ, ამიტომ ქართულად ბეჭდავენ სხვა და სხვა წიგნებს, ყოვლად საძაგლოებს ბოროტებს, როცა ამათ ვინმე რამეს ეტყვის, მაშინ ესენი ამბობენ, ეს რა თქვენი საქმეა, ჩვენ ვაჭრები ვართ, ჩვენი საქმე გაყიდვა არის, თვალი საქართველოსაც დაუდგა და ქართველ მდაბიოთაც. იგინი სულიც გაწყდნენ თუნდ, ეს რა ჩვენი საქმეა, ჩვენ სომხები ვართ. აქ მდაბიო ხალხი და ასეთნი ჩვენი საქმე არის. ჩვენვის, სომხისთვის ფილია საქმე

და არა ქართველი და საქართველო. საქართველო შავ ჭირს წაუღია. ასე ყოყოჩობენ ზოგიერთ გამომცემლები, მათ თავი სომხობით მოაქვთ და ქართველ ერისთვის დასახოცად ბანგს ამზადებენ, ეს კი ვგონებთ რომ არც ერთი პატიოსანი სომხის შესაფერი და საკადრისი არის. არც ერთი რიგიანი სომეხი ამას არ იკადრებს, მაგრამ რას იქმ, როცა ორიოდ წუპაკ ჩარჩ უმეცარ სომეხი თავის სახელით მთელ სომხის სახელს სვრის და ბოროტებას სთესვს. ეს სვენ აქ მაგალითად მოვიყვანეთ, რომ ვიცოდეთ ასეთ უსვინდისოების მოძღვრების სარჩული. თორემ აქ სომხობას რა ხელი აქვს და საქმე. ასეთ წუპაკი წიგნები რომ სომხის მწიგნობრობაში გამოჩნდენ, იქ ამათ დამბეჭდავებს თავზედ გადაახევენ. ჩვენ ში კი მათ, ხმას არავინა სცემს. დავსძენთ აქ იმასაც რომ ასეთ მახინჯ პირთა გვერდით ქართველ ტომის მეწიგნენიც მოიძებნებიან, რომელთაც აგრეთვე დაკარგული აქვსთ ნამუსი და იგინივ ვირ იცის რა შხამის მექონ წიგნებს არ ბეჭდავენ.

-264-

სტამბის სახელოსნოები ადრე მესტამბეებს არ აქვნდათ კარგს სადგომებში, ადრე არც საქმიანობა იყო დიდი, კაი სახლების უქონლობის მიზეზი იყო, რომ სტამბები სარდაფებში აქვნდათ. ამ უკანასკნელი წლებს კი უმეტესი ნაწილი სტამბის სადგომები კარგ ალაგას არს მოწყობილნი. ამით ბევრს სტამბას ნაკლი არა აქვს, შედარება რომ იქმნეს, ძველ დროის სტამბათა სახლებთან იგი გაცილებით მაღლა სდგას თვით სხვა და სხვა ხელოსნების ქარხნებზედაც.

ხელოსნობა თუაცა წონით მძიმე არ არის, ხოლო რაც არის, მას ცუდი თვისება აქვს, რომ სუსტ აგებულების მექონ ხელოსნებს ნამეტურ ამწყობებს ძრიელ ერევათ სტამბის სახმარი წამლეულობა და მათ ადვილათ აუძლურებს, ბევრი დაჭლექებულა, ბევრი მომკვდარა, თვით მინახავს ასეთი მაგალითები, მაგრამ ადრე ამის შეგნება ხელოსნებს არ აქვნდათ, ეხლა კი ცოტად შეიტყეს და ბევრი მესტამბე შაგირდს არ აიყვანს, თუ იგი ჯანსალი არ არის. სუსტ აგებულების ხელოსნებს ცხვირთან შავი წინწკლები აჯდება სახეზედ, ზოგს პირიც მალე უყროლდება, ეს არის ნიშანი ხელოსნის სნეულების, ამიტომ მან ამ ხელობას თავი უნდა დაანებოს და სხვაზედ გადავიდეს, თორემ აგი აქ ყიველთვის სუსტათ იქმნება. რაც აქ ითქმის სტამბის ხელოსან ამწყობზედ, იგივე ითქმის მბეჭდავზედაც და სხვა მუშებზედაც. ერთნიც და მეორენიც ერთ ცხოვრების პირობებს და გარემოებაში არი-

ან მოთავსებულნი.

ამ უკანსკნელ წლებს სასტამბო ასპარესზედ მრავლად იჩინეს თავი იმერლებმა. ამათ ამ ხელობის ნიჭი ეტყობათ ამ საქმიანობით, შეიძლება მათ კაი მომავალი ექმნესთ, მათ ბევრნაირი საქმეებიც გააკეთონ იმ ასპარესზედ, ამის ნიშნები უკვე მათში ვნახეთ. სამწუხაროდ სტამბის მუშათ შორის, ნამეტურ სხვა და სხვა ტომთა, ურთიერთ შორის სულ არ არსებობს კაი განწყობილება, ერთმანერთის ცნობა და სხვაც

-265-

ამ გვარნი. მათში რომ საამქრო წესები დაარსდეს მაშინ შეძლება რომ მათში ეს ღდარღვევა მოსპოს, ამის მხრითაც მათ დაწესებულებათა დადგენას დიდი მნიშვნელობა ექმნება.

ყიველ შემთხვევაში უნდა ვსთქვათ, რომ სტამბის ხელოსნებთ შორის, ამ ბოლოს დროს, გაზეთების და წიგნების კითხვაც იწყეს, ეს მათ აშკარად ეტყობათ, ხოლო ისიც კი უნდა შეინიშნოს, რომ ამ ხელობაში არიან ბევრი ისეთ მუშაკნი, რომელთა ალაგი და მუშაობა აქ მათ სულ არ შეჰფერის, სტამბის ხელოსნობა და ნამეტურ ამოწყობლობა მისი საქმე არ არის, მაგრამ რა გაეწყობა, რაკი ერთხელ მივარდნილა ამ ხელობაში, მის მერე ეს უკულტურო ადამიანიც დარჩენილა აქ და შერჩენია სტამბის სამუშაო საქმეს. ნელ-ნელა კი ასეთ კაცთა რიცხვი კლებულობს მათში, უმეტესად მწიგნობრობის მცოდნენი ჰკიდებენ ხელს.

თუმც ეს წარმატება მოვიხსენიებ, მაგრამ ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ეს წარმატება მაინც მათში აწინდელი დროის კვალად მათში. იგი მცირე ნაწილში გახლავსთ, თორემ სტამბის ხელოსანს არაფერი აინტერესებს, არც გაზეთის კითხვა, არც პოლიტიკური ვითარება, არც მეცნიერება, არც ფილოსოფია, ერთის სიტყვით არაფერი ყოველვე მის, რის გარშემოც იგი ახლოს სდგას. მთელ თფილისის სტამბებში 1,000 კაცამდის იქმნება ქართველი. სომეხი, რუსი და თათარი, ამათში იქმნება ხუთი კაცი იწერს გაზეთს, ან იქმნება ათი კაცი მისდევს რამე იდეურს განვითარებას. დანარჩენთ სძინავსთ, სძინავსთ მათ ცცხოვრებასაც.

ნათქვამია „მოაყარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო“, ჩვენც ასე ვართ სტამბის ხელოსნებზრდ, ამიომ ვსძრახავთ მათ, რადგანაც მათი ცხოვრება არის უფერულო, უშინაარსო, უიდეო, მათ არ ეპატიებათ ის წესები და მცონარეობა, რაშიაც იგინი გახვეულნი არიან. მართალია ისიც, რომ რესის ხელოსნების ზოგი ლოთია, ბოსი კამანდაა, ამათ

არაფერი დაეძრახებათ, მაგრამ იმათ, ვისაც არც ჩვეულება აქვთ, თანზედ კარგად იცმენ და იხურავენ, კარგადაც ატარებენ დროს, აი ამათზედ ვართ უკმაყოფილონი, რომელნიც ამბობენ რომ ჩვენ კულტუროსანი ვართო.

ესეც ხშირად მტყუნდება მათში. ამას ასაბუთებს ისიც, რომ ხელოსნებში საქმის გამო ჯიბრი და მტრობა სუფევს ზოგი კაი მუშა ცოტას იღებს ფულს, ზოგი უხეირო კი კაის ეს ხდება მათის ჯიბრით და გაუტანლობით. ამის წესიერება მათ სულ არა აქვსთ. ერთმანერთის დარდი და დაჩაგვრა სულ არ აწუხებთ. ამას გარდა სამწუხაროდ სტამბის პატრონებთა წინაშეც ხშირად ბასტოვკა უადგილოდ იციან. ბასტოვკა, ანუ გაფიცვა კარგი რამ არის, იგი საჭირო მოძღვრევის ნაწილია, ხოლო ყველაფერს ცოდნა უნდა და თავ-თავის ალაგი და ზომა. უაზრობა სხვა ხელობის ხალხს შეჰფერით და სტამბის ხელოსნებს კი არა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნების ცხოვრება ერთობ დაქვეითებულია, მის ძირიან. ფესვიანი, ანუ როგორც თვით იტყვიან რადიკალური ცვლილება უნდა. ეს ცვლილება მათში ბევრს რამეს რთულ წესებს დაბადავს, მაგალითებზე გონებითი დაწინაურებას. პროგრესს, ცხოვრების ცოდნას, პოლიტიკურს ასპარესზედ თვალთ ხილვით გამოსვლას. სახელოსნო წესების გაუკეთესებას. მასთან შინაური საქმის მოწყობას, დროსად სახლ-კარის მოწყობას ცლის შერთვას. თუ ესეთი ცვლილება არ მოხდა მათში, მაშინ იგინი დღითი დღე უფრო უკან წავლენ და ბოლოს ვინ იცის რის ღირსების და სახელოვნების მატარებლებათ გადაქცნენ, გახდებიან „ბოსი კამანდა“.

დღეს ამათში ცოლშვილობას სიღარიბის გამო სათანადოს. რიცხვით არ არ მასდევს ხელოსანი ხალხი. ზოგი ეგანათლების შიშით და ზოგიც სხვა ასეთების ფიქრით ბევრი რჩეა მათში უცოლშვილოდ.

თფილისში უმატეს ნწილი სტამბის ხელოსნების ქალაქ გარე მცხოვრებნი არიან, მიტომ ბათ საკუთარი უძრავი ქონება, ანუ სხლები ბევრს არ აქვსთ თბილისში, უმეტესი ნაწილი ქირით მოსიარულეა, უმრავლესობის ცხოვრება ცოლშვილიანის, ანუ უცოლოების არის გაქირავებული.

საერთო რიცხვით. სტამბის ხელოსნები სცოცხლობენ 60 წლამდე. ესეც მცირე ნაწილში მაგალითებზე 100 კაცში ამ დრომდე იქმნება 5 კაცმა მიაღწიოს. დანარჩენნი 50

წლამდის უკვე იხოცებიან. ამას აგერ 40 წელიწადია თვალ ყურს ვადევნებ და ყოველთვის ეს შემინიშნავს. ასოთ-ამ-წყობ ხელოსნებზედ ბბეჭდავნი კი ცოტათი მეტს სცოცხლობენ, თუმცა არც ძალიან დიდის ხნით, იგინიც დროით სნეულდებიან. მათი ბეშამობაც ძნელი ასატანია. ამათში შეიძლება 100 კაცში 10 კაცი დაბერდეს, ადრე კი ესენიც მალე იხოცებოდნენ, რადგანაც წინედ სტამბებს ცუდი სადგომები აქვდათ, ძველად მესტამბენი სარდაფებში იყენენ მოთავსებულნი, ამას გარდა ხშირად მათ ღამეც ამუშავებდნენ და ამიტომ ბბეჭდავნიც მალე სნეულდებოდნენ. ჩემს დროს, მართოდ ერთ სტამბაში ხუთი მბეჭდავი მოკვდა რაგ-რიგ-ზედ, რომელნიც ღამე მუშავობისაგან სნეულდებოდნენ. საბრალონი თვით კი ვერას ამჩნევდენ, რადგანაც განთლება არ აქვდათ და ამიტომ არც ბის შეგნება ჰქონდათ.

ამ 50 წლის განმვლობაში, დღეს სასტამბო ხელოსანთა ასპარესზედ, მათ რიცხვთ შორის, 1000 კაცში, სულ 5 კაცი სჩანს რომელთაც 60 წლის შემდეგ დროში არიან გადასულნი. ასეთია ამბითი ცხოვრების და სიცოხლის საქმენი და ჩვენც სწორედ მითომ ვავალებთ მათ მწიგნობრობის ხელის მოჭიდებას, წიგნების გამოცემას, გამომცემლობის დაწყობის წიგნებით ვაჭრობას. ამ გარემოებით მათში ბევრი გადირჩენს თავს უდროვოდ სიკვდილისაგან. ყოველ შემთხვევაში ისიც კი უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნები ციტა რამ ღირსებით და შეგნებით სხვა ხელოსნების უმრავ-

-268-

ლესობისაგან მცირედ განირჩევიან. ცოტა რამ უპირატესობა ემჩნევათ.

სტამბის ხელოსნებთ შორის აზროვნებით ასე გაიყოფებიან.

ქართველების უმრავლესობა მოქალაქური მიმართულების მიმდევარნი არიან და ზოგი სოციალ-დემოკრატია, ზოგი ნაციონალურ დემოკრატი გახდა, ამ ბოლოს დროს, ზოგი ფედერალისტი იყო და არის.

სომხები სულ კლერიკალურ ნაციონალისტები ხრიან, ნამეტურ კვემო ქვეყნის კრუა სომხები. იმათგან ცოტათ განირჩევიან ქართველ გრიგორიანები, ინუ საქართველოს ქართველ სომხები.

თათრები არიან ნაციონალისტები მასთან ევროპიელი სწავლის მიმდევარნი.

რუსები არიან მუშაკნი, მათში ზოგი მოქალაქეა, ზოგი ნაციონალისტია, ზოგი სხვა. ზოგი ღვინის ლოთია, ზოგი არყის, ბოსი კამანდაც არის მათში. მათში ისეთი ერთობა

არსებობს, როგორც კატასა და ძაღლებში.

სტამბის ფაქტორების უცოდინრობა

ქართველ სტამბის ხელოსნებში, ბევრნი სკოლაში ნასწავლებიც არიან, ზოგნი მწერლობასაც მისდევენ და სხვა და სხვა კარგს წერილებსა სწერენ. ზოგი ლექსებს სწერს, ზოგი პიესებს, ზოგი პუბლიცისტურ წერილებს და ზოგი ისტორიულსაც. მაგრამ მათში ერთსაც არ მოსვლია ფიქრად, რომ სკოლაში ნასწავლს ნაბორჩიკს, ან მბეჭდავს სტამბის მუშაკობისთვის თავი დაეხწია და სტამბის ფაქტორობა შეესწავლა.

სხვა ქვეყნებში სტამბის ფაქტორები უსათუოდ სტამბისავე მუშებიდამ არიან გამოსულნი და აქ კი ჩვენ ამის ნიმუშსაც ვერ ვხედავთ, სტამბის გამგეთ აქ ჩნდებიან სულუც-

-269-

ხო პირნი და ისეთნიც, რომელთაც სტამბის ხელობის სულ არაფერი იციან. ამიტომაც ასეთ პირთა ხელში სტამბების ყოველთვის ზარალში გახლავან და ბოლოს იკეტებიან კიდევ. ბევრიც დაკეტილია, დაიკეტა კიდევაც. ვურჩევთ ჩვენს ნასწავლ ნაბორჩიკს და ფერატნიკებს, რომ მათ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციონ და სტამბის მუშაკობის დროს სტამბის ფაქტორობაც შეისწავლონ. ამის შესწავლა მათ არაფერს დაუშლის პირიქით იგინი სტამბის პატრონებს სარგებლობასაც მოუტანენ და თვითაც დაწინაურდებიან, ბოლოს შეიძლება რომ სტამბის პატრონებიც გახდნენ ადვილად. თუ არა და ასე დარჩენა მითი იქნება სრული ნიადაგი მათის უკულტურობის და უმეცრების.

სტამბის შეგირდების საქმე

მეორე ასეთივე დიდი ნაკლი გახლავსთ სტამბის ხელოსნების ის ულაზათობაც, რომ იგინი სტამბაში, შეგირდებს სულ არ იკარებენ ახლოს. ხელოსნები, რომელთაც შეუძლიანთ შეგირდის გამოწურთვნა და სწავლება, იგინი მათ არ იყვანენ. შეგირდის შოვნა და აყვანა მესტამბეს უხდება. მიტომ შეგირდები სტამბაში უპატრონოთ არიან, ქარგლებიც მათ არაფერს ასწავლიან და შეგირდები ღვთის ანაბარად არიან ყოველთვის.

ნაცვლად სწავლის, შეგირდს გულ უცრუვებენ და ათას ნაირ ყალბს ცნობებს ეუბნებიან, რომ სტამბაში რათ მოხველი შეგირდათ, სტამბის ხელობა არაფერი არის, ამ ხელობას

ხარაზობა სჯობიაო. ბევრს კიდეც ასეთებს ეტყვიან ხოლმე და ზოგს შეგირდს გულა ურუვებენ, საქმე ისე მოეწყობა, რომ რამდენიმე დღის შემდეგ შეგირდი სტამბაში აღარ მოდის.

მესტამბე კითხულობს, რომ შაგირდი არ მოვიდა, პასუხი: არ მოვიდა. მიზეხი რა უნდა იყოს, რომ არ მოვიდა? პასუხი სტამბის ხელობა არ მოეწონა, ხელნაწერის კითხვის

-270-

ხალისი არა მაქვსო, ამიტომ დაანება სტამბაათავიო. მესტამბე რწმუნდება ამაზედ. ამიტომაც გახლავსთ, რომ სტამბის ხელობის ხალხნი ახე ნატამალობენ. აი, თმით ამ ომიანობამ სტამბა ისე დააცარიელა, რომ ამწყობის შოვნა აღარ არის, არ არის და არც იქმნება, ვიდრე მესტამბეთა შორის შეგირდების გარემოები ასეთის პირობებით იქმნება გარემოცული.

ეს ნამდვილი ფაქტი გახლავსთ და თვით ჩემ მიერ მიყვანილ სტამბის ბევრს შეგირდს ასცრუვებია გული და გასულა საათიდამ ისე, რომ მერე სტამბისთვის ზედაც არ შეუხედნია. ესეც ერთი ნიშანი გახლავსთ სტამბის ხელოსანთა უმართებლობის და სიხარბის მათი მცნება ეს არის: „თუ ჩვენ არ ვიქნებით, მაშინ ქვა ქვაზედაც ნუ იყოსო“. ბოდბის მიტროპოლიტს ეს მცნება ამათ წაართვეს.

ყველა სტამბაში უწესოება ხდება და კიდევაც მოხდება, ვიდრე სტამბის ხელოსნებში ადმიანური შეგნება არ განცხოველდება. შაგირდების სტამბიდამ უმიზეზოთ წასვლას მესტამბენი ყურადღებას სულ არ აქცევდნენ და არც აქცევენ. რა უყოთო, შაგირდი არ მოვიდა, ალბათ სტამბას ხელობა არ მოეწონა და აღარ მივიდა. ერთხელაც არ მომხდარა იმის გამოკითხვა თუ შეგირდი რატომ აღარ მოდის. სტამბის ხელოსნებს შეგირდის გამო უთქვამსთ, რომ ასე სთქვა: სტამბის საქმე ძნელი ყიფილა, კითხვას კაი თავი და გული უნდაო, მე კი ამის ხალისი არა მაქვსო. ასე მოაჯადოებენ ხოლმე საქმის.

ამიტომაც მოხდა, რომ ამ ბოლოს დროს, ომიანობის წყალობით, რაკი ხელოსნთ ჯარში დაუწყეს გაყვანა, აქ ხელოსნები ამით დიდათ შემცირდნენ, თითქმის მოისპნენ, აღარავინ რჩება და მომავლისათვისაც ხელოსანთა რიცხვს თავი არ უჩანს, რადგანც სტამბებში შეგირდების რიცხვი თითქმის არ არსებობს. ასეა მოწესრიგებული სტამბებში მათ ხელოსანთა და შეგირდებთა საქმე და თუ ამ გარემოებას სტამბის პატრო-

ნაბმა არ იზრუნეს და ყურადღება არ მიაქციეს, უამისოდ ბოლოს იგინი დაზარალდებიან უფრო სასტიკით.

თათრული სტამბა საქართველოში.

მადლობა ღმერთს, რომ საქართველოს დედა ქალაქ თბილისში, თათრული სტამბის გახსნას მოვესწარით. ეს ნიშანი გახლავსთ მის, რომ ჩვენსა და თათრებს შორის იღვიძებს გონება და მეზობლური და ძმური სიყვრულის შეგნება. ღმერთმა ქმნას, თორემ აქამდის ჩვენ ხშირად ერთმანერთსაც ვებრძოდით, ამ ბრძოლას სულ არ ჰქონდა რამე მიზანი, იგი იყო შეუგნებლობის ნაყოფი, გაუგებრობის და სხვანი. განვლეს იმ დღეებმა, დადგა მე-19 საუკუნის დამდეგი, როგორც იქმნა ჩვენც გვეღირსა ცოტათი დაწყნარება, რუსეთის მფლობელობით დამშვიდება და ერთმანერთის დამეგობრება, მეზობლობა და ერთად ცდა დიდის ევროპის განათლების მისაღებად. მაშ მადლობა ღმერთს, რომ ამასაც მოვესწარით, სწორედ ამ სიამოვნების ცნობით აღსილი ვათავსებ აქ თათრული სტამბის ღირსების ცნობებსაც.

მესტამბე ჰაჯი სეიდ ეფენდი უნსი ზადე.

ჩვენდა სასიხარულოდ, როგორც იქმნა, საქართველოს დედა ქალაქ თფილისში, 1881 წ. გახსნა პირველად, პირველი თათრული სტამბა ჰაჯი სეიდ ეფენდი უნსა ზადემ. ამპირს მე წინადადე პირადათ გავეცანი, მან სტამბის ხელობის არაფერი იცოდა, მაგრამ ბეჭდვითი სიტყვისაგან ისე იყო გატაცებული და იქამდის უანგარო მუშაკი გახლდათ, რომ იგი ყველაფერ სასტამბო საქმეებს კარგად უძღვებოდა, ყოველივე ამის ცდაც დაკავშირებული იყო სათათრეთის განათლებისა და თვალის გახილებაზედ.

განსვენებული გულდაწყვეტილი იყო მუსულმანთა ბედსა და გარემოებაზედ, თვით გამხდარი კაცი იყო. ფერ მიხდილი და თათრობაზედ ლაპარაკი და მათი უკან ჩამორჩენა უფრო აყვითლებდა მას. სულ იმას დარდობდა, რომ ჩვენები ნეტა როდის გაღვიძებნო. იქმნება მავესწრა იმას, რომ თათრებში სტამბის საქმიანობა გავრცელდეს, მისი ხელობაც შეისწავლონ მათაო. თორემ სტამბის გახსნის დროს, მან ერ-

თი ხელოსანი ძლივს იმოვნა თათრულის მცოდნე. მუშა, ხელოსანი არ ჰყავდა სტამბაში, როგორც იქმნა ორი თათრის ბიჭი იმოვნა შაგირდათ რის წვალეებით, სტამბა გახსნა, მაგრამ არც ამწყობი ჰყვანდა და არც მბეჭდავი. ერთი ამწყობი, თათრულის მცოდნე იმ დროის მთავარ მართებლის სტამბაში იმოვნა, ეს დადიოდა სადამოობით სტამბაში და მუშავობდა, შაგირდებსაც ეს უსწავლებდა, რის ვაი ვაგლახით, ამან გამოსწრთვნა ორი თათრის ბიჭი და ასწავლა აწყობა. ამ გვარად და ასეთის წვალეებით და შრომით, როგორც იქმნა თათრულ სტამბამ ორი ამწყობი იმოვნა. ამით როგორც იქმნა სტამბამ სული ჩაიდგა, მერე ამ ორ თათრის ბიჭს ორიც სხვა შაგირდი მოჰყვა, შაგირდები ერთმანეთს ასწავლიდნენ სტამბის ხელობას. ამით უნსი ზადე გახარებული იყოს. თათრულ სტამბამ ხორცი შეისხა, თფილისში თათრულ სტამბამ გახმაურება დაიწყო.

ზოგიერთნი თათრულ სტამბაში თამაშათ მოდიოდნენ, ვნახოთ ერთი თუ თათრულ სტამბაში თათრის ბიჭები როგორ მუშავობენ, თათრულ ასოებს როგორ აწყობენ, ან როგორ ბეჭდავენო. სტამბის საქმე ისე დატრიალდა, რომ უნსი ზადეს მალე საქმიანობაც გაუმრავლდა, საქმის სიმრავლემ იგი წაახალისეს დიდად. გულ დაწყვეტილი გამხიარულდა, ჰაზრი შეიცვალა და იმედი მიეცა მასზედ, რომ თათრებში სტამბის საქმეს მომავალი უჩანსო. იმედია, რომ ამ ხელობის გზაზედ თათრის ახალ გაზრდობა მალე გამოვასო.

განსვენებულის ყოველი ცდა და არსებობა სასტამბო

-273-

სტამბის საქმის გარშემო არ გაჩერდა იგი რომ მოყვარე იყო თათრის ტომის განათლების და მომზადების ამის ასაბუთებს შემდეგი გარემოებაც: მას დიდათ ეთანაღრებოდა გული მაზზედ, რომ თფილისში თათრებს არ აქვნდათ თათრული გაზეთი, ჟურნალი, შკოლა, წიგნები და წიგნის მაღაზია თათრულის წიგნების, გულ დაწყვეტილი ლაპარაკობდა ამაზედაც. განსვენებულმა გადასწყვიტა თათრულს ენაზედ გაზეთის გამოცემის საქმე და მალე მთავრობას თხოვნა მისცა ნებართვის ასაღებათ. ნებართვა მალე მიიღო, 1882 წ. მან დაიწყო დღიურ გაზეთის „ზია“-ს გამოცემა, ამ გაზეთს მოჰყვა მეორე მის გაზეთი „კავკაზი“.

ამ გაზეთების გამოცემამ სტამბას გაუმრავლა ხელოსნები, გაჩნდა თათრებში სასტამბო საქმეთა მიმდევართა რიცხვი და მალე თათრობაშიაც მოიკიდა ფეხი თათრული მწიგნობრობის აღორძინების დასაწყისმა. სეიდ ეფენდი მიმართულებით იყო პროგრესისტი, მისი გაზეთიც ემსახურებოდა

პროგრესიულ მიმართულებას. იგი მკაცრად ებრძოდა მუსულმანთა სასულიერო ფანატიზმს და ყოველი მისი სიტყვა მიმართული იყო მაზეთ, რომ თათრებს დროით გაეხილებინათ თვალი, განათლებს გზაზედ გამოსულიყვნენ და სწავლის მიღებას დასწავებოდნენ.

სეიდ ეფენდი ასე სწერდა ხოლმე: – „გვეყოფა თათრებს ამდენი ძილი, დროა თვალი გავახილოთ, გამოვიდეთ განათლების და სწავლის გზაზედ, ამდენი დაბრმავება არ კმარა, აბა შეხედეთ ქართველებსა და სომხებს, როგორ სცდილობენ თავიანთ ხალხის გასანათლებლათ, დროა რომ ჩვენც ასე ვიზრუნოთ. დროა რომ ჩვენც შევიგნოთ განათლების ფერი, ვისწავლოთ და გავიცნათ ევროპული სწავლა, ვისწავლოთ წიგნების ბეჭდვა, გაზეთების და სხვაც ბევრი ასეტი“. ასეთის მიმართვით სეიდ ეფენდი ხშირად მიმართავდა ხოლმე თათრობას და საერთოდ ეხვეწებოდა და სთხოვ-

-274-

და თვალის გახილებას. ერთხელ საიდ ეფენდიმ გადმოძგა შემდეგი:

ჩემ გაზეთში დაბეჭდილ ერთ წერილს ჩვენი მოღებნი და ხოჯები სპარსეთში ისე გაუჯავრებიათ, რომ მათ ყველა გაზეთის ნომრები დაუწვამთ და მასთან მთავრობა შეხვეწით, რომ ეს გაზეთი სპარსეთში აღარ იქმნეს შემოშვებულიო. ამის ცნობა მივიღე და აკრძალვა, რომ დღეის შემდეგ ეს გაზეთი აქ აღარ უგზავნონო. ამის შემდეგ სეიდ ეფენდიმ უფრო უარესის კილოთი დაიწყო წერა და ქადაგება თათრების განვითარების შესახებ.

სეიდ ეფენდი უნსი ზადეს დიდი შრომა, დიდი ამაგი მიუძღვის სათათრეთის წინაშე, მისი გაზეთი გამოდიოდა ადერბეიჯანის თათრულის ენის კილოთი. წინედ მას ხელის მომწერი ცოტა ჰყვანდა სულ 400-სი, მერე კი მოემატა. 1887 წ. სტამბა და თათრული გაზეთების ბეჭდვის საქმე თავის უმცროს ძმას გადასცა და თვით სტამბოლში გაიხლათ. იგი იქ გარდაიცვალა 1900 წლებს.

ჯალალ ეფენდი უნსი ზადე.

ჰიჯი სეიდ ეფენდის შემდეგ, ეს ჯალალ ეფენდი განაგებდა სტამბის საქმეს, ესევე ბეჭდავდა თათრულ გაზეთებს და წიგნებს. სტამბა ამან მცირე ბხანს შეინახა. მერე სტამბა მან გადასცა თავის უფროს ძმასქემილ ეფენდი უნსი ზადეს..

ქემალ ეფენდი უნსი ზადე.

უმცროსი ძმა გახლავთ სეიდ ეფენდის, ეს გამოიზარდა ამოი
სასტამბო საქმის შესწავლით. სტამბა მეორეს ძმისაგან მიი-
ღო 1900 წლებს, სტამბას მოუმატა ტიპო-ლიტოგრაფიაც
და აგერ ეს 15 წელიწადია, რაც ეს ქემალ ეფენდი თფი-
ლისში თათრულ სტამბას ინახავს და მით თათრული ასოე-
ბის გავრცელებას იცავს. ესეც სეიდ ეფენდის მსგავსად მო-

-275-

ქმედებს და თავის ცდას თათრის ძეთა გინ.თლების საქმეს
ანდომებს. ესეც მიმართულებით თავის ძმებივით არის პრო-
გრესული მიმართულების და ხშირად თათრულს ენაზედ გა-
ზეთებს და წიგნებსაც ბეჭდავს. აი ეხლაც მისის რედაქტო-
რობით თფილისში გამოდის თათრული გაზეთი „მიზგერ“
(განცხადება) კვირაში ერთხელ იბეჭდება.

სტამბა და ტიპო-ლიტოგრაფია არსებობს მიხაილოვის
ხიდის გვერდით, პეტრე დიდის ქუჩაზედ. სტამბა მოწყობი-
ლი აქვს კარგად, ასევე ლიტო-ლიტოგრაფია და საქმეებსაც
სუფთად ასრულებს. ტიპო-ლიტოგრაფიაც თათრებში პირ-
ველი საქმეა ეს.

ასეთი წარმატება და სტამბის მომავალი მოჰყვა სეიდ
ეფენდის შრომას. დღეს თათრებში საერთოდ არის მოფენ-
ლი სასტამბო საქმენი და გაზეთების და წიგნების ბეჭდვა.

ლიტოგრაფია საქართველოში.

საქართველოში ლიტოგრაფიასაც ისეთივე ისტორია აქვს,
როგორც კირიულ სტამბას. თუმცა ლიტოგრაფიის ისტორია
ახალია მაგრამ მას აქვს ჩვენთვის კარგი მნიშვნელობა, რად-
განაც მისი აღორძინების საქმე თფილისში საქართველოს ხე-
ლოსნების და მუშების მარჯვენით ეძლევა აღორძინება და
განვითარება. ჩვენის ტომისთვის საჭიროა აინუსხოს ესეც.
ქართული წიგნი და ანბანი პირველად ლიტოგრაფიის ქვა-
ზედ პარიზში დაიბეჭდა აკადემიკის ბროსესაგან 1837 წ. ეს
წიგნი იყო საქართველოს ისტორიული წიგნი, დღეს „პარი-
ზის ქრონიკად“. წოდებული. „ქართული დედანი“ ლიტოგრა-
ფიის ქვაზედ დაიბეჭდა 1841 წ. ტრიესტში (ავსტრია), არ
ვიცი ვისგან, ამბობენ, რომ ტარასი არქიმანდრიტისაგანო.

თფილისში პირველად ლიტოგრაფია გაიხსნა 1860 წ.
ნემეცის ხელოვანის ოსტატის ტომსონისაგან. ეს ლიტოგრა-
ფია პირველი მაგალითი იყო საქართველოში. ტომსონმა

ლიტოგრაფია კარგად მოაწყო, მას დახმარება მისცა იმ დროის მთავარ მმართველმა, ეხმარებოდა აგრეთვე ნემეცი ბერჟე, დიდ გავლენიანი პირი თავს მჯდომარე იმ დროის თფილისის მუზეუმის, საზოგადო სამკითხველოსი, არხიოგრაფიული კომიტების არქეოლოგიურის, გეოგრაფიულის და ისტორიულის. ესევე ბეჭდავდა „კავკასიის აქტებს“. ამ აქტების სურათები და ზედა ფურცლები და გვერდების არშეები სულ ამ ლიტოგრაფიაშია ნაბეჭდები. ამით დოტოგრაფია ფეხზედ დადგა.

ტომსონი კარგი, გამოცდილი კაცი იყო თავის საქმეებში. ლიტოგრაფიაში მომუშავედ ევროპიდან ნასწავლი ნემეციები მოიყვანა. სულ ესენი იყვნენ ლიტოგრაფიაში მომუშავედ, დამხატვანი, გადამღებნი, მბეჭდავნი და თვით უბრალო მუშებიც სულ ესენი იყვნენ. ტომსონმა თავის დროის კვალად ლიტოგრაფია კარგად მოაწყო. საქმეები ჩინებულად წაუვიდა, დიდძალ სამუშაოს შოულობდა. ამიტომ მას ლიტოგრაფიაში ხელოსანთა და მუშათა მომატებაც უნდებოდა. ამ გარემოებამ მას შემთხვევა მისცა, რომ თვის ლიტოგრაფიაში მოწაფედ და მუშებათ საქართველოს ხალხიდანაც მიეღო ქართველები და სომხები. ეს ასეც იქმნა და ლიტოგრაფიის არსებობის მესამე წელიწადს, ნემეცის ხელოსანთა, მოწაფეთა და მუშათა გვერდით მთელი ჯგუფი გამოჩნდა ქართველების და სომხების. მალე აქვე გაჩნდა შაგირდათ გიორგი ივანეს ძე დემუროვი, რომლის საქმე და ცნობა აქ უნდა ავსახოთ, ვინაიდან ეს არის პირველ ქართველთაგანი, რომელმაც ლიტოგრაფიის ხელობა შეისწავლა და რომელიც ამ ხელობის ცოდნით, საქმით და ლიტოგრაფიით პირველად გამოსჩნდა საქართველოში.

გიორგი ივანეს ძე დემუროვის დაბადება ეკუთვნის 1854 წლებს, ე. თბილისს. მშობლები გიორგის თფილისში სცხოვრობდენ, მთაწმინდაში, თავის საკუთარი სახლ-კარიც აქვდათ. ტომსონის ტიპოგრაფიაც მთაწმინდაში იყო პირვე-

ლად, ოვრაჟის ქუჩაზედ, ეხლანდელი ოკრუჟნიო სუდის და პალატის წინ. აქ, ამ ლიტოგრაფიაში, შეგირდათ მივიდა გიორგი დემუროვი. შეგირდობაში იგი იჩენდა დიდს, განუსაზღვრელ შრომის მოყვარეობას და დღე და ღამე მუშაობაში ასწორებდა, მუშაობდა და ხელობასაც დიდის მუყაითობით სწავლობდა. რამდენსამე წელიწადს დარჩა ამ ლიტოგრაფიაში მომუშავედ, ხუთ წელიწადს კი შაგირდათ იყო.

როცა კარგად მოემზადა ლიტოგრაფის ხელობის საქმე-ებში და მან თავის თავს დაატყო სა კუთარის ლიტოგრაფიის გახსნის უნარი და შნო, მის მერე გავიდა ტომსონისაგან და 1876 წ. ქალაქ ოფილისს, გახსნა საკუთარი ლიტოგრაფია, ეს იყო პირველი მაგალითი საქართველოში ქართველის კაცისაგან. პირველად ამას ლიტოგრაფიისთვის თურმე ბევრი შეწუხება, ბევრი გაჭირება დახვდა წინ, ცალკე ლიტოგრაფიის ქონებრივის სახსრით, ცალკე ხელოვანის ოსტატების და ხელოსნობის მხრით, მაგრამ ყოველივე ამეებს იგი არ უშინდებოდა და თვით როგორც კარგად გამოცდილი კაცი სალიტოგრაფიო მუშაობაში, გადაღებაში, ბეჭდვაში და სხვა-ნიც, ყველა შრომას იტანდა, განუსაზღვრელს საქმის სიყვარულს იჩენდა და ყოველივეს კი ჩინებულად ასრულებდა, საქმეს ისეთი წარმატება ეძლეოდა, რომ მოკლე დროის განმავლობაში, მისი ლიტოგრაფია თფილისში სახელოვან ლიტოგრაფიად გამოჩნდა, მან გაიჩინა ევროპიულად ნასწავლ-ხელოვანი ოსტატები და ამათ გარდა თვის ლიტოგრაფიაში ჩვენის ქვეყნის შვილებსაც მისცა ადგილი და დაიწყო შა-გირდების და მუშების მიღება. მალე გიორგი ივანის მის დემუროვის ლიტოგრაფია გაივსო როგორც ჩვენის ქვეყნის მომუშავე ხალხით, ისევე საქმიანობით.

გიორგი ივანეს ძე დემუროვი მალე ცნობილ იქმნა მთელს თფილისში, თფილისის გარეშე, იგი სხვა და სხვა ქვეყნებშიაც გაიცივნეს და აქედამ მას თფილისში აუარებელს საქმეებსაც უგზავნიდნენ. ამ დროს, თფილისში ფიქრადაც არა-

-278-

ვის მოუვიდოდა რომ გიორგი ივანეს ძე ქართველი კაცი იყო. ამ პირმა თავის ლიტოგრაფიაში კარგი ზედამხედველო-ბა და ოსტატობა გამოიჩინა, ლიტოგრაფია მალე გააჩაღა საუკეთესო ოსტატებით, სხვა და სხვა საბეჭდავის მანქანებით, დაზგებით, სხვა და სხვა საბეჭდ ვებით, ერთის სითვით ყველა საჭირო იარაღით და ქალაღებით. ამის საქმის გამ-ცნობი და აღმწერი, როცა კი იქმნება ეს, უეჭველია გიორ-გი ივანეს ძეს შესაფერს პატივს და ქებას მიუძღვნის, მისგან ხელობის და ლიტოგრაფიის გახსნის საქმეს სამაგალითოდ ანუსხავს, სამახსოვროდ დასტოვებს მომავალის ქართველის თავობისათვის და საყურადღებოდ იქმნება ყოველთვის ის გარემოება, რომ ოფილისში, კავკასიელთა ტომთა შორის, თფილისში, ტომსონის შემდეგ, პირველი ლიტოგრაფია ქარ-თველმა კაცმა გიორგი ივანეს ძე დემუროვმა გახსნა.

დრო და დრო ნელ-ნელა გიორგი ივანეს ძე კარგად წინაურდებოდა როგორც ლიტოგრაფიის საქმიანობით, ისევე

ქონებრივის ძალოვნებითაც, ამოხაზი იგი დაცოლვილიანდა, ეხლა იგი 56 წ. კაცია. სახლობა სამწუხაროდ, ანასტასია ირაკლის ასული 1907 წ. გარდაეცვალა.

თვით გიორგი დემუროვის სიტყვით, ეს ადამიანი მისი მარჯვენა მხარი ყოფილა. ჰყავს 10 შვილი, შვილებს აძლევს შესაფერ სწავლა-განათლებას. როგორც კართველი კაცი გულშემატკივარია ჩვენის საქმეებისა და მასთანავე მეტად მოყვარე და მნატვრელი ჩვენის ტომთა შვილების დაწინაურების, საზოგადოთ, საქაროველოში, ამ ძირეულს ჩვენს სამშობლოში. ჩვენის მამაპაპის სისხლით მორწყულ ქვეყანაში, რომ ქართველი ერიც ამაღლდეს სწავლა-განათლებით, ხელოსნობით, ვაჭრობით, ქარხნებით, სოვდაგრობით და სხვა-ნი. რაც კი ყველა ტომს აწინაურებს და აბედნიერებს.

უნდა ითქვას, რომ გიორგი ივანეს ძე თავის მოქმედებით და ლიტოგრაფიის არსებობით დიდათ უწყობდა ხელს ქართველთა შვილების ამ ხელობის ასპარესზედ გამოჩენა-

-279-

გამრავლებას და ამავე დროს იგი თავის კაცობრივ სიყვარულს არც სხვა ტომთა შვილებს აკლებდა, მაგალითებრ როგორც სომხებს და რუსებს, ამათაც იგი ისევე აფასებს და პატრონობს, როგორც თავის თანამემამულე ქართველებს. ამითი იგი არის პატივისცემი და სამაგალითო, სამაგალითოა მითაც, რომ ამ არევ-დარევის დროს, მან თავის ლიტოგრაფია უვნებლად შეინახა, მუშებისაგან მიყენებული საქმენი ყოველივე მოითმინა, ისე დასტოვა, ზარალს უძღვებოდა და ლიტოგრაფიის არსებობას კი არ სპობდა, ესეც საყურადღებოა ჩვენში მით, რომ ასეთი პატივისცემა მუშათა და ხელოსანთა წინაშე ბევრმა მექარხანემ არ გამოიჩინა. მის ლიტოგრაფიაში მუშავობს 25 კაცზედ მეტი ყოველთვის,

გიორგი ივანეს ძე დემუროვმა თავის შწო და ენერგია მარტოდ თფილისში არ დასტოვა, ამან თავისი შწო და უნარი სხვაგანაც გამოიჩინა და ეს რომ მართალია და ჩვენ ამ პირს სამაგალითო მნიშვნელობას ვაძლევთ, ამას გამოაჩენს მის ეს ენერგიული საქმენი:

ბაქოში, კარგი ლიტოგრაფია გახსნა 1886 წ. ეს ლიტოგრაფია გაუხსნა თავის სიძეს ოთარ ქაიხოსროს ძე ზანდუკელს, ამ ხელობის კარგად მცოდნეს და მარჯვენა მკლავს თამის ცოდნით. 1907 წელ. შემთხვევით ბაქოში ვნახე ეს ლიტოგრაფია და გავიცან თვით ოთარ ქაიხოსროს ძე ზანდუკელი და მის ლიტოგრაფიას და ხელოსნობის საქმეს სრული აღმატებულება შევნიშნე და საქმეში ღირსება, რომ ბაქოში ქართველი კაცი ლიტოგრაფიას ინახავს. ლიტოგრაფია

ფართოდ არის გამართული და მომუშავენიც მრავლად ჰყავს. თვითონ ოთარ ზანდუკელიც ამაგდარი ხელოსანია ლიტოგრაფიის სახელოსნო ასპარეზზე და ამაგდარი ჰყავს შვილი-ბიცი, თვით შესმენილი კაცია. შვილებს განათლებას აძლევს და ქართული მწიგნობრობის მოყვარეც გახლავს.

სამარყანდის გახსნა კარგი ფართო ლიტოგრაფია 1899 წ' ე. ი. იქ რაც არსებობს, მას შემდეგ 10 წელია გასული.

-280-

ლიტოგრაფია ფართოდ არის გამართული და მასში მუშა-ვობს 72 კაცი, მომუშავეთა შორის უმეტესად თექელები არიან. მუშათა და ხელოსანთა საერთოდ გადაღებული სურათი ვნახე და უნდა მოგახსენოთ, რომ თექელების ნახვამ გამაკვირვა ლიტოგრაფიის ასპარეზზე. ამის შესახებ მე აქ გიორგი ივანეს ძე დემუროვის საქებრად არას ვიტყვი, ეს თვით ჩვენმა გონიერმა მკითხველმა დააფასოს.

ასხაბათს გახსნა ახლად 1907 წ. ესეც სამაგალითოა ქართველის კაცისაგან. აქ მომუშავედ ჰყავს 20 კაცი, საქმე ჯერედ ახალია და ამიტომ ჩვენ ესეც გვიკვირს, რომ იქ ამდენს მუშებს ამუშავენ. ცხადია, რომ მომავალში აქაც საქმე კარგად წაუვა. ჩვენს გათახსირებულ დროში, ქართველის ქაცისაგან, ამდენ ალაგას და ისიც ფილისიდამ ასე შორს, საქმეების შენახვას და ისიც ისეთის ანიაკა სახელოსნო საქმეების, როგორც ლიტოგრაფია გახლავს, ვგონებ, რომ კარგი ენერგიული კაცის თავი და მართვა-გამგეობა და პატრონობა დასჭირდება, ვინაიდან თვით გიორგი ივანეს ძე ერთთავად თფილისში სცხოვრობს, განაგებს თფილისის ლიტოგრაფიას და ზემო ხსენებულს ლიტოგრაფიებში წელიწადში მხოლოდ ერთხელ მიდის საქმეების და მართვა-გამგეობის სანახავად.

კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი. დაიბადა 1863 წ. ქ. თვალის. მოგეხსენებათ, რომ მესხიანთ გვარი ძველადგანვე შენიშნულია როგორც ბრძენ მწიგნობარ კაცთა გვარი. ამ გვარის წევრთ ქართულის საგნების გადამწერლობით სალი განითქვეს ვახტანგ მეფის დროსვე. შემდეგ დროს, ანუ მეთვრამეტე საუკ. გასვლამდე, მათ შორის იყვნენ მრავლად ქართული მწიგნობრობის მუშაკნი, ხელოვნურად წიგნების გადამწერნი, როგორც იყო დავით რექტორი, თელავის სემენარიისა, კაცი თავის დროის ფილოსოფი და შესანიშნავი პალიოგრაფი, ასევე ტარასი არქიმანდრიტი, რომელმაც შეადგინა სამაგალითო ქართული დედანი და რომელიც ტრი-

ესტში (ავსტრია). დაბეჭდა ლიტოგრაფიით, 1840 წ. ასეთ პირთა შთამომავალია კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი.

კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევმა ლიტოგრაფია გახსნა 1883 წ. თავის საკუთარს სახლებში, კალოუზნის ეკლესიის გვერდით, კარგს, ქალაქის პირველ ალაგას, გიორგი დემუროვის შემდეგ, ეს მეორე ქართველია, რომელმაც ასეთ სახელოსნო საქმეს მოჰკიდა ხელი. თუმცა კონსტანტინე იოსების ძეს პატარაობისას ლიტერატურის ხელობა არ შეუსწავლია, ხოლო იგი ამ საქმიანობის დიდი მოსიყვარულე ყოფილა და ბუნებითად წახალისებული, გარეგნულად ლიტოგრაფიის საქმიანობის ცოდნაც საკმარისად ჰქონია გაცნობილა, თორემ ხამი და უცნობი კაცი აბა როგორ გაბედავდა და ლიტოგრაფიის გახსნას მოჰკიდებდა ხელს. ეს ლიტოგრაფია მან სხვისგან შეიძინა.

ლიტოგრაფიის გახსნის დღიდან, კონსტანტინე იოსების ძემ. თავის საქმის ასპარეზზედ კარგი ჰუნარი და შნო გამოიჩინა, ლიტოგრაფიის წარმოება კარგად დაიწყო, თავისი ცდა და შრომა ლიტოგრაფიის აღორძინებას არ მოაკლო, იმუშავა, იმეცადინა და თუმც ხამი იყო, მაგრამ მაინც თავის მუყათის ცდით და საქმის სიყვარულით, ლიტოგრაფია ფეხზედ დააყენა, იგი სახელოვან გახდა და ამისთანა ენერგიულის მოქმედებით თვითაც დაწინაურდა სალიტოგრაფიო საქმეთა ცოდნით და სხვანი. დღეს ეს ლიტოგრაფია ცნობილია თფილისში ასევე როგორც ერთ დამსახურებულ ლიტოგრაფიათაგანი

დღეს ამ ლიტოგრაფიაში მუშაკობს 25 კაცი, აქვს ელექტრონული მანქანები, ასე რომ სადაც თფილისში პირველ ხარისხის ლიტოგრაფიები აინუსხებიან, იქ კონსტ. იოსების ძის ლიტოგრაფიის ფირმაც დაიკავეს ალაგს. დაწყებული გულს უხარის ჭეშმარიტად, როცა ქართველი კაცი სადმე ნიჭიერ, ენერგიულ საქმის მოყვარე კაცს ხედავს და ამიტომ სასიამოვნოა, რომ თფილისში, ქართველთაგანი ეს ლიტო-

გრაფია კარგად აქვს მოწყობილი თუმცა კონსტანტინე მესხიევის ლიტოგრაფიის საქმე კარგად მისდიოდა და თვითაც უძღვებოდა საქმიანობას, მაგრამ იგი მაინც არა სჯერდებოდა მას და ცდილობდა. რომ ამ საქმის ხელოსნობა უკეთესად შეესწავლა. ამიტომ იგი წავიდა გერმანიაში და იქ შეისწავლა ლიტოგრაფიის ხელოვნურად წარმოების საქმიანობა და მასთან ფოტოგრაფიის საქმეები, რასაც ჩვენის მწიგნობრობი-

სათვისაც დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ლიაოგრაფიას დღესაც თვით კონსტ. იოსებინ ძე აწარმოებს და აწარმოებს სახელოვნად. ამ ლიტოგრაფიაში საქართველოს ისტორიული სურათები, რუკები და სხვა ასეთი საქმენიც ხშირად დაბეჭდილან. ხელოვნურად საქმიანობას რომ აქვს თავისებურად კაი გემოვნების ცოდნის ოსტატობა, ეს მტკიცდება მიდამაც, რომ თფილისის დიდის გამოფენიდან 1901 წ. მიიღო დიდი ოქროს მედალი, ესე იგი პირველ ხარისხის ჯილდო. უმთავრესად ხრომო-ლიტოგრაფიის და ფოტოტიპის ხელოვნურად ასრულებისათვის. 1888 წ. სამეურნეო გამოფენიდან მიიღო დიდი ბრონძის მედალი და სხვაც მრავალ ამ გვარნი პირადი, თუ წერილობითი მადლობანი, კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი როგორც ქართველი კაცი, ჩვენის ქვეყნის ყველა საზოგადო საქმეებს თანაუგრძნობს, მასთან ქართველ მწერლობასაც სწყალობს. 1884 წ. მან დასტამმა „შოთა რუსთველის ცხოვრება“ და სხვაც ამგვარნი.

თვით არის ცოლ-შვილის პატრონი და თვის მუშებში ითვლება სინიდისიერ პირად, უკანასკნელ დროის მუშათა ვაი-ვაგლახების დროს, ამანაც აიტანა ყოველივე ზარალი, მუშათა საქმეს არ უღალატა და როგორც გ. დემუროვმა, აწარმოვა თავის საქმენი და მუშებს არ ჩაუდგა ჯიბრში, ლიტოგრაფია არ დახური და მით მუშათა წინაშეც დაიმსახურა სრული თანაგრძნობა. მუშებიც მოვალენი, არიან რომ შესმენა და გაგება აქვდესთ ასეთის პირების. ამას ჩვენ მიტო

-283-

ვამბობთ, რადგანაც კონსტ. მესხიევი სხვებივით კი არ მოიქცა, ლიტოგრაფია არ დაკეტა და სხვაგან არ გაიქცა, არა მედ აქ თავის მუშების გვერდით დაშთა და აწარმოვა საქმე. თვით კონსტ. იოსების ძე მესხიევი ჯერეთ სიცოცხლით სავსე პირია და იმედია იგი თავის საქმეს სახელოვნად აწარმოებს ყიველთვის.

ბულდან მუნთოევის ლიტოგრაფია 1830 წ. განთქმული იყო თფილისში ნერსესიანის სომეხთა სემინარიის სტამბა. ამ სტამბაში ქართულსაც ბეჭდავდენ. ამავე სტამბაში მოთავსებული ყოფილა ლიტოგრაფია, ინუ ალკოგრაფია, ამის ოსტატი ყოფილა პილოს გრასერიანცი, სტამბოლიდან მოსული. ამ სტამბაში უსწავლია სტამბის ხელობა ბულდან მინაისძე ბუნთოევს, აქვე გაუცვნია მას ლიტოგრაფიის საქმიანობის ოსტატობაც, სტამბის ხელობის შესწავლის შემდეგ, ბულდან მუნთოევი, ქარგლობიდან გასულა და თავისთვის სტამბა გაუხსნია ცალკე 1857 წ. სტამბაში თვით ამუშავებდა ყველა-

ფერს, იცოდა აწყობა, ბეჭდვა და სხვანი. ამავე დროს მან განიძრახა ლიტოგრაფიის გახსნაც.

მაშინ თურმე მთელ თფილისში ერთი ლიტოგრაფია იყო. სამხედრო შტაბისა, ვორონცოვის დროს, 1846 წლებს გახსნილი. ბუღდან მუნთოევს ამ შტაბის ლიტოგრაფიის ოსტატი დაუახლოვებია და ბოლოს ლიტოგრაფიაც გაუხსნია. ეს ყოფილა პირველი მაგალითი, მინამდე საქრთველოში ლიტოგრაფია არავის ჰქონია, ამ ლიტოგრაფიის შემდეგ გაუხსნია ტომსონს. მაშინ თურმე ლიტოგრაფიაში თითბერზედაც ბეჭდავდნენ, მაგალითებრ ნერსესიანის სემინარიის ლიტოგრაფიაში სულ თითბერზედ ბეჭდავდნენ. ამიტომ მას „ალკოგრაფია“ ეწოდებოდა. შტაბში კი სულ ქვაზედ ბეჭდავდნენ. ასევე ბუღდან მუნთოევის ლიტოგრაფიაში.

მაშინდელი სალხი თურმე ჰკვირობდა ლიტოგრაფიის ხილვით. ეს ლიტოგრაფია ბუღდან მუნთოევს 1883 წლამდე შერჩა, მერე გაეყიდა, ამ ლიტოგრაფიიდან არის დაარსებუ-

-284-

ლი კ. მესხიევის ლიტოგრაფია. ამავე პირს სტამბა გაეყოდა 1876 წ. თვით ეხლა 70 წლისა არის, რაც სტამბა-ლიტოგრაფიის ხელობაზედ მუშავობს მას შემდეგ გასულია 55 წელიწადი. ამ მოხუცს ეხლაც აქვს ერთი ძველი სალიტოგრაფიო სტანოკი და მუშავობს. ბედშავს, შარშან შვილი ბგრატი მოუკლეს და მით გამწარდა. ძველი მესტამბე და ლიტოგრაფიის პატრონი ერთად-ერთი ეს არის. ცხოვრებით ხელმოკლეა. ამის დროის სტამბის და ლიტოგრაფიის ხელოსანთ შორის აღარავინ არის დარჩენილი.

უნდა ითქვას, რომ როგორც სტამბის ასპარეზზედ, ისევე ლიტოგრაფიის ბედობაზედაც ბუღდან მუნთოევს კაი ამაგი მიუძღვის, მის სტამბაში და ლიტოგრაფიაში ბევრს ჩვენის ქვეყნის შვილს შეუხსწავლია ეს ხელობა. ჩვენდა სამწუხაროდ, მეცხრამეტე საუკუნის პირველ დროის სტამბების ხელოსნებთა ცნობები ჩვენ სულ არაფერი ვიცით. ლიტოგრაფიას ასბარზედ ბუღდან მუნთოევის შემდეგ სახელი განითქვეს მელნტოგრაფიე ტომსონმა და ქვაზედ მხატავმა იაქმატამ და დასტერვიგმა. ნამეტურ უკანასკნელმა, ასე ღარიბათ თავდება მეცხრამეტე საუკუნის ჩვენი სტამბების ხელოსნობის ისტორია.

1909 წ. შესრულდა 200 წელიწადი მას შემდეგ, რაც საქრთველოში პირველად სტამბა გაიხსნა. ამ საგნის შესახებ მე მოხსენება მივეცი თფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა მარშლის თავს პავლე იოსების ძე თუმანიშვილს და ვსთხოვე, რომ ეს დიდი კულტურული დღე ჩვენის გვარისა

რამე სამახსოვრო საქმით აღენიშნად. ასევე ვალდებულია ჩვენი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და თვით თფილისის ქალაქის გამგეობაც, რომ ეს დიდებული დღე რამე კეთილ საქმით აღინიშნოს. ვიტყვით იმასაც, რომ ამის ვალდებულება თვით ადგილობრივ მთავრობასაც აწევს კისერზედ, ვინაიდან მათი სტამმა, დღეს მთავარ-მართველის სტამბად წოდებული დაფუძნებულია 1805 წ. თფილისში იმ

-285-

სასტამბო სტანოკებით და იარაღით, რომელთაც მეფე ერეკლესაგან 1781 წ. იქმნა შეძენილ და სტამბა გახსნილი, რაც მაშინ მეფეს 30, 000 მანეთი დასჯდომია.

ქართული ასოები:

რომული, ანუ რომის ასო. ამის ყალიბები ჩამოასხეს რომში 1620 წ. ამიტომ ეხლა მას რომაული ასო ეწოდება. ამ ასოების სახე უფრო გააღამაზეს და ახალი ასოები ჩამოასხეს და 1855 ვენეციაში დაიწყეს ქართლი წიგნების ბეჭდვა. რომელ ასოებითვე არის ნაბეჭდი კონსტანტინეპოლის და მონთობანის (ფრანცია) ქართული წიგნები.

ნუსხური ასო, ანუ აკადემიური. პირველად ეს ასო ჩამოასხეს ვალახიას 1706 წ. ოფილისს ამის ყალიბები მოიტანეს და ასოები ჩამოასხეს 1706 წ. მოსკოვს 1710 წ. ასევე ხუცური ასოები, მეთვრამეტე საუკ. სულ ამ ასოებით იბეჭდებოდნ ქართული წიგნები. 1840 წ. ეს ასოები გადააკეთა აკადემიკმა ბროსემ, პროფესორ ჩუბინოვმა და პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიას გადასცეს, მათ ჩამოასხმევინეს ახალი ყალიბები და ასოები და ამიტომ მას ეწოდა აკადემიური.

ვენის ასო, ანუ ვენა. ამის ანბანი შეადგინეს 1863 წ. და ბაქრაძემ, ვახ. თულაშვილმა, დ. ყიფიანმა, ნ. ლოლობერიძემ და სხვათა. მერე ეს ვენას გაგზავნეს ყალიბები იქ ჩამოასხმევინეს და ამიტომ დღეს ამ ასოებს ეწოდება ვენის ასო, ანუ ვენა.

პარიჟული, ანუ პარიჟის ასო. შეადგინეს და ჩამოასხეს 1873 წ. პარიჟში მყოფ ქართველ საუდენტებმა, ასოების მთელი კომპლექტი მე მაქვანდა, იგი ლათინურს ჰგვანდა, მთლად ხალხში ვერ გავრცელდა.

ქუთათური ასო. შეადგინა ანბანი და ყალიბებიც ჩამოასხმევინა კირილე ლორთქიფანიძემ, 1881 წ. ქუთაისში გაზეთი „შრომა“ ამ ასოებით იწყეს გამოცემა და მით „ვეფხისტყაოსანიც“ გამოსცეს, მაგრამ ვერც ეს ასო იქმნა ხალხისა-

გან მოწონებული. ამიტომ არც ხმარებაში იგი დღეს.

-286-

სტამბის აღწერა ნ. ლოლობერიძის ანუსხვით დავიწყეთ. წიგნის ბოლოსაც მისივე დაკრძალვის დღეს, წარმოთქმულის სიტყვის ბეჭდვით ვათავებთ. სიტყვები სხვებმაც წარმოსთქვეს. ეს სიტყვა ყველა სიტყვის შინაარსსიც გახლავსთ. მიტომ სხვები აღარ დავსტამბეთ.

**სიტყვა, წარმოთქმული ნიკოლოზ ბესარიონის ძე
ლოლობერიძის საფლავზე დეკანოზის ნიკიტა თა-
ლაკვაძის მიერ.**

სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისათა.

ძმანო! ეს მიწურული 1871 წელი ვერ იყო ჩვენთვის ბედნიერი. მისს განმავლობაში ჩვენს სამშობლოს ზედი-ზედ გადაეღო თავისი ცნობილნი უაწგარო მომვლელ-პატრონნი და გულ-შემატკივარნი შვილნი!

ჯერ იყო და გლოვის ზარი გაისმა ჩვენ ქვეყნის კუთ-ხიდან-კუთხემდე სახელოვან მამულიშვილის და იშვიათი ადამიანის დ. ზ. სარაჯიშვილის გარდაცვალების გამო. ამ დანაკარგის გამო ჯერ ცრემლი არ შეშრობოდა ქართველობას. რომ უწყალო სიკვდილმა გამოგვთიშა დიდად ნაჭირნახულევი და ქვეყნის მოამაგე ნ. ზ. ცხვედაძე. ახლა ამ ორ მამულიშვილთა საიქიო გზისაკენ ვისტუმრებთ არა ნაკლებ ცნობილ მხცოვან საზოგადო მოღვაწეს, აგრედვე ფრიად დამაშვრალს, დაუღალავ მუშაკს და ქველ-მოქმედს ნ. ბ. ლოლობერიძეს.

ამ ცოტა ხნის წინეთ, როდესაც ნ. ზ. ცხვედაძის საფლავზე ორმოცი დღის ხსენები შევასრულეთ და თან დაუვიწყარ დ. ზ. სარაჯიშვილიც მოვიხსენიეთ, აწ განსვენებული ნიკოლოზ ბესარიონის ძე აქვე თავს დასტრიალებდა თვისს გულწრფელ მეგობართა საფლავებს და ჩვენთან ერთად იზიარებდა საყოველთაო ყურადღებას. ყველანი მას შევსცქეროდით რაღაცგანუსაზღვრელპატივისცემით და იმედდებით: ის ჩვენ დასახული გვყავდა ჩვენი დაბეჩავებულ ქვეყნის მამამთავრად, ჭირისუფლად და პატრონად: – დაობლებულნი – მაგით და ვნუგეშობდით! დღეს კი ამ ჩვენს მოამაგე – ნუ-

-287-

გეშსაც ვეთხოვებით და მეგობართა გვერდით ვასამარებთ! წარსული წლის მწუხარება ახალ 1912 წელშიაც გადმოგვყვა. ამ სახით არ გვშორდება მწუხარება და ჭირი.

განსვენებულ ნ. ლოლობერიძის მოღვაწეობა საყო-

ველთაოდ ცნობილია ჩვენში. მისი ხანგრძლივი მოღვაწეობის ასპარეზებდ იყო ფართო, მრავალფეროვანი და ნაყოფიერი. ის იყო ერთი საუკეთესოთაგანი მომზადებული, ღრმად განათლებული ღვიძლი შვილი თვისი ერისა. ის იყო თანამოზიარე და მხურვალე მონაწილე ყოველგვარ კულტურულ მუშაურობისა ჩვენში. ის იყო პრაქტიკულ საქმანობის მიმდევარი ჩვენში, თაოსანი, ბეჯითი, იშვიათი დარბაისელი, ზედ-მიწევნით პატიოსანი, სათნოებით სავსე ქრისტიანი, უანგარო და ამასთანავე უხვი ქველმოქმედი. ვინ ჩვენგანმა არ იცის თუ რა მამობრივ მზრუნველობით ჰპატრონობდა ის ჩვენს ხელ-მოკლე მოსწავლე ახალგაზრდობას. აძლევდა მათ-საშვალეებს სწავლა-განათლების მისაღებად, რათა ასინი მოპოებულ სწავლა-ცოდნით შეიარაღებული დაბრუნებოდნ დაბეჩავებულ სამშობლოს და მისდამი სამსახურისათვის შეეღიათ თავისი ძალ-ღონე.

სიკვდილის შემდეგაც განსვენებული არ ივიწყებს ამ დიად თვისებას თვისის მოსიყვარულე სულისას. მისი სულის-კვეთება ჩვენი ახალ-თაობის აღზრდა-განათლებაა. ის ამ საქმისათვის უანდერძებს წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას კაიძალ თანხას! ის ამ საზოგადოების ერთი დამფუძნებელთაგანიც გახლავსთ.

არ მოაკლო განსვენებულმა თავისა განათლებული მზრუნველობა არც სხვა დაწესებულებებს ჩვენში, ხოლო მათ შორის განსაკუთრებული სიუხვით და სიყვარულით აღნიშნა თვისი დამოკიდებულება ჯერ კიდევ ნორჩ, მაგრამ უკვე სასიქადულოდ ცნობილ ჩვენს ეთნოგრაფიულ საზოგადოებისადმი.

-288-

განსვენებულს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართულ სტამბის აღორძინების და შრიფტის განვითარების საქმეში.

ერთი სიტყვით ისეთი პიროვნება, როგორც იყო განსვენებული, ფასდაუდებელია ჩვენთვის.

განსვენებული მთელი თვისი არსებით და საკუთარ მაგალითებით მოგვიწოდებს, საყვარელო, შეთანხმებულ შეგნებულ მოქმედებისათვის ჩვენი ქვეყნის ათას ჭირ-ვარამისაგან განთავისუფლებლად.

ასეთი პიროვნება თვის მაღლიან-ზნეობრივ სახით მოქმედებით საუკეთესო მასწავლებელია დაქსაქსულ ჩვენ მოძმეთა გაერთიანებისა დს შედუღება-შეკავშირებისა ჩვინი ქვეყნის სიკეთილდღეოდ და ასაღორძინებლად.

მაშ, ვისწაოთ, ძმანო განსვენებულ ნიკოლოზ ბისარიონის ძისაგან ესე ვითარი სიკეთე და მით გავახაროთ მისი სუ-

ლი! აქვე მის კუბოსთინ, შევევედროთ ჩვენს სასო დიდუ-
ბსხ ღვთის მშობელს, რათა მან თვის დედობრივ მზრუნე-
ლობით მოჰხედოს თვისს წილ-ხდომილ ქვეყანას და ნუ გა-
მოგვილიოს ასეთი თავდადებული, უანგარო მუშაკი და სათ-
ნო ქრსტიანი, როგორც იყო დაუვიწყარი ნიკოლის ლო-
ლობერიძე.

დიდუბის წინამძღვარი დეკანოზი ნიკიტა თალაკვაძე
1912 წ. იანვარი.

სტამბის ისტორიის ძვირფ. მასალების ზოგი უქალა-
დობისაგან დაუბეჭდავი დაგვრჩა. იგი მოთავსებული იქმნება
მეოფი წიგნში, სადაც ანუსხულია“მწიგნობრობის საქმე
საქართველოში“.

ეპისკოპოსი იმერეთისა გიორგი.

ეპისკოპოსი გიორგი, ერის კაცობაში ალადაშვილი, და-
იბადა 8 დეკ. 1848 წ. სოფ. არბოშჩიკში (ქიზიყში) მშო-
ბლები ამის იყვნენ: მამა გიორგი მღვდელი ადამ მღვდლის-
შვილი. დედა ელისაბედი გეგენა ბოსიტაშვილის ასული.

ათი წლის პატარა გიორგი, ერთმა ნათესავთაგანმა ქი-
ზიყიდან ქ. ნუხაში წაიყვანა, იქაურ სამოქალაქო სკოლაში
მიაბარა მოწაფედ. აქ გიორგი დარჩა ერთ წელიწადს, მერე
აქედამ გადმოიყვანეს თფილისის სასულიერო სასწავლებელში
1864 წ. აქ სწავლა დაამთავრა და 1869 წ. შევიდა თფი-
ლისის სასულიერო სემენარიაში.

სემენარიაში იგი პირველ მოწაფედ ირიცხებოდა. აქ
სწავლა დამთავრა 1875 წ. ამავე წელს იგი დანიშნეს თფი-
ლისის სასულიერო სასწავლებელში მასწავლებლად, აქ გიო-
რგომ დაჰყო ოთხ წელიწადს, მის მერე 1879 წ. წავიდა რუ-
სეთში და კიევის აკადემიაში შევიდა სტუდენტად. აქ სწავ-
ლა დაამთავრა 1883 წ. და დაბრუნდა საქართველოში.

1884 წ. იგი დანიშნეს ქართული ენის მასწავლებლად
ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში. ერთი წლის შემ-
დეგ აქედამ იგი გადაყვანილ იქმნა სამეგრელოს სასულიერო
სასწავლებლის ინსპექტორად. ინსპექტორობიდან მერე დანი-
შნულ იქნა ამავე სასწავლებლის ზედამხედველად (სმატრიტე-
ლი) და ამ თანამდებობაში 18 წელიწადს დაჰყო.

ამ თანამდებობის დროს აღიკვეცა ბერად და ეწოდა
გიორგი.

1899 წ. აკურთხეს არქიმანდრიტად.

1902 წ. აკურთხეს ეპისკოპოსად და დანიშნეს საქართველოს სასინოდო კანტორის წევრად და ნათლიმცემლის მონასტრის წინამძღვრად.

1905 წ. დანიშნულ იქმნა გურია-სამეგრელოს ეპისკო-

-290-

პოსად. აქედამ იგი გადაყვანილი იქმნა იმერეთის ეპისკოპოსის კათედრაზედ 1908 წ. დღემდე ყოვლად სამღვდელო გიორგი განაგებს იმერეთის საეპისკოპოსო კათედრას.

1915 წ. შეუსრულდა 40 წელიწადი მას შემდეგ, რაც იგი სემენარიიდან პირველად სწავლა დამთავრებული სამსახურის ასპარესზე გამოვიდა: ყოვლად სამღვდელო გიორგის მოღვაწეობის შესახებ საპატიო ანუსხვის წერილი დაიბეჭდა 1913 წ. გაზეთ „ერი“-ს 44 №-ში,

ყოვლად სამღვდელო გიორგის მოქმედება და მართვა-გამგეობა არის მშვიდი და წყნარი, საქმის ახმაურება, და აფორიაქება ამას არაფრად მიაჩნია, ამიტომაც ყოველთვის თავის სამწყსოში წყნარად და უჩინრად მოქმედებს და ყველას წინაშე იმას სცდილობს და ემსახურება, რომ ყოველთვის მშვიდობით და სიყვარულით შესრულდეს ყველაფერი. ყოვლად სამღვდელო გიორგის ცდა ყოველთვის იქითკენ არის მიმართული, რომ იმერეთის სამღვდელოებას ემსახუროს კეთილად და უვნებლად. ფრთხილია ყველაფერში, მაგრამ, ვინაიდან ჩვენს დროში, დაკარგვა რამის კი ადვილია და პოვნა კი ერთობ ძნელი. ამის მაგალითები ჩვენ ბევრი გვაქვს ჩვენს ცხოვრებაშიო, იტყვის ხოლმე ყოვლად სამღვდელო: მთელი საუკუნის განმავლობავლობაში ქართველი ერი სულ დაკარგვის გზაზე იდგა და შეძენით კი ვერას იძენდაო. შეიძლება ზოგი ერთებისათვის ყოვლად სამღვდელოს ასეთი სიწყნარე და სიფრთხილე არ არის მოსაწონი, ვინ იცის, ესეც შეიძლება, მაგრამ რა გაეწყობა, ეს გარემოება არ არის დასაწყენი.

იმერეთში სემენარიის გახსნის შესახებ კარგა ხანი ეცადა ყოვლად სამღვდელო გაბრიელი, ბევრი წვალეების და ცდის შემდეგ, იმერეთ ელირსათ სემენარია და იგი გახსნილ იქმნა ქუთაისში, მაგრამ არ გავიდა დიდი დრო და ქართველთა

-291-

სიჩქარის მოუფიქრებლობის და გაუფრთხილებლობის წყალობამ, ეს სამენარია ერთ დღეს უცბად დაკეტილ-დაკარგული იქმნა ქართველთათვის. ამ გარემოებას და ასეთებს უფრთხის ყოვ-

ლად სამღვდელო. მაინც ამ ბოლო დროს, დაკარგული სემენარის განახლების შესახებ ცდა ყოვლად სამღვდელოსაც არგუნა გარემოებამ, მათმა მეუფებამ დაიწყო ცდა და უკანასკნელ ეღირსა იმერეთს კვლავ ქუთაისში სემენარის გახსნა, ანუ დაკარგულის პოვნა, განახლება.

ქუთაისში სემენარის გახსნის საქმე უკვე მთავრობამაც გამოაცხადა ოფიციალურად. ამ გვარად, ყოვლად სამღვდელო გიორგის მღვდელ მთავრობის დროს, იმერეთის ერს მიეცა სემენარის დაარსების უფლება და ამის გახსნა.

ასეთია თვით ყოვლად სამღვდელოს აზრი, რომ „აჩქარებულსა ქებულსა, სჯობს სიბრძნე დაგვიანებულიო“. კიდევ ყოვლად სამღვდელო გიორგის მშვიდობიანი მოქმედება გაზ. („საქართველოში“ № 56. 1916 წ.) ისტორიკოს-მას გიორგამემ დიდის თავაზით ანუსსა ყოვლად სამღვდელო, დიდის პატივით მოიხსენა ბაგრატის ტაძრის მფარველობის გამო. ასევე სხვა კეთილ საქმეებისაც, რაც ყოვლად სამღვდელოს შესძლებია და უკეთებია ქუთაისში.

გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი ლეონიდი.

გურია-სამეგრელოს აწინმდელი ეპისკოპოსი, ყოვლად-სამღვდელო ლეონიდი, დაიბადა 1861 წ. გორის მაზრის სოფ. დისევს. მონათვლის სახელად ლონგინოზი უწოდეს, პატარა ლონგინოზი პირველად თფილისის სასულიერო სასწავლებელში სწავლობდა, მერე თფილისის სემენარიაში, ამ დროს, თფილისის სემენარიაში მუდამ მოწაფეთა და მასწავლებელთ ბაასობა და აურ-ზაური იყო გამართული, ამიტომ ლონგინო-

-292-

ზი თავის ბიძის, აწ განსვენებულ ალექსანდრე ეპისკოპოსის რჩვით სტავროპოლის სემენარიაში იქმნა გადაყვანილი, სადაც სწავლა დაამთავრა 1884 წ. იქიდანვე ლონგინოზი კიევის აკადემიაში გაემგზავრა იგი, იქვე სწავლის დროს, 1887 წ. აღიკვეცა ბერად. 1888 წ. აკადემიის სწავლაც დაამთავრა.

პატარა ლონგინოზი სასულიერო სასწავლებლიდან დაწყობილი ყოველთვის კარგად სწავლობდა, ყველგან თურმე პრველი მოწაფე გახლდათ, სკოლის წიგნებს გარდა იგი საქვეყნო წიგნებსაც მრავლად კითხულობდა, აკადემიის სწავლის დამთავრების წელსვე ლეონიდი სამშობლოში დაბრუნდა, რიგორც სახელოვანი ბერი, იმ დროის ექსარხოსმა იგი სათანადოს პატივისცემით მიიღო, მალე თანამდებობაც უბოძეს, იგი დანიშნეს „კავკასიის ქრისტიანობის აღმადგინებელ

საზოგადოების“ მისიონერად და იმავ საზოგადოების სკოლების ინსპექტორად.

ლეონიდმა ბრწყინვალედ დაიწყო მისიონერობა, მან თავ-განწირულად და განუსაზღვრელის ენერგიით და სიყვარულით ასრულებდა თავის თანამდებობას, რაც მათს ბიძას ალექსანდრე ეპისკოპოსაც დიდათ ახარებდა. ახალგაზრდა. ლეონიდმა დიდი ღვაწლი დასდო ყველგან, სადაც კი მსახურებდა, ნამეტურ ოსთა შვილების სწავლა-განათლების დაწინაურების საქმეს გაუწია დიდი ქომაგობა. ასეთისავე გულმხურვალეობით ეპყრობოდა ჯავახეთის ქართული სკოლების საქმეებს, მათ შვილებთა დაწინაურების საქმესაც დიდის პატივისცემით და სიყვარულით ემსახურებოდა. ამათ შესახებ უფრო დიდათ შრომობდა, ვინაიდან მესხეთ-ჯავახეთ ქართველთა ვითარებასაც კარგად იცნობდა.

ახალგაზრდა მისიონერი ყველგან გახლდათ გულმოდგინე მხურვალე მქადაგებელი, ამიტომაც მან არა ნაკლები შრომა და ღვაწლი დასდო ინგილოთა შვილების განვითარე-

-293-

ბის საქმესაც.

1893 წ. კურთხეულ იქმნა არქიმანდრიტად და დადგენილ იქმნა ხირსის მონასტრის წინამძღვრად. აქედამ მერე 1897 წ. დადგენილ იქმნა იოანე ნათლიმცემლის უდაბნოს წინამძღვრად, ამ ხარისხში ყოფნის დროსაც ლეონიდმა უფრო ისახელა თავი შრომის აღსრულებით, ამიტომაც 1898 წ. იგი აყვანილ იქმნა მღვდელმთავრის ხ., რისხზედ. ამ დღიდან უფრო გაფართოვდა ყოვლად სამღვდელო ლეონიდის სამოღვაწეო ასპარეზი.

მალე იგი დანიშნულ იქმნა „ცხეთის ტაძრის განეახლებელ კომიტეტის“ წევრად, სადაც მისის ცდით შეკრებილ იქმნა 70,000 მ. მეტი. ამავე დროს ყოვლად სამღვდელო ირიცხებოდა ქართული „დაბადების“ შესასწორებელ კომიტეტის წევრად და მასთან იქმნა სინოდის წევრადაც. 1900 წ. მართავდა ექსარხოსის თანამდებობაც. ამავე წლის 18 სექტემბერს, დანიშნულ იქმნა იმერეთის ეპისკოპოსად. 1908 წ. გადაყვანილ იქმნა გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსად, სადაც ყოვლად სამღვდელო განაგებს დღემდე.

ეპისკოპოსი ლეონიდი გახლავთ კარგი ეპისკოპოსი, თავის ერის და ეკლესიის, ჩვენი ტაძრის წინაშე. იგი არის ღრმად განვითარებული მღვდელ-მთავარი, სამღრთო წერილსა და საღმრთო ზნეობრივ ფილოსოფიურ მწერლობაში, მწერლობითაც დაასაბუთა მან, იგი თვალხილული თანამდევარია ქართველის ერის მაჯის ცემის და სამსახურის.

ეკლესიის მსახურებას გარდა იგივე გახლავსთ კარგი მქადაგებელი, ყოველი მისი ქადაგება არის გონიერება და ცხოვრებიდამ ამოღებული. ბოლო წლებს, ყოვლად სამღვდელომ, ჩვენი სამქადაგებლო დაამშვენა თავის შესანიშნავის წიგნით, ეს წიგნი გახლავსთ ქადაგებანი ქართველთ წმინდანების შესახებ, რომელ ქადაგების წიგნიც ყოვლად სამღვდელომ ფოთ-

-294-

ში დასტამბა. რაც ქართველი ერის ეკლესია არსებობს, მას შემდეგ, ჯერედ ასეთი ქადაგების წიგნი ქართველებს არა ჰქონიათ. მიხეილ თამარაშვილიც დიდის პატივით მოიხსენებს ლეონიდის სახელს თვის მიერ დაბეჭდილს „საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში“ ფრანგულს ენაზედ. ყოვლად სამღვდელო ლეონიდი ქართველ მაჰმადიანებსაც ადევნებს თვალყურს, დიდად ენატრება მათი განათლება და აღორძინება. სხვა რამ აზრები რაც ამ ბოლო დროს გაზეთებში იყო დასტამბული, იგი სულ ცილი გახლავსთ. ყოვლად სამღვდელოს ბევრჯერ ჰქონია მათზედ ლაპარაკი, მაგრამ არას დროს, მათ მისი თქმა კი არ უნებებიათ რაც ეხლა იქმნა მოგონებული.

ყოვლად-სამღვდელო ეპისკოპოზი კირიონი

კირიონი ერის კაცობაში – გიორგი, გვარად სამაგელოვი, დაიბადა გორის მაზრის სოფ. ნიქოზში 10 ნოემბერს, 1854 წ. მონათვლის სახელად გიორგი უწოდეს. პირველად სწავლობდა გორის სასულიერო სასწავლებელში, მერე ოფილისის სასულიერო სასწავლებელში, ამის შემდეგ სმეენა რიაში. სემენარიაში სწავლა დაამთავრა 1875 წ. იმავე წელს წავიდა რუსეთში და მოსკოვის აკადემიაში შევიდა მოწაფედ სადაც სწავლა დაამთავრა 1880 წ. მღვთისმეტყველების კანდიდატის ხარისხის სახელით. აკადემიაში სწავლის დამთავრების შემდეგ იგი სამშობლოში დაბრუნდა და სამსახურში იქმნა შესული, უმეტესად მსახურებდა საქართველოს სასულიერო სასწავლებლების ასპარესზედ, ხან ოფილის, ხან გორს და ხან თელავს.

გორში მსახურების დროს დასახლდა კიდეც, მეუღლე იყო მათი დურგლიშვილის ასული. გიორგი მალე დაქვრივდა, შვილი არ დარჩენია. დაქვრივებამ გიორგიზედ არ იქო-

-295-

ნია კაი გავლენა. ამიტომაც გიორგის ცხოვრების განაგრძო-

ბის ბეგმაც შეიცვალა, მან ცოლის შერთვის მაგიერ ისურვა მშობელი ერის და ეკლესიის სამსახური, ოდესმე ბერად შედგომა, ამის წადილი დიდათ ჰქონდა განღვიძებული.

გიორგი აგრედვე დიდი მოტრფიალე იყო თავის სამშობლო ქვეყნის ისტორიის, ეკლესიის და ნამეტურ თვალ-ყურს ადევნებდა საქართველოს ისტორიას, ქართულ ლიტერატურას, ყველა ამეებით იგი ისე იყო გატაცებული, რომ ძველ ქართულ ფულებსაც კი აგროვებდა, მან ადრიდგანვე შეკრიბა კი რიცხვი ძველის ფულებისა. ამავე დროს იგი აგროვებდა ძველს ქართულ წიგნებსაც, ქართულ წიგნებს გარდა სხვა ენის წიგნებსაც ეძებდა და იძენდა ხოლმე. რასაკვირველია საქართველოს შესახებ, ასეთის წიგნების კრებისაგან იგი ისე იყო გამხნეებული, რომ თბილისში ყოფნის დროს, ყოველი კვირას იარმუკაში, მეწიგნე ბუკინისტებთანაც კი მოდიოდა, წიგნებს ეძებდა საქართველოს შესახებ.

ამ დროს ქართველებს ორი მღვდელ მთავარი გვყვანდა, ალექსანდრე ეპისკოპოსი აწ განსვენებული და ლეონიდი აწინდელი გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი. მალე უნდა აყვანილ ყოფილიყოს ალავერდის კათედრაზედ მესამე მღვდელ-მთავარი ქართველთა, რადგანაც ქართველი საზოგადოება გიორგის კარგად იცნობდა, იცოდენ მის მამულიშვილობა, ამიტომაც ბევრნი ურჩევდენ გიორგის ბერად შედგომას. გიორგიმ შეისმინა საზოგადოების ნატვრა და შედგა ბერად. ბერობაში მან მალე დაიმსახურა სახელი თავის ენერგიულის შრომით, დროთი მიაღწია საწადელს და 1900 წ. აღყვანილ იქმნა ალავერდის ეპოსკოპოსად.

ეპისკოპოსად კურთხევამდის, იგი რუსეთის ხან ერთს სემენარიაში იყო რექტორად და ხან მეორე სემენარიაში, იგი ხან აქეთ გადმოჰყვანდათ და ხან იქით. გონიერი მამულისშვილის მღვდელ-მთავრობის ასეთი ბედი დაჰყვა თან, სამწუ-

- 296 -

ხაროდ იგი არც მღვდელ მთავრობის დროს მოასვენეს და ხშირად ნიშნავდენ აქეთ-იქით რუსეთის ქალაქებში მღვდელ-მთავრად, უკანასკნელ მაინც ედირსა კირიონს და არლოვსკის ეპარქიიდან გადმოიყვანეს და მღვდელ-მთავრად დანიშნეს სოხუმს. სოხუმში ეპისკოპოსი კირიონი ცოტა ხანს დარჩა, იგი ისევე რუსეთში იქმნა-გადაყვანილი. ამ გადაყვანით დაირღვა ეპისკოპოსის კირიონის მცნების გეგმა, ამ გარემოებამ მასზედ დიდი გავლენა იქონია. პატიოსან მამულიშვილის რის სამსახურიც სურდა და რისთვისაც გადასდო სიცოცხე და ბერადაც შედგა, მისგან, ანუ საქართველოს მსახურებისგან კი შორს იქმნა გადატყორცნილი!..

დღესაც ეპისკოპოსი, კირიონი დაუვიწყარი ნაშთია თავის მშობელი ქვეყნის, მას ბევრი, მეტად ბევრი პატივისმცემელი ჰყავს და ეყოლება ყოველთვის და ყოველგან მთელ საქართველოში კირიონმა თავის ენერგიულ მამულისშვილობასთან ერთად კალმით შრომის შნოც გამოიჩინა, ჯერედ იგი ერის კაცი გახლდათ, რომ ქართულ გაზეთებში სსვა და სხვა ისტორიულ წვრილებს ათავსებდა და ბეჭდავდა. ასეთ წერილებს გარდა მანვე დასტამბა ქართველთ წმინდანთა ცხოვრებანი წვრილ წიგნებათ, ესევე ქართული წიგნები მან რუსულადაც სთარგმნა და რუსულს ენაზედ მთელი სერია გამოსცა და რუსულად „ისტორია საქართველოს საქარხოხოსი“ ამაზედ უფრო საყურადღებოა ამის შრომა „კულტურული მნიშვნელობა ივერიის ეკლესიის რუსეთის ეკლესიაზედ“. ეს შრომა არის საკმარისოდ საფუძვლიანი და მეტად საინტერესო შრომა, ამ წიგნით კირიონმა გამოაქვეყნა ისეთი ისტორიული ცნობები, რაც სხვა ქართველ მეისტორიებს სულაც არ გახსენებიათ, ასეთ საყურადღებო შრომას გარდა კირიონს სხვა საყურადღებო შრომანიც ბევრი აქვს. უეჭველია ოდესმე მათს დაბეჭდვასაც ველირსებით და წაკითხვასაც.

-297-

დიახ, ჭეშმარიტად, რომ კირიონი კარგი, ზედმიწევნით კარგი მკვლევარია საქართველოს წარსულის და ძველის დროის დროების. კირიონის ბიბლიოთეკაშიაც ბევრი იშვიათი ძველი წიგნები მოიპოვება, მუზეუმის ნაწილში ქართულ ფულების რიცხვიც კარგა ბევრი არის, როგორც წიგნებით, ისევე ეს ძველი ფულებიც **კარგი საუნჯეა** ქართველი ნაციის ისტორიისათვის. ყველა ეს საუნჯე ყოვლად სამღვდელო საქართველოს საზოგადოებას შესწირა და იგი საქართველოშია დღეს.

ჩვენ კარგა ხანია აღარ გვინახავს ყოვლად სამღვდელო, მნახვეებმა გადმოგვცეს, რომ იგი თავისებურის მხნეობით არის თურმე დღემდე მასზედ ვერაფერს მახვილს ვერ უმოქმედნია. ესეც კარგია მათის მეუფებისათვის.

ყოვლად-სამღვდელო ეპისკოპოსი დავითი

დავით ეპისკოპოსი გვარად კაჭახიძე გახლავსთ, იმერი, იგი დაიბადა 1872 წ. პირველად სწავლობდა სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებელში, მერე სწავლობდა თფილისის სემენარიაში. აქ სწავლა დაამთავრა 1896 წ. იმავე დროს, იგი გაემგზავრა ყაზანის აკადემიაში, აკადემიაში სწავლის დროს,

ადიკვეცა ბერალ, აკადემიაში სწავლა დაამთავრა 1899 წ.

დავით ეპისკოპოსი სადაც კი სწავლობდა, ყველგან სამაგალითო მოწაფე გახლდათ, სათნო თვისების, დინჯი ხასიათის, სამაგალითოდ კაცთ-მოყვარე მასთანვე, სწორი და მართალი ყველა ამხანაგის წინაშე. სიმართლე და ჭეშმარიტება მის გულსა და სულს აღმასივით ეტყობოდა. იგი ერთი სამაგალითო მისაზამი გახლდათ. დავითს პატარაობის დროსვე ეტყობოდა დიდი მამულიშვილობა, ეს საოცრება იყო იმ დროის კოსმოპოლიტურ ხანაში, ვინაიდან მაშინ ქართველთ მამულიშვილობა უმეცრელად მრავალთაგან ადვილად უარ-

-298-

ყოფილი გახლდათ, ნაჭეტურ იმ დროს სემენარიის მოწაფეთაშორის.

დავითი აკადემიის სწავლის დამთავრების წელსვე დაბრუნდა სამშობლოში, მისი კარგი, სათნო ადამიანობა ადგილობრივ ქართველ სამღვდელოებამ კარგად იცოდა. ამიტომაც გულ შემატკივარ მამულის შვილს დავითს მაშინათვე მიანდეს თანამდებობა, იგი დადგენილი იქმნა, „კავკასიის ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოების“ სკოლების ინსპექტორად. იმავე დროს, მასვე მიანდეს ქართული ენის მასწავლებლობა თფილისის სემენარიაში. ქართულ ენას იგი სხვა სკოლებშიაც ასწავლიდა 1908 წ. იგი გადაყვანილ იქმნა თფილისიდან სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებლის ზედამხედველად, 1903 წ. გადაყვანილ იქმნა ყუბანის ოლქის სასულიერო სასწავლებლის ზედამხედველადვე. მერე გადაყვანილ იქმნა ვიტებსკის სემენარიის რექტორად, იმავე წელს, იგი აკურთხეს არქიმანდრიტად. 1906 წ. 25 აგვისტოს, გადაყვანილ იქმნა დონის სემენარიის რექტორადა.

ასეთი გადავან-გადმოყვანა და ისიც ისე მალ-მალე არ იყო დავითისათვის კარგი, მაგრამ რას იზავდა. მიუხედავად ამისა, იგი ყველგან სტოვებდა თავის ადამიანობის ხსოვნის კვალს, ყველგან იძენდა სათანადო პატივისცემას და კარგს მოგონების ცნობებს, ასეთის ღირსებით დავითი ყველგან ბრწყინავდა.

დავითს შეუსრულდა წადილი და 1907 წ. დაბრუნებულ იქმნა სამშობლოში და აღყვანილ ალავერდის ეპისკოპოსას, ამით მან მიაღწია თავის ახალ გაზრდობის სანატარს საგანს, ამ დღიდან დაიწყო ენერგიულად შრომა. მღვდელმთავრის ხარისხით უმეტესად თფილისში გახლდათ და სცხოვრობდა ფერისცვალების (დარის) მონასტერში, ამ დროს, იგი მოქმედებდა დიდის ჭეშმარიტებით და ქრისტიანურის თანხმა მცნებათა სიყვარულითა, იგი ირიცხებოდა მაშინ ბევრს

საზოგადო საქმეთა წევრად, მასთანავე შრომობდა სინოდის გამგეობაშიც. მღვდელ-მთავრობის დროს, დავით ეპისკოპოსმა მთელს ქართველობაში მალე მოიპოვა სათნო, პატიოსანი სახელი, მის სახელს და ცნობებს ყველა სიამოვნებით ასენებდა. მისი პატივისმცემელი იყო ქართველი, რუსი, ბერძენი, ოსი და ყველანი, ვისაც კი მასთან რამე საქმე ჰქონია და გაუცვნია დავითი.

ასეთი კეთილი და პირუთვნელი მღვდელ-მთავარი და მოყვარე საერთოდ ყველასი 1912 წ. გადაყვანილ იქმნა სოხუმის მღვდელ მთავრად, რაც არავისათვის იყო საწყენელი ვინაიდან სოხუმის ძვირფას კუთხეს კარგი, სამაგალითო მღვდელ მთავარი ეყოლებოდა გამგეთ. სამწუხაროდ ყოვლად სამღვდელო დავითი აქაც დარჩა სულ ცოტა ხანს, იმავე წლის ბოლოს, იგი გადაყვანილ იქმნა რუსეთში, ანუ პეტროგრადის ეპისკოპოსად. ამ გადაყვანის შესახებ ჩვენ არას ვიტყვით, მხოლოდ აქ მოვიყვანთ ერთის წერილის ერთ ადგილს, რომელიც ამას წინად გაზ. „საქართველოში“ გახლდათ დასტამბულ. 1916 წ. № 6-ში რას სწერს პატივცემული დამწერი. – „დავით ეპისკოპოსს ქართველობა კარგად იცნობს, როგორც მოუსყიდველ პირდაპირ ადამიანს, სალი ზნეობა აზროვნობის სამღვდელოს და ჭეშმარიტ ქართველ ქრისტიანს. ყოვლად პატივცემული მღვდელ-მთავარი, გაბედული და პირში მთქმელი, ერთად-ერთი ადამიანი იყო, რომელიც დიპლომატიას ანგარიშს არ უწევდა და შეძლების და გვარად სიმართლეს ყველას პირში ეუბნებოდა.“ და სხვაც ბევრი ასეთ ცნობები ყოვლად სამღვდელოს შესახებ.

ყოველ სასიკეთო მხარესა და მაღალს ზნეობასა და სათნოების გარეშე, დავითი გახლავსთ კარგი მწიგნობარი, კარგად მცოდნე სხვა და სხვა ისტორიების და სწავლა განათ-

ლების და მეცნიერების, ზედ მიწევნით იცის საქართველოს ისტორია და მასთან ქართველ მწერლობასაც კარგად იცნობს ამის გარდა იცის მან ქართველი ერის დღევანდელი ცხოვრების პირობებიც, იგი გახლავსთ გულ-მხურვალე ადამიანი და წვერი ყველა ჩვენი საზოგადო და საგანმანათებლო საქმეების. იგი დიდი მონატრე გახლავსთ ქართველ მაჰმადიანთ განათლების, ერთ დროს, მათ ქართველ მაჰმადიანთათვის, ერთი სახალხო წიგნიც გამოსცეს თვისის საფასით მერე ჩვენს წერა-კითხვ. სამართველოს 500-მა შესწირა ქარ-

თველ მაჰმადიან შორის სადმე სასოფლო სკოლის გახსნის თანსად, მაგრამ მაშინ სკოლის გახსნის ნება არ იქმნა მიცემული, ეს კეთილი შენაწირი დღემდე არს დარჩენილი სსე-ნებული საზოგადოების ხელში.

დიახ, დავით ეპისკოპოსი არის სამაგალითო მღვდელ-მთავარი და მას მეტად ბევრი კეთილი საქმენი აქვს დათესილი და დანერგილი საერთოდ ყველას წინაშე. როგორც ქართველის, ისევე რუსის და სხვათა წინაშეც.

გორის ეპისკოპოსი ყოვლად-სამღვდელო ანტონი

ეპისკოპოსი ანტონი გვარად გიორგაძე გახლავსთ. იგი დაიბადა 17 მარტს, 1866 წ. ქუთაისში. მშობლები დედა ნატალია როსტომის ასული და მამა მედავითნე ლუკა ვასილის ძე. ანტონმა პირველ დაწყებითი სწავლა ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში დაიწყო, მერე სემენარიაში სწავლობდა, აქ სწავლა დაამთავრა 1885 წ. სწავლის დამთავრების შემდეგ ანტონი მსახურებდა სასულიერო სასწავლებელთ ასპარეზზედ. იყო ქართული ენის მასწავლებლადაც ქუთაისის სკოლებში.

-301-

ანტონი შეუღლებულ იქმნა 1888 წ. ჰყავდა სამი ასული, მერე მეუღლე გარდაეცვალა. 1889 წ. რუსეთში წავიდა, აკადემიაში შევიდა, 1896 წ. დაამთავრა აკადემიის სწავლა და ბერად შედგა, შემდგომ ამის 1908 წ. ხელდასხმულ იქმნა გორის ეპისკოპოსად. ეს გახლავსთ მოკლე ბიოგრაფიული ცნობა ყოვლად სამღვდელოს შესახებ.

დღეს ყოვლად სამღვდელო ანტონი ირიცხება საქართველოს ეგზარხოსის ვიკარნი ეპისკოპოსად, ანტონი ხშირად განაგებს ეგზარხოსის მოკალეობასაც. ყოვლად სამღვდელოს სამსახური არის მეტად რთული და მძიმე. იგი ყოველთვის ორ სკამზედ უნდა იჯდეს, აქედაც უნდა გახლდესთ და იქითაც, იგი ასეც უნდა გახლდეთ და ისეც, ესე იგი აქეთაც და იქითაც. ეს კი შეუძლებელია ამის ასპარეზზედ დღევანდელ ხანაში, ეს გარემოება ჩვენ ფაქტებითაც ვიცით, რომ ანტონის მოადგილენი ძველი ვიკარნი ეპისკოპოსები, გარდა ალექსანდრე ეპისკოპოსისა, თათქმის ყველანი ვინც კი ალექსანდრეზე წინად გახლდენ, ყველანი მძლავრის მონებით ემორჩილებოდნენ ეგზარხოსის ბრძანებას და სინოდის კანონებს. იგინი იყვნენ ქართველი მღვდელ-მთავრები, თორემ დანარჩენთ კი სინოდის უსულო ყმანი. ეგზარხოსების ყურ მო-

ქრილი მონანი.

მათი მსახურება ისეთის გარემოებით შეიმოსა და იგინი ისეთ არსებათ გადაიქცნენ, რომ ქართველ მღვდელ-მთავრებს ერთ დროს, ქართულს ენაზედ სამღვდელ-მთავრო წირვის დროს სასულიერო პირთა კურთხევის წესიც კი ქართულს ენაზედაც დაავიწყდათ და ყოველივეს იგინი სლავიანურად ასრულებდნენ თვით ქართველთ სასულიერო პირთა კურთხევის დროს საჭირო წესებსაც კი.

ყველა ეპისკოპოსები გადაგვარებით ერთმანეთს უსწრობდნენ წინ, ასეთი იყო ხანა და თანამდებობა ადრინდელის-ვიკარნი ეპისკოპოსებისა. ამათ ასპარესზედ ბრძანდება დღეს

-302-

ყოვლად სამღვდლო ანტონი, იგი დამოუკიდებელი პირია. მასე მსახურება კი ყველასთვის შეუძლებელია დხ აუტანელი, მეტად ძნელი და მოუხერხებელი.

ამიტომ შეიძლება, რომ ხშირად ყოვლად სამღვდლო ანტონი ზოგიერთების მოსაწონად ვერ მოქმედებს, ვერ ასრულებს თავის ვალს ისე, როგორც ეს ბევრს სურს და იქმნება თვით ყოვლად სამღვდლოსაც, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენ, ქართველებს სხვა რაღა გვაქვს ჩვენს საკუთრებათ შერჩენილი, რომ თფილისში ქართველი ეპისკოპოსი ქართველის გეგმით განაგებდეს ქართული ეკლესიის საქმეებს.

ამიტომაც არავის უნდა გაჰკვირვებოდა ის გარემოება, რომ ამას წინად, გაზეთებმა გვაცნობეს, რომ ყოვლად სამღვდლო ანტონმა მთავრობას თხოვნა მიართო სამსახურიდამ გადადგომაზეო. ბევრნი ვერ მიხვდნენ ამ თხოვნის საიდუმლოებას, ბევრისთვის წარმოდგენაც იყო ესეთი თხოვნა ყოვლად სამღვდლოსი, მაგრამ აქ გასაკვირველი არა იქნება რა თუ ყოვლად სამღვდლოს სამსახურის შინაურს პირობებსაც გავიცნავთ. ადვილი არ არის, რომ ეპისკოპოსმა თხოვნა მისცეს მთავრობას, რომ სამსახურიდან გამანთავისუფლეთო. ალბად მძიმე რამე მიზეზები არის აქ საგნად გამხდარი, თორემ უამისოდ წვრილმან უსიამოვნების გამო არავინ ისურვებს ასეთ სამსახურის თავის თანებებას. ეს ადვილი საქმე არ გახლავსთ.

მანაც ასე თუ ისე, ყოვლად სამღვდლო როგორც ქართველი მღვდელმთავარი უმეტესად რჩება ქართველად და სადაც რიგია, იგი იქ ქართულადაც ასრულებს წირვა-ლოცვას, ამას გარდა მხურვალე თანამდევარია ქართველი ერის ცხოვრების, მათმა მეუფებამ იცის შესაფერი სიტყვების წარმოთქმა, ამას გარდა პატივს სცემს მრევლში ყველას, დამხმარება შეუძლო მოწაფეთა, ერთ სასწავლებელში ყოვლად სა-

ღვდელის სტიპენდიაც აქვს დაარსებული. ერთ დროს ჩვენს

-303-

წერ. კითხა სამართველოსაც შესწირა თავის წვლილი და ბევრსაც სხვა კეთილ საქმეებს ასრულებს თავის წინაშე, რომელთა მოთვლა აქ შეუძლებელია. ყოველივე ასეთ სასიკეთო მოქმედებასთან იგი გახლავსთ ქართული მწიგნობარიც და საქართველოს ისტორიის მოყვარე და ქართველ მწერლობასაც გულმხურვალედ ადევენებს თვალ-ყურს.

ყოვლად-სამღვდელო ალავერდის ეპისკოპოსი პიროსი.

ახლად მღვდელ-მთავრის ხარისხზედ აყვანილი ყოვლად სამღვდელო პიროსი, გვარად ოქროპირიძე ბრძანდება, იგი დაიბადა 1874 წ. გორის მაზრის სოფ. დიხევში. მონათვლის სახელად უწოდეს მათე, მამა მათი გახლდათ ივანე ანდრიას ძე და დედა ეკატერინე ივანეს ასული.

პატარა მათე პირველად სწავლობდა თფილისის სასულიერო სასწავლებელში, მერე თფილისისავე სემენარიაში, აქ სწავლა დაამთავრა 1896 წ. აქედამ რუსეთში გაემგზავრა და კიევის აკადემიაში შევიდა. 1903 წ. აკადემიაში სწავლა დაამთავრა და იმავე წლის სექტემბერში ბერად შედგა. მერე დაბრუნდა საქართველოში და მსახურებდა საეკლესიო ასპარესზედ ოფილისს, არქიმანდრიტად აკურთხეს 1907 წ. და მღვდელ-მთავრობის ხარისხზედ აღყვანილ იქმნა 17 დეკემბერს, 1915 წ. პეტროგრადს, დანიშნულ იქმნა ალავერდის მღვდელ-მთავრად.

ეს გახლავსთ მოკლე ბიოგრაფიული ცნობა ყოვლად სამღვდელოსი, ესეც საკმარისია ადამიანის დაბადების და ვინაობის შესატყობათ, საქმე და საგანი სხვა ღირსება გახლავს და სხვა საქმენი, რომლებსაც ჩვენ მკაცრად უნდა ვეძებდეთ და ვეძებდეთ ჩვენი მღვდელ-მთავრებთა ცხოვრებაში. ქარ-

-304-

რთველ მღვდელ-მთავრებში დროა გაღვიძებულ იქმნეს ის აზრები და იდეები, რასაც ალექსანდრე და გაბრიელ ეპისკოპოსები ადგენენ. ამისი დროა უკვე, რადგანაც ამ მღვდელ მთავრების მოქმედება სარკეა და მაგალითი ყველასი, ვინც მათებურად არ მოიქცევა ჩვენში, მაშინ ის ჩვენი ტომის არ იქნება, იგი ჩვენგანაც ისევე უნდა იქმნეს გაძევებული, როგორც წავაბძანეთ დიმიტრი და სხვა ასეთნი.

მადლობა ღმერთს, პიროსი ასეთ პირთაგან შორს დგას. იგი ცხადლივ მზამველია თავის წინაპრების, განსვენებულის ალექსანდრესი და აწ გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსის ყოვლად სამღვდელო ლეონიდის. ეს ორი წინაპარი მას სარკედ უდგა თვალწინ, ერთს ჰზამავს საქმიანობით და მეორეს სიტყვით, ენერგიით, კალმით და სხვაც კეთილ სამაგალითო კარგის მოქმედებით, ალექსანდრე ეპისკოპოსი რომ მოსწრებოდა მათეს მღვდელ-მთავრობას, მაშინ იგი წელში გაიშლებოდა, გამაგრდებოდა, მით უფრო, რადგანაც მათეს დაინახავდა ლეონიდის მსგავს მოღვაწედ.

დიახ, ჭემმარიტად რომ პიროსი არის სრული სახე და განხორციელება ალექსანდრე ეპისკოპოსის და ლეონიდის, ბევრს სასიკეთო მხარეთა გარეშე პიროსმა კალმით შრომაშიაც ადრე გამოიჩინა ნიჭი და არქიმანდრიტობის დროს, ქართულს ენაზედ მან დასტამბა შემდეგი. სახელმძღვანელო წიგნები:

1. სახელმძღვანელო მართლმადიდებულ კატეხიზმის შესასწავლად, 2. განმარტება პავლე მოციქულის სამოციქულოს ეპისტოლეთა 3. განმარტება სახარება მათესი 4. განმარტება სახარება მარკოსისა და სხვანიც ასეთნი. ასეთ შრომის გარდა ყოვლად სამღვდელო პიროსის წერილები გაზ. „შინაურ საჭმელშიაც“ ხშირად იბეჭდებოდა და უეჭველია კიდევაც იშრომებს დღეის შემდეგ.

ყოვლად სამღვდელო პიროსი გახლავსთ კარგად მცოდ-

-305-

ნე ქართულის მწერლობის და საქართველოს ისტორიის. სხვა მხრივაც ეს სრული თანამზამველია როგორც ალექსანდრეს მაგალითების, ისევეს ლეონიდის პირდაპირი მზამველი შრომის მოყვარეობით და მამულისშვილობით.

არქიმანდრიტი ამბროსი ხელაია.

ამბროსი ხელაიას მე კარგად ვიცნობ, თვით იმ დროდამ, როცა იგი თფილისის სემენარიაში სწავლობდა, ხოლო მისი ცხოვრების ცნობათა შეკრება კი ერთობ გამიძნელდა. ცნობების უქონლობის გამო, თუ რამ შეცდომა გვექმნეს, ვითხოვთ მოტყუებას.

ამბროსი ხელაია დაიბადა 1860 წ. სამეგრელოში, პირველ დაწყებითი სწავლა მიიღო სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებელში, მერე სწავლობდა თფილისის სემენარიაში. აქ სწავლა დამთავრა 1885 წ.

ამბროსი ხელაია სემენარიაში სწავლის დროს, ირიცხე-

ბოდა საუკეთესო მოწმედ, იგი როგორც საკლასო სწავლის საქმეში იყო კოჩადი, ისეთივე გახლდათ საქვეყნო წიგნების კითხვაშიც, ამბანაგებშიც იყო სამაგალითო ამბანაგი, ყველას მოყვარე და ყველას საყვარელი თავის კეთილის, პატიოსანის ქცევით და ღირსებით.

მაშინ, სემენარიის მოწაფეთა შორის ძალიან იყო გავრცელებული კოსმოპოლიტობა, იმერლები რომ იტყვიან „კრანინი-ატრიცატელნი“, ზევრს მაშინდელ გმირებს არც საქართველო სწამდათ, არც ქართველობა, არც ქართული ენის პირობების ძიება. ამ გვარის პირებისაგან ამბროსი ყოველთვის შორს იდგა.

იგი იყო უღრმესად მოყვარე თავის სამშობლო ქვეყნის თავის ერის, ქართული მწერლობის და საქართველოს ისტორიის, ამ დროს, ამბროს ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონდა ჩე-

-306-

თან, წიგნების შესახებ ლაპარაკი, მსჯელობა და ყოველთვის ამბროსი გულ ნაკლული იყო ქართველი ერის ასე დაცემისა და დაქვეითებაზედ, იგი მეტად უკმაყოფილო იყო, სძულდა სასტიკად უგულო ამბანაგები, ნამეტურ ისინი, რომელნიც ხშირად საქართველოსაც წარამარად უარს ჰყოფდნენ. ასეთის ცოცახლის, ნათლის მამულისშვილობით იყო ამბროსი ხელაია აღვსილი და იგი სემენატის სწავლის შემდეგ უნივერსიტეტშიაც წავიდოდა, მაგრამ შინაურმა გარემოებამ ნება არ მისცა. ამიტომ იგი შინ დატრიალდა და მსახურებდა სასულიერო სკოლების ასპარესზედ.

მასრების ასპარესზედ, წლის თავზედ, 1886 წ. დასახლდა, მის შემდეგ სასულიერო წოდებაში შევიდა, 1887 წ. კურთხეულ იქმნა მთავარ დიაკვნად სოხუმის ეპისკოპოსისაგან. მალე მღვდლობასაც მიაღწია, ამ დღიდან მან მიაღწია თავის საწადელს და ხალხის წინაშე მსახურების შესრულებას. ამგვარი მოვალეობაში საუკეთესო მოძღვარი იყო, იგი მალე გახდა მთელის სოხუმის ბლადოჩინიც, მასთანვე სასულიერო წოდებაში შეიმსვლელ პირთა ეგზამენატორად, სოხუმის სკოლებში ქართული ენის მასწავლებლად, სხვა და სხვა საქველმოქმედო საზოგადოებათა მეთაურ მომქმედ წევრად და ბევრიც სხვა ასეთების.

ყველგან ამბროსი ხელაია თავის თანამდებობას ყოველთვის სინიდისიერად და ერთგულად ასრულებდა, ყველგან იგი სტოვებდა თავის კეთილ სამსახურის ნავალს და კარგს მის საგონარ ცნობებს. 1896 წ. დაქვრივდა 1897 წ. ყაზანის აკადემიაში შევიდა, სწავლა დაამთავრა 1897 წ. იმავე წელს იგი ბერად შეიმოსა და საქართველოში დაბრუნდა 1908 წ.

კურთხეულ იქმნა არქიმანდრიტად და დადგენილ იქმნა სამეგრელოში ორს მონასტრის წინამძღვრად, მერე გადმოყვანილ იქმნა თფილისში და დანიშნულ იქმნა სინოდის წევრად და ფერისცვალების მონასტრის წინამძღვრად. 1912 წ. გადა-

-307-

ყვანილი იქმნა რუსეთში, მიზეზი ამისი ის იყო, რომ უსაფუძვლოდ მას დასწამეს ცილი. ამ ცილის შესახებ მთელმა საზოგადოებამ იცის ყველაფერი, ამიტომ ჩემნ აქ არას ვიტყვით. აქ მოვიყვანთ ამბროსის შესახებ. ერთ წერილიდამ რამდენსამე სტრიქონს, რომელიც ამას წინად დასტამბული გახლდათ გაზ. „საქართველოში“ № 9, 1916 წ. აი რა სიტყვებს სწერს პატივცემული დამწერი.

„ყოველ შემთხვევაში, ვინც ამბროსის სპეტაკ პიროვნებას და საღ გონიერებას იცნობს, მის წარსულის ცოტაოდნათ მაინც იცის და რამე საქმე ჰქონია მასთან, ის ვერ წარმოიდგენს, რომ ამბროსი რაიმე ჭუჭყიანს და ბნელ საქმეში ერიოს რაც თავის თავადათ, ცხადია იქიდამ, რომ ამბროსი დღეს ერთ-ერთ საუკეთესო მონასტრის წინამძღვარია“, და სხვაც ასეთი ცნობანი ამბროსის შესახებ, მეტი ქება ამროსისათვის ჩვენ არ გვინდა, საკმარისია რაც ითქვა მასზედ დი იმედია, რომ სიმართლეს გზა არ დაეკარგება და ამბროსიც ოდესმე განთავისუფლებული იქმნება ჭუჭყიანის ცილისაგან და თავის საყვარელს სამშობლო საქართველოშიც დაბრუნებული.

არქიმანდრიტი ნაზარი

არქიმანდრიტი ნაზარი გვარად ლეჟავა გახლავსთ, იგი და იბადა 1872 წ. იმერეთში. მამა მათი გახლდათ ანდრია ნიკოლოზის ძე და დედა ეფემია გრიგოლის ასული. ამათ წინაპარნი სულ სასულიერონი ყოფილან. ნაზარმა პირველ დაწყებითი სწავლა ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში მიიღო. მერე თფილისის სემენარიაში სწავლობდა, სემინარიის სწავლა დაამთავრა 1892 წ. მის შემდეგ იგი შინ დატრიალდა. მსახურებდა სასულიერო წოდების ასპარესზედ სკოლების ნაწილში.

მერე დასხლდა, მეუღლე ალექსანდრა მალე გარდაეცვალა და ორი ასული დარჩა, იგინიც დაიხოცნენ. 1900 წ.

-308-

მღვდლად ეკურთხა, მერე კიევის აკადემიაში წავიდა, აკადე

მიის სწავლა დაამთავრა 1908 წ. მღვთისმეტყველების კანდიდატის მაგისტრის სახელით.

აკადემიაში მან გამოიჩინა კარგი ნიჭი ამიტომაც იგი სწავლის დამთავრების უმაღლვე, დანიშნულ იქმნა ველინსკის სემენარიაში მასწავლებლად, აქ დარჩა ორ წელიწადს, მერე გადაიყვანეს იმავე გუბერნიის კლევიანის სასულიერო სასწავლებლის ზედამხედველად 1911 წ. აკურთხეს არქიმანდრიტად. და გადმოიყვანეს საქართველოში და დადგენილ იქმნა იონათლისმცემლის უდაბნოს წინამძღვრად, იმავე დროს, იგივე დანიშნეს კეთილ მოწესედ ქართლ-კახეთის, იმერეთ და მესხეთ-ჯავახეთის ძველის ნაშთების ზედამხედველად.

არქიმანდრიტ ნაზარს მოსვლისთანავე შეეცყო ქართული მამულიშვილობა, თავის ქვეყნისა და ერის გონივრულად სიყვარული და სამსახურის ტრფიალება. მან ფხიზლად გადახედა ჩვენს წარსულს. ჩვენს ეროვნებას, ჩვენს ისტორიას და მის მწერლობას, ამის წინაშე მას დიდი გულის სითანადრე დაემჩნა, ამიტომაც არქიმანდრიტ ნაზარმა თავის გულის საღებუნებლად მონასა კარგი მეგობარი, კარგი ამხანაგია ეს გახლავს მსწავლელი მოძღვარი კ. კეკელიძე.

ამ გარემოებამ ჩვენ კარგად გვამცნია არქიმანდრიტ ნაზარის ვითარება და სულიერი სუფთა სიმაღლის ღირსება. იგი ჩვენის წინანდელის სასულიერო პირების ცალი არ გახლავს, ჩვენ გავიცანით იგი პირადათ, მასში რამე უკუღმართობა და ქვეყნის წინაშე თაღლითობით სამსახურის მიდრეკილება უარყოფილი და დაგმობილი ვნახეთ. ეს ჭეშმარიტება გახლავს.

საქართველოს სიყვარულში მას ცილს ვერვინ დასწამებს, ამის თანახმად ვიტყვი: ვინაიდგან ჩვენ ვიცით არქიმანდრიტის ნაზარის საქმებიდამ ისეთი ცნობებიც, რაც მის კეთილთვისებას. ქველ მოქმედებას და ასეთ საქმეებს და რას ცნო-

-309-

ბასაც რომ აშკარა იქმნეს, იგი ბევრს გააკვირვებს, ჩვენ ერთი საქმის მისი კეთილი ცნობა გვაქვს და ვინ იცის არქიმანდრიტ ნაზარს რამდენი სხვა ასეთებიც აქვს ნამოქმედარი. არქიმანდრიტ ნაზარმა ერთ ქართველ საქმეს ისეთი მხარი მისცა და ისეთი თავაზი გაუწია, რასაც სხვანი, მასზედ უფრო მდიდრებს და მეტი თანამდებობის პატრონებს არ გაუმეტნიათ თუნდ მის მეათედი.

არქიმანდრიტი ნაზარი ჯერედ ახალ გაზდა პირი გახლავს, მას მომავალი კარგი ექნება, გონიერი გამგე იქნება ყველგან. ამის გონიერებას ცხადათ ასაბუთებს მისი წირსულიც, რაც იგი სემენარიაში სწავლობდი და მერე აკადემია-

ში, ყველგან იგი დაბეჯითებით კითხულობდა სხვადა სხვა სამეცნიერო წიგნებს. რუსულ სამეცნიერო წიგნებში იგი კარგად არის დახელოვნებული, ყოველივე ლოდიკურს სიფხიზლესა და ნათელს გონიერებასთან იგი გახლავსთ კარგი მძიებელი ჩვენის ისტორიული მწერლობის და მის გაშუქების. ამიტომ მან თავს იდვა და აქ შრომით გამოსცა დეკანოზის კ. კველიძის წიგნი, სახელდობრ „იერუსალიმის კანონირი“. ღირსეული ისტორიული შრომა.

ეს მაგალითიც ჩინებული საქმეა, მაშ უსურვებთ არქიმანდრიტ ნაზარს, რომ ხმ საყურადღებო წიგნის მაგალითი მის დამამტკიცებელი გახდეს, რომ არქიმანდრიტი ნაზარი არც შემდეგ დაივიწყებს ასეთ წიგნების გამოცემას და ხანდისხან მაინც გამოსცეს ასეთ იშვიათ ძვირფას წიგნებს. ამის იმედი ჩვენ მით უფრო გვაქვს, რადგანაც არქიმანდრიტ ნაზარს კრგად ვიცნობთ, ვიცით მისი განუსაზღვრელად საქართველოს ერის სიყვარული და ის გარემოებაც, რომ იგი ქართველი ერის ეკლესიის ასე დაქვეითებაზედ, დიდად უმადურია და მწუხარე, რაც მას არა ერხელ პირადაც გამოუთქვამს.

-310-

სტამბის ისტორიაში ვერ მოვათავსედ შემდეგ ამბებთა ამბებთა ანუსხვა. იგი მეორე წიგნში იქნება მოთავსებული.

* *
*

ქალაღდის ქარხნის დაარსება იმერეთში და ქართული ქალაღდის გაჩენა საქართველოში. „მ. დღ. 1750 წ. ქ. კ. «

* *
*

მელნის კეთების ოსტატები საქართველოში და შავი, ლურჯი და წითელი მელნის კეთება. მელანი „გიშერა და მარიამო“ მის. დღ. ახ. მაზ.

* *
*

სტამბის შავი, წითელი და ლურჯი კრასკების შემო-

ლების დრო, ამ წამლების გაკეთების ოსტატობა და XIX საუკ. მოსპობა მისი.

* *
*

ქალაქის სავაჭროს გახსნა ქუთაისში 1760 წ. და კონვერტების გამოჭრა, ბატის ფრთის კალმების გამოჭრა და სხვაც ასეთ საგანთა და ნივთთა ვაჭრობა და ვრცელება.

* *
*

ინდოელთა მონები საქართველოში და შაქრის ლერწმის მოყვანა ბამბის მოყვანა ქალაქებისთვის და შაქრის ქარხნის დაარსების ისტორია.

* *
*

არ ვიცი საიდან და როგორ იქმნა მოძებნილი ქართველ ძველ ხელოსანთა ცოდნა. დღეს, საქართველოში სტამბის კჩასკეგს აკითებს თფილისის თათრული სტამბის მესტამბე უნსი-ზადე. ნახეთ ამაზედ წიგნშიაც.

* *
*

ჩვენ მიერ ანუხსულ სტამბების აღწერიდამ ისე გამოდის

-311-

რომ ქართველ მესტამბენი თითქოს სულ უცოდველი ანგელოზები იყონ. არა, ამათშიაც არიან ნაკლის მექონნი, ხოლო მითი აღწერა აქ ვერ მოვათავსეთ. იგი მეორე წიგნში იქნება დაბეჭდილ.

სასიამოვნო ამბავი

სტამბის მუშებსა და ხელოსნებში სულ არ არსებობს მიმდევრობა სტამბის გახსნისთვის. ამის მიზეზი ხელოსნების სიღატაკით აიხსნებაო. მაგრამ არა, ეს ტყუილია, ჩვენ კარგად ვიცნობთ სტამბის ხელოსნებს და ბევრი მათგანი შეძლებულიც არის, მაგრამ მათში შეძლებულს, თუ შეუძლებლებში ერთ ნაირად არის საქმის სიმკვდრე გავრცელებელი.

ეხლაკი მოხდა ასეთი ცვლილება და მაგალითი: ამ ბოლო დროს, სტამბის ერთმა ხელოსანმა, თავის ხელობის კარგად მცოდნემ, დავით ლევანისძემ პიტნავამ, თბილისში სტამბა

გახსნა. სტამბას აქვს მსწრაფ მბეჭდავი და ამერიკანკა, მოწყობილია სუფთათ.

სტამბა არსებობს სამების ეკლესიის ახლოს, გრაფის ქუჩაზე № 10 სტამბას ქარულათ (განათლება) ეწოდება. ულოცავ სტამბის ხელოსნებს, ასეთ წარმატებას მათში აღორძინება მიეცეს, ვინაიდან სტამბის მოგება ჰალალი იქნება რომ მათ დარჩეს.

სტამბის ცვლილებანი.

თბილისში ჩვენ მიერ წიგნში ანუხსულ არ. კერესელიძის სტამბა გაზ. (თ. აზ) და ვ. რუხაძემ შეიძინეს, სტამბა ძველ ალაგას არსებობს.

გორის სტამბა, რომელიც წიგნში აღვნიშნეთ, მის პატრონმა თ, ციციშვილმა თბილისში გადმოიტანა.

კუთაისის ქ. წ. კ. გამა. საზოგ. სტამბის შესახებ ლაპარაკობენ.

-312-

კობენ. რომ თბილისში გადმოაქვთო.

ქართველთ ლიტოგრაფიები

ვერ ავუნსხეთ ლიტოგრაფია გრავიორის ვახტანგ კილაძისა და ცაგურისასი, შემდეგ დავსტამბავთ, თან დაურთავთ აღწერას ქართველ მხატვრების, ჩუქურთმის მჭრელთ და ქართველი გრვიორების.

სტამბის მუშების საყურადღებოთ.

12 აპრილს გარდაიცვალა სტამბის ხელოსანი და მწიგნობრობით ცნობილი ალექსანდრე მირაქოვი, ამის დასაფლავებას, ძველებურათ მხოლოთ სტამბის სამი მუშა დაესწრო, თუმცა განსვენებული სტამბის ხელოსნებში ცნობილი იყო, როგორც მწიგნობარი და ღირსეული ხელოსანი. მაინც სტამბის ხელოსნები ასე აფასებენ თავიანთ თავს.

-305-

პრელატი დონ ივანე ანტონოვი.

დონ ივანე ანტონოვი სახელოვანი და ამაგდარი მოღვაწეა. იგი პატივცემული გახლდათ მთელ ქართველ კათოლიკო-

ბაში, კათოლიკობას გარდა მას ქართველობაც კარგად იცნობდა. დონ ივანე გორის მკვიდრთაგანი გახლდათ.

დონ ივანემ საქართველოს ისტორიაც კარგად იცოდა, საქართველოს საქმეებს იგი კარგად იცნობდა, ამიტომ იგი საქართველოს ერის ბედზედ ერთობ გულ-დაწყვეტილი იყო და უმაღლური. ქართული ენაც ჩინებულად იცოდა, წერაშიაც გახლდათ დახელოვნებული.

დონ ივანემ სწავლა-განათლება მიიღო რომში, პაპი ურბან მერვის კოლეგიაში, სწავლა დაასრულა 1874 წ. მიიღო დიპლომი ფილოსოფიის და მღვთის-მეტყველების პროფესორობის, ამავე წელს იგი ეკურთხა მღვდლად და მის შემდეგ იგი დანიშნეს ქუთაისის კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვრად. ევროპიელ ენებთ შორის დონ ივანემ პოლონურიც კარგად იცოდა.

კათოლიკეთა სასულიერო წოდებაში, მან მალე დაიმსახურა დიდი სახელი და პატივისცემა. მისი ნიჭიერება რომის ტახტმაც შეიტყო. იგი მალე დააწინაურეს, სარატოვის ეპისკოპოსმა მიიწვია სემენარიის რექტორად და მასთანვე ფილოსოფიის და მღვთის-მეტყველების პროფესორად, ამ საგნებს იგი მოწაფეებს ევროპიულის ენებით ასწავლიდა.

1902 წ. საქართველოში გაიხლათ კათოლიკეთა ეპისკოპოსი, ეს პირველი მაგალითი იყო XIX საუკუნეში. ეპისკოპოს თას მოჰყვა დონ ივანე. ეპისკოპოსმა პირველად ტფილისის კათოლიკეთ ძველს ეკლესიაში სწირა, სადაც თანამწირველად გახლდათ დონ ივანეც. წირვაზედ დიდი ძალი საზოგადოება იყო მოწვეული. წირვის დროს დონ ივანემ ქართულად იქადაგა, ამის ქადაგებამ მსმენელებზედ კარგი გავლენა იქონია, ნამეტურ აღტაცებული იყო ილია ჭავჭავაძე, ეს მწერალი

-306-

იმ დღიდან დიდის თავაზით და პატივისცემით იხსენიებდა დონ ივანეს სახელს.

ამბობენ, რომ დონ ივანეს თურმე ტერ-აბრამიანი ოსტატურად ატყუილებდა, ვიდრე ტერ-აბრამიანი ახალციხის კათოლიკეთ ეკლესიების უფროსობას მიიღებდა, მინამ იგი თურმე ქართველობდა და ამით ხიბლავდა დონ ივანეს, ესეც თურმე რომის ტახტის წინაშე სახელს უკეთებდა, რომ აბრამიანს დროით მიეღო უფროსობა. ეს მალეც მოხდა. აბრამიანი განდიდების შემდეგ სხვა მელად გამოჩნდა, ქართველების დაჩაგვრაც დაიწყო. ეს გარემოება კი დონ ივანეს დიდათ ადარდებდა. ამ გარემოებამ მეტად ცუდათ იმოქმედა დონ ივანაზედ.

დონ ივანეს შესახებ მოვიყვანთ აქ პატარა წერილს, რომ-

ლის დაწერაც ეკუთვნის პატრი ბერნარდე განზეს, ტომით ნემეცს, ქართული ენის კარგად მცოდნეს.

დონ ივანე დაიბადა 7 დეკ. 1846 წ. გორში. დაასრულა ქუთაისის გიმნაზია 1865 წ. რომლის შემდეგ გაემგზავრა რომში, სადაც სწავლობდა პაპი ურბანოს კოლეგიაში, რომელიც დაასრულა 1874 წ. და მიიღო დიპლომი პროფესორისა ფილოსოფიისა და მღვთის-მეტყველებისა. ეკურთხა ქ. სმირნას (მცირე აზიაში) და ამავე წელს (1874) დანიშნულ იქმნა ქუთაისში, თანაშემწეთ მოხუც მოძღვრისა დონ ანტონი გლახოვისა, რომლის სიკვდილის შემდგომ ე. ი. 1879 წ. მიიღო დანიშნულება მისივე და იქმნა მთავარ-მოძღვრად ამავე ქუთაისის ეკლესიისა და ასწავლიდა საქრისტიანო მოძღვრებას გიმნაზიებში და სასწავლებლებში.

1883 წ. ეპისკოპოსმა ცოტმანმა მიიპატიჟა სარატოვის კათოლიკეთ სემინარიაში და დაადგინა ინსპექტორად და პროფესორად სემინარიისა და აგრეთვე დამცველად ქორწილობის კანონ-რიგთა.

ეპისკოპოსმა ბარონმა ფონ-დერ-როპპმა გახადა რექტორად ამავე სემინარიისა და ასესორად კონსისტორიისა 1903 წ. ამავე

-307-

წელს წმ. მამამ პიო X-ემ შუამდგომლობით ამავე ეპისკოპოსისა გახადა თავის პრელატად და პროტონოტარიუსად სამოციქულო ტახტისა – *ad instar participantium*.

1908 წ. გახდა ავად სარატოვში და გადმოვიდა სამშობლოში 1910 წ.

გარდაიცვალა თფილისში 1912 წ. 25 დეკემბერს. დასაფლავებულია წმ. პეტრე-პავლეს ეკლესიის გალავანში.

ვიზიტატორი დონ მიხეილ ანტონოვი.

დონ მიხეილი გახლავსთ ღვიძლი ძმა დონ ივანესი. დონ მიხეილი აღიზარდა რომს, ირიცხება რომის აკადემიის მღვთის-მმეტყველების კანდიდატათ.

იცის ევროპიული და აზიური ენები, ევროპიულ ენებთ შორის კარგად აქვს შესწავლილი პოლონური, ამ ენაზედ იგი ეკლესიაში თავისუფლად სწირავს და ქადაგებს.

დონ მიხეილი სამღრთო წერილსა და ევროპის სწავლა მეცნიერებაშიაც კარგად გახლავსთ განვითარებული და მომზადებული. ყოველ ღირსებასთან იგი ბრძანდება სამაგალითოდ მსახური კათოლიკის ეკლესიისა და მასთანვე სამაგალითო კათოლიკი, ყოველ სასიკეთო ღირსებასა და მღვთის-მსახურებასთან მას აქვს მოხდენილი ხმა და მოსაზიდი კილო, მისი

წირვა-ლოცვა გახლავსთ ყოველთვის ხმოვანი ყოველ ასეთ ღირსებასთან თავის დედა-ენაც კარგად უწყის.

როგორც ეკლესიის უმაღლესი მსახური, მთელს თავის სამრევლოში გახლავსთ სამაგალითო ადამიანი. თვით პოლონელებიც კი, რომელნიც ცხარე ნაციონალისტები არიან და მასთან მკაცრი მაძიებელნი მის, რომ მათ ეკლესიის მეთაურად უსათუოდ პოლონელი უნდა ჰყვანდესთ, თვით ესენიც კი დიდათ აფასებენ დონ მიხეილს.

ასეთი პირის სახელოვნება ჩვენთვის, ქართველებისათვისაც, რასაკვირველია, რომ სასახელოა და სადიდებელი. მრევლ-

-308-

ში იგი გახლავსთ შესმენილი მეთაური, კარგად მცოდნე თავის მრევლის ავ-კარგაიანობის. დონ მიხეილი თავის მრევლში მოძღვართ მოძღვარიც გახლავსთ, მათი პედაგოგ-მასწავლებელიც, მათი მოსამართლე-კანონმდებელი და ყოველივე ამაებთან ერთად ტვირთ მძიმეთა და მამვრალთა, ანუ გაჭირვებულთა დამხმარეც

პირნათლად უნდა მოვიხსენოთ, რომ ასეთ სუფთა-რიგიან პირთა პოვნა და ნახვა ჩვენს დროში ერთობ იშვიათია და ძნელი. ამ ღირსებამ მას თავისუფლად მიაღწევინა იქამდის, რომ 1907 წ. რომის ტახტის თანხმობით იგი დანიშნულ იქმნა საქართველოს და საერთოდ მთელის კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიის ვიზიტატორად. ესეც პირველი მაგალითია ჩვენთვის, მთელს XIX საუკუნეში ეს პირველი გახლავსთ, რომ კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიების უფროსად ქართველი გვარის კათოლიკე იქმნა ვიზიტატორად დანიშნული. დონ მიხეილის შესახებ აქ მოვიყვან პატარა ბიოგრაფიულ წერილს, რომელიც დაწერილია აგრეთვე პატრის ბერნარდე განზესაგან.

„დონ. მიხეილი დაიბადა 1855 წ. 29 მარტს ქ. გორშია სწავლობდა ჯერ თფ. გიმნაზიაში, ხოლო შეასრულა თვისი ჰუმანიტური სწავლა ქუთაისის გიმნაზიაში 1878 წ. და ამ წელსვე გაემგზავრა რომს. სადაც სწავლობდა როგორც თვისი უფროსი ძმა, პრელატი ივანე ანტონოვი, ურბანო პაპის კოლეგიუმში, რომელიც გათავებისას ეკურთხა მღვდლად 1884 წელს 24 დეკემბერს. პირველი წლები თვისი მღვდლობისა გაატარა-სარატოვში, სადაც ასწავლიდა 1893 წლამდე კათოლიკე სემინარიაში: ფილოსოფიას, ლათინურ ენას, ანგარიშს და გეოგრაფიას.

მხოლოდ 1893 წელს დანიშნულ იქმნა ვიქარნად ოფილისის მიძინების ეკლესიისა და მასწავლებლად საქრისტიანოს მოძღვრებისა გიმნაზიებში. ხოლო ერთი წლის შემდეგ მიიღო ჩინი მანსიონერალისა ქათედრალი ეკლესიისა და დაინიშნა

ჯარის მოძღვრად თემირ-ხან-შურაში.

-309-

1903 წ. დანიშნეს იგი მარიუპოლის მთავარ-მოძღვრად და დეკანათ. ხოლო 1906 წ. გადმოვიდა კვლავ სამშობლოში მასწავლებლად საქრისტიანო მოძღვრებისა თფილისის გიმნაზიების და 1907 წ. დაინიშნა მთავარ-მოძღვრად თფილისის წმ. პეტრე-პავლეს ეკლესიისა და საყოველთაო ვიზიტატორად კათოლიკე ეკლესიებისა ამიერ და იმიერ კივკასიისა დღემდე. ეს არის პირველი ქართველი ვიზიტატორი“.

კონსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის აბბატი პიო ბალიძე.

სტამბოლის ქართველ კათოლიკეთა აბბატი მ. პიო ბალიძე დაიბადა 1882 წ. სოფ. ხიზაბავრაში. ყმაწვილობისას ძალიან ცელქი ყოფილა; ეს სიცელქე სტამბოლშიც ემჩნეოდა: სასწავლებელში არა ერთი და ორი სომეხი ანუ ბერძენი თანამოწაფე აუტირებია, რადგან დასცინოდნენ საქართველოს და ქართველ ერსა. მიუხედავად ამ სიცელქისა, მაშინათვე ეტყობოდა, რაც უნდა გამოსულიყო; ზოგიერთი დაკვირვებული პირი კიდევ დაბეჯითებით ამბობდა: ამას მაგრე ნუ უყურებთ, მომავალში მონასტრის სვეტი იქნებაო.

ქართულ ენას ექვსი წლის განმავლობაში ასწავლიდა საქართველოში კარგად ცნობილი მჭევრი მოქადაგე პ. ალფონს ხითარაშვილი. ამის დამწველი სიტყვები სიკვდილამდის არ დაავიწყდებათ არც მ. პიოს და არც მის თანამოწაფეებს. განსვენებული გაცხარებით ლაპარაკობდა ხოლმე მამულზე, მის წარსულსა და ეხლანდელ უბედურებაზე რამდენჯერ ცრემლები შეუმჩნევიათ მოწაფეთა თვალებში. აქ უნებლიეთ მახსენდება ჰანიბალეს ცხოვრება: ჯერ კიდევ ყმაწვილი იყო, მისმა მამამ სპათსპეტმა ჰასდრუბალმა ტრაპეზთან მიიყვანა და ფიცი ჩამოართვა ღმერთების წინაშე, რომ უკანასკნელ სულის

-310-

ამოფშვინვამდე მტერი იქნებოდა რომაელებისა. მამა ალფონსის სპეტაკ სულს არ შეეფერებოდა ვისმეს მტრობაში გაეწვართნა ახალგაზრდები, და არც თუ სხვა რამეზე ფიცი ჩამოურთმევია, მაგრამ, დარწმუნებული ვარ, თვითოეულ მის მოწაფეთაგანს იმ დროიდანვე შეფიცული აქვს სამშობლოსთვის:

„შენი ვარ, შენთვის მოვკვდები

შენზედვე მგლოვიარეო“.

ახალგაზრდების ბანაკიდან სულ პირველად მ. პიო ეკურთხა მღვდლად. მაშინ ყველასაგან მიჩნეული იყო როგორც მონასტრის უფროსისაგან (პ. ბენედიქტე), აგრედვე ეპისკოპოსისაგან და თვალსაჩინო თანამდებობანიც ჰქონდა მიზრილი; მაგრამ მონასტრიელთა შინაურ შუღლმა გული გაუტეხა და განზე გადგა, აღარაფერში მონაწილეობა აღარ მიიღო. სწორედ იმ დროებშიც უფროსობის ვადა უთავდებოდა ცნობილ პ. ბენედიქტეს*). ახალგაზრდების ჯგუფმა მ. პიოს კანდიდატურა წამოაყენეს; ეს არჩევანი უმეტესობას ძალიან მოეწონა, და მართლაც უნაზეს გრძნობასთან შეერთებული გაუტეხელი ენერგია და მონასტრის განუსაზღვრელი სიყვარული, ღირს ჰქმნიდან მ. ბალიძეს აბბატობის არგნისა (კვერთხისა). მისდა საბედნიეროდ მისი თანაშემწენი ყველანი სათანადო ცოდნით აღჭურვილ არიან და ყველანი, როგორც ერთი პიროვნება, ერთობით მოქმედობენ; ამ ერთობაში სწორეთ მათი წინსვლის საიდუმლო: ყველაფერს წარმატება დაეტყო.

მეტადრე აღყვავების გზაზე დადგა შინაური სასწავლებელი, საკვირვლად გაიზარდა და მალე გიმნაზიადაც გადაკეთდება თუ ეკონომიურ პირობებმაც ხელი შეუწყეს.

---

*) აქ მეტი არ იქნება პ. ბენედიქტეზე ცოტა რამ ვსთქვათ. იგი გვაროვნობით ხალასი ქართველია, და რამდენადაც მე ვიცნობ არც თუგრძნობით დალატობს ქართველობას: ჟურნალებში ბევრი დანაშაობა ცუდუბრალოთ წამოახვიეს თავზე. ეს კია რომ ბრალიანათ მიმაჩნია იგი ამ სამ უმთავრეს სვგნებში: ა) ქართული ტიპიკონი ამოაფხვრევინა, ბ) უსკუდრის (scutari) მამული დაუკარგა მინასტერს და გ) უფროსობას დროს არ შეეცადა შუღლი მოესპო, პირიქით უფრე გაამწვაა. შ. ბ.

-311-

საქართველოს ხალხი აღტაცებით მიეგება მონასტრის გამოფხიზლებას, ბევრმა შეძლებისდაგვარი დახმარებაც აღმოუჩინეს, მეტადრე ქ. ქუთაისში, საიდანაც ჟურნალები და დიდძალი წიგნები გაუგზავნეს სხვა და სხვა პირებმა*),

ამ წელს მ. პიომ მოიარა საქართველო და პირადად გაიცნო სამშობლოს ჭირ-ვარამი. თვისი მოქმედების გეგმანი მოწინავე პირებს გაუზიარა და ყველანი აღტაცებით მიეგებნენ მის კეთილ განზრახვებს. ჩვენ პირადათ ვიცნობთ პატივცემულ აბბატს: ის ზოგიერთივით კაკალს არ აჩხრიალებს, მაგრამ დარწმუნებული ვართ ბევრს საქმეს კი გაარიგებს. ექვსი წლისთვის ჩაბრილი აქვს უფროსობა, ამ მოკლე დროს განმავლობაში ერთი-ათათ აყვავდება მონასტერი და განცვიფრებულ საზოგადოებას ბევრს მოულოდნელ ნააყოფს დაანახვებს.

სტამბოლის განთქმულ აბბატს მ. პიო ბალიძეს ვუსურ-

ვებზე ბოლომდის პირნათლად აღესრულებინოს თავისი მოვალეობა.

პატრი შიო ბათმანაშვილი.

**ქუთაისის რომის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის
წინამძღვარი დონ დამიანე სააკაშვილი.**

დონ დამიანე სააკაშვილი დაიბადა ქ. ქუთაისში 19 ივნისს 1865 წ. მამა იყო იაკობი (გორელი) და დედა მაგდანელა ლაჩინაშვილი (აბხაზელი). მშობლებმა 7 წლისა მიაბარეს იგი ადგილობრივ კათოლიკეთა სკოლაში, შემდეგ გიმნაზიაში და 1883 წ. თავისი სურვილისამებრ მისმა მამიდაშვილმა დონ ივანე ანტონოვმა, მაშინდელმა ქუთაისის რ. კ. ეკლესიის წინამძღვარმა, გააგზავნა რომში სასწავლებლად ურბანო VIII

---

*) თუ ქუთაისი ასე გამოერჩია, ეს იმიტომ რომ იქ ცხოვრობს მონასტრის გულითადი მეგობარი თ. ვლადიმირ წერეთელი, რომელიც დიდს კულტურულ შრომას ეწეოდა სტამბოლში, და არც აქ საქართველოში ივიწყებს თავის საყვარელ საქმეს შ. ბ.

-312-

პაპის დაარსებულ კოლეგიაში, სადაც დაამთავრა 1891 წ. და გამოემგზავრა სარატოვში ტირასპოლის რ. კ. ეპარხიის ეპისკოპოსთან, რათა მღვდლად კურთხეულიყო (საზღვარ-გარედ მღვდლობის მიღება მთავრობისაგან აკრძალულია), თანაც რეკომენდაციის წერილი ჰქონდა იმ კოლეგიის უფროსისაგან-კარდინალ სიმეონისაგან.

ეპისკოპოსმა ცერრმა სიამოვნებით მიიღო – ჩარიცხა იგი თავის კლერიუმის სიაში და 6 თვის შემდეგ კიდევ აკურთხა მღვდლად. უნდოდა ეპისკოპოსს დაენიშნა იგი პროფესორად მისივე სემინარიაში, მაგრამ მან ამჯობინა ემოღვაწა მრევლის დახმარებაში და სთხოვა სადმე დაენიშნა სამრევლოში. აუსრულა ეპისკოპოსმა მას სურვილი და 20 მარტს 1892 წ. გააგზავნა იგი ადმინისტრატორად (მმართველად) პერეკოპის (თავრიზის გუბ.) სამრევლოში, სადაც ერთი წელიწადი ერი უმღვდლოთ იყო. დღესაც ბერეკოპი, და ნამეტნავად იმ დროს, პატარა ქალაქია ღარიბი და მოკლებული ყოველნაირ წყლისა თუ რკინის გზის საშუალებათა.

თვით სამრევლო შესდგებოდა რამდენიმე სოფლისაგან, ზოგიერთი მათგანი 130 ვერსის მანძილზეა პერეკოპიდან; ძრიელ ძნელ და მძიმე მდგომარეობაში იყო: უსუფთაობა, სიღარიბე, სულ ცხენით მგზავრობა ზამთარ-ზაფხულ, ქოხებში შეჩერება; ყველა ეს აიტანა მხიარულებით და დასახმარებლად

გაჭირვებულ გლეხებისთვის.

6 თვის განმავლობაში აღაშენა ერთი პატარა აგურის ეკლესია პერეკოპში, სადგომი სახლი შეაკეთა მოწყობილობით, შემოარტყა რკინის ზღუდე და სხვა. ეს სუყველა აქა-იქა წასვლით და ფულის შეკრეჭვით (20,000 მან.). 12 ოქტომბერს იმავე 1892 წელს აკურთხა ეს ეკლესია დიდი ძალი ხალხის თანადასწრებით. კურთხევაში მას ეხმარებოდა ხერსონის წინამძღვარი ბერლისი (ბაროხი) და სიმფეროპოლის კესლერი (ეხლანდელი ეპისკოპოსი ტირასპოლის ეპარხიისა).

-313-

13 აგვისტოს 1894 წ. იტალიელების თხოვნით გადაყვანილ იქმნა ბერდიანსკის (აზოვის ზღვა) სამრევლოს მმართველად, სადაც ახლად შეაკეთა იქაური ეკლესია, შემოარტყა რკინის ზღუდე, ეზოში გააშენა ბაღი და დაარსა სამრევლო სკოლა და სხვა.

22 იანვარს 1899 წ. გაგზავნილ იქმნა ოდესაში იტალიელებისათვის და თანაც ეხმარებოდა პოლონელების მღვდელსაც, რის გამო შეისწავლა მათი ენაც – პოლონური. ამ ენაში ისე დახელოვდა, რომ მერე თავისუფლათაც ქადაგებდა ამ ენაზედ.

13 ივნისს 1902 წ. გადაიყვანეს ლუგანსკში (ეკატერინოსლავის გუბ.) იქაური მრევლის თხოვნით, რათა შეედგინა ახალი სამრევლო ლუგანსკში, რადგანაც მანამდის ეს ეკუთვნოდა ბახმუტის სამრევლოს. იმ ხანში გამოიცვალა ეპისკოპოსი ტირასპოლის ცერრი და მის ადგილზედ დაინიშნა ეპისკოპოსი ბარონი ფონ-დერ-როპი, რომელმაც მაშინვე ისურვა კავკასიის სამრევლოების დათვალიერება და თან წაიყვანა დონ დამიანე თავის სეკრეტრად. იმ ხანებში, სხვათა შორის, ეპისკოპოსმა აკურთხა და მირონი სცხო ბათუმის რ. კ. ეკლესიას ახლად აშენებულს ს. კ. ზუბალაშვილის მიერი 3 თვის შემდეგ, დასრულდა თუ არა ეპისკოპოსის მოგზაურობა, დაბრუნდა ლუგანსკში, მოკრიფა აქა-იქა წასვლით ფული, დაიწყო ეკლესიის შენება და რადგან ეს ჩქარა არ მოთავდებოდა, ააშენა დროებით სალოცავი სახლი, ბინა მოძღვრისთვის, ზღუდე რკინისა, იქირავა სახლი სკოლისთვის, დაარსა საქველმოქმედო საზოგადოება ამ სკოლის შემწეობისთვის, სადაც პირველ წელსვე მოაგროვა 40 ბავშვი ღარიბ მოხლეების და ასე ლუგანსკის სამრევლო უფრო მაღლა ასწია ვინემ ბახმუტის, რომლის ერთ ნაწილს შეადგენდა წინეთ.

16 აგვისტოს 1905 წ. თხოვნით ქუთაისელების ეპისკოპოსმა დანიშნა იგი ქუთაისის რ. კ. ეკლესიის მმართველად, სადაც დღეს იმყოფება. თუმცა ძრიელ ცუდ დროს გადმოვი-

და იგი სამშობლოში სადაც ახალ-თაობის მოძრაობა იყო, მაინც პირველსავე წელიწადში პირველი ყურადღება მიაქცია ბავშვების აღზრდას – გადააკეთა და გაადიდა სკოლა, შემდეგ ეკლესია, სადგომი სახლი. ეკლესიის ეზო, ყოველ დღე თავისუფალ დროს თვითონვე მუშაობდა რაც შეხვდებოდა, თვით დღიურ მუშებთანაც და ასე ეკლესია, და ეზო ნამეტნავად, მოიყვანა იმ წესში და სისუფთავეში, რომ დღეს ქუთაისში პირველი საჩვენებელი ადგილია ყველა უცხო სტუმართათვის და სხვაც ასეთი.

მაისში 1913 წ. ქუთაისში იყო ეპისკოპოსი ეკლესიის მირონის საცხებლად, მრევლისაგან იგი დიდის ამბავით იყო მიღებული.

ეპისკოპოსმა ქუთაისში მიბრძანების და ეკლესიის ნახვის შემდეგ სთქვ: „მე მიმგზავნია ბევრს ალაგას, ამ მგზავრობის დროს ბევრი ეკლესია მინახავს და ასე სუფთად, ასე კარგად მოწყობილი და შენახული ეკლესია კი არსად შემხვედრია“. ყოვლად სამღვდელმომადიდო მადლობა გადასცა დონ დამიანეს და უსურვა მას ასე მოქმედება მრევლის წინაშე.

დონ დამიანე ყოველს ღირსებასთან ერთად გახლავსთ კარგად მცოდნე ქართული ენის, ქართული ლიტერატურის და საქართველოს ისტორიისა. იგი ქართულ მწერლობას გულისყურით ადევნებს თვალ-ყურს, ყოველს სასიკეთო, თუ საზოგადო საქმეებთან არსებობასაც მხურვალედ ადევნებს თვალ-ყურს, მრევლშიაც დაუზარელი და ხელგამლილი მოღვაწეა.

ბათუმის რომის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვარი დონ გაბრიელ ასლანიშვილი

დონ გაბრიელ ასლანიშვილი, ანუ სომეხთაგან ასლანოვად წოდებული, შთამომავლობით ქართველია და იგინი სოფ. ბავრელები არიან (ახალქალ. მაზ.). დონ გაბრიელი დღეს ბა-

თუმის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვრად გახლავსთ.

დონ გაბრიელ ასლანიშვილი დაიბადა 1860 წ. ქუთაისში. სწავლა მიიღო ჯერ კონსტანტინეპოლს კ. ხარისჭისაშვილის სკოლაში, მერე მომთობანს და რომს, სწავლა დაამთავრა 1890 წ. და მაშინათვე ეკურთხა მღვდლად.

დონ გაბრიელმა იცის ევროპული და აზიური ენები,

ზედ მიწევნით და ჩინებულად ქართული ენა, იგი დიდათ მოყვარეა საქართველოს ისტორიის, საქართველოს ყველა საზოგადო საქმეების არსებობასაც გულმხურვალედ ადევნებს თვალყურს.

დონ გაბრიელ ასლანიშვილი ხალხის ცხოვრებაზედ გონიერი შეხედულების არის და მსოფლიო მიმართულების მოძღვარი, ამიტომაც იმეცადინა მან და თავის ძმის წულებს, როგორც ვაჟს, ისე ქალს, მისცა სასწავლა-განათლება. ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნულ პირობებსაც კარგად ადევნებს თვალყურს, ამის შესახებ სწორე მოსაუბრე გახლავსთ. მანვე შეადგინა ქართულს ენაზედ რომის ქართველ კათოლიკეთათვის ფართო სახმარებელი ლოცვის წიგნი და 1906 წ. თფილისში ცალკეც გამოსცა.

დონ გაბრიელი, როგორც მსოფლიო შეხედულების პირი, დიდი მომხრეა ხალხის განათლების და განვითარების, ამიტომაც მისი წადილი დიდი მოწადინეა საქართველოში სკოლების გამრავლების შესახებ. თავის მრევლშიაც იგი ამ მცნებას საქვეყნოდ ღაღადებს.

ღარიბ-ღატაკ ერთა გარემოებაც მას ყოველთვის ახსოვს, მრევლში იგი ფხიზლად უმზერს ამ სენს. ამიტომაც მან იმეცადინა და ერთ დროს ახალქალაქის მაზრიდამ, რამდენიმე კომლი ქართველ უმიწაწყლო გლეხები გორში გადმოსახლა, მათ მოუპოვა იჯარით გორისკენ მამულები და დაასახლა, ამ საქმის გამო მას მოუვიდა ბევრი შრომა და ნივთიერად და-

-316-

ხარჯვა. ვიდრე ამ გლეხებს დააბინავებდა. თუ არ კაცთ-მოყვარე, უამისოდ ძნელად რომ ვინმემ აიტანოს ასეთი შრომა და ქონების შეწირვაც.

დონ გაბრიელი არის მეტის-მეტი ჭეშმარიტი და მართალი მღვდელი, მას სიმართლე, პატიოსნება და კაცის პიროვნების შეხება ძრვიელ ეჯავრება. კაცის ავად მოქცევა, ვისიმე დაჩაგვრა, დაბრიყვება და სხვაც ყველა ასეთნი მისთვის აუტანელია. ასეთ საქმეთა ჩადენას იგი არავის აპატივებს. მკაცრი მოსარჩლეა დაჩაგრულთა და დევნილთა პიროვნების ხელშეუხებლობისთვისაც. კაცთა ცხოვრებაში დონ გაბრიელს სისწორე და ჭეშმარიტება დიდსაჭიროებათ მიაჩნია. ამით იგი ისეა მომზადებული რომ მას შეუძლიან კარგი ვექილობაც გასწიოს, ამით იგი მომზადებული მღვდელი გახლავსთ.

ამიტომაც უფრო სასიამოვნო იყო ის გარემოება რომ დონ გაბრიელი ბათუმის ეკლესიის წინამძღვრად ამოირჩიეს, აქ, ამ სადავო წასართმევ ეკლესიას სწორედ ასეთი მღვდელი სჭირია, რომ მან ეკლესია წარტაცვისაგან დაიცვას.

ღონ გაბრიელმა ეკლესიის საქმენი კარგად შემოფარგ-
ლა, მოდავეებსაც გული დაუდინჯა, ეკლესიის შეკეთებაც
მოახერხა, საეკლესიო ადგილის ვალიც გადიხადა, – სხვაც
ბევრი რამ გააკეთა. დღეს ასეა ბათუმის ეკლესიის საქმე, –
შემდეგ როგორ იქნება, ეს უწყის ღმერთმა.

თფილისის რომის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვარი პატრი ლაზარე გოზალოვი

გოზალოვების ძველი გვარი კოჭ-ბროლაძეა, იგინი მეს-
ხეთ-ჯავახეთის სოფლელები გახლავან. გოზალოვები მათ ეწო-
დათ ოსმალთა გავლენის დროს, სომეხ-კათოლიკეთა მანქანე-
ბით. პატრი ლაზარე თფილისში დანიშნულ იქმნა პატრი
დომინიკე ნულაშოვის შემდეგ.

-317-

პატრი ლაზარე გოზალოვი დაიბადა 1871 წ. სოფ. ვა-
ლეს (ახალც. მაზ.). მამა ამათი იყო ივანე, დედა – სოფიო.
პირველ დაწყებით პატარა ლაზარე სწავლობდა სოფ. ვალეს
სასწავლებელში, მერე სწავლობდა სოფ. უდეს, თავის ბიძა
სტეფანე გოზალოვთან. 1882 წ. სტამბოლს გაემგზავრა, იქ
სწავლობდა ხარისჭირაშვილთან მერე გაემგზავრა რომს, სწავ-
ლობდა პაპის კოლეჯიაში. კერძოთ შეისწავლა ბერძნული
ტიბიკონი და მასთან ქართულიც კარგად. რომში სწავლა და-
ამთავრა, მერე დაბრუნდა საქართველოში, აქედამ გაემგზავრა
სარატოვში და იქ კათოლიკის ეპისკოპოსისაგან 1896 წელს
კურთხეულ იქმნა მღვდლად. კურთხევის შემდეგ იგი დაბრუნ-
და სამშობლოში და ლათინის ტიბიკონით მსახურებდა ახალ-
ციხის ერთს ეკლესიაში, მასთანვე იგი გახლდათ ახალციხის
სამოქალაქო და სამრევლო სკოლებში მასწავლებლად
სადაც კი მსახურებდა პატრი ლაზარე, იგი ყველგან სტო-
ვებდა კეთილ ხსოვნას და პატიოსან შრომის მოსაგონარ ცნო-
ბებს. 14 დეკემბერს, 1907 წ. იგი გადმოყვანილ იქმნა თფი-
ლისში რომის ქართველ კათოლიკეთა ეკლესიის წინამძღვრად
და მართველად. ეს ეკლესია არის ტახტი კათოლიკეთ ეკლესი-
ისა საქართველოში და კავკასია და საერთოდ მთელს კავკასია-
ში. მამასადამე ეს არის უპირატესი თანამდებობა პატრი ლა-
ზარესთვის.

პატრმა ლაზარემ იცის ენები ლათინური, ფრანგული,
რუსული, ბერძნული, სომხური, თათრული და ქართული
ზედ-მიწევნით და კარგად. იცის კარგად საქართველოს ისტო-
რია, იცნობს დაახლოვებით ქართულ ლიტერატურას, ქარ-
თველ კათოლიკეთ და საქართველოს ყველა საქმეებსაც ფხიზ-

ლათ ადევნებს თვალ-ყურს.

პატრი ლაზარე გოზალოვი თფილისში დაინიშნა ისეთ დროს, როცა ჩვენს სამშობლოში ჯერედ კიდევ დიდი აურ-ზაური იყო და მასთან თფილისის კათოლიკის ეკკლესიის კითხვებიც ატეხილი გახლდათ. ამ დროს უნდა გადაწყვეტილი-

-318-

ყოს ამ ეკკლესიის ბედ-იღბალიც, თუ იგი ვისი საკუთრება იყო. ქართველ კათოლიკების, სომხების, ანუ იქნება ეს ეკკლესია ორივეს საკუთრება გახლდათ – აქ ორივეს ერთნაირი უფლებაც აქვდათ

სამწუხაროდ, ამ ეკკლესიის საქმეებში ლათინის წესის პატრები სულ ვერ იჩენდნენ სათანადო ენერგიას, ერთად-ერთი მხოლოდ პატრმა ფილიპემ მიაქცია ყურადღება, მას შემდეგ კი ყოველივე მოისპო და გაქრა. ხოლო არ გაქრა ამ ეკკლესიის სადავო კითხვა.

მოვიდა დრო და ჟამი, როცა ამ ეკკლესიის ბედი უნდა გადაწყვეტილიყოს, სწორედ ამ დროს, ამ სადავო საქმის მართველად დანიშნულ იქმნა პატრი ლაზარე გოზალოვი. ჭეშმარიტად, რომ პატრი ლაზარე თითქოს განგებამ გამოუგზავნა ამ სადავო ეკკლესიას მფარველად. პატრმა ლაზარემ იდვა თავს ამ ეკკლესიის სადავო საქმის გათავება, გადაწყვეტა მის, თუ ვისი უნდა ყოფილიყოს ეს ეკკლესია, მან ამისათვის დაიწყო ცდა როგორც რუსეთის მთავრობის წინაშე, ისე რომის ტახტის. ბევრი დავი-დარაბის ატანა შეხვდა პატრი ლაზარეს, ბევრი ცდა და კამათი, მაგრამ მან მაინც გული არ გაიტეხა და ცდას თავი არ დაანება, იმედი აქვდა რომ სიმართლე თავისას გაიტანდა – გაიტანა კიდევ. ეკკლესია ქართველებისად იქმნა მთავრობისაგან ცნობილი.

პატრი ლაზარეს ენერგიულის ცდით და შრომით დღეს ამ ეკკლესიის საქმე სომეხთაგან თავისუფალია, ეკკლესია განთავისუფლდა. დღეს ეს ეკკლესია თავის მამულებით ქართველ რომის კათოლიკეთა საკუთრებას შეადგენს. ყოველივე ასეთ საქმეთა ცდასთან სომეხთა გული 30 ათასი მანეთიდაც იქმნა შეჯერებული, ეს ფული გადუხადა ლევან ზუბალაშვილმა.

- 319 -

სტანბოლის ქართული სტამბის საქმენი.

სტანბოლის ქართული სტამბა ერთ დროს ქართველ საზოგადოებას კარგად ემსახურებოდა. მაგალითებრ ხსენებულ

სტამბაში მრავლად იყვანდნენ შეგირდებს ხელობის შესასწავლად, სტამბის ხელოსნებს გარდა იქვე ასწავლიდნენ მათ წერა-კითხვას ფრანგულს ენაზედ, ლათინურს, ბერძნულს, ოსმალურს, სომხურს და ქართულს,

სტამბაში ბერებიც მუშაობენ.

ხსენებულსავე სტამბაში, ხელოსნობას ასწავლიდნენ სტამბოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის სკოლის მოწაფეებს. ასეთ პირთა რიცხვი იქ 1870 წელს უკვე გამოსჩანდა. 1876, 77 და 78 წლებს რაც კი კონსტანტინეპოლს და მონთობანს (ფრანცია) ქართულ სტამბებში წიგნები გამოიცენ, ყველა ესენი ამ მესტამბე ქართველ კათოლიკეთ ახალგაზრდა ბერებისაგან არის ამოწყობილი.

სტამბოლის ქართული სტამბის განახლება.

1913 წ. თფილისიდან რამდენიმე ასი მანეთის ქართული ახალი ასოები გაიწერეს. სტამბა განახლეს, სურვილი აქვსთ, რომ ქართული წიგნების ბეჭვდაც დაიწყონ.

კონსტანტინეპოლის ქართულ სტამბას დღეს აწარმოებს მესტამბე, ანუ სტამბის ხელობის კარგად მცოდნე სოლომონ ვადაჭკორია, თფილისის სტამბის ასპარეზზედ ხელოსნობით კარგად ცნობილი.

ნიმუში კონსტანტინეპოლის სტამბის.

თფილისის სტამბების ასპარეზზედ მუშაობს ხელოსნობით ქართველი კათოლიკე ალექსანდრე მირაქოვი. წიგნი „მოლა მასრადინის“ ავტორი და ასევე სხვა ასეთ წიგნაკების; ამ პირის წერილები გაზ. „საქართველო“-შიც იბეჭდება, იგი გონიერი შეხედულების გახლავსთ ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნობაზედ. ეს პირი გამოზრდილია სტამბოლს და განსწავლულია ქართულ სტამბაში, სადაც მას შეუსწავლია ენები: ფრანგული, იტალიური, ბერძნული, ოსმალური, სომხური, რუსული და ქართული.

მხითარისტების მოძღვრების მანიფესტი.

აუცილებრივ ქართველ კათოლიკეთ გვარის გადაყლაპვა, შეჭმა, მათ უკვე მოასწრეს და შეჭამეს რამდენიმე ასი ათასი ქართველობა და გაასომხეს. ამ გზას იგინი დაადგნენ 1737 წლიდამ. დღესაც მისდევენ მას მხურვალედ, ქართველ გვარის

შესაჰმელად აი რა ღონისძიებას ხმარობენ: ქართველ კათო-
ლიკებთან მიჰყავსო პატარა ბავშვები, მათ ზრდიან სომხუ-
რად, არწმუნებენ მათ რომ იგინი სომხის კათოლიკენი არიან,
სომხის გვარისანი მერე ამათ აკურთხებენ მღვდლად და გზავ-
ნიან საქართველოში ქართველ კათოლიკეთა გვარის წინააღმ-
დეგ საბრძოლველად. ასეთნი არიან ქართველი გვარის მკაც-
რი მტერნი თვით ქართული გვარის მხითარისტი მღვდლები
და მათ შორის ამაზასპ საფარიანი და დიონოსე კალატოზია-
ნი, ორივე ქართველები.

**მოკლე ისტორია ქართველ კათოლიკეთა.
(ს უ რ ა თ ე ბ ი თ)**

შეუძლებლობის გამო ვერ ვბეჭდავთ ამ წიგნს. ამ წიგ-
ნიდამ დავბეჭდეთ ზოგი სურათები ეხლა, უმეტესი ნაწილი
სურათების კი ამ ხელთნაწერში იქნება მოთავსებული ეს
წიგნი მდაბიურად განმარტვა არის მ. თამარაშვილის წიგნის.
სხვაც ბევრი რამ მასალებია მოთავსებული.